

Acta Baltico-Slavica

6

*Archaeologia, Historia,
Ethnographia
et Linguarum Scientia*

Białystok 1969

ACTA
BALTICO-SLAVICA

SOCIETAS SCIENTIARUM BIALOSTOCENSIS

ACTA
BALTICO-SLAVICA

EDITOR
Jerzy Antoniewicz

VI

BIALYSTOK — POLONIA 1969

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

ACTA
BALTICO-SLAVICA

VI

BIAŁYSTOK 1969

Rada Redakcyjna

Wł. Antoniewicz (Warszawa), T. Cieślak (Warszawa), T. Dzierżykray-Rogalski (Białystok),
K. O. Falk (Lund-Szwecja), A. Gieysztor (Warszawa), H. Łcwmiański (Poznań),
M. Małowist (Warszawa), A. Obrębska-Jabłońska (Warszawa),
J. Otrębski (Poznań), J. Safarewicz (Kraków)

Redaktor: Jerzy Antoniewicz

Sekretarz redakcji: Jan Jaskanis

Okładkę projektował:

H. Białoskórski

Materiał ilustracyjny przygotowali:

P. Rappoport, E. A. Smut i E. Śnore

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Józefa Giedroycia w Białymstoku

FUW0251256

93997

~~6792/6~~

Wydano z zasłku

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
w Białymstoku

Copyright

by Białostockie Towarzystwo Naukowe
Białystok 1969

Printed in Poland

16425

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE — WARSZAWA 1969

Nakład 910+90 egz. Ark. wyd. 31,0. Ark. druk. 23,75. Papier druk. sat. kl. III,
80 g. Przekazano do składu w październiku 1968 r. Podpisano do druku w kwiet-
niu 1969 r. Druk ukończono w czerwcu 1969 r.
Zam. nr 1709/68. P-96. Cena zł 75,—

Drukarnia im. Rewolucji Październikowej, Warszawa

SPIS TREŚCI

Содержание — Contents

- J. Antoniewicz (Warszawa), *Натти Моора (1900—1968)* 7
 M. Schmiedehelm (Tallinn), *Bibliography of H. Moora* 15

I. STUDIA I ROZPRAWY — ARTICLES

- M. F. Semyonova (Riga), *On Russian-Latvian Language Contacts as seen from Geographical Terms and the Toponymy of the Latvian SSR* 23
 O. P. Backus (Lawrence—USA), *A. M. Kurbsky in the Polish-Lithuanian State (1564—1583)*
 A. P. Grickievič (Minsk), *Торговые связи Слуцка с городами Польши и Прибалтики в XVI—XVIII веках и их роль в иноземной торговле города* 51
Sluck Trade Relations with the Polish and Baltic Towns in XVI—XVIII cent. and their Role in the Foreign Trade of the Town.
 A. Barszczewska (Łódź), *Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes à Paris* 74

II. MATERIAŁY — MATERIALS

- The Polish-Soviet Symposium on Balto-Slavonic Relations at Białystok in Poland (20—23.IX.1965)* 103
 J. Antoniewicz (Warszawa), *Niektóre sporne aspekty kontaktów balto-słowiańskich w świetle źródeł archeologicznych, onomastycznych i pisaných* 105
 P. N. Tretiakov (Leningrad), *О балтах и славянах Верхнего Поднепровья* 117
 E. A. Šmidt (Smoleńsk), *Валтийская культура в верховьях Днепра во второй половине I-го тысячелетия н.э.* 129
 E. Šnore (Riga), *Латгале-славянские контакты на территории восточной Латвии во второй половине I-ого и начале II-ого тысячелетия н.э.* 145
 V. T. Rašuto (Moskwa), *Особенности этнической структуры древнерусского государства* 159
 P. A. Rapoport (Leningrad), *Город Рай* 175
 J. Bieniak (Toruń), *Wyprawa misyjna Brunona z Querfurtu a problem Selencji* 181
 J. Powierski (Toruń), *Przyczyny i początek sojuszu pomorsko-pruskiego w XIII w.* 197

K. Ślaski (Poznań), Problem zajęcia Ziemi Chełmińskiej przez Prusów . . .	213
F. D. Gurevič (Leningrad), Об этническом составе населения древнего Новогрудка	219
Wi. Szafranski (Warszawa), Ze studiów nad wierzeniami Bałtów	223
Dyskusja	231
(W. Szamański, G. V. Stichov, E. A. Śmidt, K. Jażdżewski, J. Safarewicz, J. Powierski, J. Jaskanis, J. Antoniewicz, J. Powierski, M. Kuczyński, K. Ślaski, J. Karwasińska, T. Wasilewski, T. Sulimirski, A. Gardawski, Wi. Antoniewicz, H. Łowmiański).	
A. Gieysztor (Warszawa), Podsumowanie dyskusji	259

III. RECENZJE — REVIEWS

Publikacje dotyczące Polski, Litwy i Białorusi z dziedziny archeologii, historii, etnografii i językoznawstwa	263
Reviews of the Archaeological, Historical and Ethnographical and Linguistical Works on Poland, Lithuania and Byelorussia	

IV. KRONIKA — CHRONICLE

V. V. Sedov (Moskwa), Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР, Рига, Февраль 1967 г.	369
St. Fr. Kolbuszewski (Poznań), III Wissenschaftliche Konferenz zum Thema: Lexikologie und Lexikographie, Riga 1967	373
J. Safarewicz (Kraków), Problematyka bałtyjska na Kongresie Słowistów w Pradze w 1968 r.	374

Prof. dr. Harri Moora (1900—1968)

Jerzy Antoniewicz

Warszawa

HARRI MOORA

(1900—1968)

On May 2, 1968, in Tallinn, died one of the most prominent archaeologists of Eastern Europe, member of the Estonian Academy of Sciences and a number of further scientific societies, Professor Dr. Harri Moora, a renowned Estonian scholar. In the funeral ceremonies held at Tartu a great number of Estonian scientists and other prominent people took part, including archaeologists of the Soviet Union as well as representatives of archaeology of the Baltic Republics and scientists from Finland. Prof. Moora had also been linked by ties of profound friendship and interest with Polish archaeologists, being foreign member of the Białystok Scientific Society and consultant of the Sudovian Expedition Complex at Białystok. Moreover, he was deeply interested in, and on close terms of friendship with, the group of Polish archaeologists whose research involved the history of Baltic tribes, especially of the Old-Prussians and the Sudovians.

Harri Albertovič Moora was born on March 2, 1900. While at college and during the first years of his career as archaeologists he was a pupil of the great Finnish scientist Professor A. M. Tallgren; from his teacher Moora adopted a broad outlook on the ancient history of Eastern Europe, by no means limited to phenomena of his own country and Estonia's closest neighbours. Unquestionably, after the Second World War Moora was the world's outstanding expert in matters of the ancient history of Finnish and Baltic tribes, not only those inhabiting the eastern part of the Baltic but also those who lived in the wide areas of Northern and North-Eastern European Russia. Nor did he lack knowledge in kindred branches of science like ethnography and linguistics, and he used this talent in a masterly manner when it came to effect syntheses not so much archaeological than, par excellence, historical in character. He well knew and impressed upon others, that without a creative application of these two additional disciplines of science there is no chance of correctly interpreting the ethnogenesis of the ancient European tribes, especially that

of the Balts and the Finns. He also was the champion of close cooperation between representatives of these three domains of sciences, including anthropology also; and he always emphasized that no stage of analytical research, specific in studies made by archaeologists, ethnographers, anthropologists or historical linguists, should ever lead to premature conclusions based on results obtained from but one of the disciplines mentioned. In the last years of his life he proclaimed his firm belief, that none of the individual branches of science discussed can constitute the basis for independent conclusions, unless considered in conjunction with the results obtained in related branches; he thus stood for an intimate cooperation between archaeology on the one hand and ethnography, anthropology and historical linguistics on the other, — quite apart from the teachings of engineering and natural sciences which often are indispensable for explaining many aspects in the social and economic life of ancient tribal communities. This is why H. Moora held in high esteem and endorsed opinions expressed by Polish scientists of prominence, — to mention only men like the anthropologist Jan Czekanowski and the linguist Tadeusz Lehr-Splawiński; in discussions with the present author and with others Moora used to praise these two as examples worth imitating. He constantly imbued this broad point of view to his wide circle of pupils and cooperators, as well as to his numerous friends among scientists from other countries — Poland among them —, with whom he had occasion to discuss scientific topics or who were asking his opinion or advice. For this reason it is not too much to assert, that due to inspiration on Moora's part and in keeping with his suggestions there was created in Poland the Sudovian Expedition Complex as a Polish-Swedish research ensemble, active in many sections of archaeological, historical, linguistical and natural sciences. Throughout his life Moora furthered the work of this Sudovian Expedition, gratuitously assisting it with suggestions and giving it every possible aid and proof of cordial interest.

By no means unrecorded should be left the prominent traits of Moora's character. He emerged from a nation which for centuries had been harassed by national and economic hardship on the part of its powerful neighbours: Sweden, Poland, Germany, and Imperial Russia. Although an ardent patriot, he was extremely tolerant with regard to outdated nationalistic tendencies and prejudices among his own Estonian compatriots and among Latvians and Lithuanians, — sentiments often dating back from the imperialistic efforts of the mighty neighbours of little Estonia and, likewise, of other nearby small countries like Latvia and Lithuania, who during the past centuries had been suffering from attempts of russification or germanization. In his patriotic zeal and in Estonia's interest Moora made every effort to suppress these relics of an outdated

psychological posture surviving from the 19th and the rise of the 20th century. Among the scientists of the Baltic nations he was one of the first after the Second World War who, inspired by his internationalistic spirit and his profound patriotism, suggested in a dignified manner a scientific cooperation with Soviet scholars, representatives of the science of the archaeology and history of the Russian people. By his high moral standing he paved the way for a similar attitude of many among the — initially recalcitrant — representatives of the history of Estonia, Latvia and Lithuania, especially those of the older generation. At the same time, however, Moora succeeded, by his own conduct and his own scientific achievements as well as by the accomplishments of his own country and of the neighbouring Latvia and Lithuania, in creating among the scientific circles of Moscow, Leningrad and other centres of science in the Soviet Union an aura of recognition and esteem for the high scientific level of the archaeologists, ethnographers and linguists of the Baltic Republics.

There is no way of enumerating all important studies and scientific publications made by Moora, and there must always be kept in mind that this work of his reflected the era in which he lived and the scientific climatic conditions under which he was active. Moora started his career during the period of a specific “przedmiotoznawstwo” (“disposition of mind”) ruling archaeology all over Europe. The systematics of the cultural production of the successive epochs was at those times the domain of interest also to the archaeologists living in this particular part of Europe; this explains why one of the first papers he published was imbued with this spirit. However, even at this early date Professor Moora never abandoned his broader vision. One of his publications: *Über die Augenfibel in Estland und Lettland* (Tartu 1925) exhibited an expansive background for comparison, tying-in with similar ornaments found in other parts of the Baltic region. Of similar significance was a further paper by H. Moora: *Zur Frage nach der Herkunft des ostbaltischen emailverzierten Schmucks* (Helsinki 1934) in which he put forward his opinion on the derivation of this production in the Baltic area — looking upon these ornaments as local products originating from the area of Prussia and from part of Lithuania. The latter ornaments Professor Moora believed to have developed under an influence infiltrated from the south, i.e. from Ukraine and the Kiev region.

It was in the thirtieths of the 20th century that H. Moora published his first synthetic concept dealing with Estonia's ancient history (Tartu 1932). However, his greatest — one might call it his most fundamental — work from the inter-war period was his two-volume book dealing with the iron epoch in Latvia, up to 500 A.D. (Tartu 1928 and 1938), under the

heading: *Die Eisenzeit in Lettland*. This book reveals his astonishing erudition in research and the wide horizons he covered; he presents the material culture of Latvia during the La Tène and the Roman Period and its links with similar cultural forms known from Prussia, Estonia and Finland and, likewise, from Russia. For all the time since this book was published, the systematics suggested in this book is fully acknowledged up to this day, and the typology applied to products of the material culture of the La Tène and the Roman period is even now useful, when analytical research is undertaken dealing with individual regions of the vast area extending from the Finnish Bay in the north to the lower parts of the drainage basins of the Vistula and the Pregoła (Pregel used to be the German name of this river) in the south.

The last years preceding the Second World War was the time when detailed studies were being made of early-medieval earthworks and hill-forts situated in Poland, Germany, the Soviet Union and the Baltic Republics. Research on these objects proceeded with different intensity in the countries mentioned. As far as Estonia was concerned, Professor H. Moora and his cooperators did not undertake any larger-scale examinations until 1936; and the result of this work, a thick volume, was published in Tartu in 1939. It seems worth mentioning here that this period witnessed the examination not only of forts from the early Middle Ages but also of a much older defense works from the turn of the bronze to the early-iron period, called Asva on Saaremaa Island; this research was carried out under the direction of the deceased Estonian archaeologist Dr. Richard Indreko (1900—1961).

The time following the Second World War was the most prolific period in H. Moora's creative work. His scientific enunciations brought a number of synthetic concepts put forward in full erudition and by a minimum of words, yet expressed in the form of thoroughly balanced opinions in the way how they were prepared for printing. In these synthetic monographs he set forth all the wide experience he had gained up to then in his research, combined with a wealth of reflections resulting from attentive studies of archaeological phenomena observed in the area of the eastern coastal zone of the Baltic, but also from his consideration of a wide comparative background embracing all of Central and Eastern Europe. In his work on the origin of a class society in the Baltic Republics (1953) there is not a single superfluous word that could be traced back to non-scientific formulations. In its time this book was a trail-blazer in this domain and, although rather general in scope, to this very day it promotes further studies of this topic in sundry regions of Prussia, Lithuania, Latvia, Estonia and Finland.

In 1955 Professor H. Moora published, together with his staff of

cooperators, the next volume of his study of hill-forts and other settlements, investigated in Estonia and its neighbouring countries. In this volume he brings a summary of all that was known about Estonian hill-forts from different periods; he also points out that part of them were of fundamental importance in the early-medieval history of his own country. One year later he published another very valuable volume dealing with the ethnic history of the Estonian nation (Tallinn 1956); in this book he illustrated in a remarkable way, with archaeological material as basis, the problem how his own nation and some of the neighbouring nations originated. Moreover, this book contains opinions on ethnic processes that have taken place in the eastern part of the Baltic coastline, not only conceived from the viewpoint of an archeologist but, more so, from that of a historian who for his synthesis uses all available sources, be they toponomastic, archaeological, linguistic, ethnographical, anthropological or, in addition, ancient written records. In this book he demonstrated that only on a basis as wide as his it is possible to construct a historical synthesis of the ethnogenesis of a tribe which today continues to live in a definite territory. Later on, Moora widened the sum of knowledge he had acquired while preparing the above work, by writing a concise paper of a more general trend, with the ethnic history of all western Finnish tribes as topic (Helsinki 1958). This same year witnessed the publication by H. Moora of a further paper of high value, written in Russian, which was destined to fruitfully fecundate Russian science; it deals with the most ancient territory which in North-Eastern Europe had been settled by Baltic tribes (Moskwa 1958). This last-named publication constituted, as it were, the turning point in research work on the past history of the eastern Baltic tribes, extinct today, who inhabited the regions of the Upper Dnieper river, of the Desna and the Oka rivers, and part of the drainage basin of the upper Volga. Since the time this publication appeared, Soviet archaeologists succeeded, by energetic and successful excavations carried out in these regions, in discovering the splendid history of the eastern Baltic tribes; in these investigations particular credit is due to P. N. Tretiakov, E. A. Schmidt, V. V. Siedov, and others. Professor H. Moora was the first who, after the Second World War, took up on a larger scale this problem in Soviet science; in this way he paved the way for further research on this topic undertaken not only by archaeologists; he also inspired linguists, ethnographers and, even, historians of the Middle Ages to take interest in these problematics.

It was about 1960 that Professor H. Moora turned his attention to matters connected with the ethnography of Estonia's people. Together with his wife, the ethnographer A. Moora, he published an important

paper dedicated to the problem, how in the area of Estonia, Latvia and Lithuania historical-cultural provinces and regions have developed in the light of archaeological and ethnographical sources, of folklore, and of dialects of the Estonian and Russian languages (Moskwa 1960). With him as director and co-author there was also edited a monumental volume dedicated to raiments worn by the Estonian people (Tallinn 1960). This is a standard monograph the like of which are few in Eastern Europe.

During the last years of his life Professor H. Moora turned his interest from more ancient times to the period of the early Middle Ages. In cooperation with the Estonian historian H. M. Ligi he studied, and prepared a paper on, the origin of the feudal system in the eastern countries of the Baltic; he also wrote a history of agriculture as it was in this region during the 11th to the 13th centuries (Wilno 1964). In another brief article he pictured the status and the achievements of handicraft in the 12th and 13th centuries (Tallinn 1966); in the same year he read at the International Congress of Pre- and Protohistorical Sciences at Prague a report presenting his research on animal husbandry practiced by the Baltic and the Western Finnish tribes at the end of the first and the rise of the second millenium A.D. He undoubtedly had intended these studies to become part of a comprehensive synthetic description dealing with the economy of these tribes — a monograph which Moora failed to see in print. Even so, it seems worth mentioning that for all the interest he gave at that time to the early-medieval period of Lithuania, Latvia and Estonia, he by no means neglected problematics of a wider scope: in 1965 he published a remarkable volume on the interrelations maintained from the early Middle Ages until later between Western Finns and Slav tribes. This volume contains comments written not only by archaeologists but by ethnographers, linguists and anthropologists as well. As was his custom, Professor H. Moora aimed at describing comprehensively how contacts were maintained between Finns and Slavs, visible not only in the domain of material culture but also in the way how this contact had its mutual effect on languages and on the different patterns of settlement characteristic of each of these two ethnic groups.

The above characteristic of Professor H. Moora would not be all-embracing were not mention made of his part in popularizing the knowledge of the most ancient history of the Baltic and Finnish tribes. He took part in the composition of a handbook on the history of the Latvian Soviet Socialist Republic (Riga 1952) and of a further handbook on the history of his own country, the Estonian Soviet Socialist Republic (Tallinn 1961). He also was the author of a bulky volume constituting a handbook on the ancient history of Latvia which appeared in Riga in 1952. This latter work was irrefutably for a long time the basis for the division and the

classification of archaeological material and cultural evidence referring to the whole eastern coastline of the Baltic. And full use was made of this division by Lithuanian (1961) and Bielorrussian (1965) archaeologists in later synthetic monographs.

With prof. H. Moora's death a scientist has passed away, whose scientific authority left a deep and substantial imprint upon the younger and youngest generation of archaeologists of Estonia, Latvia and Lithuania, as well as upon the north-eastern scientific centres of Polish archaeology. He was a man of extreme modesty yet of great personal charm and enormous tact in his deportment to others. His astounding knowledge ensured him a high esteem not only in the scientific centres of the Soviet Union but also in all the countries situated in the drainage basin of the Baltic. Science lost an outstanding champion of research of the oldest history of the Finnish and Baltic tribes in North-Eastern Europe, and a man who investigated the true place these tribes occupied amidst the Slav and Germanic peoples, whom they had to struggle with in order to uphold their own socio-political and national existence.

Marta Schmiedehelm

Tallinn

СПИСОК
РАБОТ АКАДЕМИКА АН ЭССР ПРОФЕССОРА
ДОКТОРА ХАРРИ МООРА

Bibliography of prof. dr. Harri Moora

1. Über die Augenfibel in Estland und Lettland. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922, Dorpat 1923, стр. 109—123.
2. Kihelkonna kihelkond. (Кихельконд Кихельконна). Сборник „Saaremaa ja Muhu muinasjäänused”. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused II, Tartu 1924, стр. 55—79.
3. Hõbeaare Pilstverest. (Клад серебряных предметов из Пилиствере). Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I, Tartu 1925, стр. 110—117.
4. (Совместно с В. Андерсоном). Kohtla rahaleid. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I, Tartu 1925, стр. 104—109. Referat: Der Münzfund von Kohtla, стр. 155.
5. Üks varema raua-aja kalme Põhja-Eestis. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II, Tartu 1926, стр. 187—200. Referat: Ein Grabfeld der älteren Eisenzeit aus Nord-Estland, стр. 215—218.
6. Kiviaja asulad. (Поселения каменного века). Сборник „Eesti kinnismuistised, muinasaegsed ja poolajaloolised”. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused III, Tartu 1925, стр. 18—28.
7. Ohvrikivid. (Жертвенные камни). Там же, стр. 65—73.
8. Mitmesuguseist ebamäärasteist muistiseist. (О разных памятниках неопределенного характера). Там же, стр. 103—108.
9. Kohalikkude kinnismuististega tutvumisest ja nende kirjeldamisest (Об ознакомлении с местными археологическими памятниками и о составлении их описаний). Там же, стр. 114—116.
10. Die Bodenaltertümer Estlands (Eesti kinnismuistised). Referat und Erläuterungen zum estnischen Text. Veröffentlichungen des Archäologischen Kabinetts der Universität Tartu (Dorpat) III, Tartu (Dorpat) 1926, 26 стр.
11. Die Bodenaltertümer Estlands. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft — Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1924, Dorpat 1926, стр. 105—129.
12. Muinasajalooline ülevaade. (Археологическое обозрение (обл. Тартумаа)). Сборник „Tartumaa”, Eesti I, Tartu 1925, стр. 128—135. Там же описания археологических памятников по кихелькондам, стр. 148—149; 167—168; 197—199; 220; 248—249; 276; 295—296; 322; 348—349; 365—366; 387—388; 411; 439; 486; 500—501; 531; 666.
13. Muinasjäänused. (Археологические памятники (обл. Вьрумаа)). Сборник „Võrumaa”. Eesti II, Tartu 1926, стр. 141—149. Там же описания археологических памятников по кихелькондам: стр. 193—194; 243—244; 304—305; 345; 389—390; 415—416.

14. Bestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. (Культура эстонцев в периоде их древней независимости). Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused IV, Tartu 1926, 156 стр. + 3 карты.
15. Agrais dzelzs laikmets. (Ранний железный век). В книге „Latvijas Archaioleģija”, Rīgā 1926, стр. 35—53.
16. Muinasteadusliikkude kogude juht. (Путеводитель по археологической экспозиции). Eesti Rahva Muuseumi väljaanne nr. 27. Tartus 1927. 46 стр.
17. Muinasaeg. (Доисторический период в Сетумаа). Сборник „Setumaa”. Eesti III. Tartu 1928, стр. 108—112. Там же описания археологических памятников по кихелькондам: стр. 216—218; 271—273, 308, 327.
18. Ausgrabungen ältereisenzeitlicher Hügelgräber im Kreise Jēkabpils. Pieminekļu Valdes Materiālu Krājumi. Archaioleģijas Raksti, I:3, Rīgā 1928. 21 стр. + 19 табл.
19. Die Eisenzeit in Lettland dis etwa 500 n. Chr. I Teil: Die Funde. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXV. Tartu—Dorpat 1929. XVI + 194 стр. + 3 табл. Tafeln zum I Teil. 6 стр. + XLIV табл. II Teil: Analyse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused—Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIX. Tartu 1938. XVI + 744 стр. + 1 + XVI табл.
20. Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit I—II. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1928, Tartu—Dorpat 1929, стр. 141—170 + 5 табл. 1929, Tartu 1931, стр. 25—44 + 2 табл.
21. Wotische Altertümer aus Estland. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV, Helsinki 1929, стр. 272—283.
22. Muinasaeg. (Доисторический период (в обл. Пярнамаа)). Сборник „Pärnumaa”. Eesti IV. Tartu 1930, стр. 158—168. Там же описания археологических памятников по кихелькондам, стр. 279, 310—311, 343, 383—384, 430, 470—471, 510, 550—552, 591, 629—630.
23. Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Ile, Kreis Jelgava, Lettland. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII 1930. Acta Universitatis Latviensis philologorum et philosophorum ordinis series, Tomus I, supplementum I. Rīgā — Rigae 1931, стр. 437—460 + IX табл.
24. Die Vorzeit Estlands. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused VI. Veröffentlichungen des Archäologischen Kabinetts der Universität Tartu VI. Tartu 1932. 90 стр. + 27 табл. + 1 карта.
25. Muinasaeg. (Доисторический период (в обл. Валгамаа)). Сборник „Valgamaa”. Eesti V. Tartu 1932, стр. 104—111. Там же описания археологических памятников по кихелькондам: стр. 262—263, 330—332, 388, 453.
26. Muinasaeg. Доисторический период (на о. Сааремаа) Сборник „Saaremaa”. Eesti VI, Tartu 1934, стр. 244—262. Там же описания археологических памятников по кихелькондам: стр. 387—388, 442—444, 475—476, 496—499, 526—528, 561—565, 596—598, 639—642, 671, 695—698, 722—724, 771—774.
27. Urgeschichte. Eesti filoloogija ja ajaloo aastaülevaade. Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte IV. 1921. Tartu—Dorpat 1934, стр. 129—133.
28. Zur Frage nach der Herkunft des ostbaltischen emailverzierten Schmuckes. Excavationes et studia. Opuscula in honorem Alfred Hackman 14.10.1934. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift XL, Helsinki—Helsingfors, 1934, стр. 75—90.

29. A propos de la fondation de Tartu. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1933, Tartu 1935, стр. 186—201 + 1 карта.
30. Der Verwahrfund von Piilsi, Kirchspiel Avinurme. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat—Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1933, Tartu 1935, стр. 283—303 + 4 табл.
31. Eesti ajalugu. (История Эстонии). I. Tartu 1935. Главы: Kiviaeg (каменный век), стр. 1—62. Pronksiaeg ja varane rauaaeg (бронзовый и ранний железный века), стр. 63—80. Rooma rauaaeg (Римский период, вместе с Ю. Мягисте), стр. 81—123. Keskmise rauaaeg (Средний железный век), стр. 124—138. Noorem rauaaeg (поздний железный век, вместе с Э. Лайд, Ю. Мягисте, Х. Круус), стр. 139—269 + 29 таблиц + 5 карт.
32. Esialooline aeg. (Хозяйство в Эстонии в доисторический период). Сборник „Eesti majandusajalugu“ I, Tartu 1937, стр. 7—32 + 4 карты.
33. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II Teil, Tartu 1938, см. No. 19.
34. Tutuli de l'âge du fer romain dans la région de la Baltique orientale. Liber Saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXX, Tartu 1938, стр. 447—454 + 4 табл.
35. Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Estland. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1937 : I, Tartu 1938, стр. 365—380 + 4 табл.
36. Muinasaeg. (Доисторический период обл. Ляанемаа). Сборник „Läänemaa“. Eesti VIII, Tartu 1938, стр. 248—258.
37. Das II Hügelgrab von Gailiši, Gemeinde Īle, Kreis Jelgava. Senatne un Māksla II, 1938, Rīgā 1938, стр. 64—73.
38. Eine memelländische Halsringform in Estland. Prussia, Zeitschrift für Heimatkunde, Bd. 33, Heft 1—2, Königsberg (Pr.) 1939, стр. 231—235.
39. Muistse Eesti linnused. Сборник „Muistse Eesti linnused. 1936—1938 a. uuri- muiste tulemused“. Toimetanud H. Moora, Tartus 1939, стр. 9—16. Résumé: Les forteresses préhistoriques d'Estonie, стр. 219—220.
40. Peedu Kerikmägi. Там же, стр. 101—120 + 1 табл. Résumé: La forteresse de Kerikmägi à Peedu, стр. 231—233.
41. (Совместно с О. Саадре). Lõhavere linnamägi. Там же, стр. 139—182 + 6 табл. Résumé: La forteresse de Linnamägi à Lõhavere, стр. 236—241.
42. Археологические исследования в Эстонии за последние 20 лет. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры X, Москва—Ленинград 1941, стр. 89—94.
43. Läänemaa muinasaeg. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache: Die Vorgesichte des Kreises Wiek (Läänemaa). Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudi Toimetused VII, Tartu 1942, 38 стр. + 1 карта.
44. Eesti — Vene suhteist IX—XIII sajandil. Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. E. ühiskonnateaduste osakonna istungid. Научная сессия Академии наук Эстонской ССР 23—29 апреля 1947 г. E. Заседания отделения общественных наук. Tartu 1947, стр. 20—42. Рез.: К вопросу об эстонско-русских отношениях в IX—XII вв., стр. 43—48.
45. Eesti etnograafia põukogulikul ülesehitamisel. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. Ежегодник Эстонского народного музея. Uus sari — новая серия I (XV), Tartu 1947, стр. 24—35. Рез.: Эстонская этнография становится Советской, стр. 199—201.

46. Вопросы этногенеза народов Советской Прибалтики по данным археологии. Краткие сообщения Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая XII, Москва 1950, стр. 29—37.
47. Городища первого и начала второго тысячелетия на территории Эстонии. Тезисы докладов на пленуме Института истории материальной культуры Академии Наук СССР, посвященном вопросам археологии Прибалтики. 1951 год. Москва 1951, стр. 11—16.
48. Arheoloogilised välituumingud Eesti NSV alal 1950. ja 1951. aastal. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Известия Академии наук Эстонской ССР 1952, I, № 1, Tallinn 1952, стр. 117—126. Рез.: Археологические полевые исследования на территории Эстонской ССР в 1950 и 1951 гг. стр. 127—130.
49. Некоторые вопросы археологического исследования Прибалтики. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры XLII, Москва 1952, стр. 24—39.
50. Памятники позднего неолита и ранней эпохи металла в Прибалтике. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры XLVIII, Москва 1952, стр. 3—24.
51. Ürgkoguakondlik kord Eesti NSV territooriumil. Varafeodaalsete suhete kujunemine. Kagu-Eesti ala Kiievi riigi koosseisus (X—XII saj.). „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)”, peat. I—II. Tallin 1952, стр. 5—29 + 1 карта. (То же на русском языке, см. следующий номер).
52. Первобытно-общинный строй на территории Эстонской ССР. Зарождение раннефеодальных отношений. Юго-восточная Эстония в составе Киевского государства (X—XII вв.). „История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней)”, глава I—II. Таллин, 1952, стр. 5—33 + 1 карта.
53. Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR (Первобытно-общинный строй и раннее феодальное общество на территории Латвийской ССР). Rīgā 1952, 172 стр. + 4 карты.
54. (Совместно с Э. Д. Шнорре). Родовое общество и его разложение. В книге: „История Латвийской ССР”, том I, Рига 1952, стр. 6—43.
55. М. Е. Фосс. Древнейшая история Севера Европейской части СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, № 29, Москва 1952. (Рецензия). Советская археология XX, Москва 1954, стр. 385—390.
56. Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным): Советская археология XVII. Москва 1953, стр. 105—132.
57. Tallinna tekkimisest ja vanusest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Известия Академии наук Эстонской ССР 1953, II, № 2, Tallinn 1953, стр. 167—174 + 1 табл. Рез.: О возникновении города Таллина, стр. 175—180.
58. Arheoloogilised välituumingud Eesti NSV-s 1952. aastal. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Известия Академии наук Эстонской ССР 1953, II, № 1. Tallinn 1953, стр. 60—67. Рез.: Археологические полевые исследования на территории Эстонской ССР в 1952 году, стр. 68—69.
59. Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных. Советская археология XXI, Москва-Ленинград 1954, стр. 95—118.
60. Археологические памятники I—IV вв. в Прибалтике. Краткие сообщения Института истории материальной культуры 53, Москва 1954, стр. 3—22.
61. Археологические работы в Эстонской ССР в 1951 и 1952 гг. Краткие сообщения Института истории материальной культуры 55, Москва 1954, стр. 52—63.

62. Ürgkogukondliku korra periodiseerimisest Eesti NSV territooriumil (О периодизации первобытно-общинного строя на территории Эстонии). Сборник „Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest”. Tallinn 1954, стр. 5—20.
63. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Древние поселения и городища. Археологический сборник I. Tallinn 1955, стр. 46—87 + 7 таблиц. Рез.: О результатах исследования городищ в Эстонской ССР, стр. 88—94.
64. Отдельные главы в книге: „Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I köide: kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni.” (История Эстонской ССР в трех томах. Том I: с древнейших времен до 50-ых годов XIX века). Tallinn 1955. (То же на русском языке в 1961 г., см. № 85).
65. Некоторые вопросы изучения славяно-прибалтийских культурных взаимоотношений. Тезисы докладов на Объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики. (Пленарное заседание). Москва 1955, стр. 35—39.
66. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Сборник „Eesti rahva etnilisest ajaloost”. Artiklite kogumik. Toimetanud H. Moora. Tallinn 1956, стр. 41—119. (То же на русском языке, см. следующий номер).
67. Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии. „Вопросы этнической истории эстонского народа”. Сборник статей под редакцией X. A. Moora, Tallinn 1956, стр. 49—141. Рез.: Die Entstehung des estnischen Volkes und seiner Nachbarvölker im Lichte der Archäologie, стр. 320—321.
68. Arheoloogilised, etnograafilised ja antropoloogilised uurimused. Сборник: „Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat” (1946—1956), Tallinn 1956, стр. 145—148. (То же на русском языке, см. следующий номер).
69. Археологические, этнографические и антропологические исследования. Сборник: „Десять лет Академии наук Эстонской ССР (1946—1956)”. Tallinn 1956, стр. 169—173.
70. (Совместно с Ф. Д. Гуревич и П. Н. Третьяковым). Финно-угорские и литовские племена и I тысячелетия до н.э. — Финно-угорские и литовские племена на рубеже нашей эры. В книге: „Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР”. Москва 1956. Гл. VIII, § 2, стр. 373—388; гл. XI, § 2, стр. 530—536.
71. Sissejuhatusesks. Eesti rahvarõivaste arenemise ajaloost. В книге: „Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult”. Tallinn 1957, стр. 7—28. Varasemaid andmeid ketramisest ja kudumisest, стр. 203—204. (То же на русском языке, см. № 80).
72. К истории сложения Балтийских племен. Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и на пленуме Института истории материальной культуры, посвященном итогам археологических и этнографических исследований 1956 г., Москва 1957, стр. 42—45.
73. Eine steinzeitliche Schlangenfigur aus der Gegend von Narva. „Studia neolithica in honorem Aarne Arupää”. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 58, Helsinki — Helsingfors 1957, стр. 225—232.
74. Ürgkogukondlik kord Eesti NSV territooriumil. Varajane feodalism Eesti maa-alal (X—XII saj.) В книге: „Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast

- tänapäevani),” гл. I—II. Teine trükk, Tallinn 1957, стр. 5—32 + 1 карта. (То же на русском языке, см. следующий номер).
75. Первобытно-общинный строй на территории Эстонской ССР. Раннефеодальное общество на территории Эстонии (X—XII века). „История Эстонской ССР (с древнейших времен до наших дней)”, гл. I—II. Второе издание, Таллин 1958, стр. 5—36 + 1 карта.
76. О древней территории расселения балтийских племен. Советская археология, 1958, 2, стр. 9—33.
77. Археологические исследования в Прибалтике. Вестник Академии наук СССР 1958, № 10, стр. 53—56.
78. (Совместно с Ф. Д. Гуревич). Латышские и литовские племена Прибалтики в первой половине I тысячелетия. — Племена Прибалтики (во второй половине I тысячелетия). В книге: „Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв.” Москва 1958, стр. 111—124; 643—657.
79. Zur ethnischen Geschichte der ostee finnischen Stämme. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 59:3. Helsinki—Helsingfors 1958, 39 стр.
80. Введение. Из истории развития эстонской народной одежды. В книге: „Эстонская народная одежда XIX и начала XX века”. Таллин 1960, стр. 7—30. Древнее прядение и ткачество, стр. 192—193.
81. Некоторые результаты археологических работ в Эстонии. Referātu tēzes zinātniskai sesijai par 1959 g. arheoloģiskām un etnografiskām ekspedīcijām. Тезисы докладов на сессии, посвященной итогам археологических и этнографических экспедиций 1959 года, Rīgā 1960, стр. 40—42.
82. (Совместно с А. Моора). Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVII. Ежегодник этнографического музея XVII. Tallinn 1960, стр. 20—76 + 1 табл. Рез.: К вопросу о возникновении историко-культурных под областей и районов Прибалтики, стр. 76. Zur Frage der Entstehung der historischen Kulturgebiete des Baltikums, стр. 77—83.
83. (Совместно с А. Х. Моора). К вопросу об историко-культурных под областях и районах Прибалтики. Советская этнография 1960, 3, май-июнь, стр. 21—51 + 1 карта.
84. XI Rahvusvaheline ajaloolaste kongress Stockholmis. (Международный конгресс историков в Стокгольме). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. Известия Академии наук Эстонской ССР. Серия общественных наук 1960, IX, № 4, стр. 416—418.
85. В книге: „История Эстонской ССР в трех томах. Том I (с древнейших времен до середины XIX века)”, Таллин 1961. Гл. I. Родовое общество, стр. 12—47. Гл. II. Разложение первобытно-общинного строя и зарождение классового общества, стр. 48—75. Раздел второй. Ранний феодализм. Историография, стр. 76—79. Из гл. III, Возникновение раннефеодальных отношений. Политическая связь Эстонии с Русью (IX—XII вв.) § 1. Внутренние и внешние факторы развития, стр. 80—97. § 2. Зарождение феодальных отношений, стр. 97—106. § 4. Материальная и духовная культура. Начало формирования эстонской народности, стр. 114—124. Из гл. XIX: Быт и культура в конце XVIII и первой половине XIX века: § 4. Одежда и народное искусство (совместно с А. Х. Моора), стр. 837—848.

86. Die wichtigsten Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958. Berlin 1961, стр. 554—556.
87. Eessõna. Сборник „Muistsed kolmed ja aarded”. Arheoloogiline kogumik II. Toimetanud H. Moora. „Древние могильники и клады”. Археологический сборник II под редакцией Х. А. Моора. Tallinn 1962, стр. 5—6. Рез.: Предисловие, стр. 7—8. Vortwort, стр. 9—10.
88. Клад V века, найденный в Реола близ гор. Тарту. „Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antoniewicza w 40 rocznicę pracy naukowej na Uniwersytecie Warszawskim od przyjaciół, kolegów i uczniów”. Część II. „Światowit” XXIV, Warszawa 1962, стр. 343—351.
89. Об оловянных украшениях и их изготовлении в Прибалтике. Сборник: „Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski”. Poznań 1963, стр. 355—367.
90. (Совместно с Х. М. Лиги). К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период зарождения феодальных отношений (XI—XIII вв.). Тезисы докладов и сообщений местной сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы в гор. Вильнюсе (сентябрь 1963 г.). Вильнюс, 1963, стр. 29—33.
91. (Совместно с А. Х. Моора). Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajalool. (Из этнической истории води и ижоры). Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX. Ежегодник Этнографического музея XIX. Tallinn 1964, стр. 188—209. (То же на русском языке, см. № 95).
- 91^a. (Совместно с Ю. Какк и Ё. Эланго). Краткий исторический очерк (Эстонии). В книге: „Народы Европейской части СССР”. II. Москва 1964, стр. 212—222.
92. (Совместно с Х. М. Лиги). К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.). Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс 1964, стр. 77—89.
- 92^a. (Совместно с Ю. Какк и Ё. Эланго). Historische Übersicht. (Совместно с А. Моора) Volkstümliche Zeitrechnung, Arbeitszyklen, Gedenk- und Festtage des Jahres. В книге: „Abriss der estnischen Volkskunde”. Tallinn 1964, стр. 32—61, 236—249.
93. Zur Frage nach der Entstehung des ostbaltischen historischen Kulturgebietes. VII. Internationaler Kongress für Anthropologie und Ethnologie. Moskau, August 1964. Tallinn, 1964, 9 стр.
- 93^a. К вопросу о возникновении прибалтийской историко-культурной области. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). Москва 1964, 9 стр.
94. (Совместно с Л. Янитсом). Eessõna. „Slaavi-läänemeresoome suhete ajalooost”. Artiklite kogumik. Toimetanud H. Moora ja L. Jaanits. „Из истории славяно-прибалтийско-финских отношений”. Сборник статей под редакцией Х. А. Моора и Л. Ю. Янитса. Tallinn 1965, стр. 5—8. Рез.: Предисловие, стр. 9—12; Vorwort, стр. 13—16.
95. (Совместно с А. Х. Моора). Из этнической истории води и ижоры. „Slaavi-läänemeresoome suhete ajalooost”. Artiklite kogumik. Toimetanud H. Moora ja L. Jaanits. „Из истории славяно-прибалтийско-финских отношений”. Сборник статей под редакцией Х. А. Моора и Л. Ю. Янитса. Tallinn, 1965, стр. 63—85. Рез.: Lisandeid vadjalaste ja isurite etnilisele ajalool, стр. 86. Beiträge zur ethnischen Geschichte der Woten und Ižoren (Ingrier), стр. 86—90.

96. I. Ürgkogukondlik kord. Vanimad asulad ja ehitised Eesti alal. VII aastatuhandest e. m. a. kuni IX sajandini m. a. j. II Feodalismile ülemineku periood. Linnustevõrgu väljakujunemine. Linnataoliste asulate tekkimine X sajandist kuni XIII sajandi alguseni. В книге: „Eesti Arhitektuuri Ajalugu” (История архитектуры Эстонии), Tallinn 1965, стр. 9—26. Рез.: I. Первобытно-общинный строй. Древнейшие поселения и постройки на территории Эстонии (VII тысячелетие до н. э. — IX в н. э.). II. Зарождение феодализма. Возникновение сильных укреплений и поселений городского типа (X — начало XIII в), стр. 543—544.
97. Jõgeva rajooni varasemast asustusest (О древнейшем заселении Лыгеваского района). Сборник: „Jõgeva rajoonis”. Tallinn 1965, стр. 10—14.
98. Maanviljelyn varhaishistoriaa virolaisilla ja heidän naapurikansoiltaan (Ранняя история земледелия у эстонцев и соседних им народов). Kotiseutu 1965, Helsinki 1965, стр. 135—143.
99. Käsitöö arenemisjärg Baltimail 12.—13. sajandil. Сборник: „Pronksiajast varase feodalismiini”. Urimumsi Baltimaade ja naaberlade arheoloogias. Toimetanud H. Moora ja J. Selirand. „От эпохи бронзы до раннего феодализма”. Исследования по археологии Прибалтики и смежных территорий. Под редакцией Х. А. Моора и Ю. Я. Селиранда. Tallinn 1966, стр. 123—128. Рез.: Об уровне развития ремесленного производства в Прибалтике в 12—13 веках, стр. 128. Zum Stand des Handwerks im Ostbaltikum im 12.—13. Jahrhundert, стр. 128.
100. Estland. Jan Filip, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. I. Manuel Encyclopédique de Préhistoire et Protohistoire Européennes I. Prag — Prague 1966, стр. 339—340.
101. Основные результаты археологических исследований в Советской Эстонии. Советская археология 1967, 3, Москва, 1967, стр. 82—90.
102. Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. Suomen Museo 1967, Helsinki 1967, стр. 64—96.
103. (Совместно с Х. Лиги). Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII в. То же: Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. (Обе работы в печати).
104. Sakala maakonna kujunemine (Складывание древней „земли” Сакала). Сборник: „Viljandi rajoonis”. Tallinn 1968, стр. 62—66.
106. Nieman Eestin ja Suomen esihistoriasta (Кое-что из древнейшей истории Эстонии и Финляндии). Сборник: „Neuvosto-Eesti”. Tallinn 1968, стр. 18—21.
107. Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern, „Congressus Secundus Internationalis Fennougristarum, Helsinki 23—28.VIII.1965. Pars II. Helsinki 1968, стр. 239—257.
108. Über den ostbaltischen Handel in 12—13. Jahrhundert. „Liber Josepho Kostrzewski”. Warszawa 1968, стр. 517—525.

M. F. Semyonova

Riga

ON RUSSIAN-LATVIAN LANGUAGE CONTACTS
AS SEEN FROM GEOGRAPHICAL TERMS AND THE TOPONOMY
OF THE LATVIAN SSR

The factor of interconnection of languages is important both for languages of different systems and for cognate languages of closer or looser affinity. The Russian and the Latvian languages belong to those of looser affinity and their interrelations date far back and they may be both national and local, strictly regional in character.

Linguistic literature has quite a number of research papers on Slavonic-Baltic language relationships to offer, while in the narrower sphere of Russian-Latvian language contacts little has been written as yet. There are separate articles, though, dealing with some problems of comparative study of the Russian and Latvian languages that have appeared and appear in periodicals.

The study of language contacts is especially important by shedding light on the interrelations of neighbouring nations, the interrelations of people inhabiting one territory and speaking different languages, this finding its reflection in the language, enriching it incessantly. Apart from that the study of language contacts enables us to set on a new plane the question of exceptional linguistic affinity between Latvians and eastern Slavs, Russians or Byelorussians, an affinity which is constantly increasing. Establishment of close relations between the two nations and their languages is closely linked with the development of bilingualism, in itself an evidence of the society development process and a favourable phenomenon.

The most numerous observations have been made in the field of vocabulary, which stands to reason, for the word stock of the language is known to be its most movable part. Alongside primordial words there are words of foreign origin, loan-words, translation loans etc. in it. Word stock responds swiftly and subtly to the changes in the life of the people, the bearer of a certain language and it is on the basis of lexical material that linguistic-sociological observations can most vividly unfold.

The material for such research is the data on modern literary langu-

ages, dialects, vernaculars and onomastics (toponymy and antroponymy) of the region.

Local toponymical material is most diverse. It is closely linked with the national language and local dialect peculiarities, common and proper nouns, various semantic word groups. To one of such semantic groups belong nomenclative geographical terms, denominations used to designate certain geographical realia: rivers, swamps, ravines, banks, forests, mountains, roads, settlements etc., i.e. connected with landscape, hydrology and morphology of land, types of settlements etc. These are mainly terms of physical geography.

In the Latvian SSR Russian old-time dialects, which form an island, as it were, surrounded by the Latvian speaking population, have general geographical terms, such as swamp, pine forest, mountain, border, land, ravine, hill side, forest, meadow, cornfield, virgin soil, island, sands, pool (of river), glade, pond, waste land, river, ditch, grove, brook and others which appear there in the role of proper names, toponymical names of settlements, mostly villages, thus forming lexical homonyms.

But there also exist dialectal geographical denominations, part of which have been registered in E. and V. Murzayev's „Словарь местных географических терминов” (M. 1959) for instance: болотина, большак, гай, грива, губа, заберет, заболотье, зыбун, калдобина//галдобина, менка, криница, лужа, лядина, облой, пожня, пуца, сажалка, ставок, стега, etc.

Almost all the above words, with but rare exceptions (болотина, гай, губа, заболотье (compare with the Latvian aizbalte), ставок) are to be found, bearing the very same meanings, in „Опыт областного великорусского словаря (1852) and in „Дополнения к опыту областного великорусского словаря” (1858) with the indication of the area where they are used, mainly Pskov-Novgorod, North-Great-Russian which testifies to the origin of the local old-time Russian population.

In „Опыт” and „Дополнения” still other terms are given such as веженка “border, boundary”, копанец//копанка “draw-well”, соды “arable land”, старины “old-time places of settlement”, and others to be heard in Latvia.

Such terms as гай, гора, грива, заболотье, заборье, залесье, за-речье, лужа, каменка, остров, пески, рог etc. are mentioned by V. P. Lemtyugova in her theses to the report „Топографическая номенклатура в белорусской топонимии”¹. The are both geographical terms and place names on the territory of the Latvian SSR.

¹ Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР. Тезисы докладов и сообщений. Рига, 1966 г.

There are other local dialect words, some of them used both as terms and place names, others known only as terms. Most of them have been registered in „Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики” by V. N. Nemchenko, A. J. Sinitsa and T. F. Murnikova (1963). For instance: вязель (miry, oozy bottom of a river), зазеры “the place on the opposite side of the lake”, заврар “precipice”, ключа “ravine”, дерван “long fallow”, чистогал “marshy bog bare of vegetation”. The words вязель and ключа are registered in the dictionaries as coming from Pskov. The word ключа is also registered by V. P. Strogowa in her article „К особенностям наименований рельефа в говорах по течению р. Мсты”² as a word used only as a place name and only in the form of Под ключей with the meaning “a steep bank in the curve of the river”. The word дерван with the same meaning is registered in „Лингвистический атлас белорусского языка” (Минск, 1963) on map 275 in the north west of Byelorussia and on the Latvian and partly Lithuanian border. It is known in the Latvian dialects and in Latvian toponymy in the form of dirvāns.

Some of the place names are living modern denominations, other are ancient words. For instance, the place name криница — spring, according to F. P. Filin³ has been known since the XII century as a West-Russian word⁴, пожня — meadow since the XII c. as Pskov, Novgorod, north-Russian, пуца — forest since the XI c. as north-Russian, лядца — grove, small wood or a place covered with undergrowth since the XIV—XV cc. as a western word⁵. This word is known in Byelorussia and on the Pskov-Novgorod territories in the North.

The above date point to the origin of local Russian oldtimers and the language contacts of north-western area, overstepping the ethnic and politically-administrative boundaries.

Some of the above terms are known in the neighbouring Latvian dialects as well, though sometimes changed somewhat phonetically or morphologically.

Here are the corresponding Latvian dialect words from A. Rekena's candidate thesis on one of Latgalian-Kalupe dialect⁶, a dialect kindred with Russian old-time dialects.

² Ученые записки Бийского пединститута, вып. I, 1957.

³ Лексика русского литературного языка древнеславянской эпохи. Л., 1949.

⁴ See also the map of the territorial spread of the word in V. A. Nikonov's article: „Ручей—ключ—колодезь—криница—родник”. Материалы к исследованию русской диалектологии, М., 1961.

⁵ See also O. G. Rogonova's article: „Слова лядя, лядина и нива в русских народных говорах”. Лексика русских народных говоров. М.-Л., 1966.

⁶ А. Реке на, Говор Калупе. Рига. 1962 (автороферат).

National words: gorods//goroc — town, granica — boundary, kana-va — ravine, kutors — khutor/farm = stead, padzolinс — podsol, peska — sand, pruc — pond.

Dialectisms: dyrvinc — дерван, saša — highway, sloboda — a large village, b'erma — a steep bank, pl'intauka — long fallow (Pskov).

The Russian geographical terms when borrowed and the respective toponymical denominations become common — Russian and Latvian — bilingual denominations and are etymologized accordingly. In this way the language is enriched.

Having turned into Latvian place names they may lose their connection with the Russian lexime, e.g. грива — height and grīva — the mouth of a river. Or they may change their sound nature and morphological shape and are not etymologised at all, e.g. остров — astrava.

In other cases a shifting of the stress is observed in keeping with the Latvian language norms, where the stress is constant, usually on the first syllable. This also leads to obscuration of the word etymology, as in опушки — aruški.

But there are relatively few toponymical denominations which are formed without the help of specific affixes. They are more often than not formed from some geographical terms, such as nouns or adjectives, with the help of corresponding suffixes, prefixes by means of stem composition, or with the plural form ending used as a wordbuilding element, e.g. броды, куты, луги, ляды, новины, ручьи; безлесье, выгоры, заболотье, заборовье, замостье, заречье, подвенок, подлипя; боровая, вьшки, горка, городок, луговая, надозерная, речное, ровок; концеполь, красногорка, круторучей, новоселки, юзуполье; большая индрица, горный ручей, лашкин ров, лысая гора, разбойничий лес, синий камень, холодные ручьи, черная горка, яловешкая гора.

These word-building elements either coincide in the Russian and Latvian languages or are borrowed from one language into another. And even in this form the toponymical denominations point to the geographical position of the corresponding object and serve as reference-points on location.

Our Russian toponymical denominations are taken from the geodesic descriptions of the end of the XVIII c. — the beginning of the XX century, which are kept in the Riga State City Archive, from a list of settlement names of the Vitebsk province (1906) and our own observations, whereas the geographical terms come from „Материалы для словарей старожильческих говоров Прибалтики” (P. 1963) and A. J. Sinitsa's thesis „Лексика говора русского старожильского населения Преильского района Латвийской ССР” (M., 1964).

Toponymical denominations — geographical terms undergo various changes in the course of their existence just as any other place names.

One and the same object may sometimes have a compound denomination, one of its parts being a translation, e.g. поле = лейдум, goru kalns, gaina mežs⁷. Such double names, doublets are pointed out also by A. I. Popov in his book „Географические названия” (М.-Л., 1965) as a result of the spreading of bilinguality and a phenomenon of inter-language synonymy in toponymy. However the phenomena of synonymy may manifest themselves in a different way, e.g. klučavojs, klučoks or aluotīns (meadow and swamp) when one and the same object has several names coming from different languages which are used interchangeably. And the third type of toponymical synonymy is that of compound denominations, the first part of which has a geographical term while the second is a proper name, e.g. Новое село — Илатон.

In bilingual place names cases of half translations are observed when the concordant attribute is translated while the old Russian term it modifies is retained in the compound hybrid place name, e.g. аугш-поле, вильчеполе, яунполе, мазкриница, мазгорбуны.

Sometimes in forming a full translation loan one term is replaced by another, for instance **вьшгородок** — augšpils, where the dialectal word **городок** has the meaning of “a mountain” and the Latvian “pils” — a castle, town. The geographical position of the object — a hill on an even plane — testifies to the adequacy of the old Russian and not the translated Latvian term.

It is worthwhile to note cases of contamination and hybridization of various Russian and Latvian place names forming a compound toponymical denomination, e.g. **гайколн** or gājas kalns (wooded hill), **островно-кольнеж** (island hill), **zamkas kalns** (castle hill).

Common natural and economic conditions are conducive to borrowing from one language into another. Thus, Russian settlement names, mainly villages, reflecting local social relations at a certain historical period, types of settlements have gone wholly down into the Latvian toponymy. They are such words as **слобода** (the name for numerous villages of Russian immigrants-old-believers on the territory of Poland since the XVII cent.), **фольварок** and the dialectal **пыльварок** (a small farmstead), **застенок** (a kind of settlement, khutor), **новоселки** (a village, a country settlement, Pskov). The above words are used both separately and in word combinations, for instance: **новая слобода**, **старая слобода** etc. They are widely-spread place names and terms at the same time, thus demonstrating the phenomenon of language synonymy.

⁷ J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi. I R. 1956.

It is interesting to note that the ancient names деревня, село and even местечко are not to be observed as place names.

On entering the Latvian language Russian toponymical denominations have become lettified and nowadays they are returning into the Russian language (on maps, in reference books and the like) as foreign, Latvian untranslatable place names, do not etymologize at all or acquire new meanings, differing from the primordial ones. This results in reinterpretation of place names and their synchronous retranscription, for instance лужа (a lake and a town known since the XVII c.⁸ a small lake), then Ludza and again Лудза; Вышки/(known since the XVII c.) — the highest place, then Višņi and again Вишки / with a different new meaning of landmarks, boundary marks.

The historical process of interconnection of languages may be broken up and the ways of its direction established. Thus, the process of the Russian language influence upon the Latvian language dates further back and is characterized by borrowings, contamination and parallelism of toponymical denominations — geographical terms. A more modern process is that of the influence of the Latvian language on the Russian language when the Russian place names are translated partly or in full, (e. g. боровка — silene) reinterpreted (as Креславль — Креславка — Krāslava, Трибухи — Trīsbuki) or replaced with consonant place names e. g. Саланай — Saliēna, Юганина — Jugāniņa, Лоберж — Labvārži).

And finally transmission from the Latvian language into the Russian language is current nowadays, which consists in Latvian place names being widely introduced into the Russian usage in their national form. However, this is to be observed only in the official language style while in fiction and the spoken language old Russian names are retained for rather a long time. Such lack of coordination in spelling and pronunciation of modern place names is of historical interest, yet it causes practical inconveniences and calls for the establishment of definite legalized modern norms in the shortest possible time.

Russian geographical terms — place names in a foreign language environment testify to the various and uninterrupted processes of interconnection, mutual enrichment and approximation of local languages and dialects, in close connection with the historical and social conditions.

⁸ Книга Большому Чертежу. М.-Л., 1950.

Oswald P. Backus

Lawrence — USA

A. M. KURBSKY IN THE POLISH — LITHUANIAN STATE (1564—1583)

I. *The Question*

Autocracy as a phenomenon in human history has long been of great interest to thinkers-philosophers, historians and political scientists. Since Plato's depiction of the ideal autocrat in his Republic¹, a question has recurred—may one regard the wise philosopher-autocrat as the best of all possible rulers? May one regard autocracy, that is, rule by a single man, as the most effective way, under certain circumstances, of combating otherwise insurmountable difficulties? Or must one agree with Lord Acton and judge autocracy as bad? That famous Englishman expressed the opinion that "Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely"². It is now customary to accept Acton's point of view; however, one finds traces of a contrary view that autocracy has merit of at least may have merit under circumstances: one may cite the tendency among historians of the Soviet Union, of western Europe and of America to justify Ivan the Terrible, the great Russian ruler and tyrant of the sixteenth century; the circumstances which justify are the needs of the Muscovite Tsardom³.

Regardless of one's attitude toward autocracy, one must concede that it has played an important role in the history of mankind. One can find

¹ The Republic of Plato, A New Version Founded on Basic English by I. A. Richards, New York 1942, Book V, p. 104.

² J. E. E. Dalberg-Acton, Historical Essays et Studies, London 1907, p. 504.

³ One of the most unrestrained encomiums of Ivan is R. Vipper, Ivan the Terrible, Moscow 1947. The tendency to idealize Ivan is a vital feature of contemporary writing. See E. Donnert, Der livlaendische Ordensritterstaat und Russland: Der livlaendische Krieg und die baltische Frage in der europaeischen Politik 1558—1583, Berlin 1963. Cf. review by O. P. Backus in "Slavic Review", XXV (1966), p. 157—158. In: Stanowlenije marksistskogo napravlenija v sovetskoj istoriografii epochi feodalizma „Istoričskie zapiski“, t. 76 (1965), p. 111—112, L. V. Danilova has shown carefully how M. M. Tsvibak saw both negative and positive consequences of the development of autocracy.

examples of autocracy in the history of most countries and in many different ages. Consequently, one wishes to understand what developments have caused autocracy. May one ascribe its appearance to specific problems arising out of the geography of a land, as for example, Wittfogel has done? According to his theory a shortage of water has necessitated the construction of irrigation systems and the problem of building and maintaining such systems has compelled an organization of society which autocracy alone can achieve⁴. In some circumstances, it would appear, the lack of natural, geographically determined borders has played a great role⁵. It is quite possible that theories of politics and law have exercised a special influence on the development of autocracy, as for example the *jus naturale* of the Romans or the divine law of the absolutist monarchs of the West⁶; however, some scholars maintain that more often ideas reflect the flow of historical events rather than the reverse⁷. Political events, including important wars which are often underestimated in modern times—perhaps a consequence of contemporary concern with peace—have generally been regarded as major causes of autocracy⁸. Economic and social factors are stressed by many: whenever there were no powerful social groups prepared to fight against possible autocrats, autocracy triumphed. If a strong bourgeoisie or a strong nobility

⁴ K. A. Wittfogel, *Russia and the East: A Comparison and Contrast*, "Slavic Review", vol. XXII (1963), p. 632—637.

⁵ For consideration of the importance of the lack of a natural geographic frontier see F. Schnabel, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, I, 5th unrev. ed., Freiburg 1959, p. 81—82.

⁶ M. Radin, *Handbook of Roman Law*, St. Paul, Minn. 1927, pp. 70—74. For a brief yet thorough description of absolutist attitudes toward law, see W. Hübatsch, *Das Zeitalter des Absolutismus 1600—1789*, Braunschweig 1962, pp. 5—6. = *Geschichte der Neuzeit*, herausgegeben von G. Ritter, Bd. II.

⁷ The interdependence of philosophy and history is stressed by Wilhelm Dilthey, e.g. *The Essence of Philosophy*. Translated into English by St. A. Emery and W. T. Emery, Chapel Hill 1954, p. 25. University of North Carolina, "Studies in the Germanic Languages and Literatures", number 13. Partially parallel is the approach of Max Weber, who saw an interplay of concepts and experience in the formation of legal norms. Weber, however, seems to have conceived of a greater degree of possible independence of concepts from experience or of experience from concepts than Dilthey, for whom the interdependence of philosophy and history seems to have been slight. See *Max Weber on: Law in Economy and Society*, edited with introduction and annotations by Max Rheinstein... translation by E. Shils and M. Rheinstein, Cambridge 1954, pp. 65—97. = *20th Century Legal Philosophy Series*: vol. VI. See *ibid.*, p. XXIX for a clear statement of the Marxist view that ideas depend upon the economic conditions.

⁸ Warfare and militarism, the overemphasis on warfare, and their effects on government have been brilliantly treated by G. Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk*, vol. I, 3rd ed., vol. II, 2nd ed., and vol. III, Muenchen 1964—1965.

was present, then a developing autocracy was reined in⁹. Marxist historians are disinclined to treat autocracy separately from the issue of class struggle¹⁰. The wish to spell out more precisely the determinative factors in history has contributed to the fact that successful or partially successful tyrants like Ivan the Terrible have repeatedly aroused great interest¹¹.

Autocracy is especially important in Russian history because it triumphed and remained dominant for a long period of time, yet one need mention only a couple of historical developments, to show clearly that the autocratic solution was not the only one possible in Russia. For example, the existence of the *vieche* of the Kievan period, a sort of assembly of a city, a district or a region, permitted free citizens, even if they were only peasants, to participate in the making of decisions, hardly an arrangement typical of autocracy¹². The existence of a *vieche* and of a wealthy merchant class restricted the power of the princes of Novgorod, the great commercial city of north Russia, which, by virtue of its expansion to the Ural mountains, for a time comprised the largest state in Russia. Clearly the political situation in Novgorod may not be regarded as appropriate to autocracy, although there have been disputes over how oligarchic or how democratic it was¹³.

⁹ For the strength of the nobility in Poland see J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, I, Warszawa 1964, pp. 418—426, and for its role in the failure of autocracy, see inter alia, W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Halecki and R. Dyboski. *The Cambridge History of Poland from the Origins to Sobieski* (to 1696), Cambridge 1950, pp. 438—440. For historiographical consideration of the role of parliamentary institutions in Poland, see M. H. Serejski, *Historycy o historii*, Warszawa 1963, pp. 557—558. For the role of the parliament and the judiciary in England, see T. F. T. Plucknett, *A Concise History of the Common Law*, Rochester, N. Y. 1929, pp. 48—65. Even without a strong Parliament or strong Estates, Wuerttemberg was able to avoid autocracy: among others, the timely death of an energetic duke, the tradition of opposition to the army and pride in ancient liberties helped, F. L. Carsten, *Princes and Parliaments in Germany from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, Oxford 1959, pp. 146—148.

¹⁰ e.g. M. N. Pokrovsky, *Istoričeskaja nauka i borba klassov*, Moscow-Leningrad 1933.

¹¹ See M. Cherniavsky, *Tsar and People*, New Haven and London 1961, pp. 44—53, for a sensitive and stimulating analysis of the traditional myth of the saint-prince and its absorption into a new myth of the "glorious Tsar of the Third Rome" in the sixteenth century, especially in the time of Ivan IV.

¹² The strength of the *vieche* was emphasized by V. Sergeevich, *Russkija juridičeskaja drevnosti*, II, 2nd ed., St. Petersburg 1900, pp. 1—118. His view has been adopted by G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven and London 1943, pp. 185—187. See B. D. Grekov, *Kijevskaja Ruś*, 4th ed., Moscow-Leningrad 1944, pp. 222—236 for less emphasis upon the *vieche*. In *Istorija SSR*, *Piervaja serija*, T. I—II, Moscow 1966 the role of the *vieche* is ignored.

¹³ V. N. Bernadskij, *Novgorod i novgorodskaja zemlja v XV vieke*, Mos-

It is customary to attribute the rise of autocracy in Russia in part to the Mongols, for during their rule over a substantial part of Russia various Russian princes, including finally the Muscovite princes, used their positions as tax collectors for the Mongol and later Tartar rulers to strengthen their positions within Russia. Although the princes' efforts may be regarded as a prerequisite for the development of an autocracy which reached its full bloom under Peter the Great¹⁴, they were by no means the only reason for the rise of autocracy. Many events during the period from the end of Mongol rule in the fifteenth century until the end of the reign of Peter the Great in the year 1725 contributed to that rise. Especially influential were such wars as the Livonian war of the sixteenth century, the struggles with Poland in the seventeenth century and the struggles with Sweden at the time of Peter the Great¹⁵. One may, moreover, lay great stress on a single specific internal development, namely, the acceptance of a modified version of the Byzantine concept of the proper relationship between the emperor and the church. According to the long dominant concept the emperor and the Church should work together in harmony, each obedient to the other within the area of the other's responsibility. According to the modified version the church should be subordinate to the emperor¹⁶. Josif of Volokolamsk, an outstanding Russian cleric of the late fifteenth and early sixteenth centuries, toward the end of his career followed the modified version with some limitations, which then was used more and more for the support of autocracy in the sixteenth century¹⁷. It is interesting that except for such

cow-Leningrad 1961, pp. 148—177 has emphasized the predominance of the boyars and L. V. Danilova, *Očerki po istorii zemlevladienija i chozjaistva v Novgorodskoj zemle v XIV—XV v.v.*, Moscow 1955, pp. 97—203 has stressed the importance of the boyars' patrimonies in the economy of Novgorod.

¹⁴ A. E. Presniakov, *Obrazovanije velikorusskago gosudarstva. „Očerki po istorii XIII—XV stoletij“*, Petrograd 1918, pp. 457—58.

¹⁵ K. Walliszewski, *Ivan Groznyj*, pp. 224—228; the importance of military forces before Peter is stressed by N. Ustrialov, *Istorija carstvovanija Petra Velikago*, I, St. Petersburg 1858, pp. 173—189, while the desire of Peter to be effective in war and in reform are depicted as partially determinative of the evolution of Russian government: M. M. Bogoslovskii, *Pietr I*, I, Leningrad 1948, pp. 170—173. A. Brückner, *Peter der Grosse*, Berlin 1879, pp. 495—526, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, Dritte Hauptabtheilung, Sechster Theil* minimized the impact of warfare on Peter's autocracy and emphasized Peter's will to reform for the common weal.

¹⁶ I. Sevčenko, *A neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*, "Harvard Slavic Studies", II (1954), pp. 141—179. W. K. Medlin, *Moscow and East Rome. A Political Study of the Relations of Church and State in Muscovite Russia*, Geneva 1952, p. 32.

¹⁷ M. Szeffel, *Joseph Volotsky's Political Ideas in a New Historical Perspective*, „Jahrbuecher für Geschichte Osteuropas“, vol. XIII (1965), pp. 19—29.

individuals as Peresvetov, the publicist of the forties of the sixteenth century, who recommended to the great prince and later tsar, Ivan IV, the model of the Turkish sultan who ruled through terror¹⁸, writers and thinkers were hardly ready to support the development of unrestricted autocracy, and even Peresvetov limited the tsar by imposing upon him the obligation to promote justice¹⁹. It is possible that the lack of a strong bourgeoisie partially determined the situation: it is well known that the low level of trade of Russia in medieval times contributed to the fact that the bourgeoisie developed little²⁰. Perhaps, however, the Muscovite nobility was actually strong enough so that it could have opposed the great prince and tsar and thereby have prevented the development of autocracy. In any case the nobility did not show itself capable of so doing; thus, it would be very easy after the fact to say that it wasn't strong enough.

Since the Russian nobility was in fact numerous and powerful, it is important to understand why it did not prevent the further development of autocracy. A basis of the nobles' power was the principle of self-rule prevalent among the nobles of the late Kievan period, which was rooted in the lack of a tradition of a strong state with a subordinated nobility and which probably reflects the fact that Riurik, the first Viking prince of Russia of the ninth century, had not succeeded in establishing a strong monarchy. In century after century many nobles of Russia behaved as petty princes, striving more and more for autonomy and for independence. Even those nobles who were of lower rank and who did not become rulers of petty principalities exercised the right of departure, according to which they might leave the service of one petty prince and enter the service of another²¹. The rise of great political entities like the great principalities of Moscow, Tver, Lithuania, and Riazan signified a limitation upon the greater nobles' enjoyment of self-rule. The overwhelming majority of the greater nobles became servitor princes, that is, supporters of one great principality or another, if not, indeed, mere vassals. They found it more advantageous to exercise influence and to gather up riches

¹⁸ A. A. Zimin, ed., *Sočinennija I. Peresvetova*, Moscow-Leningrad 1956, pp. 152--155.

¹⁹ O. P. Backus, *Moscovite Legal Thought, The Law of Theft, and the Problem of Centralization, 1497--1589*, "Essays in Russian History". A Collection Dedicated to George Vernadsky, Hamden 1964, pp. 38--39.

²⁰ A. M. Sakharov, *Goroda severo-vostočnoj Rusi XIV--XV v.*, Moscow 1959, despite his thesis that trade developed more than other scholars have insisted, still recognized that a middle class did not play a major role.

²¹ V. B. Eliashovich, *Istorija prava pozemelnoj sobstvennosti v Rossii*, I, Paris 1948, pp. 217--218.

within a great principality than to struggle further for influence and wealth as rulers of petty principalities. At the same time the great princes compelled the lesser nobility and along with them the servitor princes, to renounce, even if only gradually, the right of departure: the great princes promised one another not to accept any departing nobles to the detriment of their treaty partners. Despite treaties, however, princes accepted departing nobles whenever the situation permitted. The Muscovite great princes showed themselves particularly ready, to the great disadvantage of their treaty partners, not to fulfill their duties under the treaties: from the last quarter of the century many nobles entered Muscovite service²². The principle of self-rule was also limited by virtue of changes in tenurial rights. They were often infringed or nullified to the detriment of nobles who possessed votchiny, that is patrimonial lands, which they and their heirs could administer or use in perpetuity. For example, rights were lost by such families as the Mezetskys who had left the service of Lithuania and entered that of Moscow. Ivan the Third specified that the right to judge and to collect tribute in their patrimonial lands which had been joined to Muscovy on their entry into Muscovite service should fall not to the heirs of the Mezetsky princes, but to his own heirs²³. Furthermore, the development of the pomestie, that is a piece of land held by servitors for a term under the condition of performing specified services, contributed, especially in Muscovy of the sixteenth century to a reduction in the power of the nobility. Paradoxically, during the same century the power and the influence of the nobility of the great principality of Lithuania grew, largely under the influence of the Polish model. The Muscovite nobles tried to defend their traditional rights and privileges, but their interest in them was apparently not always strong: measures adopted included support of attempts to limit the power of the great princes and to reenforce their own traditional rights. Some nobles tried for a long time to defend their rights without collaborating with the government of the Muscovite state, not only in the sixteenth century, but also later in the time of troubles of the early seventeenth century, and, as well, during the seventeenth century when with great success they converted some of their pomestiiia into votchiny²⁴. Many nobles lost their lives because of their opposition to the Muscovite regime, par-

²² Ibid., I, pp. 221—227.

²³ "Sobranije gosudarstviennykh gramot i dogovorov", I. St. Petersburg 1813, 390, no 144 (c. 1504).

²⁴ e.g. Shumakov, ed., Tverskije akty izdannye Tverskoju učenoju Archivnoju Kommissieju, 2 vyp., Tver 1896—1897, I, 115 (54), 116—117 (55), 127—128 (62); El'iashevich, Op.cit., II, Paris 1951, pp. 152—173.

ticularly during the reign of Ivan the Terrible. Others fled to the Khanate of the Crimea and to Lithuania. Still others collaborated with the regime, a tendency which became particularly strong in the seventeenth century: outstanding figures played important roles in the government of such rulers as Mikhail Romanov and his son Aleksei Mikhailovich. It has been suggested that many of the same nobles defended their traditional rights and collaborated with the regime, i.e., that something like a *Stände-Staat* was functioning in seventeenth-century Russia²⁵. Ultimately, however, nobles became state servants, if not state slaves under Peter the Great. In this great historical process, in this struggle against autocracy, Prince Andrei Mikhailovich Kurbsky (c. 1528—1583), a deserter from Muscovite Russia to Lithuania who has also been termed a traitor, was an extraordinarily important figure.

Paradoxically, this deserter was basically a supporter of Russia and of limited autocracy. He fought successfully at the side of his tsar, Ivan, against Kazan in 1552 and with bestowal upon him in 1556 of the title of boyarin became one of the closest advisers of the Tsar and possibly a member of the so-called selected council. Nonetheless on the night of April 30, 1564, he deserted for Lithuania. Thereafter he both wrote and fought against Ivan the Terrible. Kurbsky's desertion may have contributed to the development in Ivan of a feeling of alienation from society and thus to Ivan's introduction of his *oprichnina*, that is the period (1565—1572) in which many people including powerful nobles were killed, often with most horrible tortures. Kurbsky's opposition may have helped to convince Ivan to end the *oprichnina* and may have persuaded the Polish and Lithuanian noble deputies at the Sejm of 1573 not to elect Ivan king of Poland, despite Ivan's wish. Finally in 1582 Ivan lost the Livonian War, in which Kurbsky fought against him. It is not possible in the compass of this article to measure the precise influence of Kurbsky on all these events. That would be a book in itself. One may ask whether or not Kurbsky's model helps us to understand why autocracy developed further? May we see in him a true supporter of autocracy, who in fact valued highly the possible role of a nobleman, or may we see in him only one of many ambitious men who have shown themselves ready to make conscious use of high sounding ideas in order to advance themselves? In fine, what was Kurbsky's career and how did it affect the history of his time?

²⁵ F. V. Taranovskii. *Obespiečeniye prav služilogo zemlevladieniya v slovno-monarchičeskom stroje Moskovskogo gosudarstva*. „Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera”, Lwów 1925, pp. 5—15.

II. *The Historiography of the Question*

The historiographical answer to these questions is not clear. Almost all scholars, who have concerned themselves, more or less fundamentally with Kurbsky, have viewed Kurbsky's career as a background to his literary life, hardly, however, as a prerequisite to any judgement of the contents of his literary, religious and polemical works, or of his impact upon his time.

N. Ivanishev, professor of legal history at the University of Kiev, (1840—65) published a two-volume collection of documents and letters under the title "The Life of Prince Andrei Kurbsky in Volhynia and Lithuania"²⁶. In an extensive introduction Ivanishev described Kurbsky as an ambitious man and a traitor to Russia who after 1564 behaved regularly in Volhynia and Lithuania as though he enjoyed more rights than had been in fact granted him by Sigismund II Augustus, king of Poland and great prince of Lithuania. One may be astonished that Ivanishev regarded Kurbsky so strictly, for Ivanishev was a proponent of Ukrainian national selfconsciousness, and an associate of members of the secret Society of Cyril and Methodius, a pro-Ukrainian and anti-Tsarist organization founded in 1845—46. One may assume, that the fact this society was dissolved by the Tsarist police in 1847 and that a majority of the members were arrested, if not also later exiled like Shevchenko, exercised a certain influence on this professor, who was possibly as ambitious as Kurbsky, and who did not wish to lose either his chair at the University of Kiev or his position as Vice President and editorial chief of the Kiev Archeographical Commission. To scold Kurbsky meant quite possibly to disguise himself.

N. G. Ustrialov, a Great Russian contemporary of Ivanishev, who, as professor of history at the University of St. Petersburg (1831—1870), was in a more secure situation, regarded Kurbsky more calmly. In the introduction to the third edition of his famous "Tales of Prince Kurbsky" Ustrialov relied on the documents published by Ivanishev, but portrayed Kurbsky a bit less unfavorably: he cited a Polish chronicler, Martin Bielski, "At least six or seven thousand (Russians) fell (in the battle near Nevel)... Our losses were insignificant. Thus the Lord God made to us the gift of a completely unexpected victory, to the astonishment of the Muscovites. ...(The Muscovite hetman, Prince) Kurbsky was wounded and fearing, lest comrades denounce him to the Tsar, fled to us..." Ustria-

²⁶ N. Ivanishev, ed., *Zižn Knjazja Andreja Michajloviča Kurbskago v Litvie i na Wołynii*, „Akty, izdannyje vremennoju Kommissieju Vysočajsze Učreždennuju pri Kijevskom Voennom Podolskom i Wołynskom General-gubernatore, 2 vols, Kiev 1849 (Hereafter cited as "ZKLIV").

lov regarded Bielski's account as a reasonable explanation of Kurbsky's motives for fleeing. Kurbsky had never, however, acted like a refugee who was driven by the fear of punishment for the battle which had taken place, but appeared at the court of the Polish King, negotiated carefully, and decided to betray his tsar, when the reward for betrayal was sufficient. Ivan the Terrible was, however, of another opinion, which he made known through his envoy, S. A. Kluchev: "Kurbsky and his advisors betrayed our Lord and wished to do all sorts of evil to his Tsarina Anastasia and their children: yet our Lord, when he heard of this betrayal, wished to forgive him, but he had fled". Ustrialov did not believe Ivan's words but thought that Kurbsky probably knew of the sad fate of others, who had failed in service to the tsar. In other words, Kurbsky had reason to fear the tsar, but he was, nonetheless, a traitor. Ustrialov ascribed numerous characteristics to Kurbsky, among them, strictness and the love of power, self-will and arrogance. Although Ustrialov judged Kurbsky negatively, he saw positive sides: Kurbsky was a lover of books and an outstanding author²⁷.

Later in the nineteenth century, A. N. Iasinskij, professor of history at the University of Kiev, rejected the view that Kurbsky was a traitor, by emphasizing that Kurbsky's principles compelled him to oppose Ivan IV and that Kurbsky loved Russia. He was led to these conclusions by a careful analysis of Kurbsky's letters and works and by a deemphasis upon the events of Kurbsky's life²⁸.

The tendency, hardly to notice Kurbsky's private life and to judge him according to his works, dominant since the time of Iasinskij, found its echo in the book of Hildegard Schaefer, *Moskau das dritte Rom* (second edition Darmstadt, 1957) in which Kurbsky is portrayed as an idealist²⁹. In Soviet scholarship, however, there has been considerable disagreement. In the well-known *Outlines of the History of the USSR*, A. A. Zimin has written of Kurbsky's "treason" and I. U. Budovnits has commented deprecatorily at greater length: "Prince Andrei Kurbsky, the fugitive boyarin and committer of high treason, emerged as the most brilliant spokesman of the interests of the reactionary boyarstvo". An opponent of autocratic power, Kurbsky strove to show, that the sovereign could rule successfully and beneficially only if he consulted with "good

²⁷ N. Ustrialov, *Skazanija knjazja Kurbskago (izdanje treće, ispravlennoje i dopolnennoje)*, Sankt Petersburg 1868, p. XIV.

²⁸ A. N. Iasinskij, *Sočinenija knjazja Kurbskago, kak istoričeskij material*, Kiev 1889, pp. 75, 96.

²⁹ H. Schaefer, *Moskau das dritte Rom*, 2nd, ed., Darmstadt 1957, pp. 117—125.

men', with advisors 'given by God'...' 30. In his work on Russian publicists Budovnits was more cautious in his description of Kurbsky, yet did portray him as one who supported the traditional contract between nobles and rulers, regarded petty princes more highly than a united Russia, stressed the duties of the Tsar vis-a-vis the appointed representatives of the nobility and supported reforms which were to lead to an extension of the power of the nobility 31. In sum, Kurbsky was an anti-Josephite who did not stand with the supporters of autocracy. Lur'e in his essay in the edition of the Epistles of Ivan the Terrible has avoided a definite characterization of Kurbsky 32.

The emigré scholar, N. Andreyev, in an article on Kurbsky's letters to Vas'yan Muromtsev has done more than any scholar to prove what motivated Kurbsky's flight. Andreyev has shown that these letters were written before the flight in 1564. Thus the evidence in them may be taken to show Kurbsky's motives—his philosophically grounded opposition to Ivan the Terrible, especially "his religious conception of the realm", and his expectation of a tragic denouement in his conflict with the tsar. The tone of Andreyev's careful and measured comments is more in keeping with an emphasis upon Kurbsky as an idealist than as an ambitious traitor, yet Andreyev leaves the issue of Kurbsky's character open by wisely asserting: "Recent Russian historical scholarship has paid very little attention to Kurbsky's personality as a whole..." 33.

In the year 1964 two important books appeared which contain judgments of Kurbsky. In his *Oprichnina of Ivan the Terrible*, A. A. Zimin made little effort to depict the character of Kurbsky or the grounds for his flight. He emphasized only that Kurbsky had been an anti-Josephite, that is, had shown himself an opponent of autocracy, and had opposed important elements in the new policy of Ivan. Kurbsky opposed undermining the church, bribe-taking, maltreatment of people, toleration of poverty, which even led to the sale of children by their poor parents, etc. Kurbsky was the proponent of modesty, of courts serving justice and of mercy 34. Since Soviet historians have frequently treated anti-Josephites as reactionary, Zimin's portrayal suggests the identification of Kurbsky as a reactionary supporter of the nobility. The Danish scholar, B. Nørre-

³⁰ "Očerki istorii SSSR". Period feodalizma konec XV v.—načalo XVII v., Moscow 1955, pp. 302, 413.

³¹ I. U. Budovnits, *Russkaja publicistika XVI veka*, Moscow-Leningrad 1947, pp. 280—296.

³² Ia. S. Lur'e, *Vosprosy vnejšnej i vnutrennej politiki v Poslannijach Ivana IV*, „Poslanija Ivana Groznogo”, Moscow-Leningrad 1951, pp. 463—519.

³³ N. Andreyev, Kurbsky's letters to Vas'yan Muromtsev, "Slavonic and East European Review", vol. XXIII, No. 81 (1955), pp. 414—436, see esp. p. 414.

³⁴ A. A. Zimin, *Oprichnina Ivana Groznogo*, Moscow 1964, pp. 112—114.

tranders, in his monograph on Muscovite political thought in the age of Ivan IV, has emphasized, in opposition to Budovnits but in possible harmony with the views of some other Soviet authorities, that Kurbsky was no supporter of traditional feudal contracts between nobles and their ruler and spoke nary a word in defense of the nobles' right of departure, and, in fact, did not have a high opinion of petty princes. Nørretranders supports his analysis by maintaining that Kurbsky's negotiations in Lithuania showed him free of political ambition; that Kurbsky believed that the Tsar should heed the advice of nobles, but did not advocate any special obligation of the tsar toward the nobles as a class or their representatives, the members of the Boyars' Duma, which traditionally defended the nobles' privileges, and that, when Kurbsky wrote of reform, he showed no interest in supporting the nobles. "Kurbsky ...must have been repelled by the traditional boyar policy, carried out by 'proud lords' at any rate he does not express adherence to the boyar policy"³⁵. In a recent partially favourable review of Nørretranders' monographic study the Soviet historian, Lur'e, approves the fact that Nørretranders distinguishes between the various views of Josif of Volokolamsk, showing that only late in his career did Josif advocate ideas which could be used by Ivan IV to justify unlimited autocracy. He approves too that Nørretranders regards Kurbsky as a supporter of centralization but as an opponent of tyranny. Thus, Kurbsky emerges, not as an anti-Josephite, but as a pro-Josephite. May one assume then, that, in current Soviet terminology, Kurbsky is to be regarded as "a progressive" instead of "a reactionary", i.e. that the image of Kurbsky as a traitor is fading? Lur'e agrees with Nørretranders that Kurbsky had proposed unrealizable ideal solutions, solutions which suited neither the interests of Ivan, one of the greatest tyrants in history, nor the interest of the nobles, solutions which reflected only the thoughts of an idealist and not of a realist³⁶.

The conceptions of Kurbsky seem to have run almost full course, from the ambitious traitor, early depicted by Ivanishev, to the idealist, currently presented by Nørretranders and Lur'e.

I shall depict Kurbsky otherwise. I shall strive to set forth his career, in Lithuania from 1564 to 1583, in the belief that the man, his works, and his impact may then be better understood. I am convinced that Ivanishev and Ustrialov were right in regarding Kurbsky as ambitious. Kurbsky was often able to set forth some moral or other principle as a justification for his goals and his acts. Withal, his deeds often were not in conformity with his ideals: he was an opportunist. Later in his life, Kurbsky

³⁵ B. Nørretranders, *The Shaping of Tsardom under Ivan Grozny, Copenhagen 1964*, pp. 67—72, 77.

³⁶ „Istorija SSSR”, X (1966), pp. 200—204.

was unsuccessful in looking out for his interests, in fact he may not have tried very hard to do so and he made gross errors, which led to the undermining of his own position and that of his heirs. It is something of a paradox, that a man who was so politically adept, that he could rise to important posts under Ivan of Muscovy and then obtain preference and privilege as a supporter of Poland-Lithuania, should fail to maintain his position in his later years. Through a closer analysis of Kurbsky's career the reasons for this paradox may be made clear. Also one might determine how far the works of Kurbsky were politically determined, in the sense that through them he wished to attain his own political and personal goals.

III. *The Sources*

A large body of material is available which can be used to establish a more precise picture of Kurbsky and of the connections between his words and his deeds. The literary writings of Kurbsky, already published, include *The History of the Great Prince of Moscow*, that is of Ivan the Terrible, which has been published in Russian and then recently in two translations which appeared almost simultaneously—one into English and another into French³⁷. The appearance of these two translations, in fact the very first translations whatsoever of this work, is a sign of the growth of interest in Kurbsky. Kurbsky's history was probably composed in the spring of 1573, for the purpose of frightening the Polish and Lithuanian nobility, so that they would abandon any idea of electing Ivan the Terrible as successor to Sigismund II Augustus, the late king of Poland and great prince of Lithuania³⁸.

Kurbsky translated numerous lives of saints, works of church fathers, and other items of religious significance. He brought many of them together in an anthology, the *New Margarit* in which he included his own

³⁷ N. Ustrialov, *Op.cit.*, pp. 3—128; D. Kunzevich, *Sočinenija knjazja Kurbskago*, tom piervyj-sočinenija orginnalnyja = "Russkaja istoričeskaja biblioteka", vol. XXXI, St. Petersburg 1914, pp. 161—354 (also published as separate under the title: *Knjazja A. M. Kurbskago, Istorija o Velikom Knjazě Moskovskom*; J. L. I. Fennell, *Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan the Fourth*, Cambridge 1965; M. Forstetter, *L'histoire du regne de Jean IV, Ivan le terrible* (revised and annotated by A. Soloviev), Geneva 1965.

³⁸ A. N. Iasinskij, *Op.cit.*, pp. 104—107, believed that Kurbsky wrote his history in the years 1576—1578. Since some events treated by Kurbsky which, Iasinskij thought had occurred at a later time have been proven to have occurred earlier, his view is no longer acceptable. The spring of 1573 seems the most probable date. See A. A. Zimin, *Kogda Kurbskij napisal „Istoriju o velikom knjazě Moskovskom“?*, in: „*Trudy otděla drevnerusskoj literatury*”, vol. XVIII (1962), pp. 305—308. Although Fennell, *Op.cit.*, p. VII, still suggests uncertainty over the date of composition, Zimin's arguments have not been effectively disputed.

introduction and comments. This work is probably to be ascribed to the years 1572 to 1576. The best and most complete text so far published is a modest selection, edited by Ferdinand Liewehr³⁹. Since Liewehr published only a translation of the Introduction to the New Margarit and a selection of texts, an important task of translating and editing remains to be done.

Kurbsky's short history of the council of Florence has been published⁴⁰. Best known are his letters, especially his famous exchange with Ivan the Terrible. The exchange has been translated into German, English, Danish, and French⁴¹. In fact, except for some of his translations and for the aforementioned parts of the New Margarit it would appear that all the extant political and literary letters and works of Kurbsky have been published.

There are also various business letters, wills, charters relative to estates, court reports, complaints, denunciations, etc. Many of these may be found in Ivanishev's two volumes, but at least as many more are available in the central State Historical Archive in Kiev, and two, in the Manuscript Division of the Library of the Academy of Sciences in Wilno. The Kiev documents are all copies which were to be kept in court registers and the Vilnius documents are originals, one of which contains a very clear signature of Kurbsky in Roman letters. Although it was customary occasionally to insert forgeries into the city and land court registers, particularly to the benefit of mighty nobles, the Kiev documents seem authentic. The largest part of them contain well-known water marks of the time and the script styles are of the sixteenth century or in numerous cases of the late fifteenth century, an expectable phenomenon in view of the effort on the part of some scribes to write in an archaic

³⁹ „Veroeffentlichungen der Slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universitaet in Prag." II. Reihe: Editionen, Prague 1928. The only complete Codex of the Novyj Margarit is in the famous ducal library in Wolfenbuettel. A less complete text is in the State Historical Museum in Moscow. Liewehr refers in his introduction to certain selections, i.e. translations from the church fathers, which have been published in Russian.

⁴⁰ The History of the Florentine Council: N. Ustrialov, *Op.cit.*, pp. 261—268 and Kunzevich, *Op.cit.*, pp. 473—484.

⁴¹ K. Staehlin, trans., *Der Briefwechsel Ivans des Schrecklichen mit dem Fuersten Kurbskij (1564 bis 1579)*. Eingeleitet und aus dem Altrussischen uebertragen unter Mitwirkung von Karl H. Meyer. Quellen und Aufsaezse zur russischen Geschichte. 3. Heft, Leipzig 1921; J. L. I. Fennell, trans. and ed., *The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV. of Russia 1564—1579*, Cambridge 1955; B. Nørretranders, ed., *Ivan den Skræckkelige Brevveksling med Fyrst Kurbskij 1564—1579*, Copenhagen 1959; D. Oliver, trans., *Ivan IV, dit le Terrible, tsar de Russie (Correspondance avec le prince Kourbski. Epitres)* "Etudes par Vasilii Klioutchevski", Paris 1959. The last volume has not been accessible to me.

hand. The documents are bound together in volumes in which there are almost always many other documents written on the same sort of paper and by the same person. The Vilnius documents seem authentic because the water marks and the script styles are appropriate. The content of these documents is generally supported by the second will of Kurbsky, yet they do contain many details which are not to be found in the second will.

IV. *Kurbsky's Career in Lithuania*

In order to understand Kurbsky's life in Lithuania more clearly, one must divide it into four periods — the first, from his arrival in Lithuania in 1564 to the year 1567, the second from the year 1568 to the year 1573, the third from 1573 to 1578 and the fourth from 1578 until 1583, when he died. On July 4, 1564 after his flight and negotiations, Kurbsky received a grant of extensive estates for a short term from Sigismund II Augustus. In Lithuania proper he acquired the starostvo of Krevo with up to ten villages and about four thousand hectars (roughly nine thousand acres) of land. In Volhynia, a province then under Lithuanian control, he acquired the city of Kovel' with its castle, the town of Vizhva with its castle, and the town of Milionovichi with courts and twenty-eight villages, all of which had previously been under the Queen and Great Princess Bona Sforza, until her departure years previously for Naples with her favorite. On January 20, 1567, Sigismund Augustus signed a charter in which it was stated that "as payment for his good, shining, true, manly service during the war on the side of the Polish nobility in the land of Moscovite Prince", Kurbsky now held his Volhymian estates in perpetuity "From the 25th of February 1567 may Prince Andrei Kurbsky himself, his wife and their children of male sex possess forever this castle of Kovel' with all the courts, hamlets, districts and with all the attributes of the estate of Kovel' which have been bound up with it in any fashion in the past, and (other) pieces of land, and properties and live upon them". November 23, 1567 he acquired a similar charter for the district of Smedyno, for which Kurbsky obligated himself to pay one thousand Lithuanian kop groshei to Prince Alexander Czartoryski, which the king had borrowed from the latter and on July 27, 1568 still another similar charter for his Lithuanian estates⁴². Kurbsky's position was now much stronger than it had been earlier. The transformation of his possessions from lands which he might hold only for a short term into lands which he and his successors might possess eternally probably made possible his literary activity of the seventies: through this transformation he obtained economic security.

⁴² N. Ustrialov, *Op.cit.*, pp. XVII—XVIII.

In order to visualize the importance of this transformation, one needs only note in what an unfortunate situation he was early involved. To be sure, as long as he was fighting at the front, he was little or perhaps not at all involved in legal disputes; after his return, however, he was thoroughly embroiled. The court registers for the years 1564 and 1565 in the cities of Vladimir and Łuck contain not a single word about Kurbsky, but the numerous entries for the years 1566 and 1567⁴³ suggest that he had become one of the most active litigants, almost as active as a neighboring Volhynian princess, a famous eccentric, who apparently hated her family and loved litigation. As has been stated, Ivanishev had published only a part of the available documents and that part suggests that Kurbsky shares a large part of the guilt for the fact that he got involved in so many suits. A somewhat different picture emerges from an examination of the unpublished documents. Kurbsky and his vassals were more often victims. Kurbsky complained about the seizure of hay, the seizure of horses, the taking of honey and bees, the cutting down of trees and looting in general. He asserted that people were making illegal use of his lands, and once that someone had taken away boundary stones. He complained about the wounding of his peasants, about the killing of them, and about the kidnaping and locking up of peasants. The contents of a complaint by Kurbsky in the year 1566 specifically support the view that Kurbsky was a victim. He asserted that his neighbors did not regard him as the owner of his land, that he was nothing more than a royal steward.

Several unjustified complaints were lodged by Kurbsky's neighbors. It was alleged that Malcher Kalusovsky had received from the king a mandate to Sekun' for one year (January 30, 1567) and that Kurbsky's peasants in Sekun' did not perform services for Pan Lasko, their rightful lord. These two lords could hardly hope to prosecute their conflicting claims successfully in the face of Kurbsky's clear right to Sekun'. Similarly Prince Andrei Ivanovich Vishnevetsky wished to regard the village of Dvoretiski as his own, despite Kurbsky's right to it. Kurbsky's noble neighbors entertained certain expectations: apparently, they were not accustomed to spare royal or great princely estates but to regard them as more or less open land which they might exploit freely and which they ought to bestir themselves to appropriate. The appearance of Kurbsky, an alien intruder in possession of such estates, represented a hindrance to the realization of their expectations.

But the noble neighbors were not the sole source of trouble: Kurbsky and his vassals sometimes acted improperly. Kalimet, Kurbsky's steward,

⁴³ Ts DIAK (= Tsentral'nij Deržavnij Isteričnij Archiv URSS u m. Kievi) 25/8 (= Fond 25. edinitsa 8), doc. 7--12, 23/1 30, 76, 121; 28/2 13, 70, 138, 160--162.

was accused of illegally possessing the village of Tulichov which rightfully belonged to Pan Lysakovski (May 20, 1566). Since there is not a word about Tulichov in the royal charters by which Kurbsky obtained his estates, it seems possible that Kalimet was guilty of illegal seizure or, at the very least, had, by construing an ambiguous grant to cover Tulichov, taken possession of it despite the existence of Lysakovski's claim.

Many of Kurbsky's peasants suffered from attacks aimed directly or indirectly at their master. The Princes Vishnevetsky and Alexander Czartoryski wounded many of Kurbsky's peasants and killed some⁴⁴. The steward of Prince Lev Aleksandrovich Sangushko-Koshersky killed an overseer of Kurbsky and some peasants and stole about 140 oxen⁴⁵. On one occasion Pan Michailo Lasko Sekunskii, a great enemy of Kurbsky because of their dispute over who owned Sekun', found a peasant Pavel on the evening of the 22nd of May, 1567 on the way between Kunlab and Sekun'. The poor peasant wished to pass the night along the side of the road but Pan Michailo beat him, then wounded him and finally cut off his right leg and attempted thereafter to redeem himself from any litigation for a pittance⁴⁶. Such acts were among the most extreme: neither Kurbsky nor a single one of his vassals seems to have done so much to anyone.

Such extreme acts, perpetrated on Kurbsky and his followers may explain some of the acts of Kurbsky and his henchmen, even if they do not justify them. Kurbsky's steward, Kalimet, seized 45 horses under inexplicable circumstances⁴⁷. Near Smedino Kurbsky led a virtual campaign of looting against Vishnevetsky and wounded vassals of the latter who were squatting on Kurbsky's land, kidnapped them and locked them up and looted properties belonging to Vishnevetsky (June 26, 1566)⁴⁸. Another time Kurbsky's vassal, Shimko stole three plows with oxen, which were on a piece of Kurbsky's land which Vishnevetsky was using⁴⁹.

In 1567 Kurbsky's steward, Kalimet, was involved in an infamous case, in which on the complaint of a creditor two Jewish debtors were kept in a pit filled with water, in order to give the leeches present enough time to perform their busy tasks. Kurbsky praised Kalimet for his handling of the case and refused to surrender the Jews to the land courtix⁵⁰.

It is a commentary on the man and perhaps on his time as well, that

⁴⁴ TsDIAK 28/1, doc. 51.

⁴⁵ TsDIAK 28/2, doc. 110.

⁴⁶ TsDIAK 28/2, doc. 111.

⁴⁷ TsDIAK 28/1, doc. without number, dated April 20—24 (1566?).

⁴⁸ TsDIAK 28/1, doc. 52.

⁴⁹ TsDIAK 28/1, doc. 35.

⁵⁰ N. Ustrialov, *Op.cit.*, pp. XVIII—XX; TsDIAK 28/1, doc. without number, dated June 13, 1566.

he could countenance such acts or even perpetrate them and at the same time write in the *New Margarit*: "Opposites may not be joined under one hat. Because impurity and purity struggle against one another, a person who has not purified himself will obviously find it impossible to purify others" ⁵¹.

The years 1569 to 1573 were calmer. Kurbsky had to defend in fewer lawsuits, yet often was the plaintiff in suits against princes and pans who stole from him. Vishnevetsky became his constant enemy and took his cattle, horses, and other chattels ⁵². Kurbsky's steward Kalimet may have been a major irritant, for after Kalimet's death on March 9, 1572, the number of complaints against Kurbsky declined. On that date Kalimet was murdered in Vladimir-Volynskij by a drunken prince Bulyga, who cut off his head clumsily. Now the combative and arrogant steward could no longer arouse hatred in Volhynia ⁵³. The decline in the number of suits may reflect Kurbsky's success in establishing his position as land holder on a firmer basis: one may assume that at least some of his neighbors had been impressed when he obtained a more secure title to his lands from the King and Great Prince, Sigismund II Augustus ⁵⁴.

Kurbsky used the years 1569—1573 well: he became the elected representative of the nobility of his region in the Seims of 1569 and 1573 ⁵⁵. After having learned of the death of his first wife in Moscow, he strengthened his position by marrying for a second time, about 1570, Maria Iurevna Gol'shanskaja, through her becoming related to such powerful families as the Sangushkos, Zbarazhskys, Sopegas, Polubenskys, Sokolinskys, Montolts, Volovichi and others—the ruling families of Lithuania who exercised an enormous influence upon Poland as well. Through this marriage Kurbsky gained lands and acquired more time to work undisturbed ⁵⁶. Yet there were clues that his future was dim ⁵⁷.

⁵¹ A. S. Arkhangel'skii, *Očerki iz istorii zapadno-russkoj literatury XVI—XVII vv. Borba s katoličestvom i zapadno-russkaja literatura konca XVI-perv. pol. XVII v. Priboženija*, p. 14. In: „Čtenija v imperatorskom obščestve istorii i drevnostej rossijskich pri Moskovskom Universitet. 1888. Kniga piervaja (144). I. Issledovanija. Also in Ustrialov, *Op.cit.*, pp. 276—277.

⁵² TsDIAK 25/459, doc. 394. Kurbsky's troubles with Vishnevetsky continued in subsequent years: ZKLV, I, pp. 54—63.

⁵³ N. Ustrialov, *Op.cit.*, pp. XXIII.

⁵⁴ N. Ustrialov, *Op.cit.*, pp. XVII, XXVI, pp. 397—401 (= Akty Litovskoj Metriki • Knjazě Kurbskom i jego potomkach, nomera 4—6).

⁵⁵ S. Gorskii, *Zyčn i istoričeskoje značenije knjazja Andreja Kurbskago, Kazań 1858*, pp. 163, 176.

⁵⁶ S. Gorskii, *Op.cit.*, pp. 165—171.

⁵⁷ Ia. S. Lur'e has revealed new evidence which shows that Kurbsky regarded his future negatively. See his *Donesenija agenta imperatora Maksimiliana II abbata Circa o peregovorach s A. M. Kurbskim v 1569 godu*, „Archeografičeskij ežegodnik

In the period 1574—1578 Kurbsky's position deteriorated. His marriage gradually went to pieces: his wife seemed no longer content to help him with the writing of works of a religious character. He apparently failed to pay enough attention to her, she became interested in other men and in the year 1577 she was observed in flagrante delicto with a valet to whom she gave three hundred chervontsy for his "true and courteous services" Kurbsky secured a divorce in the year 1578 with the support of the Bishop of Vladimir but without—and herein lay a crucial mistake—a clarification of the canonically permissible grounds on which his divorce had been granted. Thus when on the third of April, 1579 he married his third wife, all children stemming from this marriage were in danger of being regarded as bastards and incapable of inheriting⁵⁸. During these years 1574—78 Kurbsky accomplished a large part of his writing. Thus from the point of view of posterity, the years were not wasted. Yet, the focus of his writing seems to have become increasingly religious and this from a political point of view was not advantageous for a Russian nobleman living in Lithuania-Poland, especially since he was an advocate of Orthodoxy while Poles and Lithuanians were generally proponents of Catholicism or Calvinism or some other branch of Protestantism.

The years 1579—83 went even more badly for Kurbsky: he again became involved in many law suits, especially with his former wife and her sons by her first marriage, over rights to numerous lands which she had given to Kurbsky as gifts⁵⁹. Kurbsky fell into need. He was forced to renounce a large Lithuanian estate, Kena, because of his inability to repay the debt, in security for which the estate had been mortgaged⁶⁰.

Apparently attempting to redeem his position by serving in the war against Muscovy, he gained little. Kurbsky was entitled to payment for his own and his soldiers' services and King Stephen Bathory, in theory at least, awarded him such, but the Volhynian collector of tribute,

za 1957 god", Moscow 1958, pp. 451—466. Lur'e suggests that Kurbsky considered returning to Muscovy as part of his plan to create an alliance between the Holy Roman Empire and Russia against the Turks. Lur'e has thus even cast doubt on Kurbsky's treason. I accept Lur'e's hypothesis that Kurbsky may have been in disgrace in Poland-Lithuania in 1569, especially since there is no evidence that Kurbsky swore the oath of loyalty to Poland required of Volhynian landholders after the Union of Lublin of that year. In other words, Kurbsky may have openly opposed the Union of Lublin and the transfer of Volhynia from Lithuania to Poland. I believe, however, that the possible disgrace was, at most, temporary in nature. Since there is no evidence that Kurbsky's plan of an alliance became known in Poland-Lithuania, I do not believe that it affected his career there.

⁵⁸ ZKLV, I, pp. 204—213, N. Ustrialov, Op.cit., p. XXVII.

⁵⁹ e.g., TsDIAK 25/23, doc. 12, 70, 71 (part 1).

⁶⁰ VMAB (= Vilnius. Lietuvos TSR Mokslų Akad. Bibl.), F-20, TA 103.

Krasenskii, regularly refused to pay out the money ⁶¹. Before his death Kurbsky had been compelled to give much to his second wife, to end suits instituted by her. He died a relatively poor man and his heirs lost almost all of his Volhynian estates ⁶².

Kurbsky's life ended badly. He was partly responsible for it; he had not watched out for his own interests.

V. *His Writings and His Career*

Against the background of his career let us examine Kurbsky's possible motives in writing his famous works. His first letters to Ivan the Terrible arose from the years 1564 and 1565, when it was important for him to make a good impression on Sigismund Augustus.

That his History of the Great Prince of Moscow from the year 1573 was aimed at preventing the election of Ivan IV to the throne of Poland seems most likely. In arguing against Ivan, he served his own cause and that of numerous Polish magnates who would hardly have desired a strong autocrat as their king.

In 1579, Kurbsky again opposed Ivan and made good propaganda for the Polish and Lithuanian side in the last three of his five letters to Ivan the Terrible. It may be no accident that Kurbsky wrote these three letters when fate seemed against him. If one chooses to regard Kurbsky with a touch of cynical suspicion, one may imagine that he wrote these last three letters as part of an effort to secure the support of King Stephen Bathory and thereby to improve his position, which had recently deteriorated so rapidly.

Scholars have wondered why there was such a gap-fourteen years-between Kurbsky's second and third letters to Ivan the Terrible. All the reasons for that gap are not clear. Yet we can see from our examination of his career that he was busy during those fourteen years in other ways-in establishing himself as a noble landowner, in fighting court battles against jealous neighbors and then later against vengeful erstwhile relatives, and in writing his history against Ivan. But the most time-consuming of all his activities especially during the crucial years 1574—1578, when his career virtually disintegrated, was his writing on behalf of Orthodoxy. To be sure, Orthodoxy had been one of his continuing interests of great importance over a long period of time. That interest is shown in his letters to Vas'yan Muromtsov, which antedate his flight to Lithuania, and in his first two letters to Ivan IV. But the extent of Kurbsky's activity on behalf of Orthodoxy becomes clearer when one examines his letters to fellow Orthodox in Lithuania and when one

⁶¹ ZKL V, II, pp. 54—79; TsDIAK, 25/24, doc. 41.

⁶² S. Gorskiĭ, *Op.cit.*, pp. 186—190.

realizes that the most extensive work of his entire career, a work of over nine hundred pages, the *New Margarit* was composed in the years 1572—1576. If one remembers that Kurbsky was busy in the spring of 1573 writing his history and then acting as a deputy at the meeting of the Sejm of 1573, it seems improbable that he had much free time to work on the *New Margarit* before the fall of 1573. To be sure he included in the *New Margarit* extracts from the works of church fathers and from the lives of saints, which he had earlier translated, yet he probably composed the bulk of the *Novy Margarit* in the years 1573—1576.

We are confronted then with a fateful period in the life of Kurbsky—a time when he devoted himself to the defense and propagation of Orthodoxy and a time when his career deteriorated.

We may speculate on Kurbsky's motives.

(1) Kurbsky may have become truly alarmed that Orthodox were threatened with bodily extinction. Was not the new ruler of Poland and Lithuania, elected in 1573, Henri of Valois, a scion of the French Royal house and the brother of that French King, Francis II, under whom the infamous St. Bartholomew's Day massacre of August 15, 1572 had taken place in which numerous French Protestants had lost their lives at the hands of Catholics? Despite manifold guarantees to the nobles of Poland and Lithuania, was it not possible that under Henri of Valois, Polish and Lithuanian Catholics might be turned against their Orthodox brethren, that an Eastern European St. Bartholomew's Day massacre might take place? Such a suggestion seems almost paranoid when one remembers that Poland and Lithuania had been shining examples of religious toleration in the preceding decades of the sixteenth century. To Kurbsky, however, who had witnessed the extirpation of Orthodox by an Orthodox tsar, Ivan the Terrible, such a suggestion may have occurred naturally and may have seemed eminently logical.

(2) Kurbsky may have become worried that Orthodoxy was threatened by spiritual competition which she could not meet. Protestantism had made great inroads into noble families of the Orthodox faith, especially in the years immediately following the union of Lublin⁶³, and Catholicism began to make great gains especially because of the energetic activity of the Jesuits, directed first against the Protestants and then against the Orthodox. The wisdom of the Jesuits was apparent in their emphasis on education. In 1570 they opened a college and a lower school in Wilno which through a royal charter in 1578 from King Stephen Bathory was expanded into an academy and given rights equivalent to

⁶³ A. S. Arkhangel'skii, *Očerki iz istorii zapadno-russkoj literatury XVI—XVII vv. Borba s katoličestvom...* loc.cit., pp. 18—19.

those of the academy at Kraków⁶⁴. It is evident from a letter to Vas'ian Muromtsev that Kurbsky was disturbed by the sorry state of Orthodoxy in the Lithuanian land⁶⁵, and from a letter to Pr. Konstantin Ostrozhsky that he believed education essential to improvement of that state⁶⁶. Heretics were a great threat to Orthodoxy and the most important heretics who diverted people "from the true faith and the teachings of the apostles to half-faith, to newly conceived... theology" were Lutherans, Zwinglians and Calvinists⁶⁷. Translations into Slavonic of the works of John Damascinus and others were necessary, in order to combat the influence of Philip Melancthon, Martin Luther, Zwingli, Calvin and others, Kurbsky insisted in a letter dated March 21, 1575⁶⁸. Indeed, it would seem that Kurbsky was more concerned at first by the threat of Protestantism than by the threat of Catholicism rejuvenated. Gradually, however, Kurbsky came to write letters in which he warned of the schismatic Catholics and the "slyness" of the Jesuits and urged that argumentation with Jesuits be avoided—this last in January 1580⁶⁹. Although Melancthon, Luther, Zwingli and Calvin are never mentioned by name in the published notes to Kurbsky's *New Margarit*, concern with heresy is clearly stated⁷⁰. At the same time differences between Orthodoxy and Catholicism are often discussed. In sum, Kurbsky's fear of spiritual competition to the detriment of Orthodoxy was a fear of competition both with Protestantism and with Catholicism⁷¹.

(3) Kurbsky's anxiety may have grown greater after Henri of Valois departed Poland to accept the French crown as Henri III, for during the interregnum all sorts of spectres may have presented themselves to him. A group of Polish Catholic nobles was eager to have a strongly Catholic monarch. Ivan the Terrible was again eager to secure the Polish and Lithuanian crowns, or at least to consider a partition of Poland-Lithuania. Might not the ambitious Ivan take the final, perhaps necessary

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 23—25; *The Cambridge History of Poland...* (to 1696), pp. 405—407.

⁶⁵ *Pisma knjazja A. M. Kurbskago k raznym licam (izvlečeno iz "Sočinenij knjazja Kurbskago")* *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka*, t. XXXI, St. Petersburg 1913, p. 28.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 53.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 64.

⁶⁸ *Ibid.*, pp. 82—86.

⁶⁹ *Ibid.*, pp. 94—96, 112—114.

⁷⁰ A. S. Arkhangel'skii, *Očerki... Prižoenija*, pp. 103, 116, 121.

⁷¹ It seems highly probable, because of the great Catholic-Orthodox rivalry which developed, especially in the Ukraine under Polish rule, that the possible extent of the Protestant threat to Orthodoxy was hardly regarded. In fact the Protestant threat may not have been great. Such a conclusion, however, would be irrelevant in the context of our consideration of Kurbsky's motives for devoting

step and embrace Catholicism to secure extra necessary support from Polish or Lithuanian nobles? Or might he not decided on a stoutly supported policy of religious tolerance which might even favour. Protestantism? What then would be the fate of Orthodoxy and of Russian culture so closely bound up with it? Or maybe even more importantly, what would be the political and economic fate of A. M. Kurbsky, Ivan's most outspoken opponent?

The above are mere speculations, supported to be sure by numerous bits of data. These speculations cannot be properly judged without further knowledge about the circumstances of Kurbsky's life and the contents of Kurbsky's thoughts, especially in the years after 1573. A firmer basis for judgment will have been attained when the New Margarit has been carefully and thoroughly analyzed. Indeed the New Margarit may offer the explanation of the paradox of why Kurbsky could rise to important posts under Ivan of Muscovy, then obtain preference and privilege as a supporter of Poland-Lithuania and finally fail to maintain his position in his later years. From the New Margarit we may come better to understand how much Kurbsky's defense of Orthodoxy was a political act and how much a stand for an ideal. We may come better to understand Kurbsky's career, his writings and his own failure.

Thereby the ultimate inability of the Muscovite nobility successfully to oppose autocracy may become clearer. We may better comprehend why the unification of Russia and the centralization of the governmental apparatus tended to occur together: in other words why the centrifugal political forces yielded to the centripetal. We may better comprehend why autocracy which was one of a number of possible solutions to the question of the proper and most effective relationship between the ruler and the people, between the ruler and various social groups such as the nobility, the merchants, etc., triumphed in Russia and remained long dominant⁷².

himself to the defense and propagation of Orthodoxy. The important point here is to determine how seriously Kurbsky took the Protestant threat and how his reaction affected his career.

⁷² I wish to express my gratitude to members of the staff of the Tsentral'nij Deržavnij Istoričnij Archiv URSS u m. Kievi who made possible my research in that archive upon which this article is based. Thanks are also due the staffs of the Deržavna Publična Biblioteka Akademii Nauk URSS in Kiev and Lietuvos TSR Mokslo Akademija Centrinė Biblioteka, for their assistance. I am grateful to German colleagues for criticism after my presentation of the first version of this article as a lecture on June 24, 1966 under the auspices of the Institut für Kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung der Justus Liebig-Universität at Giessen and to my colleague Professor William D. Paden of the University of Kansas for his invaluable detailed stylistic criticism.

Анатоль П. Грицкевич

Минск

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ СЛУЦКА С ГОРОДАМИ ПОЛЬШИ
И ПРИВАЛТИКИ В XVI—XVIII ВЕКАХ И ИХ РОЛЬ
В ИНОЗЕМНОЙ ТОРГОВЛЕ ГОРОДА

*Sluck Trade Relations with the Polish and Baltic Towns in XVI—XVIII Cent.
and their Role in the Foreign Trade of the Town*

Торговые связи белорусских городов с городами Польши и Прибалтики в эпоху феодализма играли важную роль в экономике Речи Посполитой и Прибалтики. Изучение этих связей позволяет глубже рассмотреть не только такие вопросы, как характер торговли, торговые пути, но и проследить тенденцию экономических связей Белоруссии и Польши, Белоруссии и Прибалтики в их историческом развитии, более полно выяснить роль этих связей в истории белорусского, польского и других народов.

Одним из крупных городов Белоруссии в XVI—XVIII вв. был Слуцк, центр Слуцкого княжества, самый крупный белорусский частновладельческий город, имевший тесные торговые связи с различными городами Белоруссии, с Русским государством, Украиной, с Польшей, Прибалтикой. В данной статье рассматриваются торговые связи Слуцка с городами Польши и Прибалтики.

В исторической литературе специальных работ, посвященных этому вопросу, не имеется. Ряд интересных сведений о торговых связях Слуцка с городами Польши и Прибалтики в XVI—XVIII вв. содержится в работах М. В. Довнар-Запольского, Р. Рыбарского, Г. Ловмянского, А. Вавжыньчик, Л. С. Абецдарского, З. Ю. Копыцкого, С. А. Щербакова, В. И. Мелешко, А. П. Грицкевича¹.

¹ М. Доўнар-Запольскі, Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI—XVIII стагоддзях. „Гістарычна-археалагічны зборнік”. № 1 У Мекску. 1927, стр. 44—47, 53, 57; R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, 2-e wyd. Warszawa. 1958. Tom I, s. 144, 202, 271; tom II, str. 239—241, 243—244; H. Łowmiański, Handel Mohylewa w XVI wieku. „Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby”. Tom II, Kraków. 1938, str. 535—536; A. Wawrzynczyk, Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. Warszawa. 1956, str. 16, 31, 32,

Из этих работ следует отметить статьи З. Ю. Копысского, где подробно на основе новых источников анализируются белорусско-польские торговые связи XVI — первой половины XVII в. В этих статьях показана и торговля случких купцов в ряде городов Польши и Прибалтики. Главное внимание в работах указанных выше историков почти полностью посвящено XVI — первой половине XVII в.

Основной трудностью при разработке данного вопроса остается крайняя бедность источников и фрагментарность имеющихся данных, что не позволяет воссоздать достаточно полную картину при исследовании развития торговли.

Наряду с документами, ранее опубликованными в многотомных сборниках, в нашем распоряжении имеются и неопубликованные документы, хранящиеся в различных архивах и рукописных отделах библиотек. Так, большой интерес представляют: книга протокольных записей заседаний случкого магистрата за 1654—1660 гг.², фрагменты

45, 47, 49, 51, 52, 57, 60, 64, 99, 100, 109; Л. С. Абецедарский, Торговые связи Белоруссии с Русским государством. (Вторая половина XVI—первая половина XVII в.), „Учебные записки Белорусского государственного университета“. Вопросы истории БССР. Выпуск 36. Минск, 1957, стр. 38. З. Ю. Капыскі, Гандлёвыя сувязі гарадаў Беларусі з гарадамі Польшчы ў канцы XVI—першай палавіне XVII стагоддзя, „Весці АН ССР“. Серыя грамадскіх навук. № 2. 1961, стр. 83, 85—87, 90, 91; История Белорусской ССР. Том I. Минск, 1961, стр. 98, 100, 101; З. Ю. Копысский, Из истории торговых связей городов Белоруссии с городами Польши (конец XVI—первая половина XVII в.), „Исторические записки“, № 72. 1962, стр. 146, 154, 156, 166, 167, 170, 171, 174, 181; С. О. Щербак, Торговля західноблоруських міст (друга паловіна XVI—першая паловіна XVII ст.), „Шттанія Історіі СРСР“, Львів 1958, стр. 133; В. И. Мелешко, Таможенные книги как исторический источник. „Весті АН БССР“, Серія грамадскіх навук. № 4 (1959), стр. 156—158. В. И. Мелешко, Слоним. Исторический очерк, Минск. 1962, стр. 8; А. П. Грицкевич, Слуцк и его экономическая жизнь в XIV—XVI веках. „Труды молодых ученых АН БССР. Серия общественных наук“, Минск 1959, стр. 70—71; его же, Слуцк, Исторический очерк. Минск 1960, стр. 15; его же, Частновладельческий город Слуцк в первой половине XVIII в. „Материалы конференции молодых ученых Академии наук БССР (Серия общественных наук), Минск 1960, стр. 107; его же. Повинности жителей частновладельческого города Белоруссии в XVI—XVIII вв., „Материалы конференции молодых ученых АН БССР“. Минск, 1962, стр. 121; его же, Да пытання аб эканамічным стане прыватна-уладальніцкага горада Беларусі у першай палавіне XVIII стагоддзя (паводле даных Інвентара Слуцка 1728 г.), „Весті АН БССР“, Серія грамадскіх навук. № 2 (1963), стр. 53; его же Социально-экономическое развитие частновладельческого города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (по материалам Слуцка), Автореферат кандидатской диссертации, Минск 1963, стр. 14—15.

² Рукописный отдел библиотеки АН Литовской ССР, ERS 889, *Lauda albo uchwały do obrony, porządku i ozdoby miasta Słucka* (далее *Lauda*).

которой были опубликованы в 1850 и 1881 гг.³, таможенные книги Люблинской таможни за 1542—1554 гг.⁴, Гродненской таможни за 1600 г.⁵ и за 1605 г.⁶, Брестской таможни за 1605 г.⁷, Ковенской таможни за 1601 г.⁸ и за 1613 г.⁹ (регистрировались товары, провозимые из Юрборга или через Юрборг), многочисленные документы из актовых книг Слуцкого замкового суда и другие материалы.

Слуцк уже в первой половине XV в. был крупным торговым центром¹⁰. Его значение как важного торгового центра сохранялось и в дальнейшем¹¹.

Уже в XVI в. Слуцк был связан важными торговыми путями с городами Польши и Литвы. Эти торговые пути сохраняли свое значение и в XVII—XVIII вв. Через Слуцк шла дорога Вильно—Киев¹², которая связывала Украину и Полесье с центром Великого княжества Литовского. Две дороги связывали Слуцк с Брестом и Люблином: через Несвиж и через Плянк¹³. Путь через Слуцк связывал Минск с Брестом и Люблином, а также с Вильно (дорога эта в Минске так и называлась Слуцкой)¹⁴. Сухопутная дорога шла из Слуцка на Гродно¹⁵ и далее в северную часть Польши. Через Словим и Волковыск Слуцк был связан с Бельском¹⁶. В Крелевец из Слуцка шла сухопутная дорога через Несвиж и Гродно¹⁷. Кроме сухопутных дорог, Слуцк был

³ Materiały historyczne (przez P. M. Iwanowskiego), „Athenaeum”. Tom III. Wilno, 1850, s. 1—17; J. Biergiel, Przyczynki do dziejów Słucka (1654—1660), „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, Tom II. Warszawa, 1881, str. 137—147.

⁴ Отдел рукописей библиотеки Вильнюсского государственного университета (далее — Отдел рукописей ВВГУ). Книга Люблинской таможни 1542—1554 гг. (Книга без шифра). Записи сделаны на латинском языке. Записи в остальных книгах — на польском языке.

⁵ Отдел рукописей ВВГУ. А-87. № 13159.

⁶ Отдел рукописей ВВГУ. А-87. № 13161.

⁷ Отдел рукописей ВВГУ. А-87. № 13160.

⁸ Отдел рукописей ВВГУ. А-87. № 13154.

⁹ Отдел рукописей ВВГУ. А-87. № 13155а.

¹⁰ История Белорусской ССР. Том 1. Минск, 1961, стр. 58.

¹¹ Там же, стр. 96—101.

¹² S. Wyslouch, Dawne drogi Polesia, „Ateneum Wileńskie”, Rocznik XII, Wilno 1937, str. 154, 155, 170, 180, 181.

¹³ Там же, стр. 170.

¹⁴ З. І. Даўгяла, Стары Менск, „Наш край”, № 2 (23), 1928, стр. 7, 9.

¹⁵ История Белорусской ССР. Том 1. Минск, 1961, стр. 100; карта между стр. 88 и 89.

¹⁶ Там же; В. Мелешко, Словим. Исторический очерк, Минск 1962, стр. 8.

¹⁷ Центральный Государственный Исторический архив БССР (далее — ЦГИА БССР), ф. 694, оп. 7, д. 699, л. 386.

связан с Гродно, Литвой, Кролевцем и Гданьском водным путем по Неману (через пристань Песочное на территории Слуцкого княжества)¹⁸. Таким образом, Слуцк был расположен на важных путях транзита не только белорусских, но и русских, а также западно-европейских товаров.

Успешному развитию торговли в Слуцке способствовали две ежегодные ярмарки, начинавшиеся одна за две недели перед масленицей, другая — в день „святого Ильи”¹⁹. В 1782 г. привилеем короля Станислава Августа Понятовского в Слуцке была учреждена третья ярмарка, начинавшаяся 1 июня и продолжавшаяся в течение 4 недель²⁰.

Удельный вес торговцев и их семей в общей численности населения Слуцка был значительным и составлял во второй половине XVII—первой половине XVIII в. пятую часть жителей города.

Так, в 1689 г. в Слуцке насчитывалось 317 торговцев и лиц, занятых в сфере торговли. Вместе с семьями (1585 чел.) они составляли 17—19% населения города (всего в Слуцке было 8500—9000 жителей). В число торговцев входило 160 купцов (52% всех торговцев), в том числе 4 купца, занимавшихся одновременно и лавочной торговлей, 2 купца, занимавшихся и пекарским ремеслом, 29 купцов, одновременно занимавшихся шинкарством, 1 купец, занимавшийся лавочной торговлей и шинкарством, 1 купец, бывший одновременно „кабачным” арендатором. Таким образом, чисто купеческой деятельностью занималось 123 человека.

Кроме того, в городе было 32 шинкаря, 17 перекупщиков, 41 торговец, 20 маклеров, 2 торговых посредника и 5 арендаторов-откупщиков, также занимавшихся торговлей²¹.

В 1728 г. в Слуцке насчитывалось 353 человека, занятых в сфере торговли. Вместе с семьями (1765 чел.) они составляли 22—23% городского населения (всего в Слуцке насчитывалось 7500—8000 жителей). В городе насчитывалось 110 купцов, 31 лавочник, 37 шинкарей, 41 перекупщик, 21 мелкий торговец, 6 маклеров, 62 торговых посредника, агента богатых купцов, а также 13 арендаторов — откупщиков, 10 арендаторов различных видов княжеских доходов, связанных с торговлей, и 22 ростовщика²².

¹⁸ Минская старина. Вып. IV. (Тройчанский архив). Минск, 1913, № 11, стр. 5.

¹⁹ M. Baliński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. Tom III. Warszawa. 1846, s. 672.

²⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1603, л. 123.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XXV, N 3835/I, s. I—136.

²² А. П. Грыцкевіч. Да пытання аб эканамічным стане прыватнаўладальніцкага горада Беларусі, стр. 56.

В Слуцк часто приезжали купцы из других городов Белоруссии и иноземные купцы.

В XVI—первой половине XVII в. сюда привозили свои товары купцы из Минска, Гродна, Могилева, Бреста, Кобрина. Особенно оживленную торговлю в Слуцке вели могилевские купцы. Предметами ввоза могилевских купцов были „московские товары”, а при возвращении из Люблина — западные товары²³. Могилевские купцы продавали товары широкого потребления, как могилевского производства, так и привозные, а также изделия из мехов. Брестские купцы привозили в Слуцк товары, покупавшиеся ими на Люблинской ярмарке — сталь, котлы, косы, сукно разных сортов, сливы, орехи²⁴. Эти товары продавались в Слуцке большими партиями. Сведения о привозе в Слуцк товаров купцами других городов Белоруссии в XVI—первой половине XVII в. отрывочны, но и они свидетельствуют об оживленности внутренней торговли.

Приезжали в Слуцк в этот период и иноземные купцы. Постоянной была торговля со Слуцком виленских купцов. Еще привилеем великого князя Казимира в 1441 г. виленским мещанам было разрешено вести безмытную торговлю в городах Великого княжества Литовского, в том числе и Слуцке²⁵.

Широко была развита и внешняя торговля Слуцка. Слуцкие купцы торговали в этот период во многих городах Украины, Литвы, Польши. Существовали в течение XVI—первой половины XVII в. постоянные торговые связи Слуцка с городами Русского государства.

В этот период купцы из Слуцка наиболее часто ездили со своими товарами в Люблин (через Брест), в Кролевец и Гданьск (по Неману через Гродню, Ковно и Юрбург, а также сухопутной дорогой).

Важное место во внешней торговле Слуцка занимала торговля с Люблином, являвшимся в XVI в. своеобразным торговым центром, в котором встречались белорусские купцы с купцами Русского государства, Польши, Литвы, Украины, Германии, Турции²⁶.

В 1530—1531 гг. из Слуцка в Люблин было привезено 10 медвежьих

²³ H. Łowmiański. Handel Mohylewa, s. 535; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси (далее — АСД). Том III. Вильна, 1867, стр. 309—310.

²⁴ АСД, Том III, стр. 303, 319.

²⁵ „Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów”. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. tom II. Wilno. 1862, N 1768, str. 174. Привилей этот был подтвержден в 1750 г. (Акты Виленской археографической комиссии (далее АВАК)). Том X. Вильна 1879, № 31, стр. 200—201.

²⁶ R. Rybarski, Handel..., t. I, s. 202—203.

шкур, 1 волчья шкура, 24 сорока куньих мехов, 4 „штуки“²⁷ воска, 1 камень бобровой струи. Из Люблина в Слуцк было вывезено 2 камня олова, меди — 30 камней и еще за 32 копы грошей, ножей — за 4 копы, 10 коп шапок, 100 поясов, а также другого товара — за 20 коп грошей²⁸. В начале 1552 г. в Люблине торговали слуцкие купцы Иван и Богдан Юрков, в марте 1552 г. Ярош, в 1553 г. — Сава, Стефан, Ивашко, Ярош, а в 1554 г. — Йошко²⁹. Слуцкие купцы продавали в Люблине в XVI в. пушной товар, кожи³⁰.

По данным мытной книги Брестской таможни за 1583 г., с 7 февраля по 7 марта через Брест проехало 5 слуцких купцов, торговавших с Люблином — Захарья Кавурович, Павел Григорьевич, Нестор Дмитрович, Ждан Дюрчич и Роман Ярошевич. Всего за этот месяц было зарегистрировано 8 поездок слуцких купцов в Люблин и из Люблина. Всего за февраль—май 1583 г. 50 белорусских купцов совершили через Брест 54 поездки в Польшу³¹. Таким образом слуцкие купцы составляли 10% всех белорусских купцов проехавших через Брест и на их долю падает 15% всех поездок белорусских купцов. Кроме того, 3 мая 1583 г. товар слуцкого купца Павла Григорьевича вез из Люблина в Слуцк брестский купец Шмойло Лазарович. Еще 6 поездок (2 из Слуцка в Люблин и 4 из Люблина в Слуцк) было совершено 3 брестскими и одним могилевским купцом с 23 февраля по 11 марта 1583 г. Всего три слуцких купца провезли из Слуцка в Люблин на февральскую ярмарку мехов горностая — 3 сорока (из 33 сороков провезенных через Брест в 1583 г.), ласки — 2 сорока из 6, все 11 норок, бобров черных и карих — 23 из 28, выдры большой и малой — 83 из 206, кожи „козлиные“ — 190 из 4258, телячьи — все 10 1/2 пар, юфти — 177 пар из 825, 2 волчьих шкуры, 50 мешков, 10 мешков местного производства („калиты Слуцкие“), 140 поясов из 270, уздечки, хомуты и „иное ременье работы рымарское“, войлоки, „рогожи Московские“, стрелы и другой товар³². Кроме того, 2 брестских купца за один день (23 февраля) провезли из Слуцка через Брест

²⁷ „Штука“ — несколько центнаров (в 1584 г. 1 „штука“ = 12,09 центнара), Центнар = 5 камням. (R. Rybarski, Handel t. I, s. 389), Камень = 14 кг. 966,4 г. Таким образом, центнар в XVI в. равнялся 74.832 г., а „штука“ в 1584 г. = 904.720 г.

²⁸ R. Rybarski, Handel..., t. II, str. 239—241, 243, 244.

²⁹ Отдел рукописей БВГУ, Книга Люблинской таможни 1542—1554 гг., лл. 387 об., 389 об., 422, 436, 443.

³⁰ A. Wawrzynczyk. Studia..., str. 47, 51.

³¹ З. Ю. Копытский, Из истории торговых связей..., стр. 148.

³² АСД, том III, стр. 290, 293, 295. Подсчет наш (Общие цифры вывоза товаров белорусскими купцами см.: Копытский З. Ю.: Из истории торговых связей..., стр. 149).

в Люблин мехов: 7 сороков горностая, 33 куницы, 5 сороков ласки, 25 песцов, 72 барсука, 26 выдр; кож: „козлин” — 412, „серпин” — 110, „лосин” — 61; 150 волчьих шкур и 450 пар юфти³³. Всего слуцкие купцы везли из Люблина своего товара 28 из 300 возов железа, ввезенных в Белоруссию в 1583 г., 21 камень меди из 121 1/2, 39 камней стали из 401, 18 камней свицца из 127, 42 постова сукна (каразеи, моравского, зеленоторского и брезинского), 108 локтей китайки, 58 камней слив из 554, 16 1/2 коп шапок из 330 1/2, 5 камней изюму, 1 камень миндаля и много другого товара: белое железо, ножи „паненские”, „долувенгерские”, „венгерские”, ножи с рогом, шпильки, гребни, веревки, шелк разных сортов, кельнское и глоговское полотно, бархат, чулки, зеркала, игральные карты, „папер грубый”, „дробные крапные речи” и другие товары³⁴. В книге 1583 г. отмечено 5 поездок слуцких купцов из Люблина в Слуцк.

Объем и структура торгового обмена слуцких купцов с Люблином в 1583 г. показывает, что слуцкие купцы вели оживленную торговлю в этом районе Польши во второй половине XVI в. Число их поездок по сравнению с серединой XVI в. увеличилось. Слуцкие купцы занимали в XVI в. четвертое место среди белорусских купцов по торговым операциям с Люблином (после Могилева, Пинска и Бреста)³⁵.

В феврале—декабре 1605 г. в Брестской таможене были зарегистрированы 23 поездки слуцких купцов в Люблин и из Люблина. 16 купцов совершили и из Слуцка 10 поездок (27 возов), из Люблина в Слуцк — 13 поездок (43 воза)³⁶. Всего же 447 белорусскими купцами было совершено 852 поездки на 2060 возах³⁷. Судя по этим цифрам, удельный вес торговли слуцких купцов в общем товарообмене белорусских купцов с Люблином уменьшился, но следует учесть, что в 1583 г. через Брест проезжали купцы 8 белорусских городов, а в 1606 г. — из 53 городов Белоруссии. Из Слуцка в Люблин вывозились меха — беличьи, лисьи, бобровые (в том числе и меха слуцкой выделки), мыло, сафьян, юфта, полуюфта, замша, обработан-

³³ АСД, Том III, стр. 300—301. Подсчет наш.

³⁴ АСД, т. III, стр. 299, 302—303, 306, 309, 310, 315, 319; т. IV, стр. 254. Подсчет наш.

³⁵ А. W a w g z y ń s z y k, Studia..., str. 57.

³⁶ Отдел рукописей БВГУ. А-87, № 13180, л. 9—59; Подсчет наш. В. И. Мелешко насчитал 21 поездку (В. И. Мелешко. Таможенные книги как исторический источник. „Весті АН БССР. Серія грамадскіх навук”, № 4, 1949, стр. 158, табл. 2), однако он не учел 2 поездки слуцких купцов в марте 1605 г. З. Ю. Копысский насчитал 24 поездки (77 возов) 15 слуцких купцов; З. Ю. Копысский, Из истории торговых связей..., стр. 156, 167.

³⁷ З. Ю. Копысский, Из истории торговых связей, стр. 154.

ные слущими ремесленниками кожи³⁸. Из Люблина слущие купцы везли сукно, полотно, железо, белье, жсть, свинец, проволоку, сталь (55 камней из 252 камней, ввезенных в Белоруссию в 1605 г.) медь (48 камней), купорос (3 камня), олово (35 камней), металл для колоколов, ножи, косы (2600 штук и 1 кадка), шапки (111 1/2 коп из 668), сливы (78 камней из 728), бумагу, игральные карты, пояса, чулки, носки, мелкие „крамные“ вещи, рис, изюм, анис, семена лука и огурцов³⁹. Ассортимент и количество товаров, вывозимых и ввозимых слущими купцами через Брест в 1605 г. по-прежнему был значительным. Торговля с Люблином занимала важное место в деятельности слущих купцов.

Кроме Люблина, купцы из Слуцка ездили в XVI в. в Познань, Гнезно, Баршаву⁴⁰. В книге Люблинской таможи за 1543 г. отмечен проезд слущего купца Федора в Варшаву⁴¹. Во второй половине XVI в. купцы из Слуцка торговали и в других городах Польши — Торуне, Ловиче, Калише, Ленчице, реже в Сандомире, Ярославле, Кракове. На рынках польских городов слущие купцы вступали в контакты с купцами других польских городов и стран Западной Европы⁴².

С городами северной части Польши белорусские купцы вели торговлю через Гродно. О характере торговли в этом направлении в конце XVI—начале XVII в. дают представление книги Гродненской таможи за 1600 и 1605 гг. За февраль—октябрь 1600 г. в Гродненской таможе было зарегистрировано 18 поездок слущих купцов (в одном случае товары слущего купца вез виленский купец) из общего количества 225 поездок⁴³, или 8,0%. 7 поездок было зарегистрировано из Слуцка, 11 — в Слуцк. Всего в торговле с городами северной части Польши — Торунем, Гданьском, а также Кролевецом — участвовали 10 купцов, причем наиболее крупные торговые операции вели слущий войт Михаил Куприянович и его сыновья Богдан, Стефан и Омельян. Часть поездок в Кролевец и обратно совершалась водным путем на „витинах“, часть — сухопутной дорогой. В Торунь и Гданьск слущие купцы везли свои товары сухопутными дорогами, „на возах“.

Ассортимент товаров, которые вывозились слущими купцами

³⁸ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13160, лл. 9, 25, 25, 26 об., 27 об., 43, 49, 50 об.

³⁹ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13160, лл. 12 об., 15, 16, 30 об., 31 об., 33, 34, 56, 56 об., 59.

⁴⁰ A. Wa r z y Ń c z y k, Studia..., str. 52.

⁴¹ Отдел рукописей БВГУ, Книга Люблинской таможи 1542--1554 гг., л. 63 об.

⁴² A. Wa r z y Ń c z y k, Studia..., str. 52, 99—100.

⁴³ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13159, лл. 13 об. —117. Подсчет наш. В. И. Мелешко насчитал 15 поездок слущих купцов за 1600 г.: 3 — в феврале, 5 — в мае, 1 — в июне, 3 — в июле, 3 — в сентябре. (В. И. Мелешко, Таможенные книги, стр. 157, таблица 1). По нашим подсчетам, в таможе было зарегистриро-

в Торунь, Гнезно и Кролевец, был разнообразным. Купцы из Слуцка за май—октябрь 1600 г. вывезли через Гродно 4997 1/2 пар юфти (в том числе 1650 пар юфти „работы слуцкой” и 200 пар „юфти московской”), 5300 локтей простого полотна, 11 лаштов⁴⁴ пшеницы, 1676 камней топленого сала, 270 камней воска, 1 кадь конопли, 9 мехов „брюшковых”, 9 „лоси”, 29 волчьих шкур и другой товар⁴⁵. Из городов северной части Польши в Слуцк купцы за февраль—сентябрь 1600 г. провезли через Гродно сукна различных сортов (гданьское, моравское, лионское, глоговское, зеленогорское, шведбидимское, зегенское, простое толстое сукно — „каразео”, „шифтух”, тонкое английское „фалендъш”) — всего около 350 поставов⁴⁶, полотна кельнского — 86 шгук, бархата — 350 локтей, китайки — 100 локтей и другие ткани, различную галантерею, шапки, бумагу, пряности, вина, соли — более 33 лаштов, сельди — около 9 лаштов и другие товары⁴⁷.

Данные о торговле слуцких купцов с городами северной части Польши в 1600 г. подтверждаются данными 1605 г. Количество поездок слуцких купцов через гродненскую таможенную возросло в 1605 г. до 32 из общего количества 344 поездки белорусских купцов⁴⁸. Всего торговые операции в этом направлении вели 11 купцов⁴⁹ (причем в 6 поездках купеческие товары везли торговые агенты купцов, а в 2 поездках — компаньоны). За 1605 г. зарегистрировано 4 поездки в Торунь (в декабре на ярмарку), 1 поездка в Познань (в сентябре), 4 поездки в Гнезно (в августе), 2 поездки в Гданьск (в августе), 2 поездки в Пруссию (в октябре) и отдельно 2 поездки в Кролевец (в мае)⁵⁰. Все товары в Польшу и обратно купцы везли сухопутными дорогами, за исключением Кролевца, куда товары доставлялись на „витинах” (обратным путем купцы ехали с товарами „на возах”).

вано 2 поездки в феврале, 3 — в мае, 1 — в июне, 6 — в июле, 5 — в сентябре, 1 — в октябре.

⁴⁴ Лашт колебался от 1800 до 2200 кг. (Пожилович Д. Л., Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957, Приложение II).

⁴⁵ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13159, лл. 46, 58, 71 об., 110, 117. Подсчет наш.

⁴⁶ Постав (сукна) = 20 м. 80 см.; локоть 65 см.

⁴⁷ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13159, лл. 13 об., 14, 66 об., 71 об., 72 об., 81, 97 об., 107, 111 об. Подсчет наш.

⁴⁸ З. Ю. Копыцкий насчитал 33 поездки 14 купцов (З. Ю. Копыцкий, Из истории торговых связей ..., стр. 166—167). В. И. Мелешко насчитал 32 поездки слуцких купцов (В. И. Мелешко, Таможенные книги, стр. 157) неточно указав их распределение по месяцам (в сентябре и декабре). На самом деле в сентябре 1605 г. было зарегистрировано 5 поездок (а не 4) и в декабре 5 (а не 6).

⁴⁹ Сыновья войта-купцы названы то войтовичами, то Куприяновичами, а это может ввести в заблуждение исследователя.

⁵⁰ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13161, лл. 2 об. — 45 об.

Из Слуцка везли те же товары, что и в 1600 г. За май—декабрь 1605 г. слуцкими купцами было провезено через Гродно 340 пар юфти из общего количества 5374 пар (включая 400 пар „юфти слуцкой“, по-видимому, особой обработки), 2600 шкур тымцов (замши) из 38049, телячьих кож обработанных — 336 пар из 391, дубленых кож — 515 пар из 1710, „козлинь” — 1390, частично обработанных кож 1400 штук, различные кожаные изделия, выделанные меха выдры, горноста, беличьих, зайчих, 68 коп „мехов слуцких“, отдельно 10000 штук беличьих шкурок необработанных из 270 тысяч, полотно 8800 локтей, 224 камня воска из 467, 881 камень топленого сала из 1964, 50 краковских корцев⁵¹ пшеница из 57, мешки и другие товары⁵². Таким образом, грузопоток, шедший в 1605 г. из Слуцка в северную часть Польши и Пруссию через гродненскую таможенную, по сравнению с 1600 г. не уменьшился. Количество отдельных товаров слуцких купцов в общей массе этих товаров было значительным.

В обратном направлении слуцкие купцы провезли за 1605 г. сукна различных сортов (герлицкого, зеленогорского, караеи, лионского, лондыша, голландского, моравского, толстого сукна, синегорского, норского, „свебодинского“, „длещкого“ и др.) — около 1100 поставов из 4700 поставов, ввезенных в 1605 г. в Белоруссию, полотна — 35 штук, полотна глоговского — 180 штук, различные материи, галантерею, медь — 8 камней, 11 центнаров стали из 50, пряности, ножи, зеркала, шапки, бумагу — 54 реза из 66, купорос, серебро малярское и другие товары⁵³. Таким образом, торговый оборот слуцких купцов с северной частью Польши в конце XVI—начала XVII в. был большим.

Отрывочные сведения о торговле слуцких купцов с Кролевецом дают также фрагменты Ковенской таможенной книги за 1601 г.⁵⁴ и книги Ковенской таможни (Юрбургского „прикоморка“) за 1613 г.⁵⁵. В Ковенской таможне были зарегистрированы поездки 8 слуцких купцов, которые с 18 по 29 мая 1601 г. везли в Кролевец по Неману свои товары на 5 „витинах“. В общей сложности они провезли обработанные

⁵¹ Корец краковский = 25,5 л. Д. Л. Пожилович, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957, (Приложение II).

⁵² Отдел рукописей ВВГУ, А-87, № 13161, лл. 19 об., 20, 31, 32—33, 38 об., 40, об., 45, 45 об. Подсчет наш.

⁵³ Отдел рукописей ВВГУ, А-87, № 13161, лл. 2 об., 8, 8 об., 10, 28 об., 29, 37, 38, 40 об., 41, 42 об., 43. Подсчет наш.

⁵⁴ Дату отрывка этой книги опубликованного в XIV томе Актов Виленской археологической комиссии (АВАК, Том XIV, Вильна, 1887, стр. 645—655) установил В. И. Мелешко, сличивший его с польским текстом записей этой книги, хранящейся в отделе рукописей библиотеки ВГУ, В. И. Мелешко, Таможенные книги..., стр. 155—156.

⁵⁵ Отдел рукописей ВВГУ, А-87, 13154, лл. 14 об. — 15.

слуцкими ремесленниками кожи (625 пар юфти, юфти малой телятин — 335 пар, юфти „Слуцкой” — 972 пары, юфти „Московской и Слуцкой” — 600 пар, испорченных кож юфти — 22 пары, дубленых кож 250, малых телячьих тымцов — 288, ланьих кож — 20, „лосин” — 10, „козлих” — 600, „серин диких” — 400, волчьих шкур 27), беличьих окрашенных мехов — 9, полотна простого — 18160 локтей, 209 камней воска, 3114 камней топлёного сала, 32 лапта шена, 240 рокож и журавлиное перо⁵⁶.

Из Кролевца в Слуцк 15 июня 1613 г. 2 слуцких купца на 4 „своих витинах” везли соли — 47 лаптов 8 бочек-солянок⁵⁷, 9 лаптов сельдей, 6 ящичков стекла, 2 бочонка белого железа, 4 бочки уксуса, сливы, лимоны, вина. Кроме того, на этих витинах везли товар кормчий и матросы — 1 лапт 8 бочек соли, 1/2 лапта сельди, стеклянную посуду, грецкие орехи⁵⁸.

В течение первой половины XVII в. торговля слуцких купцов с польскими городами продолжала играть важную роль в экономической жизни Слуцка. На это указывает создание своеобразной страховой кассы в 1654 г. для купцов, которые становились жертвами разбойничьих нападений во время торговых поездок. Наибольшая ставка взноса в эту страховую кассу вносилась купцами Слуцка, отправлявшимися в польские города, что указывало не только на отдаленность поездки, наибольшую вероятность грабежа на дороге, но и на большую доходность торговли именно в этом направлении⁵⁹.

Следует отметить, что ремесленные изделия, обработанные слуцкими ремесленниками — кожи и меха (как местные, так и „московские”), сельскохозяйственное сырьё вывозилось в города Польши весьма небольшой группой богатых купцов Слуцка, скупавших ремесленные изделия и другие товары⁶⁰. На то, что эта группа купцов принадлежала к богатой городской верхушке указывает тот факт, что ее представители в основном либо войты Слуцка, либо „войтовичи” (сыновья войтов), либо бывшие войты, что отмечалось в таможенных книгах.

⁵⁶ АВАК, том XIV. Вильна, 1887, стр. 651--653; Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13154, лл. 15, 16 об. Подсчет наш.

⁵⁷ Лапт соли = 15 бочкам-солянкам. (Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. Том I. Мінск, 1936, стр. 671)., Бочка-солянка = 1/4 виленской бочки, т.е. 102,5 л.

⁵⁸ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13155 а, лл. 14 об., 15. Подсчет наш.

⁵⁹ З. Ю. Ко п ы с к і, Гандлёвыя сувязі гарадоў Беларусі з гарадамі Польшчы ў канцы XVI—першай палове XVII стагоддзя. „Бесці АН БССР. Серыя грамадскіх навук”. № 2, 1961, стр. 83.

⁶⁰ Процесс скупки товаров в XVI в. отметил еще М. В. Довнар-Запольский. (М. Доунар-Запольскі, Соцыяльна-эканамічная структура..., стр. 57).

В XVI—первой половине XVII в. служские купцы ездили со своими товарами в Литву⁶¹, в Троки⁶². Они торговали в Вильно, его районе и в Принеманье⁶³.

Характеризуя торговлю служских купцов с Польшей и Прибалтикой в XVI—первой половине XVII в., следует согласиться с мнением М. В. Довнар-Запольского, что вывоз товаров из Слуцка был большим по объему и отличался большим удельным весом местных, служских изделий⁶⁴. Кроме того, в экспорте Слуцка на запад немаловажное значение имели и товары, привозившиеся служскими купцами из Русского государства, что отметил Г. Ловмянский⁶⁵.

В XVI—первой половине XVII в. существовали торговые связи Слуцка с украинскими городами и местечками. Судя по записям в книге протоколов служского магистрата эти связи были давними и постоянными⁶⁶.

Большую роль в торговых связях Слуцка играла торговля товарами, являвшимися предметами ввоза и вывоза в города Русского государства. В XVI в. служские купцы продавали служские и иностранные товары в Москве и Смоленске⁶⁷. В Москве они свободно торговали не только со столичными купцами, но и с купцами, приезжавшими из других городов Русского государства⁶⁸. Служские купцы в этот период ездили и в другие русские города — Серпейск, Калугу, Севск⁶⁹. Служские купцы Мелентовичи постоянно торговали с Москвой в середине XVII в.⁷⁰. Таким образом, Слуцк играл немаловажную роль в торговле с Русским государством. Приведенные выше данные таможенных книг XVI—начала XVII в. о торговле служских купцов подтверждает выводы ряда историков о том, что белорусские купцы в своей

⁶¹ Отдел рукописей БВГУ, А-87, № 13160, л. 56 об.

⁶² Там же, А-87, № 13161, л. 28 об.

⁶³ М. Доўнар-Запольскі, *Соцыяльна-эканамічная структура...*, стр. 46.

⁶⁴ Там же, стр. 46, 47.

⁶⁵ H. Łowmiański, *Handel...*, str. 535.

⁶⁶ *Lauda...*, str. 15, 16, 44, 88, 90, 92, 93, 132, 138.

⁶⁷ H. Łowmiański, *Handel...*, s. 535; A. Wawrzynczyk, *Studia*, str. 31; Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской (далее — ИЮМ). Вып. 32. 1906. Витебск. I, № 212, стр. 187; II, № 152 (511), стр. 67. № 210 (569), стр. 102; *Archiwum domu Sapiehow*. Tom I. Lwów. 1892, N 227, s. 187.

⁶⁸ Л. С. Абецедарский, *Торговые связи...*, стр. 23.

⁶⁹ Описание документов и бумаг московского архива министерства юстиции. Документы разрядного приказа. Книга 18. М., 1913, стр. 99; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*. Том II. М., 1953, № 54, стр. 134.

⁷⁰ *Wspomnienia o Słucku*. Wydał B. J. K. w Gnieźnie. 1905, str. 68.

торговой деятельности занимались также и транзитной торговлей, связывая города Русского государства с западными рынками⁷¹.

Во второй половине XVII в. и в XVIII в. основные направления иноземной торговли служских купцов сохранились. В этот период в Слуцке часто бывали русские, украинские, литовские, польские, немецкие купцы. О торговле купцов-иностранцев в городе говорится в книге протоколов служского магистрата за 1655 г.⁷² В Слуцк приезжали купцы из городов Русского государства — Стародуба, Чернигова, Пирятина, Козельца, Ромен и других⁷³. Из Русского государства приезжали преимущественно купцы из Левобережной Украины. Торговали в Слуцке купцы из Вильно⁷⁴, Клайпеды⁷⁵ (бывшей в то время в составе герцогства Пруссии), из городов Правобережной и Западной Украины — Ровно, Норинска, Чернобыля, Степани, Львова, Острога⁷⁶. Купцы из Украины (Левобережной, Правобережной и Западной) экспортировали в Слуцк во второй половине XVII—первой половине XVIII в. большие партии волов („украинские во-лы“) ⁷⁷. Так, в 1658 г. купец-скототорговец из Красного (Русское воеводство, в 50 километрах к востоку от Львова) продал в Слуцке 180 волов⁷⁸. Украинские купцы гнали также через Слуцк волов в Пруссию⁷⁹ и Гданьск⁸⁰. Приезжали в Слуцк польские купцы из Тыкоцина⁸¹ и других городов. Таким образом, внешнеторговые связи Слуцка во второй половине XVII—XVIII в. продолжали развиваться.

Полнее отражена в документах торговля служских купцов в городах Речи Посполитой и их заграничная торговля.

Во второй половине XVII в. и в XVIII в. купцы из Слуцка торговали на рынках польских, литовских, немецких городов. По-прежнему, значительное место в их торговом обороте занимала торговля на Украине и в России.

⁷¹ A. Wa w r z y ŋ s z y k, *Studia...*, str. 32; Л. С. А б е ц е д а р с к и й, *Торговые связи...*, стр. 38, 39; З. Ю. К а п ы с к і, *Гандлёвыя сувязі...*, стр. 86; *История Белорусской ССР. Том 1. 1961*, стр. 98.

⁷² ЦГИА ВССР, ф. 520, оп. 1, д. 2, л. 684; ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 556; ф. 694, оп. 7, д. 699, л. 6; ф. 737, оп. 1, д. 1, лл. 113, 486.

⁷³ ЦГИА ВССР, ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 113.

⁷⁴ ЦГИА ВССР, ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 546.

⁷⁵ Там же, л. 676; ф. 694, оп. 4, д. 105, л. 27, д. 1607, л. 437; оп. 7, д. 419, л. 31; д. 699, л. 375; ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 556.

⁷⁶ Там же, ф. 694, оп. 7, д. 5815, л. 22; д. 5818, л. 7; ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 486.

⁷⁷ *Lauda...*, s. 189.

⁷⁸ ЦГИА ВССР, ф. 520, оп. 1, д. 2, л. 684.

⁷⁹ Там же, ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 556.

⁸⁰ Там же, л. 481.

Во второй половине XVII в. слуцкие купцы вели торговлю в городах Польши — Гданьске, Торуне, Гнезно, Ярославле, Ленчице (Великая Польша), Замостье, Варшаве⁸². Часто они бывали в Пруссии и в ее столице — Крелевце⁸³. Ездил купцы из Слуцка и в Силезию, в частности на Вроцлавскую ярмарку⁸⁴. Ассортимент вывозимых из Слуцка и ввозимых товаров был такой же, как и раньше⁸⁵. Торговля с польскими и немецкими городами была сосредоточена в руках небольшой группы богатых слуцких купцов, принадлежавших к городскому патрициату. Это были представители семей, занимавших в течение целых десятилетий (и даже столетий) места в слуцком городском магистрате — Лапицкие, Дзёртки, Павловичи (или Павлюшцы) и др.

Для безопасности купцы отправлялись в путь караванами, вооружались сами и вооружали своих приказчиков. Это не всегда помогало. Так, например, в мае 1686 г. Мартин и Павел Лапицкие, Фома и Александр Дзёртки, Стефан и Леон Павловичи составили караван в 14 возов (по 2—3 лошади на каждый воз). В дороге (возле Мьши) на них напал мьшский староста пан Прокопович и отобрал одного из коней, а купцов задержал на 3 дня, из-за чего они опоздали в Гданьск, а корабли, на которые они везли товары, ушли⁸⁶. Особенно усиливался разбой на дорогах во время войн. Так, в 1657 г. во время поездки большой группы слуцких, минских и других купцов из Гданьска на них напали солдаты войска писаря польного литовского Полубинского и отняли у купцов лошадей и товары⁸⁷. Княжеская администрация и городской магистрат запрещали купцам выезжать в дальнюю дорогу. В постановлении сессии слуцкого магистрата 16 мая 1656 г. говорилось, что купцы „местами опасными в Польшу и Пруссию для частной выгоды ездят. А по дорогам вместо выгоды большие убытки из-за солдатского разбоя терпят. А так не только имущество свое губят, но также затем отказываются платить складчину и подати городские”⁸⁸. Поэтому сессия постановила: „Чтобы ни один мещанин с товарамн не смел из Слуцка в Пруссию, Польшу или Литву выезжать, пока не успокоятся те края. А если кто, несмотря на этот запрет, осмелился бы

⁸² ЦГИА БССР, ф. 1323, оп. 1, д. 1, лл. 386, 1039; ф. 694, оп. 4, д. 1607, лл. 222, 223; оп. 7 д. 699, л. 504; ф. 737, оп. 1, д. 1, лл. 129, 305, 407, 672, 673; *Lauda...*, s. 44.

⁸³ ЦГИА БССР, ф. 520, оп. 1, д. 1, л. 188; д. 2, л. 144; ф. 1313, оп. 1, д. 23, л. 88; ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 7; ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 386; *Lauda...*, str. 106, 119.

⁸⁴ ЦГИА БССР, ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 1219; ф. 694, оп. 7, д. 699, л. 503.

⁸⁵ ЦГИА БССР, ф. 520, оп. 1, д. 2, л. 114; ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 1219; ф. 373, оп. 1, д. 1, л. 7.

⁸⁶ Там же, ф. 737, оп. 1, лл. 129—130.

⁸⁷ ЦГИА БССР, ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 1039.

⁸⁸ *Lauda...*, str. 106.

на это, таковой должен быть општрафован на 100 коп и на четверть года в тюрьму заключен”⁸⁹. Но купцы не очень считались с такими запретами, так как, несмотря на риск, получали от торговых операций большие барыши. Уже в августе 1656 г. сессия магистрата констатировала, что 8 купцов с 65 служителями и 65 возами выехали в Пруссию (55 возов) и Вильно (10 возов). Магистрату пришлось записать в книги имена купцов и „их непослушание”⁹⁰.

В первой половине XVIII в. зажиточная группа слуцких купцов по-прежнему занималась крупной торговлей, вывозя товары в польские и немецкие города. Купцы из Слуцка ездили в Гданьск, Варшаву, Луков (Люблинское воеводство). В эти города везли юфть, воск, меха и другие товары⁹¹. Один из купцов, ехавший в Гданьск в 1733 г., был ограблен возле Слуцка офицером слуцкого гарнизона капитаном Крыгером, который захватил воз с 53 камнями воска, 3 сороками и 13 штук куниц, 19 рысями и другими товарами⁹².

Купцы из Слуцка продавали свои товары в Кролевце, других городах Восточной Пруссии⁹³, Силезии⁹⁴. Ассортимент ввозимых и вывозимых товаров был прежним.

Во второй половине XVIII в. слуцкие купцы торговали в Кролевце⁹⁵, Силезии⁹⁶, ездили „за прусскую границу”⁹⁷. За границу купцы везли воск, юфть, „косматый товар” (меха), а назад везли сукно черное, нюрнбергское, толстое и другие сорта⁹⁸.

Во второй половине XVII—XVIII в. слуцкие купцы торговали в городах Литвы — ездили в Вильно, Клайпеду, Кейданы, на Жмудь⁹⁹.

Особенно широко была развита торговля с Украинной (как Левобережной, так и Правобережной и Западной Украинной). Слуцких купцов не останавливали строгие запреты выезжать на Украину в период освободительной войны украинского и белорусского народов в середине XVII в. Запреты торговать на Украине издавались комиссарами

⁸⁹ *Lauda...*, str. 106—107.

⁹⁰ *Lauda...*, str. 119.

⁹¹ ЦГИА БССР, ф. 520, оп. 1, д. 2, лл. 386, 487; ф. 1313, оп. 1, д. 6, л. 934; ф. 694, оп. 7, д. 699, лл. 226, 249, 255, 256, 331, 332.

⁹² Там же, ф. 694, оп. 7, д. 699, л. 226.

⁹³ ЦГИА БССР, ф. 520, оп. 1, д. 2, л. 684; ф. 1313, оп. 1, д. 3, л. 176; ф. 694, оп. 7, д. 699, л. 396.

⁹⁴ Там же, ф. 694, оп. 7, д. 699, лл. 331, 332.

⁹⁵ Там же, л. 265.

⁹⁶ ЦГИА БССР, ф. 1374, оп. 1, д. 2, л. 33; д. 15, л. 2.

⁹⁷ Там же, д. 15, 2.

⁹⁸ ЦГИА БССР, ф. 1374, оп. 1, д. 2, 33.

⁹⁹ ЦГИА БССР, ф. 1323, оп. 1, д. 1, л. 488; ф. 1374, оп. 1, д. 15, л. 2; ф. 694, оп. 4, д. 2206, л. 12; оп. 7, д. 699, л. 256, 350, 443; *Lauda...*, s. 119, 132.

князя, комендангом Слуцка и городским магистратом¹⁰⁰ и были направлены к ограничению торговли с Украиной, к уменьшению контактов с восставшими украинскими казаками и крестьянами. Тем не менее, купцы из Слуцка продолжали ездить на Украину. С Украины они везли зерно¹⁰¹.

Большое значение для развития торговли Слуцка с Украиной имел универсал Богдана Хмельницкого от 7 мая 1656 г., по которому жителям Слуцка разрешалась свободная торговля на Украине¹⁰². Однако и после этого княжеская администрация и городской магистрат запрещали слущким купцам ездить на Украину. Слуцкие купцы продолжали нарушать запреты, но легальным образом: они получали разрешение на поездку в Петриков, а оттуда продолжали путь на Украину¹⁰³. Эти ограничения со стороны властей были сняты только после окончания русско-польской войны 1654—1667 гг.

Во второй половине XVII в. слущкие купцы ездили в Гадяч, Лебедин (где торговали кармазинным сукном), Корсунь (продавали сукно, седла), были в Корце, Бродах, Белой Церкви, Остроге, Переяславе, Львове, Ромнах¹⁰⁴.

В XVIII в. слущкие купцы посещали Дубно, Броды, Нежин, Жолкву, Бердичев¹⁰⁵. С 1740 г. Жолква принадлежала брату слущкого князя

¹⁰⁰ J. Biergiel, Przyczynki..., str. 146; Lauda..., str. 15.

¹⁰¹ Lauda..., str. 16, 88, 90—92, 138.

¹⁰² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1602, л. 1. Оригинал этого универсала найден нами в „Радзивиловском архиве“ (ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1602, л. 1). Приводим его содержание: „Богдан Хмельницкий Гетман з войском Его Царского Вел. Запорозким. Всем воец и кождому з особна кому о том ведать належит. А меновите Паном полковником асаулом сотником атаманом и всему рыцтерству войска Его Цар. Вел. Запорозкого Старшине и черни и инным всякого стану и кондиции людем кому • то сие писанье наше отказано будет: Иж мы юглядаючи на ивстанцию ясне освещеного князя Богуслава Радивиля Ковношача Вел. Княз. Лит. до нас внесеную, а хотячы з оным в доброй приязни зоставати, приказуем сим писанем нашим абы место Слуцк, без жадное от людей наших войсковых оккурсы зоставало, позволяючи абы мешчане слущане вшеляние гандле, беспечные проезды в Украину маючы, всюда на местах и местечках отправляли, и без вшелякого пресигагаваня вольно и беспечне торговали: А хто бы кольвек противил есму писанию з людей войсковых под местом Слуцк подпадати, и людем альбо купцом слущким якую кривду чынити вэжкылся такового кождого без отпуста карати будем. Дан в Чигирине дня 7 мая 1656. Богдан Хмельницкий рука власна“.

¹⁰³ J. Biergiel, Przyczynki..., str. 146.

¹⁰⁴ Минская старина. Вып. IV, № 27, стр. 8; ЦГИА БССР, ф. 1323, оп. 1, д. 1, лл. 92, 531; ф. 694, оп. 4, д. 1607, лл. 222, 437—438; ф. 737, оп. 1, д. 1, лл. 16, 441, 475.

¹⁰⁵ ЦГИА БССР, ф. 1374, оп. 1, д. 7, л. 73; д. 15, л. 2; ф. 694, оп. 4, д. 105, л. 16; д. 1603, л. 36; оп. 7, д. 699, л. 479.

Иеронима Флориана Радзивилла — Михаилу Казимиру, который учредил там ежегодную ярмарку в октябре. По приказанию слуцкого князя во время жолкевской ярмарки купцы из Слуцка не должны были торговать в других городах, а только в Жолкве (под угрозой уплаты штрафа в 200 червонных злотых)¹⁰⁶.

Продолжали слуцкие купцы в этот период ездить и в русские города (помимо городов Левобережной Украины, входившей в состав Русского государства). Так, в 1685 г. слуцкий купец возил сукно различных сортов в Стародуб¹⁰⁷. В том же году купец Максим Павлович ездил торговать на Свенскую ярмарку (под Брянском). В Слуцк он вернулся с товаром на 9 подводах и 2 возах, на которых было 400 пар юфты, 1000 „хороших” лисьих мехов, 1000 „простых лисов”, 3 сорока соболей среднего качества. Кроме того, он вез меха, купленные слуцкому губернатору, слуцкому подскарбию и княжеским комиссарам — 2 сорока куниц, 2 сорока горностаев, 40 пар соболей, соболью шубу, 2000 штук белки „пограничной” и 1 бунт московской китайки¹⁰⁸. Часть товара Павлович продал в Слуцке виленскому купцу, а остальной товар — в Слуцке и на клецкой ярмарке¹⁰⁹. „Московские” товары продавались слуцкими купцами и в Несвиже, а в Слуцке — купцам из других белорусских городов¹¹⁰. В 1738 г. отмечена поездка слуцкого аптекаря Прейса в Москву, где он покупал товары „для своей потребности”¹¹¹. Во второй половине XVIII в. слуцкие купцы ездили „в кордон Российский”¹¹². Таким образом, до конца XVIII в. сохранились торговые связи слуцких купцов с Россией.

Торговая деятельность в Слуцке регулировалась не только актами верховной власти Речи Посполитой — королевскими привилегиями и постановлениями сейма. Она находилась под строгим контролем князя, его заместников и магистрата, который осуществлял непосредственный надзор за торговой деятельностью в городе.

Слуцкие купцы имели свою организацию. Еще привилеем 1650 г. подтверждавшим магдебургское право городу, было узаконено существование особого купеческого цеха¹¹³. Купеческий цех в Слуцке был построен на такой же основе, что и в других городах Белоруссии. В купеческий цех записывались совершеннолетние лица, которые

¹⁰⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1603, л. 96.

¹⁰⁷ Там же, ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 22.

¹⁰⁸ Там же, ф. 737, оп. 1, д. 1, л. 74.

¹⁰⁹ Там же, лл. 113, 140, 146.

¹¹⁰ Там же, лл. 215, 601.

¹¹¹ Там же, ф. 694, оп. 4, д. 2206, л. 22.

¹¹² ЦГИА БССР, ф. 1374, оп. 1, д. 15, лл. 1—2.

¹¹³ М. Baliński, *Starożytna Polska...*, str. 672.

избирали своей профессией лавочную торговлю и торговлю с выездом из города¹¹⁴. Как правило, в цех записывались семейные люди. Но в инвентаре Слуцка 1689 г. имеется пометка: „Сын неженатый, купцует, и в цех вступил”¹¹⁵. Это указывает, что в отдельных случаях разрешалось исключение из правил. Уставом („артикулом”) купеческого цеха регламентировалась торговля в городе. Общий надзор за осуществлением правил „артикула” был возложен на городской магистрат.

Князь устанавливал общий порядок торговли в городе, вводил местные меры, определял места, где происходила торговля¹¹⁶. Он прежде всего заботился о доходах княжеской казны. Поэтому князь проводил своеобразную протекционистскую политику, содействуя косвенным путем повышению доходов горожан Слуцка. Так, Богуслав Радзивилл в 1655 г. постановил, что в течение первых 10 дней со дня приезда иногороднего купца право покупки товаров у него предоставлялось только жителям Слуцка, причем они должны были покупать товары для себя, а не для иногородних. Чужим купцам разрешалось торговать в городе в любое время, но при условии, что они должны были платить все те же сборы в княжескую казну, которые платили слуцкие мещане¹¹⁷. Это постановление было принято после просьбы магистрата, выразившего в данном случае мнение местных торговцев¹¹⁸.

Контроль за торговлей всех жителей города, вне зависимости от их юрисдикции, осуществлял городской магистрат. Он устанавливал цены на те или иные изделия, следил, чтобы изделия соответствовали установленным образцам.

Одним из видов взносов в городскую казну, находившуюся в ведении магистрата являлся особый сбор со слуцких купцов, выезжавших торговать в другие города. Купцы, отправлялись с товаром „в дальнюю дорогу — в Гданьск, Торунь, Гнезно, Кролевец и Ярослав на Украине”, должны были платить по 15 грошей от каждого воза; отправлявшиеся „в среднюю дорогу — в Вильно, Гродно, Минск, Брест, Петроковичи, от каждого воза товару — по 8 грошей польских, в малую дорогу — в Стволовичи, Мир, Молчадь, Несвиж, Копыль и на другие малые ярмарки — по 5 грошей польских от воза”¹¹⁹.

Торговые пошлины и другие виды доходов от торговой деятель-

¹¹⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1607, л. 61.

¹¹⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, Dział XXV, Nr 3835/I, str. 17.

¹¹⁶ ЦГИА БССР, ф. 1374, оп. 1, д. 10, л. 7; ф. 694, оп. 3, д. 13, л. 9.

¹¹⁷ Там же, ф. 694, оп. 4, д. 1611, л. 8.

¹¹⁸ P. M. I w a n o w s k i, Materiały..., str. 3.

¹¹⁹ Lauda..., str. 43—44.

ности приезжих купцов поступали в казну слудских князей. До середины XVII в. торговая пошлина с приезжих купцов называлась „подорожное”¹²⁰. Княжеская казна сдавала на откуп сбор пошлин (как это делалось и с другими видами доходов владельца города)¹²¹.

Слудк был центром большой латифундии, куда свозились сельскохозяйственные продукты со всего княжества. Значительная часть сельскохозяйственных продуктов (в основном зерно) вывозилась на княжеских „витинах” (судах) через принадлежавшую слудским князьям пристань Песочное вниз по Неману в Кролевец (Кенитсберг) для продажи и дальнейшего вывоза в Западную Европу. По-видимому, по этому неманскому пути крупные партии зерна из Слудского княжества поступали еще в XVI в. Не случайно, поэтому, в акте 1582 г. о разделе Слудка и Слудского княжества между тремя братьями Олельковичами упоминается пристань в местечке Песочное, которая осталась в общем владении трех князей, хотя само местечко, как и город Слудк, было разделено на три части¹²². В акте 1582 г. подчеркивалась важность этой пристани на р. Немане, что и обусловило ее оставление в руках всех трех слудских князей. В начале XVII в. крупные партии зерна вывозились на „витинах” в Кролевец. Об этом свидетельствует письмо Януша Радзивилла, направленное в мае 1605 г. сановникам Великого княжества Литовского, чиновникам таможен и войтам и бургомистрам принеманских городов, в котором он сообщал, что посылает „в Кролевец жито овое из собственных фольварков владений моих Русских (т. е. белорусских — А. Г.) из хозяйства домового”¹²³ на витинах. Радзивилл просил не чинить препятствий, не взимать пошлин с зерна (согласно конституции сеймовой). Все люди на витинах, добавлял он, его подданные, и за их проезд побор заплачен¹²⁴. В 1620 г. из Песочно в Кролевец были отправлены витины „с товарами”¹²⁵. Большие партии сельскохозяйственных продуктов на княжеских „витинах” продолжали поступать в Кролевец на протяжении XVII и первой половины XVIII в. (данные по второй половине XVIII в. у нас нет). Обычно караваны княжеских судов отправлялись вниз по Неману в период половодья весной и летом. К этому времени, судя по документам, в Кролевце была более высокая цена на зерно. В 1680 г., например, летом на пяти княжеских „витинах” была отправлена рожь; шестая витина была нагру-

¹²⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1618, л. 31.

¹²¹ Там же, д. 7456, лл. 9—12; д. 7587, лл. 35—37; оп. 7, д. 417, лл. 242—244.

¹²² Там же, ф. 64, оп. 4, д. 1922, л. 91.

¹²³ Там же, ф. 694, оп. 2, д. 7382, лл. 6—7.

¹²⁴ Там же, л. 7.

¹²⁵ Там же, д. 10729, л. 17.

жена пенькой. В числе товаров везли и крупы. Так как из-за злоупотреблений магников в Гродно и Ковно суда княгини Слуцкой были задержаны на две недели, то (из-за понижения сезонной цены на рожь) княжеская казна получила на 2 тысячи злотых меньше предполагавшейся суммы¹²⁶. В марте 1681 г. в Кролевец было направлено 5 „витин” с зерном и одна с пенькой. Пеньки было 38 бунтов и 12 токов. Кроме того, на „витине” с пенькой было 350 бочек льняного семени. Отдельно везли в Кролевец лесные материалы¹²⁷. В Слуцке заготавливался и вывозился мачтовый лес¹²⁸. В 1687 г. в Кролевец „из Слуцизны” было отправлено зерно и другие товары¹²⁹. В апреле 1741 г. в Кролевец из Слуцкого княжества были отправлены 25 „витин” с различными хлебами и товарами¹³⁰. Исходя из этих данных, можно предполагать, что для слуцких князей не представляла интереса торговля на местном рынке. Более того, они являлись экспортёрами ряда сельскохозяйственных продуктов на прибалтийские рынки в течение XVI—XVIII вв.

Анализ исследованных материалов и источников, хотя в известной степени фрагментарных, позволяет сделать следующие выводы.

В XVI—XVIII вв. Слуцк был одним из крупных торговых центров Белоруссии и находился на важных сухопутных и водных торговых путях. На протяжении этого периода он имел постоянные экономические связи со многими городами и местечками Белоруссии. С середины XVII в. успешному развитию торговли способствовали 2 ежегодные ярмарки (к которым в последней четверти XVIII в. прибавилась третья). Учреждение ярмарок свидетельствовало о росте торгового оборота слуцких купцов, увеличении числа лиц, занятых в сфере торговли, и спросе на местные товары, в значительной части на изделия слуцких ремесленников.

Слуцкие купцы в этот период торговали не только в городах и местечках Белоруссии, но и в Литве, Польше, Пруссии, на Украине и в Русском государстве. Следует отметить, что в XVI — первой половине XVII в. в иноземной торговле слуцких купцов первое место занимало западное направление: торговля с Люблином, вывоз товаров по Неману в северную часть Польши и Кролевец. Во второй половине XVII и в XVIII в. эти традиционные торговые связи сохранились, но слуцкие купцы значительно чаще ездили на Украину (Правобережную и Западную); окрепли их торговые связи с Ливо-

¹²⁶ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3010, л. 70.

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ Там же, оп. 4, д. 5815, л. 36.

¹²⁹ Там же, оп. 2, д. 10723, л. 144.

¹³⁰ Минская старина. Вып. IV, № 497, стр. 189.

бережной Украиной, воссоединившейся с Россией, и непосредственно с городами Русского государства. Во второй половине XVII и в XVIII в. слуцкие купцы не только торговали с Москвой, как и ранее, но и чаще, чем раньше стали ездить в юго-западный район Русского государства. Торговля слуцких купцов с Россией носила в известной мере и транзитный характер (они продавали „московские“ товары на рынках польских и германских городов).

Внешней торговлей занималась небольшая группа наиболее зажиточных купцов Слуцка. Как правило это были члены нескольких семей городского патрициата (войты, члены магистрата). Весьма характерно, что в частновладельческом городе Друе (как и в старостинском городе Дисне) члены нескольких семей богатых купцов занимали почти все места в магистрате ¹³¹.

Слуцкие купцы имели свою организацию — купеческий цех, построенный на той же основе, что и в других белорусских городах ¹³². В отличие от королевских городов Белоруссии, в Слуцке торговую деятельность регулировал главным образом владелец города. Магистрат осуществлял непосредственный надзор за торговой деятельностью всех горожан, вне зависимости от их юрисдикции.

Слуцк был центром огромной вотчины, откуда вывозились на экспорт обратные здесь из княжеских имений продукты.

Sluck Trade Relations with the Polish and Baltic towns in XVI—XVIII centuries and their Role in the Foreign Trade of the Town

Summary

Trade relations of the Belorussian towns with the Polish and Baltic towns in the epoch of feudalism played an important role in the economy of Poland and Baltic countries. The studying of these permit us to look attentively through the character of the trade, trade communications and to trace back the historical tendency of development of the economic relations between Belorussia and Poland, Belorussia and Baltic. It will give us the possibility to examine the role of these relations in the history of Belorussian, Polish and other nations.

Sluck was one of the biggest towns of Belorussia in XVI—XVIII centuries. It was the centre of Sluck principality and the most developed private town which

¹³¹ O. Hedemann, *Dzisna i Druja magdeburskie miasta*, Wilno 1934, str. 148, 416.

¹³² История Белорусской ССР, т. 1, стр. 99; С. А. Щербак, Города Западной Белоруссии в составе Речи Посполитой в первой половине XVII века. Автореферат диссертации. Львов 1958, стр. 17. В. И. Мелешко, Социально-экономическое развитие и политическая жизнь Могилева во второй половине XVI—первой половине XVII вв., Автореферат диссертации, Минск, 1960, стр. 12.

had close trade relations with different towns of Belorussia, Russia, Ukraine, Poland and Baltic.

It was situated on the important land and water trade communications. During the XVI—XVIII centuries Sluck had permanent economic relations with the number of Belorussian towns and boroughs. From the middle of the XVII century every year were held two fairs which contributed to the successive development of the trade. In the last quarter of the XVIII century the third fair was established. The establishment of these fairs attested the growth of a trade turnover of Sluck merchants, the demand on local goods, mostly on wares of Sluck handicraftsmen.

Tradesmen and their families formed one fifth of the population of the town in the second half of the XVII century—first half of the XVIII century. So, in 1689 in Sluck 317 tradesmen were numbered—160 merchants, 32 wine merchants, 17 middlemen, 41 tradesmen, 20 brokers etc. In 1728 in the town was numbered 353 tradesmen—110 merchants, 31 shopkeepers, 37 wine merchants, 41 middlemen, 21 petty tradesmen, 22 usurers etc.

Sluck was often attended by the merchants from other Belorussian towns and foreign merchants (Russian, Ukrainian, Lithuanian, Polish and German).

The Sluck merchants carried on trade not only in the towns and little towns of Belorussia, but also in Lithuania, Poland, Prussia, Ukraine, Russia during this period. In the XVI—first half of the XVII century the west direction dominated in the foreign trade of the Sluck merchants: the trade with Lublin, the export of the goods through the Niemen river to the north part of Poland and Królewiec. In the second half of the XVII and in the XVIII century these traditional trade relations were conserved, but Sluck merchants more often travelled to the Ukraine (West and so-called "Right bank Ukraine"). Their trade relations with so-called "Left bank Ukraine" and with the Russian towns got stronger.

The Sluck merchants did trade in Lublin. They were on the fourth place after the merchants of Mohilew, Pińsk and Brest in the trade with this town. They also travelled to Poznań, Gniezno, Warsaw, Toruń, Łowicz, Kalisz, Sandomierz, Jarosław, Kraków, Zamość, Królewiec, Wilno, Troki, Kiejdany, Klaipeda, to the region of Niemen, Silesia (on the Wrocław fair).

The assortment of the goods, which were exported by the Sluck merchants to the West, was various: Russian leather ("Sluck output" and "Moscow output"), simple linen, millet, heating fat, wax, hemp, furs, leathers, basts, crane feathers, "Moscow" goods. It was imported from the Polish and Baltic towns cloths of different sorts, velvet, fancy goods, caps, papers, spicery, wines, herring, knives, mirrors, iron, steel, painting silver, plums, vinegar, lemons, walnuts.

The export of goods from Sluck to Poland and Baltic was of big size and characterized by great number of Sluck local goods. The goods, imported by the Sluck merchants from Russia, formed the essential part of Sluck export to the West.

Sluck was the centre of the large latifundy, from which the products, gathered from the prince's estates, were exported.

Trade of Sluck was conducted by a small group of rich merchants. This group consisted from members of some families of town patriciate ("wojts"—mayors of Sluck, mayors sons, ex-mayors, members of the town council). And in other Belorussian private towns members of the families of rich merchants usually occupied almost all the places in the town councils.

The Sluck merchants had their own organization—merchant trade-corporation, as in other Belorussian towns. Persons of age, who chose their profession as shop-keepers and tradesmen with leaving the town, entered this merchant trade-

-corporation. The trade in the town was regulated by the statute of the merchant trade-corporation. Common inspection over realization of the regulatios was entrusted to the town council.

Trade duties and other kinds of income from foreign trade was put into the Sluck prince's treasury. The Sluck merchants paid special taxes to the town treasury.

In Sluck the owner of the town (prince) mainly regulated trade activity while in the state (king) towns of Belorussia the trade was regulated by the town councils.

Alina Barszczewska

Lódź

SOCIÉTÉ LITUANIENNE ET DES TERRITOIRES BIÉLORUSSES
ET RUTHÈNES À PARIS
1831—1836

L'histoire de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes méritait depuis longtemps l'attention des historiens et devait éveiller leur intérêt¹. Jusqu'à nos jours l'état des études sur l'émigration polonaise après l'insurrection de novembre 1830, la nécessité des études et de la solution d'un grand nombre de problèmes politiques et sociaux de l'époque, ont relégué à un plan plus éloigné les recherches sur l'activité scientifique et culturelles des associations d'émigrés, en premier lieu — de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes. La monographie consacrée à cette Société n'a pas encore été écrite. On trouve quelques traces d'un certain intérêt porté à cette question dans l'oeuvre de L. G a d o n², ample mais foncièrement surannée. B. Limanowski traite ce problème de façon plus universelle bien qu'il n'était que de troisième ordre pour l'auteur de „Stanisław Worcell”³. Comme règle générale, des mentions fragmentaires à ce sujet n'apparaissent qu'en marge de considérations sur d'autres thèmes. C'est pourquoi l'auteur de cet ouvrage a basé ses recherches sur les matériaux manuscrits (procès-verbaux des sessions de la Société, correspondance, mémoires, ordonnances, circulaires) et imprimés (feuilles détachées, appels, correspondance, articles de journaux, etc.) conservés dans les archives et biblio-

¹ L'idée de la création de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes n'appartient pas exclusivement à l'émigration. Cette idée est née en Pologne à l'époque de l'insurrection de Novembre 1830/1831 et elle a été réalisée — dans une certaine mesure — par la formation à Varsovie du Comité Lituanien et Ruthène. La conception d'une société à part pour les territoires lituaniens, et plus tard — biélorusses et ruthènes, provenait du caractère politique compliqué de la révolution de 1830/1831. L'auteur est actuellement en train d'étudier ce problème qui fera l'objet d'un article spécial.

² L. G a d o n, „Wielka Emigracja w pierwszych latach po powstaniu listopadowym” — La Grande Emigration pendant les années suivant l'insurrection de Novembre. Edition de Londres, env. 1957.

³ Edition de Varsovie, 1948.

thèques polonaises et françaises. Les matériaux collectionnés de cette façon présentent un grand nombre des problèmes de l'époque qui forment un tout assez compliqué. Ils nous introduisent dans l'atmosphère de cette période orageuse des transformations et des conflits sociaux, idéologiques et politiques, de l'apparition et du développement de la conscience nationale polonaise, lituanienne, biélorusse et ukrainienne. La Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes a joué un rôle spécial dans les métamorphoses de ces années, d'autant plus qu'elle avait à sa tête des gens qui sans aucun doute peuvent être inclus dans l'élite des intellectuels et des politiques de l'époque — J. Lelewel, A. Mickiewicz, L. Chodźko, J. Słowacki, A. Wołodkiewicz, J. Zienkiewicz, W. Pietkiewicz, M. Wołowicz et St. Worcell.

*

Les premiers émigrés polonais ont franchi la frontière française en automne 1831. Des colonnes d'émigrés politiques, le général Bem en tête, et les émigrés qui traversaient l'Allemagne en voyageurs solitaires, continuaient à arriver en France encore pendant de longs mois. La première vague des émigrés comprenait quelques milliers d'hommes, parmi eux — des membres du Gouvernement National, de la Diète, de l'administration des émigrés, des étudiants, des juristes, des employés, des gens de lettre, des journalistes, des artisans, des paysans. L'émigration n'était pas uniforme, ni sous le rapport des professions, ni du point de vue social, politique ou national. Le pourcent des ci-devant habitants des territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes de la Pologne était considérable. A côté des Polonais du Royaume de Pologne émigraient les gens qui avaient pris part aux insurrections de la Lituanie et de la Samogitie, de Mińsk, de l'Ukraine, de la Podolie et de la Volhynie — Polonais, Lituaniens, Biélorusses et Ukrainiens. D'après les données officielles du Ministère de l'Intérieur français, pendant les premières années de son existence, l'émigration polonaise comptait environ 5000 hommes⁴. Les fichiers de l'époque ne permettent pas d'établir strictement le nombre des émigrés originaires de la Lituanie, de la Biélorussie et de l'Ukraine⁵.

⁴ „Statystyka emigrantów polskich we Francji z oznaczeniem rodzaju ich zatrudnienia i pracy” — Données statistiques sur les émigrés polonais en France, spécifiant le genre de leur travail et de leur emploi — K. B. Hoffman, „Vademecum Polskie” — Vademecum Polonais, Paris 1839, p. 66.

⁵ Parmi les émigrés originaires de ces territoires il y avait un grand nombre de gens ayant pris une part active à l'insurrection. Ils étaient d'autant plus nombreux qu'aucune amnistie n'était appliquée aux insurgés originaires des territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes. “Le retour dans leur pays était impossible pour les Lituaniens, Biélorusses et Ruthènes” écrit L. Gadon — „Wielka Emigracja

D'après les estimations, ce nombre oscillait entre 1000—1200 personnes, c'est à dire presque un quart du nombre total des émigrés en France à cette époque. Les émigrés originaires de la Lituanie et de la Biélorussie formaient le groupe le plus nombreux (environ 700 personnes). La plupart provenaient des gouvernements de Wilno, de Grodno, Żytomierz, Mińsk, Witebsk, Mohylew, et des villes de quelque importance — Wilno, Grodno, Słonim, Lida, Mińsk, Nowogródek, Białystok, Augustów. Un groupe moins nombreux embrassait des ex-habitants de la Podolie, de la Volhynie, de l'Ukraine, en somme, quelques 200—250 personnes. La plupart — presque 60% — provenaient de la Volhynie, ensuite viennent la Podolie (environ 25%) et l'Ukraine (environ 15%). Il me manque des données statistiques sur la composition sociale de cette partie de l'émigration. D'après les données fragmentaires provenant des sources et de la plupart des mémoires et journaux, l'émigration originaire des territoires en question était plus uniforme au point de vue social que l'émigration entière considérée comme un tout. Son tronc principal se composait d'ex-organisateurs des insurrections provinciales et de gens qui y avaient pris part, provenant en premier lieu des milieux de la noblesse aisée et de la petite noblesse, des employés et des gens de professions dites libres — avocats, docteurs, journalistes, militaires, un certain nombre de représentants du clergé catholique. Les ouvriers agricoles, la menue administration des fermes, les forestiers, les employés subalternes de l'administration locale, les régisseurs des propriétés foncières, les paysans, émigraient rarement, de même que les représentants de l'artisanat. Les députés des régions dont nous parlons formaient un groupe à part, qui tâchait — comme pendant l'insurrection — de donner le ton à la vie de cette partie de l'émigration. Cependant, les députés des régions lituaniennes et biélorusses n'ont pas tous partagé le sort des émigrés politiques: quelques-uns sont restés en Pologne, et d'autres, arrivés à Paris, ont renoncé à toute activité politique.

Tous les émigrés s'efforçaient de prendre domicile à Paris, centre de la vie politique, intellectuelle et scientifique de la France. Cependant, la réalisation de ce rêve demandait des fonds considérables, ainsi qu'un permis de séjour délivré par les autorités françaises, qui ne les donnaient qu'à contre-cœur, craignant une invasion de la capitale par des éléments révolutionnaires. C'est pourquoi la majorité des émigrés habitaient des établissements spéciaux, dits dépôts, organisés d'après le modèle des camps de prisonniers de guerre de Napoléon Ier. Les militaires étaient dirigés vers Avignon, Besançon et Bourges; depuis 1832, des dépôts

w pierwszych latach po powstaniu listopadowym" — La Grande Émigration pendant les années qui suivirent l'insurrection de Novembre — Londres env. 1957, p. 456.

nouveaux ont été établis à Lunel, Le Puy, Lous-le-Saumier, Saline, Dijon, de même qu'un dépôts pour civils à Châteauroux. Les gens aisés, donc les membres de la diète, ceux du gouvernement insurrectionnel de la Lituanie, les militaires de grades supérieurs, les étudiants provenant de la noblesse riche, les écrivains et les journalistes choisissaient de préférence Paris. En conséquence, c'est là que se réunissait l'élite politique et intellectuelle de l'émigration. Paris est devenu un centre où les transformations idéologiques et politiques avaient un cours plus rapide, et la polarisation des idées était plus prononcée, un lieu de métamorphoses culturelles, d'intérêts scientifiques fraîchement éveillés, témoin des conflits et des changements politiques. C'est ici que sont apparues les premières représentations nationales, c'est ici que se cristallisaient les programmes des partis politiques et les tendances culturelles. C'est à Paris qu'ont été organisés les premiers clubs, écoles et sociétés scientifiques⁶.

Principes d'organisation

La première organisation de caractère culturel et scientifique qui a groupé une partie considérable de l'émigration polonaise était la Société Lituanienne, dont le nom a été ensuite changé en Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes. Elle a été fondée à Paris le 10 décembre 1831, donc cinq jours plus tôt que le Comité National Polonais de Lelewel. La Société Lituanienne a été fondée par Cezary et Władysław Plater, Walerian Pietkiewicz, Antoni Przeciszewski, Karol Edward Wodziński et Józef Zienkowiez.

Le sort des territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes ayant fait partie du Grand-Duché de Lituanie, et les expériences politiques de la dernière insurrection ont engendré le désir des Lituaniens — "vu la connaissance insuffisante de notre pays et les idées erronées à ce sujet" — de présenter à l'Europe l'histoire de la Lituanie et la vérité sur l'insurrection de 1830/1831. Les premiers membres de la Société ont commencé par se poser une tâche simple — la vulgarisation de la connaissance des insurrections lituaniennes et de la Lituanie. Ce but est défini dans le Statut de la Société, publié le 10 décembre 1831⁷.

⁶ K. B. Hoffman, "Vademecum polskie — Zbiór wiadomości przydatnych Polakom" — Vademecum polonais — Recueil de renseignements utiles aux Polonais, Paris 1839.

⁷ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, feuille 1.

⁸ Bibliothèque de l'Académie Polonaise des Sciences, Cracovie. "Teki Emigracyjne" K. B. Hoffmana — Cahiers de l'émigration de K. B. Hoffman, vol. 1, No 136050 II, pp. 136—143 (texte français et polonais), et "Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich — Ustawy Towarzystwa" — Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses

„La tâche que la Société se pose avant toute autre est de recueillir des matériaux pour la description de l'insurrection lituanienne et la description de l'insurrection même, la propagation de la connaissance de la nation lituanienne, la publication des oeuvres parlant des moeurs de la Lituanie, de sa civilisation, son caractère national, le moral de ses habitants, les monuments historiques, etc.” Une autre tâche, non moins importante, était de veiller sur les matériaux concernant la Lituanie publiés à l'étranger pour qu'ils ne contiennent rien qui pourrait nuire à ceux qui étaient restés au pays, en les exposant à la surveillance et aux persécutions des employés et des autorités militaires russes⁹. Le but de la Société, ainsi conçu, définissait le choix spécial de ses membres. En principe, la Société devait grouper des gens s'intéressant surtout au journalisme politique et la littérature, des étudiants, pour la plupart provenant de l'Université de Wilno et du Lycée de Krzemieniec¹⁰. Les associés étaient censés de propager leurs écrits dans les pays de l'Europe Occidentale ainsi que dans les milieux des émigrés polonais. La Société avait l'intention de s'adjuger le droit du contrôle et même de la censure des ouvrages et des articles à paraître, sous peine d'expulsion des membres qui ne respecteraient pas ces principes. (Art. 5 du Statut). Le devoir de transmettre aux archives de la Société une copie de tout manuscrit préparé pour le tirage devait garantir le réalisation de ces intentions¹¹.

La direction des travaux de la Société appartenait au président et au secrétaire. C'est Cezary Plater qui a été élu premier président de la Société, pendant que son frère Władysław assumait les fonctions de secrétaire. Feliks Wrotnowski a succédé à Cezary Plater. La Société comprenait en principe deux sections — la section littéraire et la section historique. Adam Mickiewicz dirigeait la première de ces sections, Michał Skibicki — la seconde¹².

et Ruthènes, Statuts — Paris 1832 (Bibliothèque de l'Université Jagellon, Cracovie: No 15530 (III)).

⁹ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 10 décembre 1831.

¹⁰ Art. 3. du Statut: “Le travail littéraire pour la Société est une condition sine qua non de l'admission”. Ibid. Au mois de mai 1832, quand la Société a sensiblement élargi le champ de son activité, Feliks Chodźko disait: “La Société Lituanienne est une Société privée, exclusivement scientifique, composée d'étudiants de l'Université de Wilno”.

¹¹ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 13 mai 1832.

¹² Le 17 septembre 1832, Ignacy Domejko a présenté un projet de formation d'une section scientifique de la Société, muni d'une documentation bien fondée. On ne sait pas si ce projet a été réalisé, il n'y a point de traces de l'activité d'une section de

Le nombre des membres de la Société n'était limité par aucune restriction formelle. L'admission était décidée par le quorum des membres ordinaires. On prévoyait la possibilité de coopter des étrangers comme membres honoraires. Les travaux devaient être exécutés au cours des sessions ordinaires convoquées tous les dimanches¹³. En cas d'événements exceptionnels, imprévus ou spécialement solennels, on convoquait des sessions extraordinaires (sur motion du président ou de quatre membres). Les membres ordinaires seuls avaient le droit du vote (art. 11), les décisions étaient acceptées par majorité des voix. Tous les membres ont accepté l'obligation de fêter le 25 mars de chaque année l'anniversaire de l'insurrection lituanienne.

Au fur et à mesure du développement de la Société, ses premiers buts, tâches et principes se sont considérablement modifiés. Les tendances professées par Cezary Plater, visant à conserver l'exclusivité de la Société et son caractère apolitique ne se laissaient pas réaliser dans la pratique quotidienne. Le domaine de l'activité de la Société se montrait plus compliqué et avait un caractère plus général. Chaque session apportait des problèmes nouveaux concernant l'organisation de la Société, et des nouvelles questions politiques. Après l'admission de membres nouveaux, Joachim Lelewel, Kazimierz Potulicki et Aleksander Wołodkiewicz (le 19 décembre 1831), les tendances de la Société sont devenues plus hardies. Le 5 mars 1832 des anciens insurgés provenant des territoires ruthènes (la Podolie, la Volhynie, l'Ukraine) ont été admis comme membres de la Société, qui depuis ce moment a pris le nom de Société Lituanienne et des Terres Russiennes, ce qui de nos jours est formulé "et des Territoires Biélorusses et Ruthènes"¹⁴. La Société a maintenant commencé à grouper non seulement des Lituanais et des ex-insurgés originaires des terres biélorusses et ruthènes, mais aussi des gens provenant du Royaume

ce genre. Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356 — „Projekt Ignacego Domejki względem założenia w Towarzystwie Litewskim i Ziemi Ruskich wydziału naukowego, 17 września 1832” — Projet de Ignacy Domejko concernant la formation au sein de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes d'une section scientifique, le 17 septembre 1832, pp. 171—174.

¹³ Les sessions étaient d'habitude plus fréquentes, on se rassemblait tous les trois — cinq jours.

¹⁴ Conformément à la conception admise par la Société, le terme "Terres Biélorusses et Ruthènes" désignait ce que certains appelaient à l'époque "les Ruthénies Polonaises", donc la Biélorussie (les territoires biélorusses ayant fait partie du Grand Duché de Lituanie), un territoire dit à l'époque "Ruthénie Noire", qui était la partie nord de la Biélorussie contemporaine, un autre territoire dit "Ruthénie Rouge", la région d'un groupe de villes dites villes de Czerwień, la Volhynie, la Podolie et l'Ukraine. Dans la littérature de l'époque les habitants de ces territoires étaient appelés Russiens, Ruthéniens, Rousniaques, les écrivains donnant des noms divers aux mêmes peuples. La Société soulignait que ces territoires ne doivent pas être identifiés

de Pologne et des territoires polonais sous l'occupation prussienne et autrichienne: nommons entre autres le général Jan Nepomucen Umiński, le colonel Kazimierz Potulicki, Alojzy Biernacki, Andrzej Płichta, Stanisław Koźmian. Pendant la première année de l'existence de la Société le nombre des associés a atteint 99 membres ordinaires et 14 membres honoraires, représentants éminents du monde littéraire et politique de Paris, Lyon, Metz, Nancy, Dijon et autres villes françaises, aussi bien que de Londres.

Au point de vue politique, une grande diversité régnait dans la Société. Elle groupait des gens aux opinions politiques souvent diamétralement opposées, depuis les adhérents forcés de l'Hôtel Lambert et de la politique "de diplomatie" du prince Adam Czartoryski (C. et W. Plater, J. U. Niemcewicz, H. Nakwański, F. Wrotnowski, J. Malinowski et autres), en passant aux adeptes les plus nombreux probablement du Comité National Polonais de Lelewel (A. Żarczyński, K. E. Wodziński, F. Rymgajło, W. Pietkiewicz, A. Przewozowski, J. Zienkiewicz, A. Hłuszniewicz, K. Potulicki, J. Grotkowski, F. Szemioth, E. Januskiewicz, E. Rykaczewski), jusqu'aux démocrates radicaux de l'époque — S. Worcell, M. Wołowicz, L. Chodźko. La Société a attiré presque toute l'élite intellectuelle de l'émigration polonaise se trouvant à Paris et dans les établissements d'émigrés — gens de science, publicistes, éditeurs, écrivains, sculpteurs, graveurs de talent, musiciens, historiens, statisticiens, intellectuels aux horizons artistiques et politiques très larges. Comme tous les gens remarquables de leur époque, ils tendaient à établir l'histoire de leur génération, à fixer et à conserver le souvenir de leur temps. Ils étaient unis par l'amour de la vie culturelle propre aux territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes, et par la tendance à faire connaître et aimer leur pays dans les pays étrangers. Ils ont entamé la tâche difficile d'effacer trente-cinq ans d'absence de leur pays dans l'histoire de l'Europe, pays passé sous silence dans la géographie politique, les cartes géographiques, les données statistiques, la presse, les belles lettres, la poésie. Il faut

avec l'Empire Russe, que l'on appelait aussi Russie, Rossia, Tzarat de Moscovie. La définition "Terres biélorusses et ruthènes" était une dénomination collective des provinces, principautés et régions diverses. Le terme "Territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes" était appliqué par la Société aux régions de Wilno, de Troki, de Mińsk, de Połock, de Witebsk, Mścislaw, Nowogródek, Brześć Litewski, la Volhynie, la région de Kiev, de Czernichów, de Braclaw, la Podolie, la Ruthénie de Halicz, la région de Belz et celle de Chełm. Bibliothèque de l'Académie Polonaise des Sciences, Cracovie, Statut de la Société Lituanienne et des Terres Russiennes (Terme qui comme nous l'avons signalé, n'a pas été adopté. Il se rapportait aux territoires biélorusses et ruthènes ayant fait partie du Grand Duché de Lituanie). „Teki Emigracyjne" etc. — Cahiers de l'Émigration de K. B. Hoffman, p. 136. Cf. Leonard Chodźko par A. Wernicki, Lwów 1880, p. 212.

eroire que c'est ce qui a fait que parmi les travaux de la Société, il faut donner une des premières places à son activité littéraire et scientifique.

Activité littéraire et scientifique

Ici, il faut nommer en premier lieu les travaux sur les mémoires et journaux se rapportant à l'insurrection, qui devaient réunir sur le vif les expériences militaires, sociales et politiques des insurrections locales, dites "de district". Les impressions personnelles, plutôt désordonnées, des gens ayant pris part à la lutte, étaient considérées comme moins importantes, que les descriptions authentiques, intégrées et méthodiques des événements passés. Elles devaient servir de matériau pour l'histoire synthétique du rôle de la Lituanie dans le mouvement national et insurrectionnel de 1830/1831. Le fait que les premières sessions ordinaires de la Société étaient consacrées aux questions théoriques liées à la création d'un atelier méthodique et scientifique d'auteur de mémoires n'est pas accidentel. La discussion politique, entamée le 12 décembre, sur les méthodes de travail à appliquer aux mémoires a acquis une importance spéciale depuis le moment où Joachim Lelewel s'était joint aux débats. Il soulignait la nécessité du rassemblement détaillé des matériaux et de leur sélection appropriée, tout en finissant par déclarer que „l'écrivain peut en faire usage comme bon lui semble”¹⁵. Ensuite on a procédé à un plan de travail détaillé, à base de mémoires et de descriptions, sur les phases particulières de l'insurrection lituanienne¹⁶, mettant en tête les problèmes suivants:

1. Présenter au lecteur les 35 dernières années de l'histoire de la Lituanie au point de vue statistique, militaire et politique.
2. Présenter l'histoire de l'union de la Lituanie et de la Pologne, en soulignant le rôle de l'insurrection lituanienne dans le mouvement national de 1831.
3. Elaborer une histoire détaillée des insurrections locales en Lituanie.

Le travail sur les problèmes respectifs du plan a été confié aux gens considérés comme les plus compétents dans ce domaine.

Władysław Plater s'est consacré à la description rétrospective de l'état de la Lituanie depuis le démembrement de la Pologne — 1795 — jusqu'à l'insurrection de 1830/1831.

Antoni Hłuszniwicz a promis de préparer des données statistiques sur la Lituanie. Le côté militaire et politique de l'insurrection a été

¹⁵ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 12 décembre 1831.

¹⁶ Ibid., manuscrit III 5356, procès-verbal du 19 décembre 31.

confié au colonel Kazimierz Potulicki („Expédition du général Gielgud. Création d'un gouvernement central en Lituanie”). Joachim Lelewel a exprimé le désir de traiter un thème de grande importance et très délicat encore — „L'influence de l'insurrection lituanienne sur l'activité du gouvernement national et du commandant en chef”. L'histoire des petites insurrections locales dans des districts particuliers devait être présentée — c'était la règle — par les commandants respectifs de ces insurrections ou des gens qui y avaient pris part: Józef Zienkiewicz — „Insurrection du district de Oszmiana et du district d'outre-Wilia” (nom donné jusqu'à 1840 au district de Święciany), Aleksander Wołodkiewicz — „Insurrection des districts de Wilejka et de Dżisna”, Adam Kołyszko — „Insurrection du district de Wilkomierz”, Antoni Przeciszewski — „Insurrection du district de Upita”, Karol Edward Wodziński — „Insurrection dans la Forêt de Białowieża”, Walerian Pietkiewicz — „Événements à Wilno depuis la révolution de Varsovie jusqu'au moment de quitter Wilno”, Ludwik Zambrzycki — „Insurrection du district de Wilno et l'expédition de Załuski”, Cezary Plater — „Insurrection des districts de Wilkomierz et de Wilejka”, Józef Straszewicz — „Insurrection du district de Upita”, Franciszek Szemioth — „Insurrection du district de Szawle”, Juliusz Słowacki — Juliusz Grużewski — „Insurrection du district de Rosienie”, Eustachy Januszkiewicz — „Expédition du général Różycki en Lituanie”, Piotr Leszczyński — „Départ de l'armée du général Chłapowski pour la Lituanie”.

Les membres de la Société devaient donc préparer au cours de quelques mois 18 descriptions et mémoires concernant le territoire de la Lituanie. D'après le plan élargi de l'activité, on ne devait procéder aux travaux sur les territoires biélorusses et ruthènes qu'en mars 1832. La question des mémoires fut discutée encore maintes fois. A. Wołodkiewicz a accompli sa tâche le plus vite — le 1 avril 1832. Il ne voulait pas figurer sur son oeuvre comme auteur, cédant le pas à la Société comme auteur collectif. Un comité spécial a été convoqué pour étudier cet ouvrage. Il était composé de J. Lelewel, F. Szemioth, K. E. Wodziński, J. Grotkowski, E. Januszkiewicz et W. Pietkiewicz. Il faut croire que le verdict de ce comité était favorable à l'auteur, car “L'insurrection des districts de Wilejka et de Dżisna” a paru, comme ouvrage anonyme du reste, dans le Recueil des mémoires lituaniens¹⁷. En même temps le Comité a publié un appel aux auteurs en les engageant à finir leurs ouvrages à des termes fixés (15 avril — 1 mai 1832)¹⁸. L'oeuvre entière

¹⁷ (F. Wrotnowski), „Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 ułożony przez...” — Recueil de mémoires sur l'insurrection de 1831 en Lituanie, recueillis par F. Wrotnowski, Paris 1835, pp. 303/368.

¹⁸ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 1 avril 1832.

n'était pas cependant facile à réaliser. On a donc décidé de faire appel aux Lituaniens habitant les établissements d'émigrés provinciaux. On voulait atteindre de cette façon deux buts: encourager les auteurs éventuels à écrire et à publier leur mémoires, et propager les tendances de la Société, encore peu connues et faussement interprétées en dehors de Paris¹⁹. La Société a consacré à ces questions nombre d'appels aux Lituaniens habitant Besançon, Avignon, Metz et Strasbourg. Ces appels engageaient tous les émigrés originaires des territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes à expédier à l'adresse de la Société leurs mémoires et souvenirs. Des descriptions authentiques basées sur l'observation ont commencé à affluer, présentant toutes un aspect social nettement marqué. Quelques fragments de ces souvenirs ont paru dans la presse des émigrés²⁰. A côté des militaires, des émigrés civils écrivaient eux aussi leur mémoires, souvent de grande valeur. La thèse d'après laquelle "l'histoire de l'insurrection ne peut être écrite que par des militaires" devenait douteuse²¹. Il y avait beaucoup de malentendus qui devaient être réglés au sein même de la Société. La section historiques s'efforçait de le faire, de même que la section littéraire sous la présidence de Mickiewicz, qui au cours du mois de novembre a tenu une conférence sur le thème: "L'esprit national — où se trouve-t-il et comment le chercher"²². Cette conférence a été vivement discutée. Juliusz Słowacki a pris part aux débats en exposant ses "idées destinées à l'historien futur de la Pologne". D'après lui, si l'historien doit chercher ses opinions par voie d'induction dans les événements passés, il ne doit pas se borner à l'histoire d'une seule nation, mais il doit chercher ses idées dans l'histoire de toute la terre. Il faut qu'il jette un coup d'oeil sur la création des peuples, ce qui est une grande oeuvre de six jours de durée, comme la création du monde. Le premier jour Dieu a créé le royaume de Juda, le deuxième — Grèce la poétique, le troisième — Rome la conquérante, le quatrième était rempli par les ténèbres du Moyen Age, le cinquième a vu la lumière des croisades, le sixième — le pardon. Mais il paraît que Dieu a créé Napoléon, l'homme sous la domination duquel les peuples ont commencé à bâtir la tour de Babel, jusqu'au jour où Dieu a mélangé toutes les langues, ainsi que aujourd'hui encore ils ne peuvent pas comprendre les uns les autres au moyen d'une seule idée". Je préfère donc — dit Słowacki — chercher les opinions et les décisions dans l'histoire de toute la

¹⁹ Appel de la Société „Do Litwinów w Besançon. Rodacy, towarzysze broni” — „Aux Lituaniens de Besançon. Compatriotes, compagnons d'armes!” du 20 février 1832. Bibliothèque Czartoryski, ibid.

²⁰ „Pielgrzym Polski” — Pèlerin Polonais — brochure „Tarnowski”, le 2 décembre 1832, p. 4.

²¹ Ibid., brochure „Kochanowski”, le 7 décembre 1832, p. 4.

²² Ibid., brochure „Jan Gdańszczanin”, le 20 novembre 1832, p. 4.

terre et non seulement de l'Europe contemporaine, que Napoléon a divisée au moyen de ses courses de brigand en couches de terre variées, mélangées entre elles et encore inhabitées" ²³. Cette postulation, formulée de façon si poétique, renfermait cependant l'idée originale de la nécessité d'intégrer l'histoire de la nation à laquelle on appartient dans l'histoire d'autres nations et l'idée concernant le développement et le progrès incessant des sociétés humaines. L'analyse au moyen de mémoires et de souvenirs des derniers événements en Lituanie et dans les territoires biélorusses et ruthènes devait non seulement répondre à la question qu'était la Lituanie dans le passé, mais surtout à la question qu'est-ce qu'elle peut être et qu'est-ce qu'elle sera dans l'avenir. L'estimation des questions historiques du point de vue de l'avenir a fait que "dans l'histoire des événements de la guerre, la société porte moins d'intérêt aux règles générales de tactique et de stratégie qu'on peut trouver dans les livres, ou aux accusations de transgression de ces règles — laissons ces questions aux experts en art militaire. Les détails locaux, les observations et remarques ont plus d'importance pour nous; par exemple, notre vie domestique de tous les jours éveillait-elle dans la jeunesse des dispositions guerrières, quelles sont les moeurs et habitudes de cette vie que l'on doit conserver et propager, quelle est la classe des gens la plus apte à porter les armes et quelles sont ces armes, la disposition de nos manoirs et villages était-elle propice aux insurrections, quelles étaient les difficultés résultant de cette disposition, comment lutter contre elles dans les années à venir, le gouvernement russe paralysait-il l'insurrection, comment, quelles étaient ses activités les plus efficaces, comment les insurgés luttaient-ils contre l'action du gouvernement russe, avec quelles armes, au moyen de quel subterfuge" ²⁴. De plus, la Société s'intéressait vivement à la structure sociale de la Lituanie ("le nombre respectif des paysans, des nobles, des prêtres"), l'état des armements, etc. Elaborer une synthèse à base de mémoires et journaux assemblés n'était pas chose facile. La tâche présentait beaucoup de difficultés au point de vue de la méthode ainsi que pour des raisons politiques. Adam Mickiewicz a formulé le point de vue de la majorité. Il était d'avis que "tous les mémoires communiqués peuvent être publiés séparément". Il croyait que l'histoire contemporaine est très difficile à écrire et très délicate à manier. L'histoire de la dernière insurrection en Lituanie doit donc être „l'oeuvre d'un écrivain individuel plutôt, et non pas une oeuvre collective, publiée au nom de la Société" ²⁵. D'après son opinion „la Société ne pourrait

²³ Récit de E. Januszkiewicz, éditeur du "Pèlerin Polonais", brochure „Jan Gdańszczanin", le 20 novembre 1832, p. 5.

²⁴ Bibliothèque Czartoryski, procès-verbal du 3 septembre 1832.

²⁵ Ibid.

jamais se défendre de façon efficace contre les objections soulevées par une telle oeuvre". M. Podczaszyński et Feliks Wrotnowski ont joint Michiewicz. Ils proposaient la publication des mémoires exclusivement comme notes et matériaux²⁶. La proposition de Feliks Wrotnowski a sans doute été approuvée par la majorité des membres de la Société, car déjà en février 1833 est parue la première série des mémoires sur l'insurrection en Lituanie et dans les territoires biélorusses et ruthènes²⁷, suivie en 1835 et 1836 par d'autres séries, parues sous la rédaction de Wrotnowski elles aussi. La série des mémoires contient entre autres les "Souvenirs du chef des forces armées de l'insurrection dans le district de Telsze, duché de Samogitie" par Onufry Jacewicz (pp. 1—100), "L'insurrection du district de Oszmiana" par J. Klukowski (pp. 229—249), "L'insurrection du district de Dżisna", probablement par A. Włodkiewicz (pp. 303—368), les "Incidents importants de l'insurrection de 1831, par un citoyen du district de Telsze (pp. 101—150), "L'insurrection du district de Oszmiana" par K. Rutkowski (pp. 249—255) "L'insurrection du district de Wilejka" par un auteur anonyme (pp. 271—302), et enfin la "Description historique de l'insurrection des districts d'outre-Wilia, de Dżisna et de Wilejka" par le chef de l'insurrection du district d'outre-Wilia (Wincenty Bortkiewicz), (pp. 267—270).

Comme on le voit, le plan scientifique de la publication des mémoires adopté par la Société n'a pas été réalisé. Nous ne connaissons pas les causes de cet échec — était-ce l'inactivité des membres de la Société, le rythme affaibli du travail, le manque d'ambition au sujet des obligations acceptées. Il semble probable que la plupart des auteurs étaient très en retard avec leur travaux. Ces retards allaient jusqu'à quelques années, et quelquefois dépassaient dix ans. En fin de compte, les mémoires, notes et matériaux assemblés ont servi à F. Wrotnowski pour son "Histoire de l'insurrection de 1831 en Volhynie, en Podolie, en Ukraine, en Samogitie et en Lituanie"²⁸.

Le reste des travaux préparés est entré dans l'oeuvre collective "Mémoires Polonais" — 4 volumes — publiés par Ksawery Bronikowski²⁹. Elle contient les mémoires de Narcyz Olizar, "L'insurrection du district de Oszmiana" par Michał Jackowski et Józef Zienkiewicz, "Les souvenirs d'un chef de l'insurrection au confins de la Kurland" par Michał Lisiecki, "L'insurrection du district de Latyczew en Podolie, un journal" par Erazm

²⁶ Ibid.

²⁷ „Piełgrzym Polski" — Pèlerin Polonais — brochure „Naruszewicz" le 25 février 1833.

²⁸ "Raconté d'après les comptes — rendus des commandants de l'insurrection et des insurgés", Leipzig 1875.

²⁹ Vol. I—IV, Paris 1844—1845.

Dobrowolski, "L'insurrection dans la forêt de Białowieża" par le docteur Józef Szczepański et les "Mémoires sur l'insurrection de Białystok" du même auteur. Le vol. II de la publication renfermait "Grodno en 1831" signé du cryptogramme P.M.³⁰, et le "Trajet de la forêt de Białowieża à Varsovie" par K. E. Wodziński. Dans les volumes qui suivirent, K. Bronikowski a publié à côté des actes gouvernementaux se rapportant à l'activité du général Gielgud en Lituanie, "L'insurrection du district de Wilno" par A. J., des souvenirs anonymes sous titre "Aleksander Burba, médecin en second" et "Jeunesse de Wilno, description du premier détachement des émigrés de Wilno", "L'insurrection dans les environs de Niemenczyn" par Konstanty Parczewski, "L'insurrection du district de Braclaw" par Wilczyński, "Les francs-tireurs de Wilkomierz, mémoires de 1831" par Fortunat Kossowski, "L'insurrection du district de Dzisna, mémoires de 1831" par August Chomski et "Section de l'insurrection nationale dans la petite ville de Kielmy, district de Rosienie, en Samogitie — Journal d'un commandant de cavalerie de 1831" par Kazimierz Jantok.

A côté des publications collectives dont nous venons de parler on a publié un grand nombre d'ouvrages comme tirés-à-part en polonais et en français³¹. Certains de ces ouvrages ont paru dans la presse de l'émigration: „Pamiętnik Emigracji Polskiej” — (Journal de l'Emigration Polonaise)³², rédigé par M. Podczaszyński, „Kronika Emigracji Polskiej”

³⁰ C'était probablement Medard Pietkiewicz.

³¹ Citons les plus importants: M. Pietkiewicz, "La Lituanie et sa dernière insurrection", Bruxelles 1832; A. Rypicki, „Białoruś" — La Biélorussie, Paris 1841; K. Różycki, „Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodu polskiego przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego w r. 1831, pisany przez dowódcę tegoż pułku" — L'insurrection en Wołyynie, ou mémoires d'un régiment de cavalerie wołyennienne, formé au cours de la guerre de la nation polonaise contre le despotisme du trône russe en 1831, écrits par le commandant de ce régiment — Bourges 1832; (Jan Gasztowtt), „Pan Sędzia, czyli opowiadanie o Litwie i Żmudzi" — Monsieur le Juge, ou un récit sur la Lituanie et la Samogitie, Poitiers 1839; Aleksander Jełowicki, „Moje wspomnienia" — Mes souvenirs, vol. 1/2, Paris 1839; Tomasz Kraskowski, „Pamiętnik o powstaniu białowieskim mający służyć do historii powstań litewsko-ruskich — Mémoires sur l'insurrection de Białowieża, destinés à servir de matériaux pour l'histoire des insurrections lituaniennes et ruthènes, Paris 1838; Wincenty Pol, „Pamiętnik o powstaniu na Litwie w 1831 r." — Mémoires sur l'insurrection de 1831 en Lituanie, cité et mis à profit par Otto Spazier dans son ouvrage „Historia powstania 1831 r." — Histoire de l'insurrection de 1831 — Paris 1833; enfin, „Rys historyczny powstania w Puszczy Białowieskiej w r. 1831" — Aperçu historique de l'insurrection de 1831 dans la Forêt de Białowieża", par Piotr Szretler, paru avec un grand retard — Poznań 1893.

³² Maurycy Prozor, „Pamiętnik powstania powiatu kamienieckiego" — Mémoires sur l'insurrection dans la district de Kamieniec Podolski, „Pamiętnik Emigra-

(Chronique de l'Émigration Polonaise)³³, porte-parole de l'Hôtel Lambert, et dans "Les Polonais"³⁴ paraissant en français qui lui était proche, dans les "Souvenirs de la Pologne, historiques, statistiques et littéraires"³⁵ (en français), et autres. La Société tenait spécialement à propager les renseignements sur la Lituanie et l'insurrection de 1831 en langues de l'Europe Occidentale. On a même organisé un comité spécial qui devait traduire les articles et ouvrages polonais en anglais (C. Plater, E. Januszkiewicz) et en allemand (W. Pietkiewicz)³⁶. Malgré que la Société Lituanienne n'ait continué que cinq ans ses travaux scientifiques sur l'histoire et la civilisation de la Lituanie, l'inspiration de la première année de son existence a survécu très longtemps en portant des fruits dans le domaine de la science et de la politique.

Débats politiques

Presque à partir du début de l'activité de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes, des tendances et des intérêts politiques opposés ont commencé à se manifester. La ligne de démarcation principale courait entre les adhérents politiques du prince Adam Czartoryski d'une part, et ceux du Comité National Polonais de Lelewel de l'autre. Dans ces divergences et débats politiques au sein de la Société, un groupe considérable de gens jouaient le rôle de catalyseur. Les sympathies politiques de ces gens et leurs opinions étaient encore au premier stade de cristallisation. C'est pour cette raison peut-être que pendant

cji Polskiej" — Mémoires de l'Émigration Polonaise, IIIe partie, brochure "Kazimierz Wielki" — Casimir le Grand, pp. 14—16, et brochure "Jadwiga z Kapetów" — Hedwige de la Maison des Capets, pp. 5—7.

³³ Eustachy Januszkiewicz, „Wyjątek z działań wojennych generała Różyckiego (Samuela)" — Extraits des faits de guerre du général Różycki (Samuel), "Kronika Emigracji Polskiej" — vol. I, brochure "Mieczysław I", Paris 1832; Hipolit Klimaszewski, "Wspomnienia historyczne o Jerzym Soroce" — Souvenirs historiques sur Jerzy Soroka, ibid., Vol. II, brochure "Konrad", Paris 1833; Leon Stępowski, „O Ponu Chróścikowskim, agencie dyplomatycznym na Wołyniu, Podolu i Ukrainie" — Histoire de Monsieur Chróścikowski, agent diplomatique en Volhynie, en Podolie et en Ukraine, ibid., Vol. II, brochure "Kazimierz II", Paris 1833; enfin, K. E. Wodziński, "O misji p. Chróścikowskiego" — La mission de M. Chróścikowski, ibid. Vol. II, brochure "Bolesław V". Paris 1833.

³⁴ Le journal "Les Polonais" portait beaucoup d'intérêt à la Lituanie et à son passé du point de vue de son union indissoluble avec la Pologne. Cf. l'art. "L'Histoire de l'Université de Vilna", Vol. III, le 1 août 1834, No 14, p. 66; "Le trésor de la forêt de Białowieża", Vol. II, le 1 juin 1834, No 12, p. 263, ou "L'histoire des terres russiennes", Vol. II, No 11, le 1 mai 1834, p. 193 et autres.

³⁵ Article de Konstanty Gaszyński, "Le Bivouac des insurgés lituaniens" (1831), Vol. II, fasc. 3, pp. 71—73.

³⁶ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 29 mai 1832.

cette première période il n'y avait pas encore de conflits ni de scissions ouvertes. Un changement marqué s'est manifesté sous ce rapport pendant l'été et l'automne de 1832, déclenché par l'adhésion de membres nouveaux — S. Worcell, Adam Mickiewicz, Bogdan Zaleski, Konstanty Zaleski, M. Wołłowicz, M. Lisiecki, M. Podczaszyński et M. Pietkiewicz.

Pendant les premiers mois de leur vie d'expatriés, la conscience des émigrés était pleine de considérations douloureuses sur les causes du désastre de l'insurrection, l'examen des pronostics politiques, les prévisions politique sur le sort futur de la Pologne et de l'émigration. Les divergences politiques et sociales qui se sont déclarées ont pénétré — il est clair — dans les sessions de la Société, d'autant plus qu'un grand nombre de ses membres prenaient part aux "réunions" et discussions politiques. Beaucoup de membres de la Société se rencontraient chez Mickiewicz où l'on menait des débats et des discussions très vives sur des thèmes politiques et sociaux. On rencontrait dans ces réunions du soir Aleksander et Edmund Jełowicki, les frères Sobański, Józef Kaszyc, Stanisław Worcell, Cezary Plater, le général Henryk Dembiński, Miś Mycielski, Chopin, Feliks Wrotnowski, Eustachy Januskiewicz, Karol Edward Wodziński, Rettel, Semeneńko, Kajsiewicz, Bohdan Jański, Montalambert, David et autres³⁷. Les questions sociales et politiques occupaient une place à part dans ces réunions³⁸. Ces débats influaient sans nul doute sur l'activité de la Société, d'autant plus que la vie quotidienne demandait la solution de divers problèmes politiques et sociaux. Au mois de mars 1832, les premiers conflits sont apparus entre la gauche de la Société, qui voulait la voir comme force politique, et C. et W. Plater, qui, en réalisant la politique du prince Czartoryski, voulaient limiter la tâche de la Société aux activités définies par son statut. Un discours de F. Szemioth a servi de prétexte pour déclencher la discussion. Comme membre du comité qui devait rédiger l'acte de la constitution de la Société, il protestait contre la motion de Władysław Plater qui voulait remplacer le terme "République Polonaise" par "la Pologne d'autrefois". Szemioth soutenait que le terme "République" embrasse la Pologne dans ses frontières d'avant le démembrement, et que c'est justement cela, la Pologne telle que la comprend l'émigration, pendant que "la Pologne d'autrefois" ne se rapporte qu'au Royaume Polonais rogné de 1815. Erazm Dobrowolski s'est rangé du côté de Szemioth, qui encouragé par les

³⁷ Władysław Mickiewicz, „Żywot Adama Mickiewicza” — Vie d'Adam Mickiewicz, Vol. III, Poznań 1892, p. 223.

³⁸ Un singulier rôle est échu à Bohdan Jański, un des rédacteurs du "Pèlerin Polonais", dans le temps adhérent acharné du saint-simonisme, ensuite revenu au catholicisme et tâchant de le moderniser au moyen d'idées révolutionnaires. Bolesław Limanowski, „Stanisław Worcell" — Biographie, Varsovie 1948, p. 92.

applaudissements de l'assemblée, a formulé le voeu "que la Société ne se transforme pas en réunion représentative", mais "qu'elle ait une tendance politique". — "Je suis persuadé — disait-il — que l'activité politique sera la plus avantageuse pour les Lituaniens" ³⁹. Cette opinion fut partagée par Konstanty Zaleski fraîchement arrivé de Strasbourg, qui a déclaré que la Société doit avoir, à côté des buts littéraires, aussi des buts politiques, et que c'est ainsi qu'il avait toujours compris la fonction de la Société ⁴⁰. De plus, il a lancé le hardi projet de défendre l'existence du Comité National Polonais dirigé par J. Lelewel. Il disait: "Cette existence chancelle et vacille, mais si tout le monde l'appuie, le Comité trouvera des forces qu'il doit avoir. La Lituanie le respecte et l'apprécie, et elle saura le soutenir, car il agit effectivement dans l'intérêt national" ⁴¹. Il préconisait la création d'une section politique de la Société pour prendre contact avec les Lituaniens se trouvant dans les "établissements"; il se disait sûr que "nous devons penser sincèrement à la révolution des émigrés" ⁴². Malgré que la motion fut torpillée par les Plater, la gauche continuait à chercher de façon non-officielle des contacts politiques avec les émigrés groupés dans les établissements provinciaux. Cependant, la question des relations suivies avec les habitants des établissements est bientôt devenue urgente. Tout d'abord, il fallait renseigner Avignon et Besançon sur les buts essentiels de la Société ⁴³. On a préparé des proclamations spéciales, avec lesquelles Eustachy Januszkiewicz s'est rendu dans le camp d'Avignon et le colonel Jackowski dans celui de Besançon. Tous les deux sont revenus bredouille. Januszkiewicz disait qu'il a trouvé des gens "maugréant contre la Société composée d'aristocrates et poursuivant des buts contraires à l'esprit de l'époque" ⁴⁴. Le colonel Jackowski est revenu de Besançon avec des nouvelles non moins désagréables, en s'attristant sur les partis qui y existent, "composés de Polonais et de Lituaniens", ce qui "peut avoir des conséquences fâcheuses pour la cause commune." Il voudrait voir une "unité d'action" ⁴⁵. En effet, la situation demandait une intervention de la Société, car presque de tous les établissements d'émigrés arrivaient des nouvelles sur le conflit entre les Polonais originaires de la Pologne centrale, dite la Couronne, et ceux des territoires de l'est — les Lituaniens. Le colonel Jackowski en parle dans son rapport sur son voyage à Besan-

³⁹ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 13 mars 1832.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² L. G a d o n, op. cit., p. 458.

⁴³ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 29 mars 1832.

⁴⁴ Ibid., procès-verbal du 24 mai 1832.

⁴⁵ Ibid., procès-verbal du 13 mai 1832.

çon, Januszkiewicz — en revenant d'Avignon et de Lunel, enfin, Konstanty Zaleski écrit de Strasbourg: "J'ai la douleur de porter à la connaissance de la Société que les Polonais originaires de la Couronne n'ont pas un coeur assez fraternel pour les Lituaniens"⁴⁶, et qu'ils considèrent la formation de la Société Lituanienne "comme une façon de se désunir de la cause principale, commune à tous les Polonais"⁴⁷.

Les sources indiquent de façon explicite que — au moins au cours des premiers mois de l'émigration — les émigrés originaires de la Couronne n'avaient pas beaucoup de sympathie pour ceux provenant de la Lituanie. Comme le dit L. Gadon — "ils se croyaient une meilleure espèce de Polonais et regardaient avec mépris leurs compatriotes d'outre-Niemen et d'outre-Bug"⁴⁸. Piotr Kopczyński, un membre de la Société, croyait que cette attitude était la raison principale de la fondation de la Société. "En voyant qu'à Varsovie on n'apprécie que les exploits des leurs, et rien que leurs sacrifices à eux, qu'on ne veut rien savoir sur la Lituanie et sur la Volhynie, nous nous sommes décidés à fonder la Société Lituanienne, qui prendrait soin de porter à la connaissance publique les événements qui ont eu lieu chez nous. Il est juste de montrer ce que font ceux qui ont soulevé l'étendard de la liberté sans l'appui d'une armée régulière"⁴⁹. Les ex-officiers originaires du Royaume du Congrès — d'après Gadon — faisaient peu de cas des insurgés provenant des territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes, et les regardaient avec dédain; ils les croyaient indignes des grades militaires, les accusaient de provincialisme lituanien et les affublaient du sobriquet railleur de „powstawszy” (ce qui est une travestition du mot „powstaniec” — insurgé, déformé à la manière du patois employé dans les territoires lituaniens). Les Lituaniens, en revanche, appelaient les officiers de l'armée régulière „położywszy się”, ce qui est une déformation parallèle du terme désignant en même patois "ceux qui se sont couchés" — allusion à la tactique adoptée souvent par ceux-ci pendant l'insurrection. L'absence de relations amicales se manifestait surtout dans les dépôts provinciaux, où les insurgés provenant de Lituanie et souvent n'ayant point de grade d'officier, mais ex-proprétaires fonciers ou étudiants, se plaignaient en disant que "les officiers les persécutent, qu'ils exigent qu'on les salue avec respect, qu'ils les font se rassembler, manger et se coucher au son du tambour"⁵⁰.

⁴⁶ Ibid., procès-verbal du 29 mars 1832.

⁴⁷ Extrait d'une lettre d'Avignon de Piotr Butkiewicz, lue à la Société Lituanienne le 4 mars 1832, *ibid.*

⁴⁸ L. Gadon, *op. cit.*, p. 457.

⁴⁹ Piotr Kopczyński, „Dziennik” — Journal, Bibliothèque Polonaise à Paris, manuscrit.

⁵⁰ L. Gadon, *op. cit.*, p. 457.

La Société s'efforçait de se rendre compte des causes de cet état de choses ⁵¹. Januszkiewicz avait probablement raison en croyant que cette situation n'a pas été créée exclusivement par l'atmosphère des querelles d'émigrés. "Le mal date de la période de la révolution — disait-il — il est le résultat des défauts de notre aristocratie, qui, tout en cherchant le salut par d'autres voies, traitait l'intérêt de la Lituanie à part, et qui, aujourd'hui encore, semble professer ces idées de façon diplomatique. Ceci cause une angoisse bien fondée que notre pèlerinage (c'est à dire celui des Lituaniens) ne soit plus long que celui de nos frères" ⁵². La justesse de ces remarques de Januszkiewicz fut confirmée plus tard par les démarches diplomatiques de l'Hôtel Lambert et de ses adhérents, qui dans leurs négociations, adresses et lettres se rangeaient du côté de la Pologne du Congrès dans les frontières de 1815, au prix de l'abandon de la Lituanie, de l'Ukraine et de la Biélorussie entre les mains de Nicolas. C'est pour cette raison probablement que les Lituaniens se laissaient entraîner plutôt par les programmes démocratiques, et qu'ils supportaient activement ces programmes, qui voyaient l'avenir de la Pologne dans l'alliance avec les terres lituaniennes, biélorusses et ruthènes dans les frontières de 1772, à base de la fédération de ces nations.

Il est intéressant de noter qu'on trouve dans les documents de l'époque encore une suggestion de la solution de ce problème, empreinte de l'idée de l'indépendance future de la Lituanie par rapport à la Russie absolutiste des tsars et à la Pologne indépendante et républicaine de l'avenir. Cette conception n'a jamais été clairement formulée, mais on trouve ça et là des remarques qui permettent d'établir cette hypothèse. "Le Journal de l'Émigration Polonaise" ("Pamiętnik Emigracji Polskiej") de M. Podczaszyński a des bonnes raisons pour constater dans l'article "Sur la nationalité lituanienne pendant l'émigration" ("O narodowości litewskiej w emigracji") ce qui suit: "Il y avait et il y a toujours des gens qui disent que le but de la Société Lituanienne est de détacher la Lituanie de la Pologne, sans nul doute alors seulement quand l'une et l'autre seront indépendantes". (Souligné par l'auteur.) "Entre-temps — continue Podczaszyński — semer la discorde, la désunion de l'esprit national de l'émigration, en détruisant ainsi tout espoir de reconquérir un jour, grâce à un effort commun — l'indépendance perdue de toute la République" est une activité déraisonnable et même nui-

⁵¹ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 20 février 1832.

⁵² Ibid., procès-verbal du 24 mai 1832.

sible⁵³. La nécessité évidente de réunir tous les efforts pour reconquérir l'indépendance faisait que la Société formulait ses énonciations avec beaucoup plus de prudence. Le programme le plus complet de ces tendances a été formulé par la Société dans l'appel „A nos compatriotes, compagnons de pèlerinage”, du 20 août 1832⁵⁴. La Société qui était souvent soupçonnée, surtout par l'Hôtel Lambert⁵⁵, de nourrir des tendances séparatistes et empreintes de provincialisme, essayait de parer ces attaques en déclarant dans cet appel que “les Lituanien et les originaires de la Biélorussie et de la Ruthénie ont fondé cette Société pour déclarer devant le monde entier que la Lituanie, ainsi que les territoires biélorusses et ruthènes partagent le sort de la Pologne, que la Lituanie et les territoires biélorusses et ruthènes comme tels n'existent pas, qu'ils sont la Pologne”⁵⁶. Le porte-parole officieux de la Société, le “journal de l'Émigration Polonaise” dont nous avons déjà parlé, ajoutait: “Le caractère polonais de la Lituanie, sa vie économique, toute sa nationalité, sont basés sur l'idée fédérative.” Quelques membres de la Société, afin de s'opposer définitivement à ces soupçons de séparatisme, ont même proposé de changer le nom de Société Lituanienne en “Société Polonaise”. S. Worcell a combattu vivement ce projet, en disant: “Je voudrais voir notre Société exister aussi longtemps que possible sous son nom actuel, pour éclairer l'Europe de toute façon sur notre passé, nos droits et notre dernière insurrection”⁵⁷. Il partageait le point de vue politique et scientifique de J. Lelewel, que la Lituanie et les territoires biélorusses et ruthènes ne sont point la Russie des tsars. Pour un grand nombre d'étrangers et même de Polonais cette question n'était ni si évidente, ni si compréhensible, ce qui fait que dans les énonciations et dans l'activité des membres de la Société on trouve une tendance à préciser les relations de la Lituanie non seulement avec la Pologne indépendante de l'avenir, mais aussi avec la Russie. En parlant des relations avec la Russie, la Société faisait une différence marquée entre les relations avec le peuple russe et les relations avec le gouvernement absolutiste des tsars. Sous ce rapport, la Société partageait l'attitude du Comité

⁵³ „Pamiętnik Emigracji Polskiej” — Mémoires de l'Émigration Polonaise, brochure „Władysław IV”, 19 septembre 1832, pp. 4—5.

⁵⁴ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 20 août 1832.

⁵⁵ Cf. „Kronika Emigracji Polskiej” — Chronique de l'Émigration Polonaise, Vol. II, 8 janvier 1835, article sous titre „Choroby emigracji” — Les maladies de l'émigration.

⁵⁶ Appel de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes „Do Rodaków towarzyszy tułactwa” — A nos compatriotes, compagnons de pèlerinage” du 20 août 1832. Bibliothèque de l'Académie Polonaise des Sciences, „Teki emigracyjne” — Cahiers de l'Émigration, Vol. I, No 13607, III p. 364.

⁵⁷ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 13 août 1832.

National Polonais de Lelewel, précisée dans la proclamation "A nos frères russes" ⁵⁸. Cette proclamation s'adressait au peuple russe aspirant à la liberté et desireux d'abolir le despotisme. Elle rappelait les traditions des dékabristes, le mot d'ordre "Pour notre liberté et la vôtre!" ⁵⁹. La Société Lituanienne énonçait les mêmes idées dans sa proclamation "A nos frères pèlerins et à ceux qui sont restés au pays" du 23 août 1832 ⁶⁰. "Notre exemple et notre malheur ont éveillé dans les nations la conscience de leur existence, le sentiment de l'honneur et de la force, le désir de la liberté et d'une existence autonome." La lutte contre la Russie telle que la comprenait la Société, était "une déclaration sanglante de lutte jusqu'à la mort de la liberté contre le despotisme, de lutte qui ne peut être parée par aucune tactique diplomatique" ⁶¹. La guerre contre la Russie n'était pas considérée comme une guerre d'une nation contre une autre, mais comme la guerre de la liberté contre le despotisme. Le souvenir des dékabristes Pestel, Mouraviev et Rileiev était entouré de piété. Le projet de Zienkowicz, qui pendant la session ordinaire de janvier 1832 a proposé de chercher des renseignements sur les "martyrs russes" et d'organiser une réunion solennelle en leur honneur, a été adopté "avec enthousiasme". Les membres de la Société Lituanienne ont pris part — à côté de Garnier-Pagès, de Pułaski, de Kraitzir et de Zawisza — à la réunion internationale, organisée le 25 janvier 1832 par la fraction démocratique de l'émigration, comme hommage aux martyrs pour la liberté — Rileiev, Pestel, Bestugev, Mouraviev, Kohovsky et Troubetskoï ⁶².

Une sympathie pour le peuple russe, un sentiment de fraternité et d'hommage à ceux qui ont péri en luttant pour la cause de ce peuple,

⁵⁸ Le texte de l'appel est paru dans la publication „Postępową publicystyką emigracyjną, 1831—1846. Wybór źródeł” — Presse d'avant-garde de l'émigration, 1831—1846. Choix de sources, rédigé, par W. Łukaszewicz et W. Lewandowski. Wrocław 1961, pp. 50—55.

⁵⁹ "A bas le despotisme! Russes, commencez par vous mêmes. Elevez un autel de la liberté à la place de l'idole adorée trop longtemps et appelez à prendre part dans l'oeuvre commune les peuples frères qui tous, le désirent autant que vous. Nous avons prouvé que le peuple polonais le désire aussi et qu'en luttant contre le despotisme, il croyait vous avoir pour alliés. On ne peut pas douter que la même conviction vivait aussi dans l'âme des Russes. Beaucoup de Russes ne pouvaient pas la dominer, leurs sentiments s'exprimaient par des imprécations, se manifestaient par des larmes, et souvent le trop-plein d'émotion faisait qu'ils s'adonnaient au désespoir". Ibid., p. 55.

⁶⁰ B. Limanowski, op. cit., p. 91.

⁶¹ A. Wernicki, op. cit., p. 246.

⁶² „Pielgrzym Polski” — Le Pèlerin Polonais, brochure „Skarga”, le 31 janvier 1833, p. 1.

régnait parmi la gauche de la Société Lituanienne. Ils jugeaient de la même façon les autres nations — Français, Anglais ou Allemands. Ils étaient pleins de respect et d'enthousiasme pour les peuples qui luttent pour leur liberté. Un trait caractéristique: quelques jours après la fondation de la Société, E. Januszkiewicza lança le projet d'offrir au peuple français, en témoignage de reconnaissance "et pour commémorer le séjour de la Pologne sur le sol imprégné du sang des héros de juillet", un monument aux victimes de la révolution de juillet 1830. Lelewel se déclara en faveur de ce projet, ajoutant qu'il serait encore mieux d'ériger un monument en honneur "de tous les martyrs morts pour la Liberté", sans prendre en considération le pays dont ils provenaient. L'idée n'a pas été réalisée à cause des difficultés financières qu'elle présentait, néanmoins, le projet mérite notre attention ⁶³. C'est aussi la Société Lituanienne qui a formulé le projet de remercier le peuple allemand pour l'hospitalité et les bons soins offerts aux émigrés traversant les pays allemands en route pour la France ⁶⁴.

L'attitude de la Société vis-à-vis des autres nations n'éveillait pas d'objections même de la part des membres conservateurs. Il n'en était pas ainsi avec les questions sociales, qui, elles, déclenchaient des polémiques acharnées. Le désaccord le plus sérieux a suivi le discours fait par Tadeusz Krępowiecki pendant les festivités du premier anniversaire de l'insurrection, le 29 novembre 1832 ⁶⁵. Ce discours a bouleversé toute l'émigration polonaise, à Paris comme en province. Il a aussi été vivement discuté au sein de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes. Ce discours contenait une critique sévère des causes de l'échec de l'insurrection, ainsi que des accents sociaux très vifs. L'auteur se déclarait contre la phraséologie libérale des adhérents des Czartoryski ("les vertus bâtardes de l'unité et de la confiance"), et il proclamait la nécessité "d'une autre révolution", une révolution sociale proche des luttes paysannes du passé. Il accusait la noblesse de heute trahison, en soulignant l'antagonisme et la divergence des intérêts des masses populaires et des nobles. Les thèses principales du discours de Krępowiecki plaçaient en plein jour les divergences d'opinions politiques régnant parmi les membres de la Société. La discussion fut entamée par C. Plater qui a déclaré que la Société doit exprimer son opinion sur ce

⁶³ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 7 janvier 1832.

⁶⁴ Ibid., procès-verbal du 27 février 1832.

⁶⁵ Discours de T. Krępowiecki à Paris, le 29 novembre 1832, anniversaire de la révolution polonaise. Traduit du français par W. Łukasze wicz, inséré dans „Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Dokumenty i pisma” — Société Démocratique Polonaise, documents et écrits, choisis et munis d'avant-propos par B. Baczk o, Varsovie 1954, p. 127.

discours immédiatement après sa publication. Il croyait cependant "qu'il ne fallait pas s'engager dans une polémique sur les questions générales", mais plutôt "combattre et corriger les fausses opinions sur la Lituanie et les territoires biélorusses et ruthènes". H. Nakwaski partageait cette opinion. Il était d'avis qu'il est impossible de garder le silence sur ce discours qui était abondamment propagé. Parmi ceux qui se sont déclarés contre les thèses de Krępowiecki citons Worcell, qui ayant appris que la Société Française des Amis du Peuple (aux tendances républicaines) a l'intention de publier le texte du discours, conseillait de rectifier d'abord foncièrement "les erreurs" ⁶⁶. La capitaine Podczaski a essayé de trancher la question de la nécessité d'une polémique essentielle. Il s'est présenté à une assemblée de la Société avec une protestation toute prête de la "diète" de l'émigration, préparée par le sénateur voïvode Antoni Ostrowski. Cette protestation, dûment signée par l'assemblée, devait être transmise à Lafayette. Cependant, la majorité des membres refusa de la signer en déclarant que la question n'est pas suffisamment elucidée. I. Domejko proposait même la formation d'un comité qui étudierait le discours de Krępowiecki et établirait une opinion définitive à ce sujet. S. Worcell, Adam Mickiewicz et I. Domejko furent élus membres de ce comité, J. Lelewel et F. Szemieth — leur adjoints. L'affaire fut réglée à la session du 10 décembre. On peut croire que le comité élu n'était pas très disposé à "condamner" le discours de Krępowiecki, ni convaincu des "erreurs" qu'il contenait. Adam Mickiewicz, en résumant comme président du comité l'état des travaux, a souligné que l'on était encore en train de rassembler des matériaux nécessaires. Conformément à son avis, "il était difficile de répondre à un discours que lui personnellement, n'a ni lu, ni entendu prononcer". Décidément, Mickiewicz s'abstenait de condamner le discours, la connaissance insuffisante du texte n'était pas un argument véridique, car on sait que le texte intégral avait paru dans la "Tribune" et était à la portée de tout le monde depuis le 3 décembre 1832. La même raison était donnée par E. Januszkiewicz, qui, paraît-il, attendait pour se déclarer un texte intégral imprimé avec commentaire spécial. Worcell s'est rangé finalement du même côté. M. Wołłowicz, I. Chodźko, K. Żaleski se sont déclarés contre la "condamnation" de Krępowiecki. Ils soulignaient la nécessité d'une analyse détaillée du discours, "car — disait Wołłowicz — s'il contenait finalement plus de vérité que de mensonges" il valait mieux ne pas déclencher une discussion. Ils conseillaient aussi de prendre en considération le fait que la majorité des membres de la Société n'étaient pas suffisamment convaincus des "mensonges" de Krępowiecki, puisqu'ils n'avaient pas

⁶⁶ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 2 décembre 1832.

voulu signer la protestation. La Société décida finalement d'élaborer un mémorandum à ce sujet, mais le comité n'était nullement pressé de le faire. Encore en janvier 1833 les procès verbaux des sessions constatent que le comité ne s'était pas rassemblé⁶⁷. Pendant les sessions ultérieures on ne revenait plus à la question Krępowiecki. "Après de nombreuses discussions et après la constitution d'un comité présidé par Mickiewicz, l'affaire a été oubliée. La Société n'a pas qualifié de faux le discours de T. Krępowiecki" — écrivait „Nowa Polska" ("La Pologne Nouvelle")⁶⁸.

D'autres troubles intérieurs et conflits politiques éclataient à l'occasion d'incidents de peu d'importance. Comme on le sait, la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes commémorait le 25 mars de chaque année le début de l'insurrection dans ces pays⁶⁹. Le programme du premier anniversaire prévoyait un discours du président Plater, ensuite de Lafayette, président du bureau de l'assemblée, de Mickiewicz, de Worcell, de W. Plater, d'Odillon Barrot, homme de lettres français et polonophile connu, de l'économiste français Adolphe Blanqui. A sept heures du soir environ 400 membres de la Société et ses nombreux adhérents, ainsi qu'un grand nombre de personnalités étrangères invitées à prendre part à l'assemblée se sont réunis au 18, rue Richelieu, dans une salle décorée de drapeaux polonais, français et américains (offerts par les Etats Unis à l'armée polonaise en 1831). Au fond de la salle on a placé un portrait de Tadeusz Kościuszko. Les discours prévus devaient propager les buts et les tendances de la Société ainsi que son activité. Ces buts et tendances ont été exposés dans le discours du président, ensuite J. Lelewel a tracé en érudit le tableau de l'ancienne puissance de la Lituanie, de la Samogitie et des "républiques ruthènes et biélorusses", ainsi que de leurs rapports avec les pays voisins. F. Szemioth a présenté une analyse du "rôle historique" et de la "puissance" de la nation polonaise et de la nation lituanienne, "puissance qui ne peut être désunie ou détruite ni par le temps, ni par aucune autre force". Le discours de W. Plater se rapportait à des problèmes plus proches. Il a caractérisé la Lituanie avant la révolution et il s'est penché sur "la dictature de Varsovie qui s'est abstenue de tendre la main à la Lituanie prête à la lutte". Leonard Chodźko a parlé des relations intellectuelles et morales en Lituanie et dans les territoires biélorusses et ruthènes depuis le moment de la dissolution de l'ordre des Jésuites (1773), en soulignant "la nécessité de premier ordre de donner aux paysans polonais, dès que la Pologne

⁶⁷ Ibid., procès-verbal du 15 janvier 1833.

⁶⁸ „Nowa Polska" — La Pologne Nouvelle, Paris 1833, partie I, demi-cahiers 14 et 15, p. 59.

⁶⁹ Compte-rendu du premier anniversaire de la journée du 25 mars, début de l'insurrection en Lituanie. Bibliothèque Czartoryski, manuscrit II 5292, p. 819.

recommencera son existence indépendante, la propriété absolue de la terre, ce qui formera la base essentielle de la liberté et de l'indépendance nationale future. "Les étrangers de marque ont prononcé quelques discours de caractère plutôt conventionnel, les poètes Juliusz Słowacki et L. Lemaître ont récité des vers en polonais et en français, vivement applaudis par tous les auditeurs — Français, Anglais, Allemands, Italiens, Espagnols, Portugais, Américains et Polonais. Comme on le voit, le programme de l'assemblée, fixé d'avance, fut modifié: le bureau conservateur de la Société (C. et W. Plater) s'est opposé au discours de Worcell, qui l'avait tout prêt, pendant que W. Plater, encouragé par Cezary, a prononcé un discours qui a déplu à l'assemblée. La majorité des membres, se rangeant du côté de Worcell, ont décidé qu'aucune de ces énonciations ne sera imprimée.

L'anniversaire du 25 mars fut fêté encore pendant des années, même après la dissolution de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes.

La Société Lituanienne et les problèmes de la vie quotidienne des émigrés en France

L'activité scientifique et politique de la Société était étroitement liée avec les problèmes concernant le sort des émigrés en France. La situation compliquée dans laquelle se trouvait l'émigration politique créait pour la Société des obligations et des charges nombreuses et variées. Dès le début de son existence la Société faisait preuve de beaucoup d'initiative, en s'efforçant de prendre les émigrés sous sa tutelle poussée aussi loin que possible. M. Podczaszyński à Metz et K. Zaleski à Strasbourg, chargés de diriger le flot des émigrés dans ces deux points importants de la frontière, ont reçu déjà en décembre 1831 des instructions détaillées⁷⁰, sous titre "Remarques sur la situation des Lituaniens en France et les tendances de la Société Lituanienne". L'instruction contenait des renseignements détaillés pour les émigrés passant la frontière, au sujet des possibilités de "s'installer en France" et des difficultés auxquelles il fallait s'attendre. La Société ne s'efforçait pas de dissimuler le fait que le gouvernement de juillet de Louis-Philippe ne faisait pas bon accueil aux émigrés, surtout à ceux qui arrivaient à Paris. Cependant, l'instruction conseillait à ceux qui avaient une connaissance suffisante du français, d'essayer de s'installer à Paris, qui, comme centre de vie politique, scientifique et intellectuelle, offrait des possibilités variées de travail approprié, de contacts politiques importants, et des occasions multiples de cultiver l'esprit. De telles décisions devaient entraîner toute

⁷⁰ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 2 décembre 1831.

sorte de difficultés à surmonter — défense de s'établir à Paris, nécessité de renoncer aux allocations gouvernementales, aux grades militaires. Ensuite, l'instruction analysait les bons et les mauvais côtés des établissements pour émigrés à Châteauroux et à Avignon, qui devaient leur servir de résidence. Aux militaires elle conseillait Avignon où l'on prévoyait des allocations gouvernementales, ce qui donnait la certitude d'un salaire régulier, attaché au grade militaire de l'émigré, ainsi que l'assistance des autorités militaires polonaises.

Pendant quelques mois on discutait au sein de la Société la question du domicile du gros des émigrés de provenance lituanienne — Châteauroux ou Avignon — sans arriver à un accord. Enfin, on s'adressa au colonel Skibicki en lui demandant de se renseigner auprès des émigrés espagnols sur les mérites respectifs des deux endroits et sur le montant de la "solde" payée par le gouvernement français. Finalement, la plupart des émigrés se sont fixés à Avignon, pendant que les autres se sont dispersés dans des établissements provinciaux moins importants. Rien qu'un petit nombre s'est installé à Paris.

Le problème concernant la situation des insurgés lituaniens qui se sont trouvés à Avignon était dès le début au centre même des activités auxquelles la Société Lituanienne portait le plus d'intérêt ⁷¹. Les bruits qui couraient sur la situation difficile des étudiants de Wilno, sur la sévérité avec laquelle ils étaient traités par les officiers originaires de la Pologne du Congrès, inquiétaient une partie des membres de la Société. Une intervention paraissait d'autant plus nécessaire que beaucoup d'émigrés, après des mois de vie errante, pleine de privations, se trouvaient dans la misère noire, et le subside de 20 groschens par jour ne suffisait pas à satisfaire les besoins les plus modestes. Une difficulté supplémentaire surgissait du fait que pendant l'insurrection, de nombreux patriotes n'avaient rien fait pour s'assurer le grade d'officier, ce qui faisait que les subsides que maintenant ils recevaient étaient minimes. Il fallait donc organiser la vérification des grades, en se basant sur la renommée dont l'intéressé jouissait et sur l'opinion de ses chefs. Ceci changerait sans nul doute la situation matérielle précaire d'un grand nombre d'émigrés et mettrait fin à des conflits d'ambition. Déjà en janvier 1832 la Société faisait des démarches auprès du général Kniaziewicz, en tâchant de faire entrer dans le comité du contrôle militaire quoique un seul Lituanien "qui veillerait spécialement sur le sort de ses compatriotes arrivant à Avignon" ⁷². Le général s'est opposé à ce projet, à la suite — disait-il — de l'attitude du gouvernement français. Des dé-

⁷¹ Ibid., procès-verbal du 22 janvier 1832.

⁷² Ibid.

marches réitérées auprès du général Kniaziewicz et ensuite auprès du général Umiński n'ont donné aucun résultat.

En février 1832 s'est formé au sein de la Société Lituanienne un Comité Militaire Lituanien, composé d'anciens commandants des insurrections de districts; la fonction de ce comité consistait à accorder des grades militaires à des insurgés de mérite, ce qui leur assurait une solde d'officier, sensiblement plus élevée ⁷³. Le général Umiński, autorisé par le Comité National Polonais, confirmait les nominations du Comité Militaire Lituanien ⁷⁴. Au cours de 1832, le Comité a délivré quelques centaines de certificats, confirmant les exploits militaires des insurgés et les grades d'officier obtenus au champ de bataille.

L'activité du Comité Militaire Lituanien qui réglait du point de vue formel et même matériel un grand nombre de questions délicates, n'était cependant ni comprise, ni appréciée à sa juste valeur par le gros de l'émigration. "Certains ex-officiers polonais, animés par une haine incompréhensible, s'opposaient aux décisions du Comité et faisaient leur possible pour que ces décisions ne soient pas considérées valables" ⁷⁵. Dans cette situation, la Société se voyait obligée à maintenir sa tutelle sur les jeunes gens groupés dans les établissements, surtout sur ceux qui voulaient commencer ou continuer leurs études. L'initiative appartenait sous ce rapport à A. Hłuszniewicz, J. Lelewel et A. Włodkowicz, qui ont organisé des réunions de jeunes gens dans les dépôts pour définir le nombre de ceux qui désiraient étudier. M. Lisiecki fut délégué avec la même mission à Besançon, et P. Butkiewicz à Avignon. Ils ont dressé des listes que L. Chodźko passa ensuite — au nom de la Société Lituanienne — à J. Lelewel, Président du Comité National Polonais, qui se trouvait en ce moment à la tête de toute cette action. De concert avec le général Lafayette qui a prêté son appui à cette initiative, la liste fut transmise au gouvernement français ⁷⁶. La Société comptait avec la possibilité de faire entrer les jeunes émigrés non seulement dans les écoles françaises, mais aussi dans les écoles anglaises, suisses et allemandes. J. Lelewel, président du Comité National Polonais, ne partageait point cet optimisme. Il prévoyait des difficultés les plus insurmontables à cause du manque des fonds. Il soulignait l'échec des démarches de Lafayette auprès du ministre Perrier pour faire entrer les jeunes émigrés dans les écoles françaises aux frais du gouvernement français. Il paraît qu'à

⁷³ "Kalendarz Pielgrzymstwa Polskiego" — Agenda du pèlerinage polonais, Paris 1838, p. 70.

⁷⁴ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356. Copie de la lettre du Comité au colonel Potulicki à Avignon.

⁷⁵ L. GAVON, op. cit., p. 461.

⁷⁶ Bibliothèque Czartoryski, manuscrit III 5356, procès-verbal du 29 avril 1832.

toutes les démarches et réquêtes le ministre opposait une indifférence teintée de crainte — “Crainte — disait Lelewel — que les Français ne soient moralement contaminés par les Polonais”⁷⁷. En fin de compte, jusqu’au milieu de 1832, on n’a pas fait grand chose pour assurer l’éducation de la jeunesse lituanienne, d’autant plus que cette jeunesse elle-même s’attendait à une guerre prochaine et espérait revenir en Pologne. Personne du reste ne croyait en ce moment que ce problème soit sérieux — ni le général Kniaziewicz, ni le général Bem, ni le prince Czartoryski n’ont rien organisé en fait d’action pédagogique. La Société commença alors à agir en engageant les futurs élèves et étudiants à suivre des études systématiques en profitant des possibilités offertes par les écoles françaises modernisées. La Société essayait de populariser ces directives en tâchant d’exercer une pression sur les décisions du gouvernement français au moyen de la presse radicale française, des parlementaires et des intellectuels français polonophiles⁷⁸. La question de l’éducation de la jeunesse est restée encore longtemps au centre des problèmes qui absorbaient la Société Lituanienne. Il faut supposer cependant qu’en fait d’organisation, la question a été passée à des institutions spécialement créées pour assurer la direction de l’instruction des jeunes émigrés. En tout cas, ni les procès-verbaux des sessions de la Société, qui ont subitement cessé de paraître, ni la presse de l’émigration qui ne renferme point de renseignements à ce sujet, n’apportent pas de matériaux concernant la situation dans laquelle se trouvait en France la jeunesse originaire des territoires lituaniens, biélorusses et ruthènes.

L’activité de la Société Lituanienne qui se développait de façon si multiforme a donc commencé à vaciller à la suite de raisons extérieures et de sa structure intérieure. La raison directe qui a ébranlé son existence étaient les mesures répressives du gouvernement français envers un grand nombre d’émigrés les plus en vue. La loi du 21 avril 1832 a forcé beaucoup d’émigrés à quitter Paris et ensuite la France. Vers la fin de 1832 les membres éminents de la gauche de la Société — J. Lelewel, A. Przeciszewski, A. Hłuszniewicz, Rykaczewski, K. E. Wodziński, et bien d’autres ont quitté Paris de cette façon⁷⁹.

Plus tard — en 1833, 1834, d’autres groupes d’émigrés polonais ont aussi quitté Paris — et souvent la France — pour se joindre aux mouvements libérateurs en Suisse et dans la partie sud de l’Allemagne. Certains ont pris part en 1833 à l’expédition de Zaliwski en Pologne, visant à déclencher un nouveau soulèvement armé en Pologne et en Lituanie.

⁷⁷ Ibid., procès-verbal du 8 avril 1832.

⁷⁸ Ibid., procès-verbal du 4 juin 1832.

⁷⁹ „Pielgrzym Polski” — le Pèlerin Polonais, brochure „Kromer”. 1 janvier 1833, p. 1.

Après l'échec de cette expédition, beaucoup se sont trouvés en prison. A. Wołłowicz fut condamné à mort par pendaison et exécuté à Grodno le 21 juillet (2 août) 1833⁸⁰. Les événements politiques de 1833/1834 ont dispersé une grande partie de l'émigration dans toute l'Europe. A côté des facteurs venant de l'extérieur, l'activité destructive d'une partie de la Société Lituanienne, proche de la politique de l'Hôtel Lambert, a exercé une influence décisive. Des membres nombreux de la Société Lituanienne, enclins aux travaux scientifiques, ont ouvertement joint la Société Historique et Littéraire fondée en 1832 sous les auspices du prince Adam Czartoryski. Dans quelques années, nombre d'émigrés éminents, membres actifs — dans le temps — de la Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes — ont formé le groupe des collaborateurs les plus proches de Czartoryski — citons Adam Mickiewicz, F. Wrotnowski, C. Plater, W. Plater et d'autres. En 1836 l'activité de la Société Lituanienne fut définitivement suspendue.

⁸⁰ Cf. A. Barszczewska, J. Śmiałowski, "Z dziejów partyzantki Józefa Zaliwskiego w r. 1833 w Królestwie Polskim. "Studia i materiały do dziejów wojskowości" — Histoire de la guérilla de Józef Zaliwski dans le Royaume de Pologne en 1833. Recherches et matériaux pour l'Histoire Militaire. Vol. VII, I-re partie, Varsovie 1961, et K. Sidorowicz-Czerwieńska, "Sprawa emisariusza Michała Wołłowicza z 1833 r." — Procès de l'émissaire Michał Wołłowicz en 1833, Grodno 1934.

II MATERIAŁY — MATERIALS

THE POLISH-SOVIET SYMPOSIUM ON BALTIC-SLAVONIC RELATIONS HELD AT BIAŁYSTOK (20--23.IX.1965)

Chairman: *A. Gieysztor*, Secretary: *J. Antoniewicz*

For a long time historians, archaeologists and linguists stress the necessity of intensifying research on the contacts in the domain of languages and material and intellectual culture which existed in the past and still endure between two ethnic branches of Eastern European people, the Slavonians and the Balts. With this in mind a Symposium was organized in 1965 at Białystok (NE Poland) by the Białystok Scientific Society with Professor A. Gieysztor as chairman. Secretary to the Symposium was Dr. J. Antoniewicz, editor of "Acta Baltico-Slavica". The principal topic discussed at this meeting were the Balto-Slavonic contacts maintained during the East-European Period of the early Middle Ages, i.e. the 10th to the 13th centuries. However, practically these chronological limits proved inappropriate and in both the papers read and the debate that followed, earlier times were also taken into account.

The problematics of the contacts between Balts and Slavonians during the first millenium A.D. and the rise of the second can be contemplated from two different points of view, territorial and chronological:

1. Subject to research, based on a regional aspect, should be the contacts maintained along the frontier line between Slavonians and Balts who were inhabiting definite areas adjacent to each other. The purpose of these studies would to uncover and classify scientifically all mutual influences involving both language and material and intellectual culture. It is a foregone conclusion, that this kind of examination should be workable and successful, because at the start of the second millenium A.D. definitely established boundary lines had developed in NE Europe between the territories inhabited by Slavonians and Balts.

2. More difficult is the study of the relations between Slavonians and Balts which may have existed during the first millenium A.D. and, especially, from the 7th century on, when Slavonians started migrating and expanding their territory northwards, into ethnically Baltic lands situated in the Russian lowland. These changes are the reason why in this period

neither the Slavonians nor the Balts had even roughly fixed ethnic boundaries. This makes it particularly difficult to detect by archaeological means the mutual relations between the two ethnic groups, because so far we lack distinct evidence, whether the Slavonians of those times were able to impress their own culture upon the Balts — since it is open to doubt whether in the 7th and 8th centuries the Slavonian culture outranked in achievements and attractiveness the culture of the Balts. Here one must also take into account, that the first stage of the Slavonian expansion may have involved only the Slav tribes settled nearest the Balts border, i.e. those who were living farthest north in this forested zone.

Keeping in mind these difficulties in the matter of methodology the Białystok Symposium tried, in the first place, to sum up all data known as to Baltic-Slavonic relations dating back from the first and the rise of the second millennium A.D. Undeniably a further purpose of this meeting was to harmonize research methods and archaeological source data and, moreover, to formulate a common notion on the Slavonic and Baltic ethnic assemblages as they existed beginning with the decline of the Antiquity up to the early Middle Ages.

Participants in the Symposium were close on 50 persons from Poland, the Soviet Union and from several other countries. Among them were archaeologists, historians and linguists from Moscow, Leningrad, Smoleńsk, Riga, Mińsk, Wilno on the one hand and, on the other, from Białystok, Warsaw, Cracow, Poznań, Łódź, Toruń and Lublin, as well as scholars from Berlin and London. The current volume of *Acta Baltico-Slavica* brings the minutes of the Symposium in their original wording, adding opinions expressed during the debate that followed¹.

¹ The proceedings of this Symposium were published in the following Polish and foreign periodicals: POLAND: Warsaw: "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" ("Quarterly on History of Material Culture") No. 1, 1966; "Kwartalnik Historyczny" ("Quarterly on History") No. 2, 1966; "Problemy" ("Problems") No. 2, 1966; Białystok: "Acta Baltico-Slavica" Vol. IV, 1966; "Rocznik Białostocki" ("Białystok Annals") Vol. VII, 1967; Toruń: "Zapiski Historyczne" ("Historical Records") No. 3, 1966; Olsztyn: "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" ("Mazurian-Warmian Communiqués") No. 4, 1966; SOVIET UNION: "Sowietskoje Słowianowiedienije" Moscow No. 4, 1966; "Iswiestija Ak. Nauk Latwijskoj SSR" Riga No. 2, 1966; "Dzimtenes Balss" Riga, No. 2, 1966; "Mokslas ir Gyvenimas" Wilno No. 11, 1966; GERMANY: "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" Berlin No. 3, 1966; GREAT BRITAIN: "The Slavonic and East European Reviews" London No. 104, 1967; "Biuletyn Zrzeszenia Profesorów Szkół Akademickich na Obczyźnie" ("Bulletin of Association of Professors of Academic Schools Abroad") London No. 6, 1966.

Jerzy Antoniewicz

Warszawa

NIETÓRE SPORNE ASPEKTY KONTAKTÓW BAŁTO-SŁOWIAŃSKICH
W ŚWIELE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH,
ONOMASTYCZNYCH I PISANYCH

W referacie niniejszym pragnę poruszyć niektóre sporne aspekty kontaktów bałto-słowiańskich we wczesnym średniowieczu. Są one wynikiem uogólnień dostarczonych przez badania źródłowe typu archeologicznego i onomastycznego oraz interpretację źródeł pisanych. Brak czasu i miejsca nie zezwala mi na wyczerpanie w niniejszym referacie całej złożonej problematyki kontaktów bałto-słowiańskich od VII do XIII wieku n.e. włącznie. Zajmę się jednak w tym referacie jednym aspektem tych kontaktów, jak się wydaje najważniejszym, a mianowicie zasięgiem terytorialnym strefy kontaktów między etnosem bałtyjskim a słowiańskim we wczesnym średniowieczu. Problem ten nie jest brany pod uwagę w postępowaniu badawczym wielu przedstawicieli nauki historycznej, tzn. archeologów, historyków i etnografów, a także etnologów i językoznawców, z czego wynikają różne kontrowersyjne oceny i stanowiska, przewijające się stale w różnych publikacjach naukowych¹.

Aby nie wywoływać nieporozumień, pragnę określić na wstępie, co rozumiem przez termin strefa kontaktów bałto-słowiańskich. Jak nietrudno się domyślić, terminem tym należy określić nie równomierny na różnych obszarach pod względem głębokości i zasięgu teren wzajemnej infiltracji dwóch sąsiadujących ze sobą etnosów lub obszar bezpośrednich wzajemnych wpływów obu sąsiadujących, odrębnych etnicznie ludów, zarówno w zakresie gospodarczym i politycznym, jak i językowym i kulturowym. Ten proces wzajem-

¹ Pojęcie strefy przejściowej w kulturach archeologicznych było omawiane przez różnych autorów. Najdobitniej tę sprawę poruszył ostatnio S. De Laet, *Archeologia i jej problemy* (przekład z francuskiego), Warszawa 1962, str. 102. Autor ten twierdzi, że silne i rozwinięte kultury oddziaływają na siebie wzajemnie, w wyniku czego powstają szerokie strefy o charakterze przejściowym. Por. także: M. Jahn, *Die Abgrenzung von Kulturgruppen u. Völker in der Vorgeschichte*, „Ber. über Verhandlungen d. Süddeutsche Akademie d. Wiss. in Leipzig”, t. 99 (1952), str. 3—27. Autor niniejszego referatu nie zgadza się z wieloma zawartymi tam sformułowaniami.

nego oddziaływania tworzy określone geograficznie strefy o charakterze przejściowym, charakterystyczne zwłaszcza dla silnych i rozróżnionych zespołów etnicznych, i ma swoje odzwierciedlenie w postaci wpływów w zakresie kultury materialnej i duchowej. Proces ten ma także niekiedy pewne odzwierciedlenie w węższym zakresie: w przejmowaniu od sąsiadujących z sobą etnosów form życia zbiorowego czy różnych stron świadomości społecznej. Jasną jest rzeczą, że procesy te, badane w ujęciu rozwojowym, mogą odzwierciedlać trzy różne statyczne jakości w zakresie chronologicznym i merytorycznym:

1. Występujące na obu terytoriach podobne zjawiska są wynikiem odległej tradycji wspólnoty obu etnosów w zakresie języka, terytorium i oblicza kulturowego, które to tradycje tkwią równocześnie reliktoowo w obu społeczeństwach na skutek jednakowego rozwoju procesu historycznego i podobnego środowiska naturalnego.

2. Podobne zjawiska występujące w strefie kontaktowej mogą być wynikiem przetrwania różnego typu reliktywów pielęgnowanych przez ludność miejscową, którą częściowo zasymilował silniejszy sąsiad, a jej terytorium zostało oderwane od pnia macierzystego i przyłączone do terytorium sąsiedniej grupy etnicznej.

3. Występujące na obu terytoriach podobne zjawiska mogą być wynikiem pokojowego lub wojennego przenikania i wymiany dóbr materialnych i duchowych na skutek długotrwałego sąsiedztwa. To przenikanie może być dwójakiej natury: albo proste, wynikłe z pogranicznej wymiany międzyplemiennej lub międzypaństwowej, albo powstałe w wyniku handlu dalekosiężnego. Z reguły wytwory handlu dalekosiężnego nie pozwalają nam precyzować dokładnie zasięgu bezpośredniego oddziaływania na rynki lokalne strefy kontaktowej, przygranicznej. Wynika to z tej prostej przyczyny, że wytwory luksusowe, stanowiące przedmiot zarówno handlu międzyplemiennego, jak i dalekosiężnego, zbywane na rynkach lokalnych nie precyzują nam zasięgu strefy kontaktowej. Natomiast przedmioty codziennego użytku (np. ceramika), niektóre zapożyczenia językowe oraz pewna sfera zjawisk z dziedziny nadbudowy są charakterystycznymi cechami, które odzwierciedlają w swym rozrzucie w terenie strefę przejściową, przygraniczną w życiu obu sąsiadujących ze sobą etnosów. One też są powodem różnych kontrowersyjnych opinii badaczy, którzy budują swoje wnioski na podstawie źródeł zdobytych w postępowaniu badawczym tylko jednej specjalności².

² Rozwinięcie tego tematu praktycznie wykorzystałem w artykule opartym na wynikach badań archeologii i językoznawstwa pt. *Problem stref pogranicznych Bałtów ze Słowianami i Finami w starożytności (V w. przed n.e. — V w. n.e.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 4 (94), 1966. str. 481—511+7 rys., który spotkał się z przychylną oceną ze strony przedstawicieli zainteresowanych dyscyplin.

Jasną jest rzeczą, że specyfika badawcza kontaktów bałto-słowiańskich — zarówno dotycząca okresów wcześniejszych, jak i wczesnego średniowiecza — jest właśnie dlatego tak skomplikowana, że jest wypadkową tych trzech różnych chronologicznie i jakościowo motorów oddziaływania i zawiera w każdym wypadku inny wymiar tych wzajemnych wpływów. Dlatego też w każdym wypadku różna musi być ich ocena — w każdym wypadku należy analizować ocenę przyczyn z innej pozycji. Bez wnikięcia w przyczynę i datę pojawienia się takiego lub innego fenomenu onomastycznego czy kulturowego na sąsiednim terytorium nasze badania nie będą miały wartości trwałej poza zwykłą, oczywiście cenną, naukową inwentaryzacją. Dlatego wydaje się, że postulatem nieodzownym w badaniach referowanej tu problematyki musi być zasada kompleksowości przy tworzeniu syntezy naukowej na podstawie uogólnień wyników badań poszczególnych dyscyplin. Bez tego podstawowego kryterium metodycznego i metodologicznego wszelkie próby ujęć syntetycznych muszą być chybione.

Przejdźmy jednak do realiów archeologicznych, onomastycznych i pisaných. Już od pewnego czasu zauważono zarówno w polskiej, jak i niemieckiej literaturze archeologicznej występowanie typowych zespołów grobowych z inwentarzem bałtyjsko-pruskim w rejonie Gdańska — co z charakterystyczną nazwą miejscowości, w której je znaleziono, a mianowicie w *Pruszczu* gdańskim — budziło w umysłach wielu uczonych wyrażne skojarzenia³. Jednocześnie warto przypomnieć, że na obszarze tej części Pomorza istnieje dotychczas parę wsi typu *Prusy*, a w dalekiej Brandenburgii występuje nazwa *Prützke*, gdzie znalazł się typowy pochówek bałtyjski z charakterystyczną brązową fibułą⁴. Istnieje w literaturze przedmiotu dość zgodna opinia, że wszystkie przytoczone tu dane są świadectwem osadnictwa bałtyjskiego, ergo pruskiego. Jednocześnie trzeba także przypomnieć, że archeolog niemiecki L. Kilián zwrócił uwagę na występowanie na Pomorzu Gdańskim paru typowych, jego zdaniem, nazw miejscowych pochodzenia, rzekomo bałtyjskiego, typu: *Straduny*, *Labuny*,

³ J. Kostrzewski, Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w VI—VIII w. po Chr., „Przegląd Archeologiczny”, t. 8 (1946), str. 4 i nn. oraz H. Strunk, Die Flurnamen der Landgemeinde Praust, Kreis Danziger Höhe, Danzig 1927, str. 15—25, gdzie nazwy miejscowe typu bałtyjskiego obok słowiańskich i niemieckich. Por. także: F. Lorentz, Preussen in Pomerellen, „Mitt. d. Westpr. Geschichtsvereins”, t. 32 (1933), str. 49—59 oraz dawniej: Preussische Bevölkerung auf den linken Weichselufer, „Archiv für slawische Philologie”, t. 27 (1905), str. 470—473. Ze strony polskiej: J. Łęgowski, Pomorzanie i Prusowie, „Mestwin” nr 9 (1928), str. 13—14.

⁴ Por. ostatnio: W. Unverzagt und P. Herman, Das slawische Brau-graberfeld von Prützke, Kr. Eberswalde, „Ausgrabungen u. Funde”, t. 3 (1958), str. 110 oraz tabl. 15, fig. b oraz także: H. A. Knorr, Der Steinbugel von Pritzerbe, Kr. Brandenburg, tamże, str. 112 i nn.

które mają swoje odpowiedniki na obszarze pruskim⁵. Wprawdzie ich bałtyjskość zakwestionował częściowo znany językoznawca niemiecki H. Krahe⁶, który przypuszcza, że są to nazwy pochodzenia indoeuropejskiego, ale wiemy skądinąd, że przeprowadzone w ostatnich latach dokładne badania nad hydronimią północnej części NRD dały rewelacyjne wyniki. Oto językoznawca H. Schall wykrył na terenie Brandenburgii około 28 nazw wodnych pochodzenia bałtyjskiego, których bałtyjskość — jak się wydaje — nie powinna budzić wątpliwości⁷. Oczywiście, te ostatnie dane w powiązaniu z danymi uzyskanymi przez archeologię w postaci stanowiska Prützke oraz drugiego podobnego w Pritzerbe, także w Brandenburgii, mogłyby powodować pochopne sądy o tak dalekim zasięgu Bałtów na Zachodzie⁸, bo dochodzącym aż do dorzecza Szprewy i Hובoli. Z drugiej strony jest rzeczą niezwykle charakterystyczną, że na ogół ślady osadnictwa pochodzenia pruskiego — występujące poza macierzystym terytorium Prus — są na ogół wyrazistsze odnośnie do okresów wcześniejszych (tzn. VI—VIII wieku), gdy natomiast jest rzeczą bardzo interesującą, że Gdańsk XI—XIII-wieczny nie wykazuje mimo swego sąsiedztwa z Prusami jakiegóś znacznej ilości przedmiotów pochodzenia pruskiego lub bałtyjskiego⁹. W tymże Gdańsku występują natomiast w znacznych ilościach przedmioty pochodzenia ruskiego, skandynawskiego lub zachodnioeuropejskiego. Można by zaryzykować twierdzenie, że tam gdzie kultura słowiańska była w pełnym rozkwicie, jak np. w X—XIII wieku na Pomorzu, to wówczas wyraziste cechy sąsiedniej kultury bałtyjskiej były niejako przytłumione. Dlatego też nieliczne znajdowane dotychczas na ca-

⁵ L. Kilian, *Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel*. „Altpreußen”, t. 4 (1939), str. 67 oraz H. Krahe, *Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel?* „Altpreußen”, 1943, str. 11—12. Pogląd ten ostatnio przyjęła M. Gimbutas, *The Balts*, Londyn 1963, str. 30 (mapa) oraz rec. J. Antoniewicza, w: „Acta Baltico-Slavica”, vol. IV (1966), str. 175 i nn.

⁶ H. Krahe, *Über einige Flussnamen-Komposita auf alteuropäischer Grundlage* *Flussnamen aus baltischen Gebiet*, „Beiträge zur Namenforschung”, t. 15 (1964), str. 2—10. Co do spraw metodycznych: Por. R. Schmietlein, *Voie et impasses de la toponimie lituanienne*, „Revue International de Onomastique”, t. 10 (1958), str. 107—138.

⁷ H. Schall, *Baltische Dialekte im Namengut Nordwestslawiens*, „Zeitschrift f. regl. Sprachforschung”, t. 79 (1964), str. 137 i nn. a także ostatnio tenże *Baltische Gewässernamen im Flusssystem*, „Obere Havel”, „Baltistica”, t. 2 (1966), str. 7—42 + 1 mapa.

⁸ Por. np. nazwy „Prusy” na obszarze Pomorza, które zestawil F. Lorentz, *Slawische Namen Hinterpommerns*, Berlin 1964, str. 42, 92 i 103.

⁹ K. Jażdżewski, *Gdańsk X—XIII w. na tle Pomorza wczesnośredniowiecznego*, (w:) „Pomorze Średniowieczne”, t. 1 (1958), str. 119—120. O wpływach pruskich w I tysiącleciu na Pomorzu: K. Jażdżewski, *Pradzieje Pomorza Gdańskiego w I tys. n.e.* (w:) „Województwo Gdańskie w XX-leciu Polski Ludowej”, Gdańsk 1965, str. 300.

łym Pomorzu przedmioty pochodzenia pruskiego lub zachodniobałtyjskiego z X—XII wieku można oceniać jako typowe importy, osiągnięte w drodze handlu. Można by natychmiast wymienić tylko kilka przedmiotów z Pomorza Gdańskiego, których występowanie objaśnić można by było oddziaływaniem strefy kontaktowej, reszta — jak sądzić można z ich rozrzutu — to dalekosiężne importy pochodzące z handlu strefy bałtyckiej. Pozostawienie ich na Pomorzu było wynikiem profesjonalnej działalności organizatorów handlu strefy bałtyckiej i trafiły one tutaj jako rezultat przybrzeżnej handlowej strefy drożnej.

Powstaje pytanie, jak dotychczas te fakty archeologiczne korelować z domniemaną grupą nazw bałtyjskich typu *Straduny* na Pomorzu Gdańskim. Dalej — jakie ślady archeologiczne mogły pozostawić nazwy pochodne od *Prusy*, występujące bynajmniej nie sporadycznie na Pomorzu Gdańskim. Referent w tym miejscu nie chciałby się zastaniać znanym porzekadłem archeologa „... że stan badań nie zezwala jeszcze na zajęcie w tej sprawie definitywnego stanowiska”. Sądzimy jednak, że możemy już dzisiaj rzucić parę sugestii, które nie będą oczywiście gotową odpowiedzią na postawione pytania, ale w jakiś sposób wytyczą na przyszłość drogę do dalszego postępowania badawczego.

Przede wszystkim zastanawiająca jest nazwa zaginionej wsi *Prusicino* koło Gdańska, która występuje w źródłach z XIII wieku. Należała ona do uposażenia cystersów w Oliwie i jej związek z osadzonymi tutaj osadnikami pruskimi lub byłymi jeńcami wojennymi książąt pomorskich wydaje się prawdopodobny¹⁰. Być może, że jest to jeden z nielicznych śladów w terenie po próbach tworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach, o którym pisał tak przekonująco w latach pięćdziesiątych T. M a n t e u f f e l.

Powołując się na ten ostatni przykład możemy na razie pozostawić w spokoju inne nazwy pochodne od słowa *Prusy* z obszaru Pomorza Gdańskiego. Ich XI—XIII-, a może nawet XIV-wieczna metryka jest w tym stadium badań chyba rzeczą pewną. Pozostałyby nazwy typu *Straduny* i podobne. Jeśli ich bałtyjskość okaże się rzeczą bezsporną, jest to albo relikw z okresu wspólnoty bałto-słowiańskiej, albo — co jest najbardziej prawdopodobne — ślad oddziaływania strefy kontaktowej słowiańsko-pruskiej, do której musiało należeć przecież Pomorze Gdańskie. Nie kuśmy się dzisiaj o definitywne rozwiązanie tej kwestii. Nie sposób również definitywnie wyjaśnić genezy obecności bałtyjskich hydronimów

¹⁰ Problemem tym zajmowałem się już dawniej. Por. J. Antoniewicz, The Problem of the „Prussian Street” in Novgorod the Great, „Acta Baltico-Slavica”, t. 2 (1965), str. 7—25 oraz tenże, Toponimiczne nazwy „Prusy” w północnej Polsce oraz na Rusi Nowogrodzkiej, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 1—2 (1967), str. 121—129.

w dorzeczu Szprewy i Hoboli. Wydaje się jednak, że nie przeszkadza uznać je także w tym stadium badań za wynik oddziaływania wspólnoty bałto-słowiańskiej z odległej przeszłości. Lokalizacja tych hydronimów świadczy, że musiały one powstać wcześniej, gdyż odległość ich od pnia macierzystego Bałtów (choćby w Prusach) jest zbyt daleka, aby mogły one powstać jako wyraz bezpośredniego oddziaływania kultury bałtyjskiej na tamtejsze słowiańskie zespoły etniczne. Oczywiście, mój wniosek będzie o tyle słuszny, jeśli się uda językoznawcom wykryć bardzo archaiczny charakter tych brandenburskich hydronimów. Gdyby tak było w istocie, wypływałby automatycznie wniosek, że pojedyncze stanowiska archeologiczne z Brandenburgii z wytworami bałtyjskimi należy uznać za fakty odosobnione, za świadectwo wędrowki lub przesiedlenia się małej grupy ludzkiej, która nie odegrała żadnej roli w obliczu etnicznym tego regionu ¹¹.

Równocześnie z Pomorzem Gdańskim położona bardziej na południowy wschód ziemia chełmińska ma pewną ilość nazw pochodzenia pruskiego oraz jedną wieś Prusy koło Wąbrzeźna. Osadnictwo początków okresu wczesnośredniowiecznego sygnalizowane jest wczesnym materiałem ceramicznym z grodziska w Radzynie, pow. Grudziądz oraz — niestety, jednym — grobem z Błędowa, pow. chełmiński, datowanym najprawdopodobniej na VII lub początek VIII wieku ¹². Jest rzeczą charakterystyczną, że ceramika z grodziska w Radzynie wg moich badań powierzchniowych ma cechy zbliżone do ceramiki pochodzącej z grodzisk pruskich z okresu wędrowek ludów (np. Pasyń pow. szczytnowski) ¹³. Trzeba również zauważyć, że na północ od Radzyna występują nazwy miejscowe pochodzenia pruskiego. Stan badań początków okresu wczesnośredniowiecznego nie zezwala zająć definitywnego stanowiska co do ewentualnych dalszych śladów kultury bałtyjskiej na południe od linii Grudziądz — Radzyna — Wąbrzeźno. Być może, jest to linia stała, którą dopiero w XI—XII wieku przekroczyła intensywna kolonizacja słowiańska przy udziale nie tylko ludności wiejskiej, ale także czynnika feudalnego, o czym świadczy roz-

¹¹ Innego zdania jest badacz tych zagadnień H. Schall. Por. ostatnio jego: *Kurisch-selische Elemente im Nordwestslawischen*, „Proceedings of the Eighth Inter. Congress of Onomastic Sciences”. The Hague 1966, str. 451—462, który doszukuje się wędrowki plemion kurskich na obszar Brandenburgii, a nawet w Holsztynie, mając na uwadze ich ruchliwość grabieżczą, znaną ze źródeł pisanych (np. wyspy szwedzkie i Dania), co jednak w stosunku do obszaru brandenbursko-pomorskiego wydaje się mało prawdopodobne.

¹² Wł. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1939, str. 22 i mapa 1.

¹³ R. Odoj, *Wyniki badań grodziska z VI—VIII w. n.e. w Pasyńcu, pow. Szczytno, na tle problemów kultury mazurskiej*, „Rocznik Olsztyński”, t. 7 (1968), str. 113 i nn.

rzut srebrnych skarbów wczesnośredniowiecznych z przymieszką bałtyjską na linii Biskupiec Suski — Łążyn, pow. lubawsko-skurpiowski i działdowski (obie ostatnie miejscowości w powiecie działdowskim na północnym Mazowszu)¹⁴. Trzeba także zauważyć, że na obszarze ziemi chełmińskiej nie mamy dotychczas wyraźnych wpływów kultury pruskiej z XI—XIII wieku, chociaż zajęli ją Prusowie na parę lat w XIII wieku. Jedynymi śladami penetracji pruskiej na tym obszarze są warstwy spaleniżna na grodziskach, z których większość należy łączyć z penetracją militarną Pomezanów, a może i Pogezanów w XIII wieku, w sporadycznych zaś wypadkach także w wiekach poprzednich¹⁵.

Ostatnie lata badań wykopaliskowych na północnym Mazowszu dostarczyły interesujących danych, odnoszących się do początków wczesnego średniowiecza. Mam na myśli badania W. Szymańskiego w Szeligach koło Płocka, a także wykrycie przez niego innych śladów takiego wczesnego osadnictwa na północnym Mazowszu. Znalezione na grodzisku w Szeligach przedmioty metalowe w postaci ozdób mają z jednej strony nawiązania pruskie, z drugiej — łatgalskie. Podobne zabytki występują także w kurhanach Krywiczów na ich terytorium plemiennym¹⁶. Również interesująca jest tam ceramika, która nawiązuje do naczyń tzw. typu „praskiego”, na Mazowszu znana w paru punktach w rejonie Warszawy i — co jest rzeczą nową i nie zauważoną dotychczas przez badaczy — występuje także sporadycznie na współczesnych cmentarzyskach pruskich w rejonie Olsztyna¹⁷. Cały kompleks przedmiotów znalezionych w Szeligach należy — moim zdaniem — datować na VII wiek n.e. Jednocześnie warto podkreślić, że przed dwoma laty wyłowiono z Narwi koło Łomży naczynie, które należy datować na VII—VIII w. i wiązać jego genezę najprawdopodobniej z grupą charakterystycznych naczyń, występujących na cmentarzyskach tzw. kultury „mazurskiej” w rejonie Szczytna i Olsztyna¹⁸. Warto także zaznaczyć, że badania onomastyczne K. Zierhof-

¹⁴ Por. J. Antoniewicz, Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej, (w:) „Pomorze Średniowieczne”, t. 1 (1958), str. 135.

¹⁵ Chodzi tu o grodziska nie tylko położone między Wisłą a Drwęcą, ale także niektóre obiekty z okresu wczesnośredniowiecznego na obszarze powiatu Lipno oraz Rypin.

¹⁶ W. Szymański, Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza, Wrocław 1967. Autor dopiero w konkluzji swej książki pisze, że jedną z cech szczególnie zasługującą na uwagę jest „... obecność ozdób brązowych o archaicznym charakterze, rozpowszechnionych zwłaszcza na obszarze Europy wschodniej i północno-wschodniej, typowych przede wszystkim dla plemion bałtyjskich, użytkowanych jednak również przez Słowian, szczególnie w strefach pogranicznych z Bałtami”. Por. także rec. J. Antoniewicza w t. 2 „Rocznika Mazowieckiego” str. 341—348.

¹⁷ Stanowisko Tumiany koło Olsztyna. Zbiory Muzeum Mazurskiego w Olsztynie.

¹⁸ Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

fera na północnym Mazowszu, opublikowane w końcu lat pięćdziesiątych, wykryły 33 nazwy pochodzenia pruskiego dotyczące 43 wsi wśród zebranych ponad 1800 nazw. Jest przy tym rzeczą interesującą, że rozrzut tych nazw nie jest równomierny i koncentruje się raczej we wschodniej części północnego Mazowsza, a zwłaszcza w Łomżyńskim. Największe ich skupisko można zaobserwować na obszarze na północ od Narwi, na terytorium ograniczonym od zachodu Pisą, a od wschodu Biebrzą. „Wsie o nazwach pochodzenia pruskiego — pisze K. Zierhoffer¹⁹ — są zatem bardzo nieliczne w zachodniej części północnego Mazowsza, częstsze są natomiast w jego środkowej i wschodniej części, najgęściej zaś skupiają się w jego połaci wysuniętej najbardziej na północny wschód”. Trzeba jednak dodać — niezależnie od K. Zierhoffera — że właśnie w zachodniej części północnego Mazowsza płockiego występują licznie nazwy pochodne od Prusy. W świetle badań J. Chwalibińskiej²⁰ właśnie Mazowsze płockie było jednym z dwóch największych skupisk wychodźstwa pruskiego, tworzącego organizacyjnie gniazdo późniejszego polskiego rodu szlacheckiego Prusów. Ród ten osiadł w rejonie Zakroczymia, Płońska i Wyszogrodu, a jego istnienie, potwierdzone w źródłach pisanych, na tym obszarze należy cofnąć do XII wieku. Tak więc między innymi w samym sercu pierwszego gniazda rodowego Prusów, w rejonie Zakroczymia i Wyszogrodu, występuje nazwa *Pruszczyn*, a koło Bielska płockiego — nazwa *Rudowo-Prusy*. Z tą ostatnią miejscowością związana jest wiadomość z XIV wieku, że była ona własnością Tomasza i Szymona *Warpunów*, których przydomek znowu mimo woli kojarzy się z nazwą miejscowości *Warpuny*, istniejącą dotychczas na wyżynie Mazurskiej w okolicach dzisiejszego Mrągowa²¹. Wreszcie na północnym Mazowszu w rejonie Mławy znajdują się ślady najdalszego zasięgu tzw. pruskich „bab kamiennych”, które są niewątpliwie pruskimi pomnikami sakralnymi, związanymi z kultem przodków²².

Wszystkie przytoczone tutaj fakty dotyczące Mazowsza płockiego i łomżyńskiego dowodzą istnienia niewątpliwej infiltracji pruskiego etnosu i pruskiej kultury co najmniej od VII po XIV wiek. Stanowią one namacalne dowody istnienia strefy przejściowej, jakim było północne Mazowsze, w bezpośrednich kontaktach bałto-słowiańskich we wczesnym średniowieczu.

Popatrzymy jednak, jaki wpływ miała kultura słowiańska po drugiej

¹⁹ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, str. 144.

²⁰ J. Chwalibińska, *Ród Prusów w wiekach średnich*, Toruń 1948, str. 53, 96, 101 i nn.

²¹ J. Antoniewicz, *Toponimiczne nazwy „Prusy”*, str. 122—123.

²² Chodzi tu między innymi o „babę kamienną” z Małocina, pow. Mława.

stronie strefy kontaktowej — na obszarze pruskim. Niestety, jeśli chodzi o okresy wcześniejsze, stan badań obszaru słowiańskiego nie jest na tyle zaawansowany i cechy na tyle rozszyfrowane, abyśmy mogli śledzić te wpływy namacalnie. Jedynym sygnałem z zakresu kultury materialnej jest ceramika typu „praskiego” z VII—VIII wieku, spotykana na cmentarzyskach pruskich, o czym już wspominaliśmy. Ponieważ ma ona charakter interregionalny — jest charakterystyczna dla całej niemal północnej Słowiańszczyzny — jest rzeczą raczej niesłuszną widzieć w niej wskaźnik bezpośredniego oddziaływania strefy kontaktowej słowiańskiej z północnego Mazowsza.

Trzeba przyznać, że od 1922 roku, kiedy w związku z ukazaniem się pracy Gerulisa pt. „Altpreussische Ortsnamen” M. Vasmer napisał recenzję tego ważnego dzieła i podkreślił w niej brak analizy nazw słowiańskich w Prusach — sprawa wydzielenia z miejscowego nazewnictwa starych nazw prasłowiańskich z doby wspólnoty bałto-słowiańskiej na obszarze pruskim nie posunęła się wiele naprzód. Mamy jedynie opracowania polskich nazw średniowiecznych W. Kętrzyńskiego²³ oraz ostatnio pierwsze, nieśmiało zresztą próby L. Zabrockiego²⁴. Historyka interesowałoby opracowanie powstawania tych nazw, w układzie rozwojowym — od średniowiecza poprzez kolonizowanie Puszczy Galindzkiej przez chłopą mazowieckiego²⁵ czy przez elementy kujawsko-chełmińsko-pomorskie na obszarze Pomezanii i Pogeżanii²⁶. W ślad za nazewnictwem — a właściwie jeszcze wcześniej — torowały sobie drogę tutaj wytwory słowiańskiej kultury materialnej, przede wszystkim zaś „mazowiecka” i „pomorska” ceramika. Jest rzeczą interesującą, że np. ceramika mazowiecka nie obejmuje swymi wpływami całego obszaru Prus, ale tylko pewną strefę oddziaływania — analogicznie zresztą, jak i pomorska. W świetle moich ostatnich obserwacji obszar sambijsko-natangijsko-nadrowski, a także najprawdopodobniej część północna Barcji nie podlegały tym wpływom. Przyszło tu także kółko garncarskie niemal w tym samym

²³ W. Kętrzyński, Nazwy miejscowe Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi, Lwów 1879.

²⁴ L. Zabrocki, Transpozycje strukturalne prusko-polsko-niemieckie w zakresie nazw topograficznych Pomorza Mazowieckiego, „Pierwsza Międz. Słowistyczna Konferencja Onomastyczna”, Wrocław 1961, str. 201—231 oraz tenże, Nazewnictwo, (w:) „Warmia i Mazury”, Poznań 1953, str. 265.

²⁵ T. Milewski, Stosunki językowe polsko-pruskie, „Slavia Occidentalis”, t. 18 (1939—1947), str. 21—35. Zwłaszcza cenne jest tu wydzielenie trzech etapów przyswajania przez Prusów pożyczek słowiańskich, pierwsza do IX wieku, druga przypadająca na X—XII w., oraz trzecia na wiek XIII—XIV.

²⁶ J. Gąjek, Elementy kultury dawnych Prusów w kulturze ludowej Warmii i Mazur, „Prace i materiały etnograficzne”, t. 19 (1960), str. 16 i nn., oraz mapy. Ten nie wolny od błędów merytorycznych szkic kartograficzny jednak jasno obrazuje ekspansję wielkopolsko-kujawską oraz mazowiecką na obszary pruskie.

czasie, co i na obszar pograniczny, ale ceramika tamtejsza wykazuje pewną specyfikę lokalną, nieraz jest jakby opóźniona technicznie. Na stanowiskach archeologicznych jest bardziej zmieszana z ceramiką lepioną ręcznie niż na południu i zachodzie Prus. Zastanawiająca jest natomiast identyczność form i zdobnictwa, a nawet czasem i tworzywa ceramiki z obszaru moreny mazurskiej z ceramiką „mazowiecką”, zwłaszcza z obszaru Podlasia. Niektóre naczynia, znalezione przez referującego w Jeziorku pod Giżyckiem²⁷ w rejonie Wielkich Jezior mazurskich, są tak podobne do mazowieckich, że zachodzi obawa, czy nie były one przywiezione na obszar Wyżyny Mazurskiej z Podlasia i uzyskane w drodze wymiany w strefie kontaktowej bałto-słowiańskiej.

W świetle tych obserwacji zarysowuje się wyraźny podział obszaru pruskiego na dwie niejako prowincje kulturowe i dialektyczne. Pierwsza prowincja obejmuje strefę wpływów pomorsko-chełmińsko-mazowiecką z wyróżnionym przez J. Endzelina²⁸ obszarem panowania dialektu pomezkańskiego z tzw. „Słownika elbląskiego”, gdy natomiast pozostała strefa, która nie wchodziła w zakres bezpośrednich oddziaływań etnosu słowiańskiego, ale przejmowała je za pośrednictwem handlu dalekosiężnego — jest obszarem panującego dialektu „sambijskiego”, znanego z „katechizmu pruskiego”. Ścisłe rozgraniczenie tych dwóch grup na podstawie tylko archeologicznej wymaga jednak jeszcze intensywnych badań i współpracy naukowej polsko-radzieckiej zarówno na obszarze Warmii i Mazur, jak i okręgu kaliningradzkiego ZSRR²⁹. Trzeba także podkreślić, że wyróżniona przez nas strefa kontaktowa bałto-słowiańska na obszarze Prus, tzn. terytorium Pomezanii, Pogezanii, Ziemi Sasińskiej, Galindii i Sudowii, nie ma hydronimów z sufiksem *-ape*, gdy natomiast wschodnia część obszaru z zasięgiem dialektu „sambijskiego” ma hydronimy zakończone na *-upe*, które są świadectwem kolonizacji litewskiej od czasów średniowiecznych. Oczywiście, zauważony przed laty przez A. Bezzenbergera³⁰ podział terytorium pruskiego z hydronimami na *-ape* i *-upe* nie tylko był nam od dawna pomocny w zakresie podziałów etnicznych prusko-litewskich na terytorium Prus, ale obecnie

²⁷ J. Antoniewicz, *Prišpevek k problemu vlivů zapadnych Slovanů na hručerství Prusů*, „Vznik a počátky Slovanů”, t. 2 (1958), str. 211 i nn. oraz mapki.

²⁸ J. Endzelin, *Was ist im Altpreussischen aus ide. ō (und ā) geworden?* „Studii Baltici”, t. 4 (1935), str. 135—143 oraz *tenże*, *Altpreussische Gramatik*, Ryga 1944, str. 21 i nn.

²⁹ Próbe tego rozgraniczenia opublikowałem w pracy: „Problem stref pogranicznych Bałtów ze Słowianami i Finami w starożytności”, loc. cit., str. 501—503 i nn.

³⁰ A. Bezzenberger, *Über die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen*, „Altpreussische Monatsschrift”, t. 20 (1883), str. 123—128 oraz N. Trubeckoj, *Zum Flussnamen Upa* (lit. upė), „Zeitschrift für Slawische Philologie”, t. 14 (1937), str. 353—354 oraz M. Vasmer, *Nachtrag zum Namen Upa*, *tamże*, str. 354.

jest argumentem *ex silencio* pomocnym do rozgraniczenia obszarów pruskich z bezpośrednimi wpływami słowiańskimi strefy kontaktowej od obszarów pruskich, które tych wpływów na przestrzeni wieków nie doznawały bezpośrednio, lecz tylko za pośrednictwem handlu daleko-siężnego.

Należałoby z kolei zająć się w tym referacie problematyką kontaktów słowiańsko-jaćwieskich, a właściwie protojaćwieskich, gdyż pod nazwą Jaćwieży wczesnośredniowiecznej rozumiemy terytoria plemienne Bałtów na północ od Biebrzy, między łukiem środkowego Niemna a Wielkimi Jeziorami Mazurskimi³¹. Obszar protojaćwieski wyznacza dość precyzyjnie K. B ū g a³² na podstawie hydronimii z sufiksem *-da*. Nazwy tego obszaru jak np. *Griwda*, *Gołda*, *Rospuda* czy *Lebiežda* mają szeroki zasięg terytorialny od Wielkich Jezior aż po górne dorzecze Niemna i środkową Wilję. Jest to świadectwo starej populacji bałtyjskiej, jeszcze nie zróżnicowanej pod względem etniczno-plemiennym, którą umownie nazwałem *przedjaćwieską* lub *protojaćwieską* z uwagi na to, że większość tych nazw występuje na terytorium przyszłej Jaćwieży wczesnośredniowiecznej, między innymi w dorzeczu środkowego Niemna. Rozrzut tych nazw poza Niemen w kierunku wschodnim i północno-wschodnim nie ma praktycznego znaczenia badawczego w sensie konsekwencji etnicznych. Niewątpliwie były to peryferia, które uległy skurczeniu się z chwilą konsolidacji plemion Auksztoty w okresie wędrówek ludów i faz wczesnego średniowiecza. Istotny jest jednak dla nas zasięg tych nazw w kierunku południowym aż do Narwi i Jasiołdy. Na obszarze tym występują aż do połowy pierwszego tysiąclecia n.e. i parę wieków później kurhany typu Rostołty. Ich inwentarz, niektóre cechy obrządku pogrzebowego oraz występowanie w niektórych wypadkach w nich ceramiki „sztrychowanej” letto-litewskiej, występującej tutaj oczywiście peryferyjnie, zmusza nas już dzisiaj do uznania tej grupy kulturowej za peryferyjnie bałtyjską. Jak sądzę, kurhany typu Rostołty są świadectwem potwierdzającym fenomeny hydronimiczne przedjaćwieskie lub protojaćwieskie w dorzeczu górnej Narwi i Supraśli oraz części dorzecza górnego Niemna. Niejasny jest dotychczas proces kurczenia się tego terytorium protojaćwieskiego we wczesnych fazach okresu wczesnośredniowiecznego na rzecz ekspansji słowiańskiej i dlatego niełatwo nam wyznaczyć nawet w ogólnych zarysach strefę kontaktową między tymi dwoma etnosami w VII, VIII i IX wieku n.e. Wydaje się jednak, że osadnictwo słowiańskie zajmowało sporadycznie południową połąć obszaru protojaćwieskiego już gdzieś w VII—VIII wieku, a linię

³¹ A. Kamiński, *Jaćwież*, Łódź 1953. J. Nalepa, *Jaćwiegowie*. Biały-stok 1964.

³² K. B ū g a, *Jotvingių žemės upių vardų galūnė — da*, „Rinktiniai raštai”, t. 3 (1961), str. 601.

Narwi i Supraśli osiągnęło przypuszczalnie w IX w. lub trochę wcześniej. Jak sądzę, wiek X i XI był okresem lokowania się tego osadnictwa między Narwią i Biebrzą, przy czym wyraźnie zarysowują się wpływy kultury zachodnio- i wschodniosłowiańskiej na linii rzeki Brzozówki³³. Okres ten także rozpoczyna nowy etap kontaktów jaćwiesko-słowiańskich, o których wspominają ruskie letopisy i polskie kroniki. Odzwierciedleniem materialnym tych kontaktów jest „mazowiecka” ceramika na osadach otwartych Jaćwieży wczesnośredniowiecznej (np. Smólniki lub Targowisko, pow. Suwałki) oraz niektóre inne formy kultury materialnej³⁴.

Nie będziemy w tym referacie zajmować się kontaktami plemion wschodniosłowiańskich z Bałtami we wczesnych i późnych fazach okresu wczesnośredniowiecznego. Zrobią to niewątpliwie bardziej kompetentnie koledzy radzieccy w swoich referatach. Pragniemy jedynie podkreślić potrzebę badania tych kontaktów nie tylko jako wyniku handlu dalekosiężnego lub ekspansji słowiańskiej na plemienne terytoria Bałtów począwszy od VII wieku n.e. Jak sądzę, należy je podejmować także na płaszczyźnie przygranicznej wymiany dóbr między obu etnosami w poszczególnych stuleciach, w aspekcie przejściowej strefy kontaktowej między dwoma etnosami oraz w aspekcie obopólnej wymiany dóbr materialnych i nazewnictwa, jak to starałem się dość pobieżnie przedstawić w niniejszym referacie. Sądzę, że tylko takie postępowanie badawcze pozwoli nam prawidłowo zrozumieć granice między poszczególnymi zespołami etnicznymi w poszczególnych stuleciach i wyjaśnić niezrozumiałą zdawałoby się obecność wytworów kultury i języka w obcym im etnicznie otoczeniu — co mogłoby wywoływać niesłuszne sądy, dopuszczając aneksję części terytorialnej jednego lub drugiego etnosu w pewnym okresie. Przedmioty kultury materialnej, a czasem nawet ogólne tło kulturowe mogą za taką aneksją przekonująco świadczyć, co nie znaczy, że oceniając stosunki etniczne na podstawie tylko materiału archeologicznego nie popełniamy poważnego błędu. Jak jednak wytłumaczyć dane onomastyczne, a zwłaszcza niezwykle zachowawczą hydronimię, która jest tu najbardziej doskonałą wskazówką w ocenie stosunków etnicznych? Sądzę, że korelacja wszystkich dostępnych nam w procesie analitycznym źródeł przy budowaniu wniosków ogólnych jest jedynym drogowskazem w postępowaniu badawczym historyka, badającego stosunki etniczne w starożytności i wczesnym średniowieczu.

³³ Pogląd ten niezależnie ode mnie wysnuł także H. Łowmiański, *Pogranicze słowiańsko-jaćwieskie*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 3 (1966), str. 89—92.

³⁴ Badania powierzchniowe J. Antoniewicza i M. Kaczyńskiego. Materiał w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie oraz w Muzeum w Białymstoku.

Петр Николаевич Третьяков

Ленинград

О ВАЛТАХ И СЛАВЯНАХ В ОБЛАСТИ ВЕРХНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

1.

Вопрос о балтийских племенах в области Верхнего Поднепровья был поставлен и получил положительное решение на основании, главным образом, данных гидронимии. В начале нашего века восточноевропейской гидронимией много занимались А. Л. Погодин, А. И. Соболевский, К. Буга, Е. Ф. Карский. Они установили, что по всему Верхнему Поднепровью, ограниченному на юге течением крупнейших притоков Днепра — Припяти и Десны, лежит плотный слой балтийских наименований рек и озер, свидетельствующий о том, что некогда, до появления славян, здесь обитали балтийские племена. Дальнейшие исследования, прежде всего, работы М. Фасмера, Т. Лер-Сплавинского, в последнее время — В. Н. Топорова и О. Н. Трубачева, несколько не поколебали этого вывода. В ходе их были уточнены южная и восточная границы днепровских балтов, обнаружены черты лексического сходства днепровских балтов с племенами Южной Прибалтики, поставлен вопрос о диалектных различиях в среде восточнобалтийских племен¹.

Археологические исследования, проведенные в области Верхнего Поднепровья в течение последних двух десятилетий, должны были прокорректировать выводы, основанные на гидронимическом материале, конкретизировать территориальные и хронологические рубежи древних племен и, самое главное, — определить время и характер тех исторических и этногенических процессов, в ходе которых Верхнее Поднепровье стало одной из важнейших частей восточнославянских (древнерусских) земель. Гидронимические исследования, в силу их специфики, не могли взять на себя задачу всестороннего освещения этих сложных процессов. Однако, некоторые наблюдения, сделанные в этой области на основании гидронимических дан-

¹ В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М. 1962. В книге имеется историографический очерк и дана библиография вопроса.

ных, представляют исключительный интерес. К ним относится, в первую очередь, установленный лингвистами факт значительной хронологической неравномерности смены балтийского населения славянским (древнерусским) в разных местностях Верхнего Поднепровья. Оказалось, что балтийская гидронимия является наиболее стертой в южных и особенно в восточных частях этой области — по Десне и ее правым притокам. Здесь же сосредоточена наиболее старая славянская гидронимия, близкая славянской гидронимии лесостепного среднеднепровского Правобережья. Местности, лежащие по верхнему течению Сожа и по правым притокам Верхнего Днестра — Березине и Друти, напротив, отличаются сравнительно „молодой” балтийской гидронимией. Очевидно славянский элемент стал здесь господствующим значительно позже. То же самое следует сказать о бассейне Верхней Оки, о чем свидетельствует не только сосредоточенная там отчетливая балтийская гидронимия, но и известные исторические известия о „людях голядь” — балтийском племени, жившем вплоть до XI и XII вв. по левому притоку Оки — р. Протве.

2.

Я не буду останавливаться на вопросе о происхождении восточно-балтийских племен, которым некогда принадлежала область Верхнего Поднепровья и его ближайшая периферия. Укажу лишь, что на рубеже III и II тысячелетий до н. э. в этой области, как и на территории Южной и Юго-Восточной Прибалтики, распространились племена с шнуровой керамикой. Как и в Прибалтике, они стали здесь основным этническим элементом. И, по-видимому, именно ими было положено в Верхнем Поднепровье начало индоевропейцев-балтов. Благодаря работам И. И. Артеменко мы располагаем ныне богатейшим материалом, характеризующим эти племена и историю их культуры от рубежа и до середины II тысячелетия н. э.² К сожалению, древности последующего периода — второй половины II тысячелетия и начала I тысячелетия до н. э. — в области Верхнего Поднепровья известны очень плохо. Это мешает решению вопроса о генезисе верхнеднепровских племен раннего железного периода. Можно лишь предполагать, что в эпоху поздней бронзы в области Верхнего Поднепровья не было никаких коренных этнических перемен и что, следовательно, верхнеднепровские племена раннего железного периода являлись прямыми потомками древних племен, некогда принесших

² И. И. Артеменко, Среднеднепровская культура, СА, 1963, № 2; его же, Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР, „Памятники каменного и бронзового веков”, М. 1964.

на Верхний Днепр свою гонуровую керамику и каменные топоры-молоты.

Верхнеднепровские племена раннего железного периода — второй, третьей и четвертой четвертей I тысячелетия до н. э. и первых веков н. э. — за последние пятнадцать—двадцать лет являлись объектом пристального внимания археологов. В ряде мест были произведены значительные раскопки поселений, собран большой фактический материал, характеризующий экономику, быт и этнические особенности. В значительной части эти данные еще не опубликованы. Краткую характеристику верхнеднепровской культуры раннего железного периода и ее локальных вариантов я попытался дать в статье, опубликованной в 1964 г. в журнале „Slavia Antiqua”³. По этому здесь я ограничусь лишь основными выводами, вытекающими из изучения верхнеднепровских древностей раннего железного периода.

Распространение железа в Верхнем Поднепровье произошло в то же самое время, что и в других частях Восточной Европы, а не с некоторым запозданием, как это предствалось раньше. К началу I тысячелетия до н. э. здесь сложился устойчивый скотоводческо-земледельческий быт, в связи с чем стали появляться поселения, укрепленные валами и рвами и расположенные на труднодоступных местах. Их остатки обычно называются городищами. С конца первой четверти I тысячелетия до н. э., вместе с распространением железа, городища стали наиболее характерной формой поселений. Во время археологических раскопок на них встречаются остатки жилищ в виде наземных построек столбовой конструкции, нередко — длинных, разделенных на отдельные секции. На территории Польши дома такой архитектуры хорошо известны по знаменитому Вискупицкому поселению. Верхнеднепровские городища по форме и характеру жилых построек имеют близкие аналогии в древностях раннего железного периода из Южной и Юго-Восточной Прибалтики.

По Верхнему Днепру и его притокам известны в настоящее время многие сотни городищ. Их исследование показало, что в разных частях Верхнего Поднепровья они имеют устойчивые особенности этнического характера, позволяющие говорить о четырех основных группах племен. Две из них располагались по Левобережью. Это были юхновские племена в бассейне Нижней и Средней Десны, получившие название от городища у д. Юхново около г. Новгорода-Северского, и днепро-двинские племена в верховьях Днепра, Сожа и Де-

³ П. Н. Третьяков, К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья, „Slavia Antiqua”, т. XI, 1964, стр. 4—22; его же, Финноугры, балты и славяне на Днепре и Волге, 1966.

сны, а также в бассейне Верхней Оки. Северо-западную часть Верхнего Поднепровья, включавшую поречье Друти и Березины, занимала третья, самая обширная группа городищ, керамика которых покрыта орнаментальной штриховкой. В западном направлении эти городища простирались в бассейн Немана и Вилии (Нерис); они известны в поречье Западной Двины. До последнего времени считалось, что их западные пределы проходили по восточной части Литовской ССР. Теперь же стало известно, что городища со штрихованной керамикой имеются и в западных частях Литвы. Все три группы были очень близки одна к другой по культуре. Их объединяли более или менее одинаковое устройство городищ, одинаковые столбовые постройки, более или менее одинаковые металлические изделия, отсутствие могильников. Специфические особенности проявлялись в орнаментации керамики и в формах глиняных изделий неизвестного назначения — фигурках, вероятно культурных, особенно многочисленных на городищах южновосточной культуры.

Четвертая группа городищ — милоградская, названная так по имени городища у д. Милоград, Гомельской обл., выделялась большим числом особенностей. К ним относятся: особая форма и значительные размеры городищ, своеобразный характер жилых сооружений, нередко несколько углубленных в землю и снабженных какими-то нишами, керамика шаровидных форм, наконец — могильники с трупосожжением, расположенные рядом с городищами, а иногда и в пределах их площади, окруженной валом.

В течение почти 1000 лет, начиная с VIII—VII вв. до н. э. и до первых веков н. э. облик культуры всех четырех верхнеднепровских группировок почти не изменялся. С течением времени увеличивалось количество железных изделий; ими вытеснялись из обихода орудия, сделанные из кости или рога, появлялись новые формы металлических украшений. Но в целом культура сохраняла свой первоначальный облик. Население жило в глубине лесов, в стороне от бурных исторических событий, которые протекали в это время в более южных областях. В таких условиях свято хранились дедовские традиции в области быта и культуры. Оставались неизменными также и границы названных четырех верхнеднепровских группировок.

Если сравнить археологическую карту Верхнего Поднепровья в раннем железном периоде с картой балтийской гидронимии, то между ними окажется значительное соответствие. Одинаковыми будут восточные границы, некогда отделявшие днепровских балтов от волго-окского финно-угорского мира. Эти границы — и гидронимическая и археологическая — проходили не по водоразделу между бассейнами

Днепра и Волги, а значительно восточнее. В Волго-Окском междуречье они захватывали верховья Москва-реки и пересекали Оку около устья Остра (вблизи г. Каширы), так что весь верхнеокский бассейн оказывался в пределах восточнобалтийского ареала. Южная граница восточной гидронимии в области Левобережья Днепра проходила по поречью Нижней Десны и Сейма. Она отделяла балтов от ираноязычного населения степной полосы. Там же проходила граница, отделяющая область южновских городищ от области занятой древностями скифских племен. Южная граница милоградских древностей в Правобережье Днепра также совпадает с гидронимической балтийской границей. Она проходила несколько южнее Припяти.

Более того, наметились некоторые соответствия между локальными группами верхнеднепровских городищ и „диалектными” зонами балтийской гидронимии. Особенно хорошо, в частности, выявляется гидронимический рубеж, проходящий в области Правобережья по 53 параллели, т.е. несколько севернее течения Припяти. Он совпадает с археологической границей, разделяющей милоградскую культуру от культуры городищ со штрихованной керамикой.

Совпадение гидронимической карты и археологической картины раннего железного века является одним из важнейших аргументов в пользу утверждения, что верхнеднепровские племена раннего железного периода являлись балтами.

3.

Вопрос о распространении в области Верхнего Поднепровья славянского населения до сих пор является дискуссионным. Исследователи конца XIX ст. полагали, что славяне появились здесь очень поздно, всего лишь за 2—3 столетия до возникновения Древнерусского государства. Отдельные защитники этой точки зрения имеются и сейчас. Смену балтийского населения славянским они представляют в виде сравнительно скоротечного процесса. По мнению других исследователей, история славян в области Верхнего Поднепровья началась в отделенные времена, а процесс смены населения был весьма длительным и неравномерным. Славяне и балты в области Верхнего Поднепровья веками жили рядом друг с другом, нередко чересполосно; процесс ассимиляции балтов славянами занял несколько столетий. Мне представляется, что данная точка зрения является единственно правильной. Она подтверждается археологическими материалами, полученными в Верхнем Поднепровье за последние годы. Она соответствует итогам гидронимических исследований.

Уже давно, начиная с конца прошлого столетия, многие украинские, русские и польские археологи высказывали предположение, что зарубинецкая культура конца I тыс. до н. э. и первых веков н. э., известная в области Среднего Поднепровья, являлась славянской, что зарубинецкие племена были далекими предками восточных славян, создавших впоследствии Древнюю Русь. Об этом свидетельствовали некоторые зарубинецкие ремнищенции, заметные в раннесредневековой восточно-славянской культуре; об этом же говорило соответствие зарубинецкого ареала и области древней славянской гидронимии в Правобережье Днестра.

Когда-то, еще в начале нашего века, в итоге работ В. В. Хвойки было высказано предположение, что связующим звеном между зарубинецкой культурой и средневековой славянской культурой была черняховская культура III—IV, а может быть и V вв. н. э. Но последующие исследования убедительно показали, что зарубинецкая и сменявшая ее в Среднем Поднепровье черняховская культуры генетически друг с другом не связаны. Мало того, многолетние попытки некоторых украинских археологов, особенно М. Ю. Брайтчевского, отыскать преемственность между черняховской культурой и средневековыми славянами так же не привели к положительным результатам. Бесплодность этих попыток стала особенно очевидной в последние годы, когда на территории Украины — на Днестре, Южном Буге и Днестре — были открыты и исследованы многочисленные и совершенно бесспорные славянские древности третьей четверти I тысячелетия н. э., непосредственно предшествующие средневековой восточно-славянской культуре и совсем непохожие на черняховские⁴. Таким образом, черняховская культура не связывала зарубинецкую культуру со средневековыми славянами, а наоборот — разъединяла их. В настоящее время большинство археологов исключают возможность каких-либо связей этой культуры со славянами. В итоге стало казаться, что мысль о зарубинецких племенах, как о древних славянах, долго вынашиваемая археологами, была лишена каких-либо серьезных оснований.

Но исследования последних лет показали и другое. Выяснилось, что зарубинецкие племена занимали в Поднепровье весьма обширные пространства в лесостепной и лесной зоне. На рубеже нашей эры они обитали не только в Киевском Поднепровье, где их древности впервые были обнаружены в конце XIX ст. В. В. Хвойкой, но и в бассейне Припяти вплоть до ее верховьев, вверх по Днепру до устья Березины, а так же в бассейне Десны⁵. Черняховские пле-

⁴ Славяне накануне образования Киевской Руси. МИА, № 108, 1963.

⁵ Памятники зарубинецкой культуры, МИА № 70, 1959; Ю. В. Кухаренко.

мена, появившиеся в Поднепровье во II—III вв., занимали более южные пространства, не заходя в лесные области⁶. Территория тех и других племен совпадала лишь в пределах сравнительно узкой полосы лесостепного Среднего Поднепровья. Здесь во II в. н. э. жизнь на зарубинецких поселениях прервалась, но в более северных местностях зарубинецкие племена продолжали жить и в последующее время. За последние годы на Днепре выше Киева, в южных районах Белорусской ССР и в бассейне Десны были обнаружены многочисленные позднезарубинецкие древности — городища, неукрепленные поселения и могильники с сожжениями. Эти материалы еще мало известны и в большинстве своем неопубликованы. Некоторые исследователи считают, что мысли, которые я здесь развиваю, являются дискуссионными. Но мне представляется, что в течение самых ближайших лет, когда имеющиеся ныне археологические материалы будут обнародованы и когда подвергнутся исследованию новые аналогичные памятники, мы получим вполне убедительную картину жизни зарубинецких племен в южных областях Верхнего Поднепровья вплоть до III—IV вв. н. э. Особенно далеко продвинулись зарубинецкие племена по поречью Десны, то есть там, где выявлена наиболее старая в Верхнем Поднепровье славянская гидронимия. И здесь, следовательно, между археологическими и гидронимическими данными имеется полное соответствие.

Более того, в перечисленных мной местностях имеются не только позднезарубинецкие, но и еще более поздние древности — поселения, городища и могильники с трупосожжением (безкурганые и курганые), относящиеся к середине и третьей четверти I тыс. н. э. Представленная ими культура не может быть ничем иным, как результатом дальнейшего развития позднезарубинецкой культуры, причем развития эволюционного, преемственного. Зарубинецкие формы керамики, жилых сооружений, погребального обряда и многое другое — все это долго переживало в культуре населения южных районов Верхнего Поднепровья. Вместе с тем, по всем своим главным признакам культура потомков зарубинецкого населения является непосредственным предшественником раннесредневековой культуры восточных славян. Здесь, в южных частях Верхнего Поднепровья,

ко, Зарубинецкая культура, САИ, вып. Д1-19, 1964 (В этой работе автором не учтены зарубинецкие древности в поречье Десны); Древности железного века в междуречье Десны и Днепра, САИ, вып. Д1-12, 1962; Ф. М. Заверняев, Почепское селище первых веков н. э. СА, 1960, № 4.

⁶ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, 1960; Э. А. Симонович, Северная граница памятников черняховской культуры, МИА, № 116, 1964.

имеются, таким образом, те культурно-исторические звенья, которые связывают зарубинецкие племена с раннесредневековым восточным славянством, причем не только верхнеднепровским, но и в какой-то мере со среднеднепровским. Как известно, племена черняховской культуры в IV—V вв. покинули Среднее Поднепровье. Их место вскоре заняли раннесредневековые славяне, среди которых имелись и выходцы из Верхнего Поднепровья. В их культуре в VI—VII вв. сохранялись как отзвуки старых зарубинецких традиций, так и некоторые элементы, свидетельствующие о жизни их предков в Верхнем Поднепровье, по-соседству с восточными балтами. Следовательно, какая-то часть верхнеднепровских славян возвратилась на старые земли своих зарубинецких прапрадедов⁷.

4.

Обратимся теперь к вопросу об отношениях, которые складывались между славянскими племенами (зарубинецкими, позднезарубинецкими и их непосредственными потомками) и верхнеднепровскими балтами.

Культура раннеславянских зарубинецких племен, проникших на рубеже и в начале н. э. на Нижнюю Припять, в поречье Верхнего Днепра вплоть до устья Березины и в бассейн Десны, заметно отличалась от культуры местных племен — милоградских, юхновских и др. Для последней была характерна особая самобытность, тогда как зарубинецкая культура несла на себе отчетливые черты средне-европейских традиций, прежде всего, отзвуки латенской культуры и следы бывшего соседства с дакийским и скифским миром. В целом зарубинецкая культура была значительно выше восточнобалтийской; зарубинецкие металлические изделия по качеству превосходили местные; на более высоком уровне находилось зарубинецкое земледелие. Это обстоятельство, очевидно, немало способствовало тому, что, зарубинецким племенам удалось, во-первых, потеснить днепровских балтов, а во-вторых, оказать значительное влияние на их культуру.

На первом этапе своего движения в область Верхнего Поднепровья зарубинецкие племена заняли значительную часть милоградских земель на Днестре и Нижней Припяти и южную часть юхновских земель по Десне. Удалось проследить, что продвижение зарубинецких племен было очень медленным. На месте Чаплинского городища, рас-

⁷ П. Н. Третьяков, К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья, стр. 27—31; его же, О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия н. э. в южных частях Верхнего Поднепровья, СА, 1965, № 4; его же, Зарубинецкая культура и поднепровские славяне, СА, 1968, № 4.

положенного на правом берегу Днепра несколько выше устья Сожа, зарубинецкое население появилось в конце II—I вв. до н. э., и на Милоградском городище, находящемся в 50 км севернее, только в I в. н. э. через 50, а может быть и 100 лет. В среднем и верхнем течении Десны известны только позднезарубинецкие древности. И здесь зарубинецкие племена расселились не в результате массового передвижения, а путем постепенного проникновения на север. Можно предполагать, однако, что во II—III веках, когда в Среднем Поднепровье появились черняховские поселения, произошла более значительная подвижка зарубинецких племен на север; но она не вышла, по-видимому, за пределы территории, уже занятой к этому времени первыми зарубинецкими переселенцами.

С распространением зарубинецких племен на север местное население отходило вверх по Днепру и его притокам. Имеются данные, свидетельствующие о том, что какая-то часть юхновского населения, жившего в поречье Десны, отошла в это время в бассейн Верхней Оки. На многих верхнеокских городищах в слоях первых веков н. э. найдена юхновская керамика и другие вещи, характерные для деснянских городищ. Возможно, что какая-то часть местного населения осталась в областях, занятых зарубинецкими племенами, но отошла на мелкие реки в глубину водоразделов. Так как продвижение зарубинецких племен было медленным и окрестное местное население в течение десятилетий и столетий жило рядом с пришельцами, в его культуре появились многочисленные зарубинецкие черты. Зарубинецкое влияние заметно на формах керамики и ее орнаментации, на формах железных изделий. На городищах местных племен были найдены фибулы среднелатенской схемы, несомненно, зарубинецкого происхождения. Напи многолетние работы в области Верхнего Поднепровья показали, что особенно значительному зарубинецкому влиянию подверглись племена, оказавшиеся в непосредственном соседстве с пришельцами. Чем дальше от зарубинецких поселений, тем это влияние становилось слабее и проявлялось только в металлических изделиях⁸.

И напротив, влияние местной культуры на зарубинецкую было очень слабым. Можно говорить лишь о проникновении в зарубинецкую среду некоторых форм балтийских украшений. Так, например, на зарубинецких селищах первых веков н. э. на Киевщине и Брянщине были найдены прибалтийские глазчатые фибулы.

В последнее время — в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. — славянские племена продолжали расширять свою терри-

⁸ П. Н. Третьяков и Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, М.-Л., 1963, стр. 25—26.

торию на север. Они продвинулись вверх по Днепру вплоть до низовьев Друти. Белорусским археологом Л. Д. Побалем были найдены и исследованы их многочисленные поселения и могильники в пределах могилевского Поднепровья. Здесь же расположен известный Новобыховский могильник. Несколько таких поселений и могильников найдено на Десне. В славянской культуре этого времени, сохранившейся, как я указывал выше, многие зарубинецкие элементы, увеличилось число особенностей балтийского происхождения. Но опять-таки это были, главным образом, предметы убора и украшения. Наиболее яркими среди них были предметы инкрустированные красной и зеленой эмалью⁹.

В северных и северо-западных областях Верхнего Поднепровья в это время продолжали обитать балты. На Смоленщине, на Днепре и в верховьях Сожа нами было исследовано несколько городищ и селищ последних трех веков 1 тыс. н. э., культура населения которых значительно отличалась от славянской. Здесь исследованы, в частности, городища, в пределах которых обнаружены остатки языческих святилищ (Тушемля и др.)¹⁰. Но наряду с местностями, где культура балтов сохраняла свою специфику, имелись и такие местности, где культура имела смешанный «балто-славянский» характер. Древности такого типа имеются на Днепре несколько ниже Смоленска. Смешанный характер имела культура середины и третьей четверти 1 тыс. н. э. в бассейне Верхней Оки (мошинская культура). По-видимому, в этих местностях обитали балтийские племена, подвергшиеся ассимиляции. К исходу 1 тыс. н. э. их культура приобрела уже вполне славянский облик. Можно думать, что известные по летописи восточнославянские объединения в Верхнем Поднепровье — дреговичи, северяне, вятичи, радимичи — в конце 1 тыс. н. э. включали в свой состав значительные группировки ассимилированных балтов. Условиями, способствующими ассимиляции балтов славянами были не только более высокий уровень славянской культуры и экономики, речь о чем шла выше, но и нараставший в это время в славянской среде процесс распада первобытных форм жизни и складывания классового общества и государственности.

В конце 1 тыс. н. э. изменение состава населения совершилось также и в северных и северо-западных областях Верхнего Поднепровья, где до этого времени сохранялись компактные группы восточных балтов. Археологическими исследованиями установлено, что их поселения во многих местах погибли в это время от пожаров. Одно-

⁹ П. Н. Третьяков, К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья, стр. 27—31.

¹⁰ П. Н. Третьяков и Е. А. Шмидт, указ. соч., стр. 25—71, 93—117.

временно с этим здесь появились люди с новой культурой, известной по могильникам, состоящим из длинных курганов с трупосожжениями. По мнению большинства археологов, это были известные по летописи кривичи. Они распространились не только в Верхнем Поднепровье, но и по верхнему течению Западной Двины и Волги, а так же в бассейне Чудского озера. В. В. Седовым было высказано предположение, что эта славянская группировка имеет не южное (среднеднепровское) а западное происхождение¹¹. В Верхнем Поднепровье люди с длинными курганами появились, по-видимому, не раньше второй половины VII в. С их распространением процесс ассимиляции северных и северо-западных группировок верхнеднепровских балтов значительно усилился и вскоре завершился. Русские летописцы уже и не подозревали, что в области Верхнего Поднепровья славянам предшествовали балтийские племена.

Таковы те представления о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья, которые сложились у меня в ходе многолетних археологических изысканий и сопоставления их результатов с итогами гидронимических исследований. Разумеется, это не больше чем гипотеза; многое еще предстоит выяснить и уточнить. Но вряд ли возможно сомневаться в справедливости основных положений — в том, что отношения славян и балтов в области Верхнего Поднепровья протекали как длительный многовековой процесс и что восточные балты приняли участие в формировании северной ветви древнерусской народности.

¹¹ В. В. Седов, *Кривичи*, СА 1960, № 1; П. Н. Третьяков и Е. Д. Шмидт, *Древние городища Смоленщины*, стр. 32—37.

Евгений А. Шмидт

Смоленск

ВАЛТИЙСКАЯ КУЛЬТУРА В ВЕРХОВЬЯХ ДНЕПРА
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1-ГО ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н.Э.

В советской археологической науке в настоящее время все больше утверждается точка зрения, что в области Верхнего Поднепровья, вплоть до окончательного заселения этой территории восточными славянами, обитали древние балтийские племена¹. Широкому распространению этой точки зрения особенно способствовали работы языковедов, проделавших лингвистический анализ верхнеднепровской топонимики, а в частности гидронимики². Сопоставление лингвистических и археологических материалов проделал в последнее время П. Н. Третьяков, на основании чего он дал общую картину истории восточных балтов Верхнего Поднепровья. В частности он решает вопросы становления отдельных культур, особенности их многовекового самостоятельного развития до начала н. э. и дальнейшего весьма длительного взаимодействия восточных балтов и славян в области всего Верхнего Поднепровья, при чем им особо подчеркивается несколько митрационных волн славян вверх по Днепру, а начало этого передвижения относится к рубежу н. э.³ Нужно полагать, что взаимоотношения между племенами, обитавшими в верховьях Днепра, были еще более сложными. В рассматриваемый период, а особенно в 1 тыс.

¹ X. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен. „Советская археология”, № 2 (1958), стр. 9—33. П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне в области верхнего течения Днепра и Волги. История, фольклор, искусство славянских народов. „V международный съезд славистов”, Изд. АН СССР, М., 1963, стр. 3 и след. Его же. К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья. „Slavia Antiqua”, Warszawa—Poznań, t. XI (Nadbitka), стр. 1 и след.

² K. Buga, Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. „Streitberg-Festgabe”. Leipzig, 1924, S. 22 u.f. M. Vasmer. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. 1. Die Ostgrenze der baltischen Stämme. „Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften”. Phil.-hist. Kl., 1932, XXIV, Berlin, 1932. S. 637 u.f. В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Изд. АН СССР, М., 1962 и др.

³ П. Н. Третьяков, К вопросу о балтах и славянах..., стр. 6 и сл.

н. э., кроме славян и восточных балтов, здесь обитали или же появились на сравнительно короткий срок племена финно-угорские и ираноязычные. Об этом весьма недвусмысленно говорят данные языкознания⁴. Однако, состояние изученности археологических источников пока не позволяет решать вопрос об отнесении отдельных памятников к иранским или финским племенам.

Значительно усложняется картина взаимодействия славян и восточных балтов тем, что и в самой среде балтов были большие передвижения отдельных групп, что балты, как и другие племена, видимо приняли участие в великом переселении народов, и движения эти продолжались до конца 1 тыс. н. э. Однако, письменные источники совершенно не освещают историю восточных балтов в 1 тысячелетии н. э., что затрудняет решение многих вопросов, т.к. археологические источники являются очень часто многозначными с точки зрения этнической интерпретации. Эта многозначность археологических источников при их небольшом количестве в значительной степени затрудняет решение вопроса о времени окончательного исчезновения балтов в верховьях Днепра как самостоятельного этнического массива, а с другой стороны дает возможность исследователям перемещать это время на любой отрезок 1-го тысячелетия н. э. в зависимости от субъективного мнения.

В настоящей работе делается попытка рассмотреть археологические материалы второй половины 1-го тысячелетия н. э., добытые в последние десятилетия в пределах Смоленского Поднепровья и на основе этого рассмотрения попытаться определить время исчезновения балтов как этнического целого и определить хронологические границы влияния Балтийской культуры на славянские племена, появившиеся на этой же территории.

В последние годы в Смоленском Поднепровье были выявлены неизвестные до сих пор и весьма своеобразные городища третьей четверти 1 тыс. н. э. Они отличаются особым планом устройства жилых, хозяйственных и оборонительных сооружений и использовались все как городища-убежища, часть же из них при этом имела ритуальные сооружения и получила в литературе название городищ-святилищ⁵. Полностью были раскопаны: городище „Тучемля” у дер. Мокрядино, городище у дер. Слобода-Глушицы⁶, городище у дер. Акатово; значительные площади вскрыты на городищах, у деревень: Городок,

⁴ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Указ. соч. Карта 2, стр. 229 и след.

⁵ П. Н. Третьяков, Городища-святилища левобережной Смоленщины. „Советская археология”, № 4, (1958), стр. 170—186.

⁶ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, М.—Л., 1963, стр. 42—71 и 107—115.

Прудки, Вошкино, Лахтево, Колычево⁷ и на городище у дер. Демидовки⁸.

Материалы из этих городищ свидетельствуют о том, что после середины 1-го тыс. н. э. на более древних городищах пустовавших некоторое время, стали возводиться длинные дома столбовой конструкции, разделенные на секции. Часть этих секций несомненно являлась жилыми помещениями. Дома ставились по кругу вдоль края площадки городища с таким расчётом, чтобы их наружные стены, обращённые к склону, были бы одновременно и оборонительными сооружениями. Таким образом, городища представляли собой своеобразные убежища, предназначенные для обороны, что подтверждается не только конструкциями, но и характером находок в соответствующих культурных слоях, которые говорят, что на большинстве городищ не было продолжительной жизни. Исключением является городище у дер. Демидовки, где в длинных домах столбовой конструкции жизнь продолжалась сравнительно долго, и культурный слой насыщен обломками керамики и вещественными находками.

Глиняные сосуды из этих городищ несколько не напоминают славянскую посуду, т. е. они не похожи на сосуды „пражского типа“ так же, как и на сосуды „роменско-боршевские“ VIII—IX вв. (рис. 1).

Погребальные памятники этой поры представляли собой грунтовые могильники с трупосожжениями⁹. Остатки трупосожжений помещались либо в урну, а последняя ставилась в округлую ямку слегка превышающую размеры этой урны, либо без сосуда прямо ссыпались в грунтовую ямку. В захоронениях инвентарь почти отсутствует, если не считать небольшое количество бронзовых сплавов, двух бронзовых спиралек, бронзовой трубочки и двух бронзовых колец с утолщёнными концами (типа рис. 2—11, 12).

Вещи из городищ и могильника весьма своеобразны, в целом они составляют особый комплекс, не аналогичный комплексам вещей этого же времени из памятников, расположенных на территории Прибалтики¹⁰. Однако, отдельные предметы (наконечники копий, пряжки, ножи (рис. 2) весьма близки находкам происходящим из Литвы¹¹.

⁷ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Указ. соч. стр. 93—107, 117—123.

⁸ Е. А. Шмидт. Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины 1 тысячелетия н. э. „Материалы и исследования по археологии СССР“, № 108, М., 1963, стр. 51—56.

⁹ Е. А. Шмидт. Поле погребений и курганы у дер. Акатово Смоленской области. „Советская археология“, № 4, (1962), стр. 189—196.

¹⁰ P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietuvos archeologijos bruožai Vilnius, 1961, p. 269—369.

¹¹ P. Kulikauskas и др., указ. соч., стр. 311, табл. 214-2, стр. 347, рис 254-1, 7, 8.

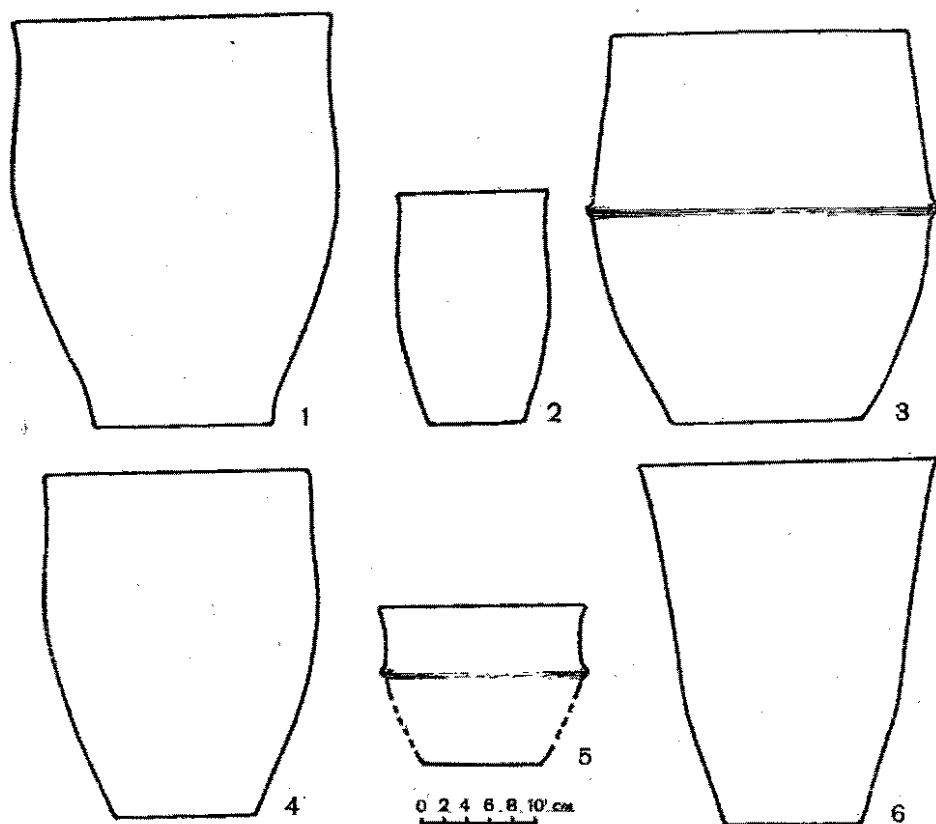

Рис. 1. Форма глиняных сосудов V—VII веков

Наряду с этим есть предметы, имеющие себе аналогии в древностях среднего и нижнего течения Днепра и других территорий, лежащих в Средней Европе и в бассейне реки Дуная (наконечники стрел, шпоры, височные кольца, пинцет и др. (рис. 2). Хронологические рамки бытования городищ этого типа определяются V—VII вв. н. э.¹² Все обнаруженные в последние годы вещественные материалы из этих городищ подтверждают такую датировку и, видимо, пока нет достаточных оснований для внесения каких-либо изменений¹³.

Городища V—VII вв. н. э. рассматриваемого нами типа и распространенные в верховьях Днепра и его притоков отнесены к памятни-

¹² Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н.э. на территории Смоленской области. „Материалы по изучению Смоленской области“, вып. 5, Смоленск, 1963, стр. 93.

¹³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины. Изд. АН СССР, М.—Л., 1963, стр. 17.

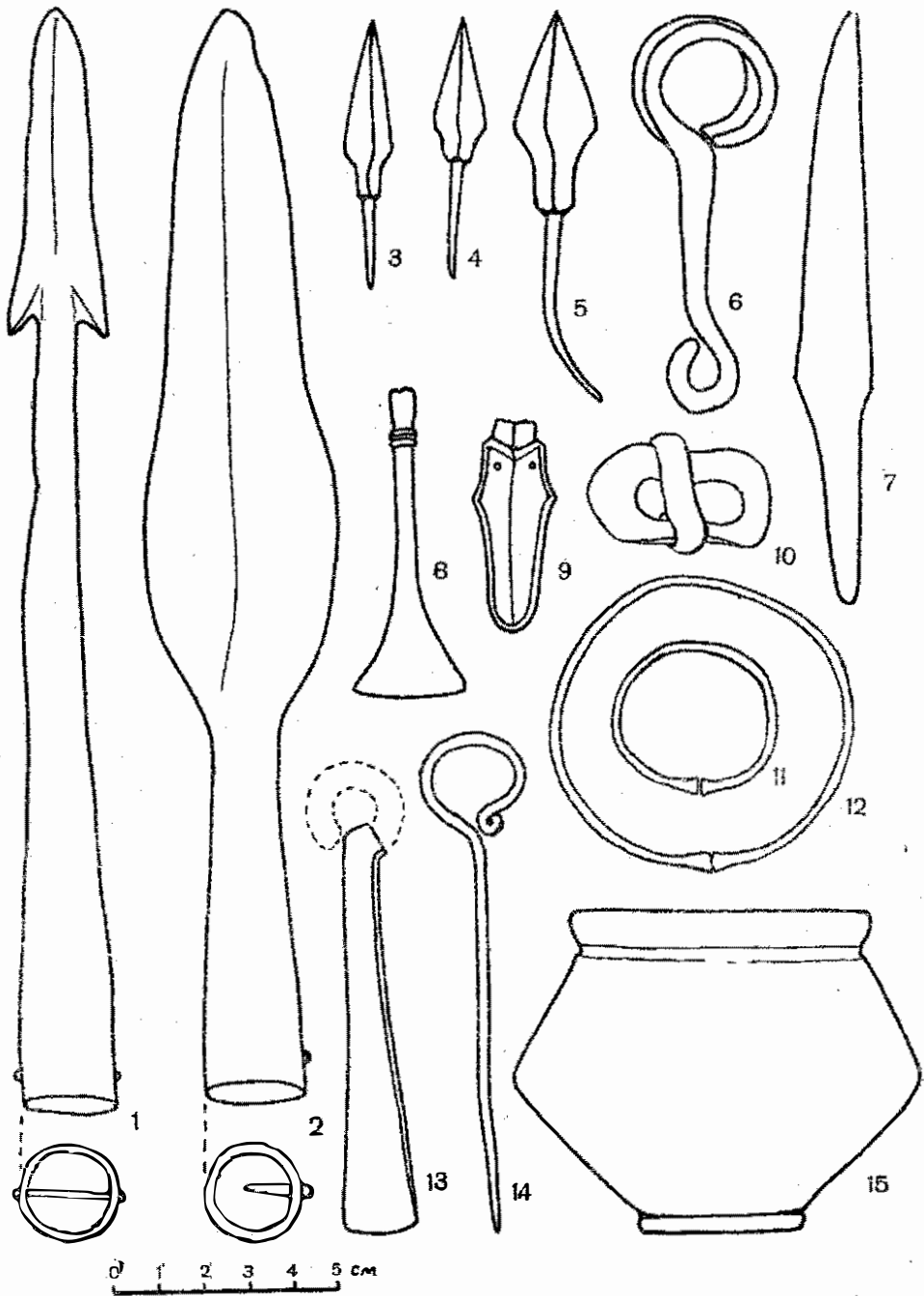

Рис. 2. Предметы из городища V—VII вв. у дер. Демидовки. 1—8, 10, 13, 14 — предметы, изготовленные из железа; 9 — обломок бронзовой фибулы; 11, 12 — серебряные височные кольца; 15 — глиняный сосуд серого лощения, изготовленный на гончарном кругу.

кам восточно-балтийской этнической принадлежности¹⁴. Сравнительно подробное обоснование этому положению уже дано в археологической литературе¹⁵. Весьма интересно, что городища такого типа не распространены на всей территории Смоленской области. Так по Днепру их восточной границей скорее всего будет область между Смоленском и Дорогобужем, далее выше по Днепру, ровно как и в бассейнах Оки и Волги в это время существовала совершенно другая культура, о характере и этнической принадлежности которой мы пока ничего определенного сказать не можем. Севернее в бассейне Каспи и Зап. Двины городища такого типа встречены, есть они и в бассейнах рек Вихры, Сожа и Остра. Керамика и некоторые предметы из Владимирского городища говорят о том, что эта культура в какой-то степени проникла и в верховья Десны¹⁶, где, видимо, широкого распространения не получила. Сказать что-либо о западной и юго-западной границе распространения городищ V—VII вв. типа Тушемли пока затруднительно из-за слабой изученности этих памятников на территории Белоруссии. Однако, с нашей точки зрения к этой культуре относятся Банцеровское городище около Минска (верхний слой), городище „Барсучья горка” в Могилевском течении Днепра и Колочинское городище на Гомельщине¹⁷. Скорее всего территория городищ этой культуры на западе граничит с культурой литовских пилькальнисов. Между двумя этими группами имеются значительные черты сходства¹⁸, что еще раз подтверждает культурно-этническое родство древних племен, соорудивших городища как на территории Верхнего Поднепровья, так и на территории Прибалтики.

Уничтожение городищ V—VII вв. и исчезновение их самобытной культуры несомненно связано с появлением в верховьях Днепра нового населения, оставившего совершенно иные погребальные памятники — длинные курганы с трупосожжениями. Произошло это в конце VII—начале VIII веков, что сравнительно хорошо определяется по

¹⁴ П. Н. Третьяков, Городища-святилища левобережной Смоленщины. „Советская археология”, № 4, (1958), стр. 170 и след.

¹⁵ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, стр. 29 и след.

¹⁶ Л. В. Артишевская, Разведка в верховьях Десны. „Краткие сообщения ИИМК АН СССР”, вып. 68, (1957), стр. 84—89. Е. А. Шмидт, Ф. М. Заверняев, Археологические памятники бассейна Верхней Десны. „Материалы по изучению Смоленской области”, вып. 3, Смоленск, 1959 г., стр. 212 и след.

¹⁷ В. Р. Тарасенко, Раскопки на городище „Барсучья горка”. „Краткие сообщения ИИМК АН СССР”, вып. XV (1947), Э. А. Сыманович, Городище I на Гомельщине „Материалы и исследования по археологии СССР”, № 108, М., 1963, стр. 97—103.

¹⁸ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, стр. 29 и след.

вещественному материалу как из городищ, так и из длинных курганов¹⁹.

Длинные курганы смоленского Поднепровья и Подвинья составляют особую группу памятников этого типа. Они значительно отличаются от более северных длинных курганов, расположенных в Исковской земле. Смоленские длинные курганы образуют группы, число насыпей в которых только изредка достигает четырех десятков. Обычно курганные группы содержат насыпи различных форм — от длинных валособразных до округлых. Если сохранять за всеми этими курганами общепринятое понятие „длинные курганы“, то, с нашей точки зрения, под термином „длинные курганы“ Верхнего Поднепровья следует понимать погребальные памятники конца VII—IX вв. содержащие одно или несколько трупосожжений со строго определёнными, обрядами и имеющие аналогичный погребальный инвентарь, включающий украшения балтийских типов. Форма земляной насыпи при этом не является определяющим признаком и она может варьировать от круглой до весьма длинной.

Как правило сооружались эти курганы на каком-либо обжитом месте: чаще всего на месте селищ более раннего времени, а в одном случае на месте могильника V—VII вв.²⁰. Поэтому в насыпи курганов встречаются обломки разнообразной глиняной посуды и отдельные предметы, не имеющие отношения к погребальным комплексам. Иногда предметы из селища очень трудно отделить, так как они попадают вместе с грунтом прямо на кострище.

Ориентация длинных курганов по отношению к странам света весьма разнообразна, однако, чаще они бывают ориентированы с севера на юг. В некоторых группах наиболее длинные курганные насыпи бывают расположены перпендикулярно берегам близ лежащих водоёмов²¹. Основу погребального обряда составляют трупосожжения, в большинстве случаев проводившиеся на стороне, вне кургана. Доказательством этому служит: отсутствие кострища, малое количество пережженных косточек, помещённых в урну или просто на грунте, отсутствие мощной обожжённой прослойки грунта в основании погребения и очень малый размер площадки, на которой размещены остатки сожжения.

¹⁹ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, стр. 33 и след. В. В. Седов, Кривичи, „Советская археология“, № 1, (1960), стр. 49—51. Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины I-го тыс. н.э. ..., стр. 116 и след.

²⁰ Е. А. Шмидт, Поле погребений и курганы у дер. Акатово Смоленской области, „Советская Археология“, № 4, (1962), стр. 189—196.

²¹ Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины I-го тыс. н.э. ..., стр. 93 и след.

Но иногда трупосожжения проводились на месте сооружения кургана. В таких случаях вскрывается мощное кострище, содержащее большое количество углей, золы, пережженных косточек и оплавленных предметов, иногда разбросанных на большой площади, а в основании кострища бывает толстая прожженная прослойка грунта.

Интересной особенностью обряда захоронения будет посыпание чистой глиной расчищенной площади, на которой либо проводилось сожжение, либо помещались остатки сожжения, принесенные со стороны. Во втором случае до помещения остатков, разводился, очевидно, очистительный огонь, так как всегда эта глина бывает более или менее обожжена. Толщина слоя чистой глины колеблется от 0,5 см до 3,0 см. По окончании сожжения умершего, зачастую часть праха помещалась в урну, которая в большинстве случаев ставилась вверх дном. Как правило урны были глиняные, но встречены остатки берестяных урн. Можно полагать, что урны использовались в каждом захоронении но берестяные урны не всегда сохраняются. Иногда наряду с урнами бывают и сопровождающие сосуды.

Если сожжение проводилось на месте сооружения кургана, то остатки трупосожжения (угли, косточки и т.д.) сбрасывались в кучу к центру, причем иногда предварительно в центре выкапывалась небольшая округлая ямка, которая также заполнялась остатками сожжения. В случае сожжения вне кургана, кроме небольшого количества остатков сожжения, положенных в урну, бралось некоторое количество пережженных костей и насыпалось на ровную площадку в кургане, иногда также имеющую специальную округлую ямку. Ямка в материке имеет форму баночного сосуда и в принципе это тот же сосуд, но не сделанный из глины, а выкопанный и оформленный руками в грунте.

По способу помещения остатков сожжения захоронения можно разделить на следующие 7 групп: 1) захоронение в материковой ямке при сожжении на месте, 2) захоронение в материковой ямке при сожжении на стороне, 3) захоронение на поверхности материка на ровной площадке при сожжении на месте, 4) захоронение на выравненной площадке материка при сожжении на стороне, 5) захоронение на подсыпке при сожжении на месте, 6) захоронение на подсыпке при сожжении на стороне, 7) захоронение в ямке вырытой в насыпи кургана — впускное при сожжении на стороне.

На основании исследования целого ряда длинных курганов на всей территории Смоленского Поднепровья удалось установить, что большинство длинных и удлинённых курганов, имеющих два захоронения и более, насыпались не сразу в один приём, а постепенно по мере совершения новых захоронений. По характеру и количеству потреблений,

а также последовательности их размещения в кургане, пока удалось выделить два типа, при чем каждый тип имеет по два варианта²². Эти два типа отражают те особенности сооружения кургана, которые определяются характером первого захоронения, совершенного либо на материке (тип I), либо на подсыпке (тип II), отчего зависело все последующее устройство кургана.

Исследования последних лет дали достаточное количество материала для утверждения, что длинные, удлинённые и округлые курганы являются формами одного и того же погребального обряда. Это началом их сооружения по сути дела является курган круглой формы, а затем в зависимости от количества захоронений и характера их расположения в насыпи, курган становится либо удлинённым, либо длинным. А если процесс сооружения кургана по каким-либо причинам не доводился до конца, то ранее возникший сферический или удлинённый курган одной группы может быть древнее длинного построенного кургана другой группы²³.

Необходимо также отметить, что некоторое количество курганных насыпей было возведено в один прием. Это относится к курганам у д. Акатово, где четырехугольные срубы и насыпи были сооружены сразу над одним или несколькими захоронениями²⁴. Также в один приём возник целый ряд курганов этого периода с одиночными захоронениями. Интересной особенностью погребального обряда в длинных и удлинённых курганах будут захоронения с лошадьёю. Так в остатках сожжения в курганах у д. Дроково найдена масса пережженных костей, а у дд. Цукровка, Арефино, Слабоды-Глушица и др. были только отдельные фрагменты костей лошади. Видимо, в погребальном обряде было почти обязательным сожжение умерших мужчин с лошадьёю; но при проведении сожжения вне кургана в погребание бралась незначительная часть остатков, этим и объясняется находка небольшого количества фрагментов костей лошади, а в некоторых случаях и вообще невозможность их выявления.

В археологической литературе неоднократно указывалось, что инвентарь длинных курганов чрезвычайно беден и это объяснялось тем, что, либо похоронённые были бедны, либо они сжигались без вещей. Однако, как показали раскопки курганов этого типа в Смоленском Поднепровье, это далеко не так. Бедность инвентаря в длинных курганах является следствием того, что во-первых, трупосожжение

²² Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины 1-го тыс. н.э. ..., стр. 101 и след.

²³ Е. А. Шмидт, Археологические памятники второй половины 1-го тыс. н.э. ..., стр. 101 и след.

²⁴ Е. А. Шмидт, Некоторые археологические памятники, стр. 56 и след.

в большинстве случаев проводилось на стороне, а в курган попадала только небольшая часть из попорченных огнем предметов, во-вторых, при очень сильном огне костра большинство серебряных, бронзовых и стеклянных вещей совершенно расплавлялось и превращалось в сплавы и капли металла, ничего не говорящие о самих вещах. Эти сплавы иногда находятся в больших количествах при захоронениях. В случае проведения трупосожжения на месте сооружения кургана в захоронениях погасает большое количество вещей²⁵.

Для всех длинных курганов VII—IX вв. в Смоленском Поднепровье инвентарь будет одинакового типа. Это единообразие особо относится к женским украшениям. Во всех курганных группах найдены: бусы и бронзовые спиральные пронизки (рис. 3: 13,2—4). Среди бус преобладают синие 14-гранные и желтые зонные иногда двойные и тройные. Бронзовые спиральные пронизки встречаются трех типов. Вообще бронзовые спиральки были широко распространены у многих племен Восточной Европы второй половины 1-го тыс. н. э. Однако, совершенно подобные как по размерам, так и по форме спиральки найдены в могильниках латгалов²⁶. Где они встречены, как в женских, так и мужских погребениях и являлись характерной принадлежностью костюма. Вместе со спиральками часто находят орнаментированные соединительные бляшки (рис. 3). Эти бляшки и спиральки являлись составными элементами головных украшений — венчиков, очень часто находимых в могилах латгалов²⁷. Подобные же элементы головных украшений известны из курганов с трупосожжениями восточной Литвы²⁸.

Особенно интересны височные украшения, найденные во многих местах Смоленского Поднепровья (рис. 3). Совершенно такого же облика височные украшения (как по форме, так и по размерам) известны из курганов с территории Литвы²⁹ и из районов Полоцка³⁰. Необходи-

²⁵ Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Цукровка в Смоленском районе. „Советская археология”, № 3, (1958), стр. 162—169.

²⁶ Нуцшинский могильник. „Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР”, вып. 1-й. Рига 1957 г., табл. 4.

²⁷ Люцинский могильник. „Материалы по археологии России”, № 14, Древности Северо-Западного края, т. 1, вып. 2, СПб, 1893, табл. VIII, рис. 18. Нуцшинский могильник..., табл. 4, рис. 1, 2, 3.

²⁸ В. Ф. Покровский, Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии. „Труды IX археологического съезда в Вильносе”, 1893 г., том 1, М., 1895, стр. 196 и др., рис. 57.

²⁹ В. Ф. Покровский, Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии, стр. 183, рис. 56.

³⁰ А. И. Ляуданскі, Археолёгічныя доследы ў Полацкай акрузе. „Пражы археолёгічнай камісіі”, т. II, Минск, 1930, стр. 194, табл. VI, рис. 36—39.

можно отметить, что височные украшения Смоленщины и Восточной Литвы несут совершенно одинаковый орнамент состоящий из вышуклого пояса, с двух сторон которого идет зубчатая нарезка. Другим

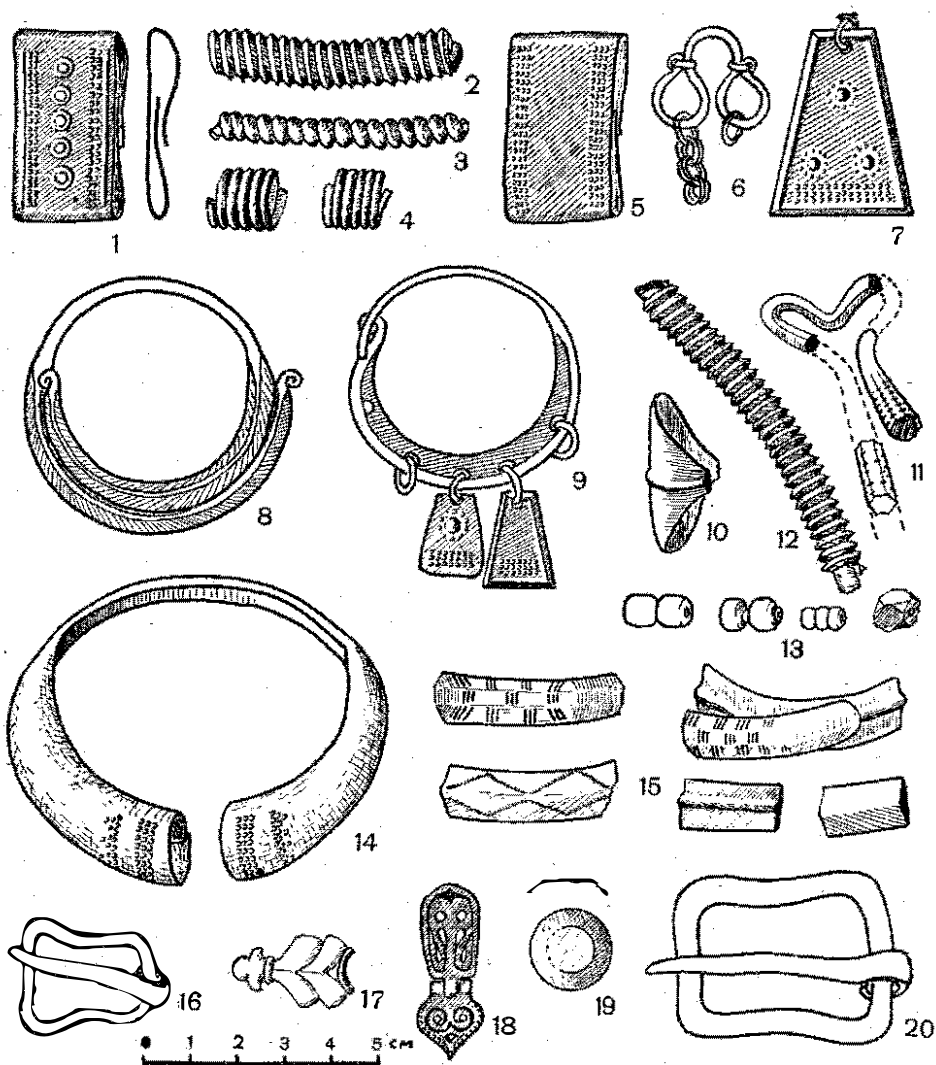

Рис. 3. Предметы из смоленских длинных курганов. 1—7 — элементы головных украшений — венчиков; 8—9 — височные кольца; 10—12 — фрагменты шейных гривн; 13 — стеклянные бусы; 14, 15 — браслеты; 16—20 — пряжки и элементы поясных наборов.

типом височных украшений будут кольца с плоской серпообразной нижней частью, имеющей ряд отверстий, через которые продевались тонкие проволочные колечки с трапециевидными подвесками (рис.

3—9). Найдены височные украшения, либо имеющие пять подвесок, либо — четыре. Аналогии этим височным кольцам среди украшений других территорий нам неизвестны. Однако, типологически они увязываются с плоскими шейными гривнами распространёнными западнее вплоть до Прибалтики ³¹.

Проволочные эсвиднозакрученные подвески, широко распространённые в длинных курганах, использовались в качестве соединительных звеньев (рис. 3—6). К этим подвескам прикреплялись либо цепочки, либо трапециевидные подвески. Как элементы украшения они входили в женские головные жгуты. Подобные головные украшения бытовали у прибалтийских племен и известны в могильниках люцинского типа ³². Близкие по форме подвески найдены и в курганах Восточной Литвы ³³. Кроме того, у балтийских племен такие подвески были элементами отдельных мужских украшений ³⁴. Трапециевидные подвески встречены почти во всех длинных курганах Смоленщины, и как уже нами указывалось, они использовались как элементы в украшениях женских венчиков, височных колец и шейных гривен, к которым они прикреплялись либо при помощи колечек, либо через эсвидные подвески, но иногда они соединялись с особыми сферическими колпачкововидными привесками. Подобные привески в виде колпачков известны из Люцинского могильника ³⁵. Трапециевидные подвески использовались не только как женские украшения, найдены они в мужских погребениях ³⁶.

В Смоленских длинных курганах найдены бронзовые бляхи с тисненным орнаментом, часть из них имела диаметр до 8 см. Но наряду с этим есть и меньших размеров. Сказать что-либо о способе их прикрепления и месте в системе украшений весьма затруднительно, так как подобные бляхи из других мест нам неизвестны.

Шейные гривны были составной частью женских украшений (рис. 3: 10—12). Найдены их обломки, а особенно части замков. Судя по этим обломкам большинство гривен имело округлое или восьмигранное сечение, было упрощено насечками, а концы были седловидной и костьюлевидной формы, представляя собой замок. Одна гривна из кургана у дер. Мурковки представляла собой бронзовый стержень обмотанный тонкой треугольной в сечении проволокой (из такой про-

³¹ Люцинский могильник..., табл. 3, рис. 11.

³² Люцинский могильник..., табл. 1, рис. 11. Нукшинский могильник..., табл. 4, рис. 2.

³³ Ф. В. Покровский, Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии, стр. 214, рис. 63.

³⁴ Нукшинский могильник, табл. XVIII, рис. 1 и 4.

³⁵ Люцинский могильник, табл. VIII, рис. 9, 10, 11.

³⁶ Нукшинский могильник, табл. XVIII, рис. 1, 2.

волоки делали спиральки), замок ее имел уже описанное нами устройство. Подобные гривны известны из Люцинского³⁷ и Нукшинского³⁸ могильников, аналогичные замки на гривнах описаны среди находок из кладов у с. Ивахники и у д. Горки³⁹.

Обломки браслетов являются довольно обычными находками в длинных курганах. Большинство браслетов было спиральных, плоских (выпуклоплоских или треугольных с ребрышком) сечений, часть из них украшена орнаментом в виде зигзагообразных линий (рис. 3-15). Подобные браслеты были распространены в Прибалтике⁴⁰ где есть аналогии всем Смоленским находкам. Особо нужно остановиться на целом бронзовом браслете, найденном у д. Цурковки⁴¹. Подобного типа браслеты с полыми широкими концами известны из кладов в Среднем Поднепровье и в районе Киева, зарытых в начале VII в.⁴² В длинных курганах довольно часто встречаются небольшие подковообразные бронзовые застёжки с завернутыми концами. По своему облику они ближе всего к фибулам из Прибалтики⁴³.

В женский набор украшений входили также и костяные предметы. Были найдены привески в виде птичек и обломки других костяных поделок. На описании керамики и некоторых других вещей из женских погребений мы остановимся ниже.

Одной из особенностей мужских захоронений в длинных курганах будет почти полное отсутствие оружия. Наиболее частыми находками являются металлические части пояса. Преобладали поясные пряжки четырехугольной формы с вогнутыми внутрь боками (рис. 3). Подобные пряжки бытовали во второй половине I тыс. н. э. у многих племен Европейской части СССР. Кроме того, в некоторых курганах найдены пряжки, приближающиеся по форме к лировидным. В кургане у д. Цурковка⁴⁴ собрана часть поясного набора, состоявшего из целых бронзовых литых бляшек с тремя заклёпками и двойных литых прорезных бляшек, соединявшихся шарниром (рис. 3). Последние имеют себе аналогии в славяно-аварских могильниках VII—VIII вв. на Мо-

³⁷ Люцинский могильник, стр. 24, рис. 4.

³⁸ Нукшинский могильник, табл. 1, рис. 4—7.

³⁹ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, табл. 1, рис. 4, табл. 4, рис. 1.

⁴⁰ Люцинский могильник, стр. 40, рис. 25, табл. 2, рис. 3 и др. Нукшинский могильник, табл. 6, рис. 2, 8, 11, 16.

⁴¹ Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Цурковки, стр. 167, рис. 3, 16.

⁴² Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в средние I-го тыс. н. э. „Советская археология“, т. XXII, М., 1955, рис. 4—6, стр. 75, 77.

⁴³ Нукшинский могильник, табл. 7, рис. 10.

⁴⁴ Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Цурковки..., рис. 4, 7.

раве и Дунае у Братиславы⁴⁵. В состав поясного набора входили также пластинки, аналогии которым известны из материалов Нушкинского могильника⁴⁶. В двух захоронениях найдены железные пшюры, а находки железных удил более многочисленны. Один экземпляр удил с трензелями из курганов у дер. Дроково совершенно аналогичен удилам из Швейцарских курганов Восточной Литвы⁴⁷.

Глиняная посуда из длинных курганов весьма своеобразна (рис. 4). В большинстве случаев сосуды имеют горшковидную форму. Они из-

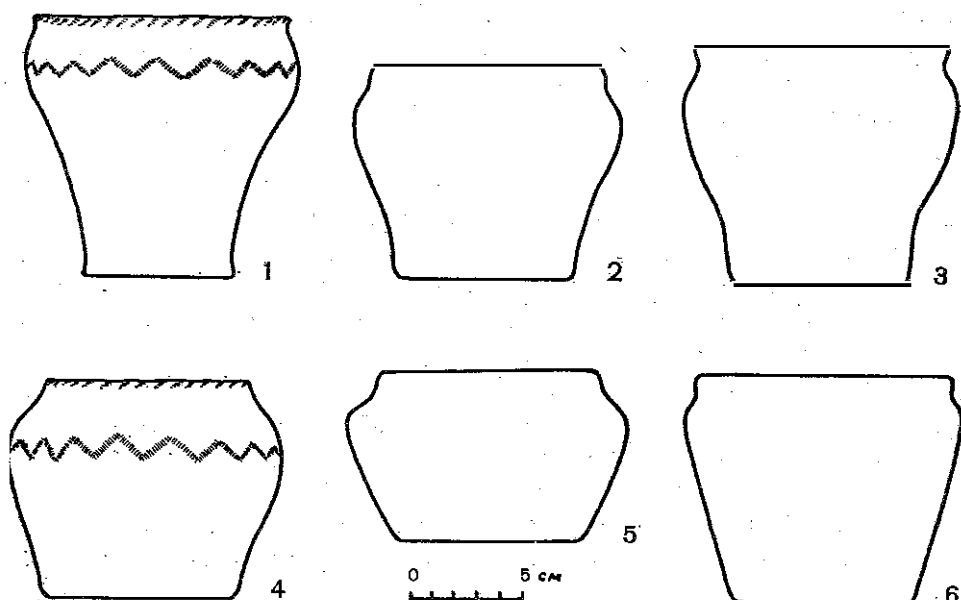

Рис. 4. Форма глиняных сосудов VIII—IX вв.

готовлены вручную без помощи гончарного круга из красноватой глины, включающей значительное количество отощающей примеси (мелкой дресвы и песка). Глина перемешана довольно плохо и примеси распределены неравномерно. Большинство сосудов хорошо обожжены и на изломе имеют однородный красный цвет, хотя, как правило, сосуды в погребениях очень плохой сохранности и их механическая прочность невелика. Лишь небольшое количество сосудов украшено орнаментом. Это либо ложногорбчатые вдавливания, по-

⁴⁵ J. Eisner, *Devinska Nova Ves*. Bratislava, 1952 str. 10-4, 16-11.

⁴⁶ Нушкинский могильник, табл. IV, рис. 5.

⁴⁷ Ф. В. Шокровский, *Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии*, стр. 217, рис. 65.

ставленные наискось по плечу и венчику, либо зацепы по краю венчика (отпечатки ногтей), либо насечка. По характеру орнаментации глиняная посуда несколько близка к сосудам роменско-боршевским, а отдельные сосуды близки и по форме ⁴⁸.

Вопрос об этнической принадлежности длинных курганов нельзя считать окончательно решенным. Большинство исследователей считают их погребальными памятниками славян-кривичей (В. И. Сизов, Н. Н. Черныгин, П. Н. Третьяков, С. А. Тараканова, В. В. Седов и др.). Много ранее это положение высказывалось А. А. Спицыным, но по мере появления нового материала он пересматривал несколько раз свою точку зрения. Сначала он считал длинные курганы памятниками литовскими, затем — славянскими, а потом — финскими. В последней незаконченной работе ⁴⁹ он говорит: „Однако, культура длинных курганов, литовская, чаще рагинянская VI—VIII вв., реже литовская IX века и раннепольская тоже вероятно IX века”. Как видно, крупнейший знаток славянских и русских древностей не мог их безоговорочно включить в круг бесспорных славянских памятников.

Рассмотренные выше нами материалы убедительно говорят, что обряд захоронения с использованием грунтовых ямок восходит к существовавшим на этой же территории грунтовыми могильникам культуры городищ VI—VII вв. Эта особенность обряда, видимо, была воспринята от той части населения, которая в конце VII века не покинула верховьев Днепра. Проанализированный нами погребальный инвентарь по своему характеру большей частью укладывается в типы вещей IX века, характерные для могильников латгалов, где наряду с трупоположением были и трупосожжения. Сюда входят головные венчики, шейные гривны, браслеты. Часть инвентаря (височные кольца, подвески, удила) аналогична предметам из восточнолитовских курганов. Если же при этом учесть наличие захоронений с лошадьё в смоленских длинных курганах, то становится совершенно ясно, что эти памятники включают в себя очень многие черты культуры восточнобалтийских племён (литовских и латышских). С другой стороны, некоторые особенности в устройстве курганной насыпи и характер орнаментации глиняных сосудов говорят о славянских элементах в их культуре.

Подводя итоги всему сказанному о длинных курганах смоленского Поднепровья, можно сделать следующее заключение. Длинные кур-

⁴⁸ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. „Материалы и исследования по археологии СССР”, вып. 74, 1958, рис. 18, 19.

⁴⁹ Архив А. А. Спицына, № 61, хранится в Ленинградском отделении Института Археологии Академии наук СССР.

ганы, как тип погребальных памятников, возникли в пограничных районах между восточнославянскими и балтийскими племенами. Возникновение их в балтийской среде происходило очевидно в период проникновения сюда славян. Неустойчивость и большое разнообразие в деталях погребального обряда и быстрый переход от сооружения длинных курганов к сооружению сферических с индивидуальными захоронениями по одному в каждом кургане отображает процесс славянизации местного восточнобалтийского населения, происходивший в этот период наряду с окончательным распадом патриархальнообщинных отношений.

Таким образом археологические материалы дают основание говорить о широком распространении восточных балтов и балтийской культуры в верховьях Днепра во второй половине I-го тысячелетия н. э. С конца VII века, по-видимому, произошло значительное перемещение племен в северной половине Восточной Европы. В это время некоторые группы племен переместились с запада и юго-запада, т.е. с верховьев Немана и бассейна Зап. Двины в Верхнее Поднепровье и в частности на пространства Смоленщины. Передвижение племён привело к окончательному смещению культур и неустойчивости отдельных её признаков. Этим, видимо, и объясняется наличие в культуре длинных курганов элементов древнелитовских, древнелатышских и восточнославянских. Причины перемещения восточнобалтийских племен не совсем ясны, может быть это произошло вследствие массового движения славян на северо-восток и север и их давления на восточнобалтийские племена.

В конце IX века передвижение славян на север Поднепровья, видимо, усиливается и приводит к ассимиляции восточных балтов славянами. Элементы балтийской культуры начинают быстро исчезать, а после середины X века они почти совершенно не проявляются в археологическом материале из смоленского Поднепровья.

Эльвира Д. Шноре

Рига

ЛАТГАЛО-СЛАВЯНСКИЕ КОНТАКТЫ НА ТЕРРИТОРИИ
ВОСТОЧНОЙ ЛАТВИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ I-ГО И НАЧАЛЕ II-ГО
ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н.Э.

Вопросов взаимоотношений балтийских племен и славян на основе письменных источников в некоторой мере касались уже прибалтийские немецкие историки¹. По мере накопления в музеях археологического материала в конце прошлого столетия, для освещения этих вопросов могли быть привлечены и археологические данные². В эту работу включились и русские ученые. Первой обобщающей работой, написанной на основе археологического материала, т.е. данных погребальных памятников восточной Латвии, была диссертация Ф. В. Баллодиса³, в которой наряду с характеристикой культуры обитателей восточной Латвии — латгалов, трактовались и их положительные связи с соседями кривичами. Значительная работа по разведке и учету археологических памятников восточного пограничья республики была проведена в 1925/26 гг. Управлением по делам памятников. Выявленные в результате работы этой экспедиции разнообразные погребальные памятники и городища (были проведены также раскопки небольшого масштаба) дали основание руководителю экспедиции выступить со статьей о древней славяно-латышской границе⁴. Изложенные в этой статье основные положения об отличительных признаках славянских и латышских курганов, как и отличий в погребальном инвентаре не потеряли значения и в наши дни. Зато не

¹ Fr. Keussler, Zur Frage der kulturellen Beeinflussung der Letten durch die Russen in der vordutschen Periode. „Magazin der lett. lit. Ges.“, Bd. 20, 1 (1897), 20, 2 (1901). Fr. Kreussler, Die Tributpflichtigkeit der Landschaft Tolowa an die Pleskauer. „Mitth. Rig.“ Bd. 14, Heft 3, 1886.

² Ник. Харузин, Обзор доисторической археологии в Эстляндской, а также Лифляндской и Курляндской губерниях. „Временник Эстляндской губернии“, книга 1, Ревель 1894.

³ Ф. В. Баллод, Некоторые материалы по истории латышского племени с IX по XII столетие. Москва 1910.

⁴ Fr. Balodis, L'ancienne frontière slavo-latvienne. „Conference des historiens des états de l'Europe Orientale“, Varsovie 1928.

выдержала критики постулируемая автором двойная линия укреплений — городищ, обращенная против восточных соседей в виду разнородности городищ в хронологическом отношении.

Широко развернутые в советское время археологические исследования мест поселений — древних городищ, как и могильников восточной Латвии дали новый яркий материал для характеристики латгалославянских связей в раннефеодальный период⁵. Кроме полностью исследованного грунтового Нукшинского могильника, расположенного в 11 км от известного Лудзенского (Люцинского) могильника и выявившего 218 погребений так наз. „люцинского типа” и ряда других частично исследованных грунтовых могильников этого вида, новые материалы добыты и раскопками курганов и могильников на восточной окраине республики. Частично исследования осуществлялись совместно с Институтом археологии АН СССР Прибалтийской объединенной комплексной экспедицией⁶. Были охвачены Балвский, Лудзенский и Зилупский районы, как и прилегающий Себежский район в РСФСР.

Однако восточная часть территории Латвии до сих пор еще недостаточно исследована. Густо заселенная в раннефеодальный период восточная Латвия (Латгалия) в первой половине I тысячелетия н. э. имеет сравнительно малую заселенность⁷. До линии Лубанское озеро и ниже заходят прибалтийско-финские каменные могильники, а характерные для римского периода балтские коллективные курганы до сих пор обнаружены лишь в двух местах. В период зарождения классовых отношений карта памятников восточной Латвии пополнилась лишь незначительно⁸. Здесь появляются грунтовые могильники с трупоположением, являющиеся преобладающей формой погребального обряда на этой территории и в раннефеодальный период. Раскопками комплексной Прибалтийской экспедиции коллективные курганы балтского облика были выявлены на самом севере рассматриваемой территории — в Шкилбены, на Дзилнаскалнсе (Балвский р-н). В одном из двух исследованных курганов было вскрыто парное трупоположение, при чем на шее одного из скелетов

⁵ А. Стубавс, Археологические исследования на территории Советской Латвии в 1945—1960 гг., (на лат. яз. с русск. резюме), „Arheologija un Etnografija”, IV, Riga 1962.

⁶ В 1952, 1954 и 1955 гг. Ср. Э. Шноре, Участие археологов Латв. ССР в комплексной Прибалтийской археологической, этнографической и антропологической экспедиции (на лат. яз.), „Latv. PSR ZA Vestis”, 1957, Nr. 4.

⁷ ср. карты Р. Шноре, Археологические карты Латвии 1:1—4 вв. и 2:5—8 вв. (на лат. яз.), „Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum”, Rigae 19.—23. VI 1930, tomus I, supplementum II, Rigae 1936.

⁸ см. составленную Р. Шноре, карту № 2.

найдена бронзовая гривна с раструбчатыми концами III в. н.э., на груди железная посоховидная булавка, а у головы другого, ориентированного в противоположном к первому направлению (с ЮВ на СЗ) — маленький глиняный сосуд с расширяющимися кверху стенками. Для обоих одновременных погребений характерно типичное для погребального обряда балтов этого периода помещение камней по обе стороны головы.

В середине I тысячел. н.э. этническая карта восточной Латвии пополняется появлением славянских длинных, удлинённых и круглых курганов. К востоку от гг. Лудзы и Зилупе насчитывается около 20 могильников, содержащих курганы упомянутого типа. Как правило, длинные курганы⁹ встречаются в курганных могильниках, содержащих и удлинённые и круглые курганы. Такое совместное бытование длинных и круглых курганов обычна и на коренной кривичской территории¹⁰. В большом курганном могильнике на восточном берегу озера Синее (66 курганов), растянувшимся на протяжении 1,5 км¹¹, уже на территории Псковской области РСФСР, длинные курганы составляли отдельную группу на северном краю могильника. Примечателен комбинированный курган этого могильника: от центрального круглого, высотой в 2 м кургана в обе стороны ответвлялись два длинных кургана. В этом могильнике, содержащим как длинные, так и круглые и удлинённые курганы, были представлены также сошны новгородского типа.

Экспедицией под руководством старп. научн. сотрудника Института Археологии АН СССР С. А. Таракановой был исследован один удлинённый курган в могильнике у с. Каталава, вблизи Зилупе. В могильнике, насчитывающем 54 кургана (рис. 1), преобладали круглые (32), остальные, кроме одного длинного имели удлинённую форму. Размеры исследованного удлинённого кургана 15,75 × 9,80 при высоте в 1 м. Автором раскопок здесь было определено 16 трупопожжений на материке (рис. 2), в 6 случаях при кальцинированных костях, частично расположенных гнездообразно, а иногда враспыленную, были обнаружены и черепки лепной керамики. В кургане вблизи кальцинированных костей обнаружены угольки как сравнительно большие так и мелкие.

Ряд славянских могильников восточного пограничья Латвии содержит только круглые курганы. Таким могильником является частично исследованный вышеупомянутой экспедицией курганный мо-

⁹ до сих пор на территории Латвии не исследовались.

¹⁰ В. В. Седов, Кривичи. „СА“, 1960, № 1, стр. 48.

¹¹ обследован Прибалтийской комплексной экспедицией в 1954 г.

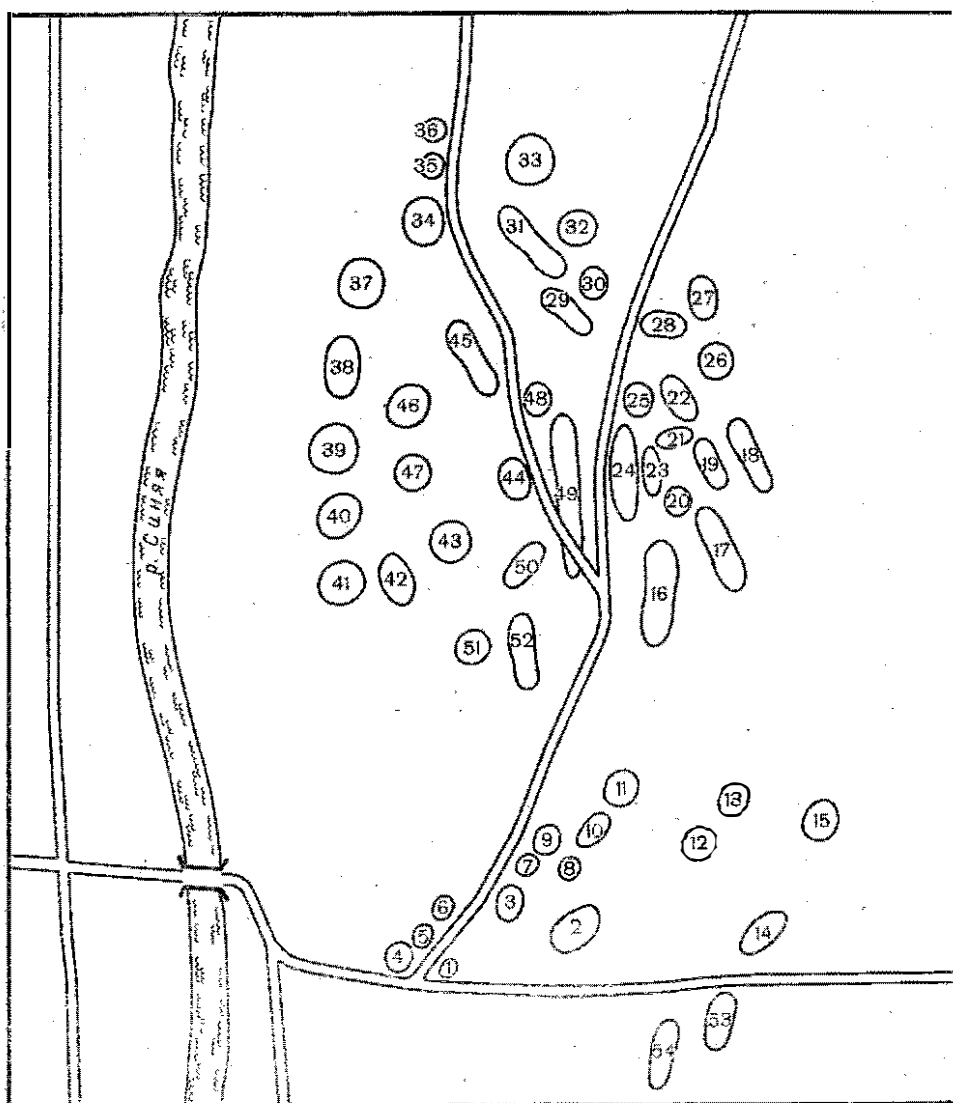

Рис. 1. План исследованного могильника у с. Катава

могильник в Пасиена, недалеко от Зилупе. Из 17 курганов Пасиенского могильника высота пяти курганов конической формы превышала 2 м при диаметре 14—16 м, диаметр остальных 5—14 м при высоте 59 см — 1 м. Аналогичский могильник, состоящий из 12 круглых, высотой в 2 и 1 м конической формы курганов, был обнаружен и частично исследован экспедицией в Себежском районе Псковской области около с. Дедино. Для всех исследованных экспедицией курга-

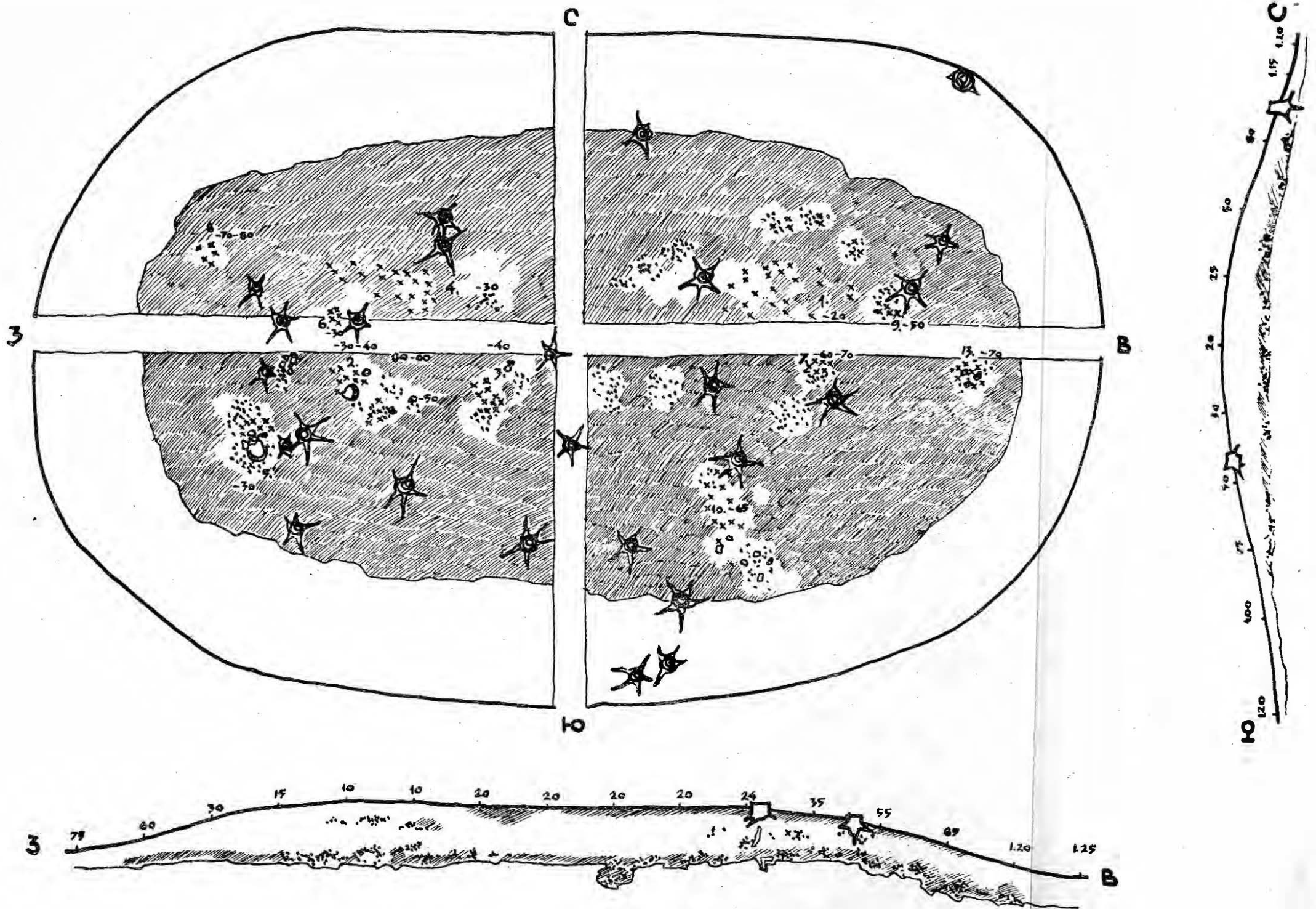

Рис. 2. План исследованного кургана у с. Каталава

нов (четыре в Пасиена и двух в Дедино) характерен мощный зольно-угольный слой на уровне материка и окружающий курган ровик. Во всех Пасиенских курганах были обнаружены остатки трупосожжений, по большей части помещенных в гнездышках на незначительной глубине, в 10—20 см в центральной части насыпи курганов, оба Дединских кургана оказались пустыми. Находки в виде 7 черепков круговой керамики были обнаружены только в одном, самом низком (высотой в 70 см) Пасиенском кургане. Черепки керамики находились в углистом зольном слое в насыпи кургана на глубине 35 см. Керамика каталавского кургана по своему характеру отличается от обнаруженной в памятниках балтов; она по большей части происходит от больших, толстостенных сосудов и небрежно обработана.

Интенсивное расселение кривичей в VII—IX в. и появление кривичских курганов на юго-востоке Латвии усматривается как одна из причин, вызвавших продвижение латгалов на север, в районы ранее заселенные прибалтийскими финнами.

Этнический состав восточной Латвии в I тысячел. н. э. складывается из трех элементов: балтского, финского и славянского. Это определило известный этнически смешанный характер этой территории. Как это показали раскопки поселения в Кивты (Лудзенского р-на), в первой половине I тысячел. н. э. эта территория имела сношения с племенами дяковской культуры в верхнем Поднепровье¹².

Круглые курганы с трупосожжениями кривичей к концу I тысячел. н. э. сменяются более низкими курганами с трупоположением. Несколько курганов с круговой керамикой X в. были исследованы ранее в с. Матьшпонки, Чернауски, Волкорезы и др. местах Лудзенского района. Хотя эти погребения и имеют славянский облик, выражающийся главным образом в наличии глиняного сосуда славянского типа, в ориентации погребений прослеживаются балтские влияния: противоположная ориентация мужчин и женщин.

Кроме упомянутых курганов с трупоположением, распространенных узкой полосой по юго-восточному пограничью республики, в раннефеодальный период в восточной части Латвии получают распространение курганные могильники другого типа. Это полусферические насыпи над трупоположениями в грунтовых ямах с противоположной ориентацией мужских (В-З) и женских (З-В) погребений. Как погребальным инвентарем, так и ориентацией эти погребения ничем

¹² Исследованное в 1956—1957 гг. Институтом истории АН Латв. ССР поселение, на место которого после был устроен грунтовой могильник латгалов VII—XII вв. дало кроме типичных для прибалтийско-финских памятников этого периода изделий большое количество текстильной керамики.

не отличаются от численно преобладающих в этот период грунтовых могильников восточной Латвии. Сравнительно богатый антропологический материал восточной Латвии позволил выделить наряду с европеоидным антропологическим типом, характерным для более западной части территории, тип с несколько слабее выраженной массивностью, мезокранный, с монголоидными чертами в строении лица¹³. Антропологом Р. Денисовой отмечаются сходные черты в краниологическом материале финского населения представленном курганами XII—XIV вв. северо-западных земель Великого Новгорода¹⁴. На антропологическом материале населения восточной Латвии тесно примыкающем на севере к прибалтийско-финскому населению, несомненно должны быть прослежены и черты, характеризующие финский антропологический тип. Все же до сих пор еще мало выделен антропологический материал из вышеупомянутых курганных могильников латгалов и не дано сопоставление его с антропологическим материалом из грунтовых могильников латгалов. С накоплением большего материала по обоим видам погребальных памятников может быть удастся выделить и отличительные антропологические признаки.

Вопрос об этнической подоснове курганного обряда латгалов раннефеодального периода в восточной части Латвии еще требует уточнения. Хотя в прослеживаемом с XI в. курганном погребальном обряде принято усматривать славянское влияние, редки случаи, когда определенной этнической единицей перенимается кардинально отличительный от обычного погребальный обряд с сохранением всех других моментов обряда и материальной культуры. Известно, что именно погребальный обряд является важнейшим признаком, отличающим археологические памятники разных этнических групп населения¹⁵. Необходимы дальнейшие систематические исследования курганных могильников латгалов и более широкие антропологические данные.

Восточная часть обитаемой латгалами территории, как и прилегающая к востоку славянская территория является местом тесного соприкосновения как и обоюдного культурного взаимодействия балтских и славянских элементов. Как давняя, заселенная балтами тер-

¹³ Р. Денисова, Особенности антропологического типа восточных латышей в связи с их этнической историей. (на лат. яз.) „Arheologija un Etnografija” VIII.

¹⁴ В. В. Седов, Антропологические типы населения северо-западных земель Великого Новгорода. „КС ИЭ” АН СССР 1952, вып. XV.

¹⁵ Х. А. и А. Х. Моора, Из этнической истории води и ижоры, Сб. „Из истории славяно-прибалтийско-финских отношений”. Таллин 1965, стр. 64.

ритория¹⁶ она сохраняет элементы своей культуры как субстрат в погребальных памятниках появившихся на этой территории славян кривичей — длинных курганах¹⁷. Следует отметить, что материал латгальского облика в последнее время добыт также в курганах Смоленской обл. близ дер. Акатово¹⁸.

В конце I и начале II тысячел. н. э. когда на обоих этнически различных территориях устанавливается курганный обряд погребения с труположением, на территории латгалов это знаменует, по всей вероятности, славянское влияние, славяне же воспринимают грунтовую подкурганную яму, ряд видов украшений и, как показал В. В. Седов¹⁹, в некоторых случаях сохраняют на бывшей балтской территории восточную ориентировку погребений. Проведенные Ф. Д. Гуревич и С. А. Таракановой на этой соседней с латгалами территории исследования показали, что при труположениях в круглых курганах XI века (дер. Шакелево) преобладает западная ориентировка как мужских так и женских погребений. Погребение совершено или на уровне материка, или в подкурганной могильной яме²⁰. В Таборе Глинском (раскопки 1955 г. С. А. Таракановой) выявлена 3 или СЗ ориентировка захоронений в подкурганной яме. СЗ ориентировку и подкурганную яму имело также погребение у с. Горбуны.

Материалы показывают, что в могильном инвентаре Себежских круглых курганов с труположением представлены как чисто кривичские формы: височные кольца кривичского типа, завязанные витые браслеты, глиняные горшки, витые из двух проволок шейные гривны и др., так и латгальские: головные спиральные венки с перекладинами²¹, подковообразные фибулы со спиральными завитками на концах²², браслеты с звериными головками на концах²³

¹⁶ Х. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен", „СА" 1958 № 2.

¹⁷ М. Шмидекельм, Курганные могильники в Линдора и других местах юго-восточной Эстонии, Сб. „Из истории славяно..." стр. 56. П. Н. Третьяков, Северные восточно-славянские племена, „МИА", № 6, М. 1941, рис. 18.

¹⁸ Е. А. Шмидт. Поле погребений и курганы у дер. Акатово Смоленской области. „СА", 1962 № 4.

¹⁹ В. В. Седов, Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах древней Руси. „СА", 1961 № 4.

²⁰ Отчет Ф. Д. Гуревич о проведенной в Себеже работе в 1952 г. хранящийся в Себежском краеведческом музее.

²¹ Найдены в курганах № 7 и 8 при с. Гольшево (раскопки 1948 г. Е. В. Савицкого). Инвентарь в Себежском музее.

²² Курганы № 7 и 10 в Горбуны.

²³ Курган № 28 в Горбуны, Курган № 10 в Гольшево.

и др. Ряд схожих черт прослежен также в технике изготовления и орнаменте одежды латгалов и соседей славян²⁴.

В результате оживленных торговых и культурных связей на территории восточной Латвии проникают изделия из русских городов, а также при их посредничестве из более отдаленных территорий²⁵. Русский импорт тяготеет к р. Даугаве, являющейся важной водной магистралью и транзитным путем в раннефеодальный период, хотя в связях с русскими землями большое значение имеет и Гауенский водный путь, также как и сухопутные пути.

Массовый материал импортных вещей (рис. 3), распространявшихся мелкими торговцами, представлен предметами украшения: стеклянными браслетами, бусами, бронзовыми крестиками, и веретеными пряслицами из розового шифера.

Наибольшее число, — более 200 фрагментов стеклянных браслетов — до сих пор найдено в раскопках Старой Риги. Браслеты имеют зеленую, синюю, коричневую и желтую расцветку. Преобладают крученые, реже представлены хронологически более поздние гладкие. Зеленые браслеты нередко имеют перевитые желтого жгутика. Браслеты обнаружены в Риге в раскопках на площади Альберта и на берегу Даугавы вблизи бывшей Ратупной площади, в слоях XII—XIV вв.²⁶ Некоторое число стеклянных браслетов добыто раскопками крупного административного центра — Кокнесского городища. Раскопки Асотского городища²⁷ дали только 4 фрагмента стеклянных браслетов. Этот характерный для русских горожанок вид украшений никогда не встречается в могильниках Латвии. Многочисленны находки стеклянных бус разного вида²⁸. Сравнительно широко распространены находки пряслиц из розового шифера (более 90 экз.)²⁹. Кроме мест поселений они представлены в более богатых погребениях могильников сельского типа.

Широко распространенные разного вида крестики (более 200 экз.)³⁰.

²⁴ А. Зариня, Черты общности в тканях латгалов и славян XII—XIII вв. (на лат. яз.) „Archeologija un Etnografija” VIII.

²⁵ Э. С. Мугуревич, Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига 1965.

²⁶ Этой информации автор обязан руководителем археол. отдела Госуд. Рижского ист. музея М. Вильсоне.

²⁷ Э. Д. Шноре, Асотское городище, Рига 1961, рис. 3.

²⁸ Обзор бус Асотского городища с привлечением схожих находок из восточной Латвии дан Ю. Л. Щаловой и И. В. Дайгой в приложении к монографии Асотского городища. „МИАЛ” 2, стр. 185—199.

²⁹ Э. С. Мугуревич, Изделия из розового шифера на территории Латвии (на лат. яз.). „LPSR ZA Vestis”, 1960 Nr 9.

³⁰ ср. указ. выше монографии Э. С. Мугуревича.

только отчасти являются проявлением христианской православной религии, неоднократно они употреблялись как украшение и, наряду с бусами и раковинами каури входили как составная часть ожерелий³¹. Как доказательство уже ранее высказанного предположения о частичном местном изготовлении этих крестиков, можно привести обнаруженную в раскопках городища Кишукалнс (Лудзенского р-на) глиняную литейную форму для отливки крестика. Единичны находки энколпионов. Кроме большого экземпляра их Кишукалнса, 4 небольших энколпиона составляют часть ожерелья из Яунпиебалга. Параллели этим крестикам имеются в материалах как Древнего Новгорода³² так и ряда других русских городов.

Отдельными экземплярами обнаружены височные кольца: вятичей (Друсты), радимичей (Олинькалнс), киевлян (Олинькалнс), вятичские ажурные перстни (Асоте) и витые браслеты с петельчатыми концами (Асоте). Массивный плетеный браслет славянского облика с утончающимися концами из Асоте имеет перевитые тонкого витого шнура, характерную особенность материальной культуры латгалов в конце XII в. В поселениях Подаугавья довольно часты и считающиеся вятичскими загнутоконечные браслеты. Два из них орнаментированы мотивом акантового листа, мотива обычного для византийского искусства. На городище Кишукалнс обнаружен также фрагмент овальноконечного пластинчатого браслета с человеческой маской.

Импорт из Киевской области является бронзовая булава Асотского городища.

Крайне интересной находкой является безмен³³ найденный в 7 слое VII раскопа предградья Кокнесского городища датируемый началом XIII в. Аналогический экземпляр того же времени обнаружен в Наревском раскопе в Новгороде³⁴. Новгородский экземпляр определяется Б. А. Колчиным как крюк большого торгового безмена. Этот перенятый от славян предмет сохранил и русское название (лат. *bezmens*).

Через русские города, возможно через Полоцк, из северного Причерноморья на Асотское³⁵ и Кокнесское городище³⁶ были приве-

³¹ В отдельных случаях найдено по 7 крестиков. Ср. „История Латв. ССР“, том 1 Рига 1952, рис. 31.

³² М. В. Седова, Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.), „Труды Новгородской экспедиции“, II „МИА“, 65, Москва 1959, рис. 4: 12, 16.

³³ Раскопки А. Стубавса в 1963 г., инв. № 3202.

³⁴ Б. А. Колчин, Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. „Материалы Новгородской экспедиции“, II „МИА“, 65, Москва 1959, стр. 97, рис. 81: 1.

³⁵ Э. Д. Шноре, Асотское городище, рис. 132.

³⁶ VII раскоп, слой 9/10 вв.

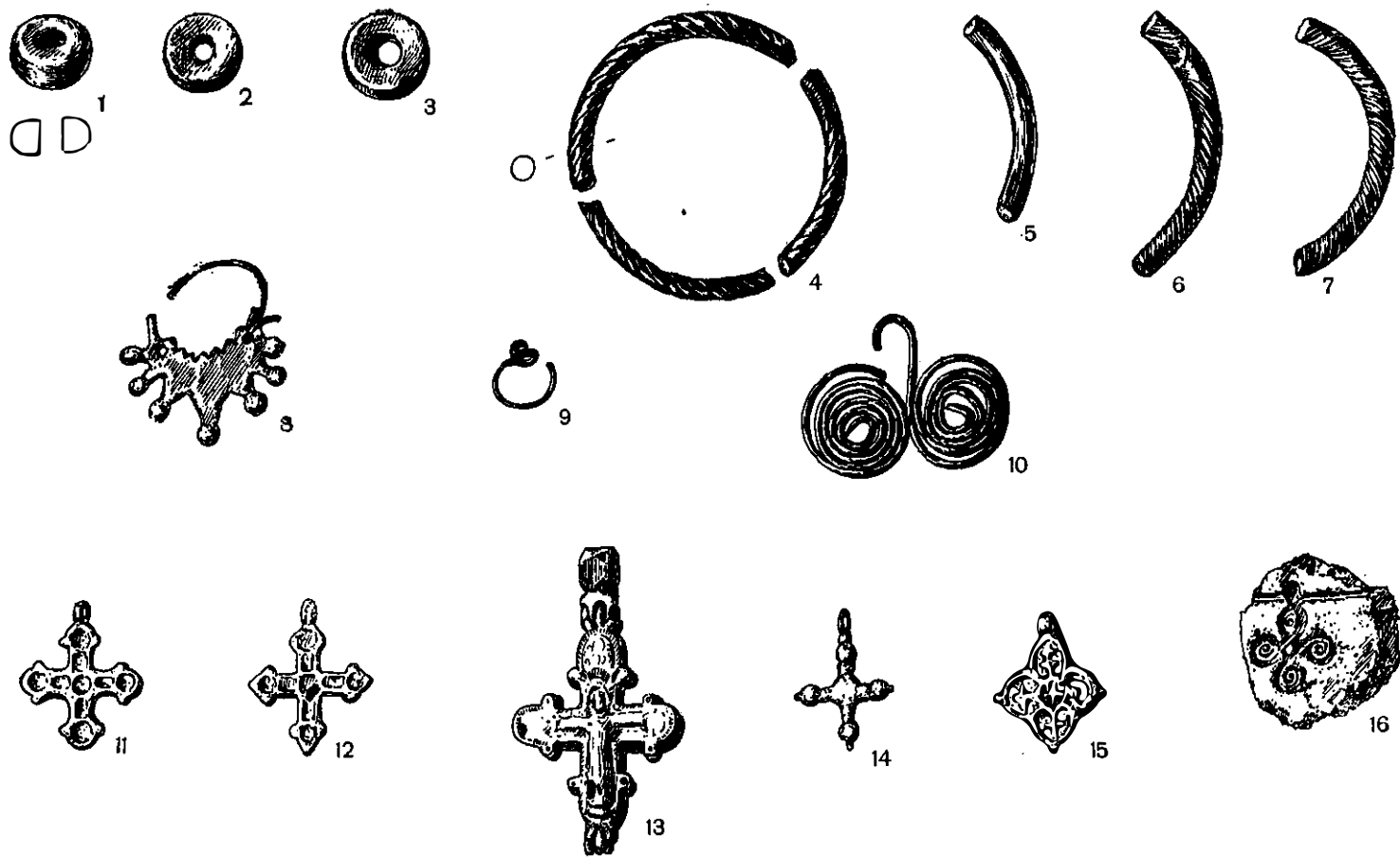
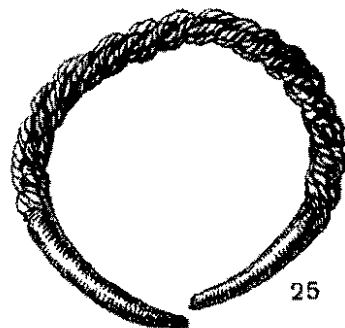
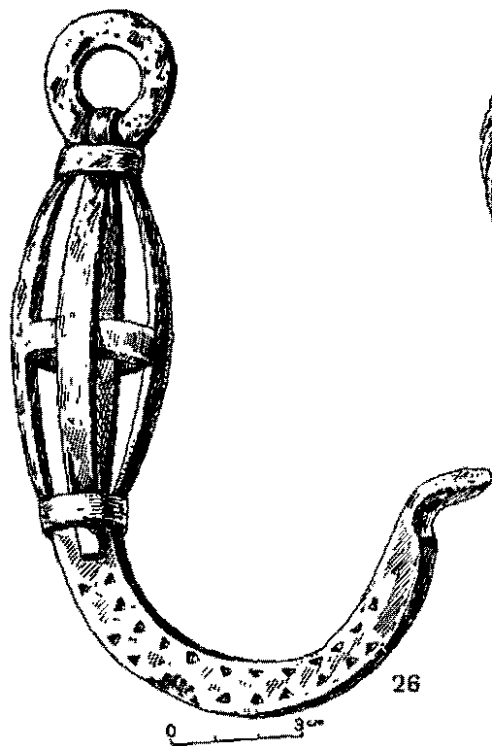
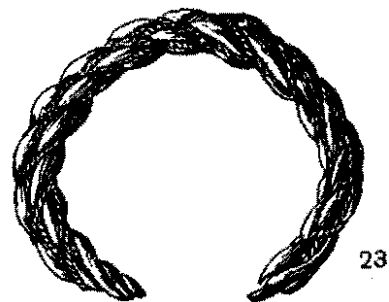
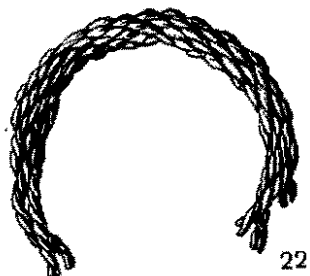
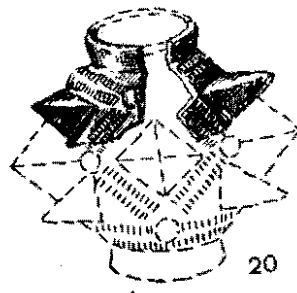

Рис. 3. Образцы славянского импорта как и предметов, отражающих славянское влияние.

1, 13, 16 — Кишукалис; 2, 6, 7, 10—12, 14, 15 — Асоте; 3, 5 — Кожнесе; 4 — Рига; 8—9 — Олинькалис.

[188]

17, 18, 21 — Кишукалис; 18, 20, 22, 23—25 — Асоте; 26 — Кокнесе.

зены глиняные амфоры, являющиеся тарой для жидкостей, обычно масла или вина. Особо следует отметить обнаруженную в раскопках городища Кокнесе в слое XI в. свинцовую печать с изображением св. Георгия и св. Софии и надписями на греческом языке³⁷. Кроме перечисленных категорий русского импорта, обнаружены также монеты.

В последние годы, раскопками в Кокнесе выявлено также влияние русской культуры в строительстве³⁸, как и в формах орудий труда. Залегавшие на большой глубине строительные слои имеют хорошую сохранность деревянных конструкций. В застройке преградья обнаружена при жилом доме завалинка — типичная деталь северо-русского строительства.

Как центра первых государственных образований Придаугавья Кокнесе и Ерсика дали наиболее яркий материал, свидетельствующий о тесных культурных связях с русскими землями, в первую очередь с Полоцком. Время господства князя Ветсеке — Вячко в Кокнесе XII—начало XIII в.) знаменуется хозяйственным подъемом и находками предметов роскоши. Найдены орнаментированные серебряными гранулами и плакировкой шпоры, в некоторых случаях прослежено позолочение предметов украшений.

Латгалло-славянские связи засвидетельствованы также языкознанием. В латышский язык вошло более 200 наименований заимствованных из славянских языков³⁹.

Свидетельством того, что эти связи не были односторонними являются изделия балтского происхождения, обнаруженные при раскопках русских городов. Раскопки Полоцка дали сравнительно много янтарных изделий браслет куршского типа, подковообразные фибулы. В материалах раскопок Новгорода представлены как фибулы латгалов⁴¹ так и финских ливов⁴² и эстов⁴³. Через Прибалтику в Новгород проникли поздние кольцеобразные фибулы⁴⁴. Балтски-

³⁷ Предградье II раскоп, II слой, инв. 2074. Второй экземпляр печати обнаружен в Полоцке в XIII строительном горизонте начала XIII в. Ср. В. А. Рыбаков, Печать Георгия и Софии. „КС“ XXIX, Москва 1949.

³⁸ А. Стубавс, Археологические раскопки в Кокнесе в 1963 году. Тезисы докладов на научной отчетной сессии, посвященной итогам археологических и этнографических экспедиций 1963 г. Рига 1964.

³⁹ Л. Эндзелис, Латышские заимствования из славянских языков. „Живая старина“, вып. 3, Дерпт 1899. Его же, Древнейшие славяно-балтские языковые связи. „LPSR ZA Vēstis“ 1952 № 3, стр. 33—46.

⁴¹ М. В. Седова, Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). „Труды Новгородской экспедиции“, 11 „МИА“, 65, М. 1959, рис. 6:12, 13, 16.

⁴² там же рис. 6:3.

⁴³ там же рис. 6:20—21.

⁴⁴ там же рис. 6:1, 2, 4, 5.

ми формами являются также обнаруженные в Новгороде булавы⁴⁵, перстни⁴⁶, браслеты⁴⁷. Куршские изделия выявлены в русском слое в Гродне⁴⁸. Таким образом археологические данные позволяют проследить взаимное влияние материальной и духовной культуры славян и латгалов.

⁴⁵ там же рис. 5:1, 3, 4.

⁴⁶ там же рис. 10:1, 2, 4, 5, 14.

⁴⁷ там же рис. 9:23, 24, 29.

⁴⁸ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, „МИА”, 41, М. 1954, рис. 31:2, 5, 6; рис. 89:1.

Владимир Т. Пашуто

Москва

ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА

В нашей историографии пока еще недостаточно исследован вопрос об этнической и экономической сложности и обусловленной ею неоднородности политической структуры Древней Руси. Фактически еще не изучены общие закономерности естественно-исторического процесса формирования и развития этого государства, сумевшего не только сохранить (видоизменяя форму власти) свое единство вплоть до горьких лет вторжения монгольских орд с Востока и рыцарских полчищ с Запада, но и возродить и упрочить его в последующие столетия.

Старая дворянско-буржуазная историография — Н. М. Карамзин, С. М. Соловьев, В. О. Ключевский и др. — не видела в иноязычных народах России субъекта истории. Им была отведена традиционная в буржуазной науке третьестепенная роль „дикарей“, покорению и „просвещению“ которых служили русская государственная власть и церковь¹.

Ныне для исследования этой проблемы созданы необходимые предпосылки потому, что советская наука, проникнутая идеями интернационализма, определила главные этапы социально-экономической истории и коренной Руси и подвластных ей народов².

Если мы бросим взгляд на карту нашей страны времен Владимира Святославича, то без труда обнаружим, что граница собственно Руси не была однородной; лишь на сравнительно незначительном протяжении она была государственной, т. е. отделяла Русь от других самостоятельных государств, а именно — Венгрии, Польши и, может быть, Чехии; на всем остальном протяжении Русь граничила

¹ Н. М. Карамзин, История государства Российского, изд. 5, кн. I, т. II, СПб. 1842, стр. 67, 70 и др.; С. М. Соловьев, История России, кн. I, М., 1959, стр. 74, 118—120, 197 и др., ср. стр. 751; В. О. Ключевский, Курс русской истории, Соч., т. I, М., 1956, стр. 160 и сл., 279 и сл.

² „Очерки истории СССР“ (III—IX вв.), М., 1958; „Очерки истории СССР“, (IX—XIII вв.), М., 1953.

с землями народов, либо еще не имевших государственной организации, либо знавших лишь ее начальные формы. Другая особенность границ заключалась в том, что подавляющее большинство этих народов находилось в той или иной форме политической зависимости от Руси. Территория, населенная этими народами, была значительно больше собственно древнерусской.

Огромное Древнерусское государство включало 22 разноязычных народа. Причем, в отличие от Византийской империи, подчинявшей 20 народностей³, где греки были в меньшинстве, Древнерусское государство имело этнически, экономически, политически и культурно преобладавшее ядро, населенное древнерусской народностью. Все возрастающее прогрессивное влияние собственно Руси на подвластные народы бесспорно. Именно эта особенность структуры предопределила его долговечность.

Хронологической гранью образования Древнерусского государства в его сложном этническом составе можно условно считать время между княжением Владимира Святославича (980—1015) и Владимира Мономаха (1113—1125). Именно в это время христианскому монарху собственно Руси был усвоен титул — „самовластец“⁴; к этому времени более или менее четко определился круг подвластных Руси народов.

Такая сложная структура Древнерусского государства возникла не вдруг; она имеет глубокие исторические корни. Советские историки немало сделали для их изучения.

Исторически сложившаяся неравномерность развития хозяйства у отдельных народов нашей страны образовала экономическую основу Древнерусского государства — естественно-географическое разделение труда.

Основное ядро государства — Древняя Русь, при всем разнообразии естественно-географических предпосылок и общественно-политических форм, — представляла собой относительно феодально-развитую земледельческую страну. Притом и внутри коренной Руси аграрная структура не была однородной (смесь пашни, жодсеки, перелого).

Другие, подвластные Руси народы еще только находились на пути к феодализму и по уровню хозяйства могут быть разделены, понятно очень условно, на несколько весьма различающихся между собой групп: прибалтийские земледельческие народы (пруссы, литовцы, латыши, эстонцы, воль, ижора) — на западе; причерноморские

³ М. Б. Левченко, История Византии, М. - Л., 1940, стр. 143.

⁴ „Повесть временных лет“, ч. I, М. - Л., 1950, стр. 101 (1036 г.); ср. М. Н. Тихомиров, Малоизвестные памятники, „Труды Отдела Древнерусской Литературы“, т. XVI, М. - Л., 1960, стр. 455; Б. А. Рыбаков, Русская эпиграфика X—XIV вв. Сб. „История, фольклор, искусство славянских народов“. V Международный съезд славистов, М., 1963, стр. 58.

кочевые народы (печенеги, торки, половцы), степные скотоводы — на юге; известные своими охотничье-рыболовными промыслами корелы, лопари (саамы), коми, ханты-мансийцы — на севере; смешанные формы хозяйства наблюдались у народов Поволжья — (черемисы-мари, мордва, буртасы, вяда) и Северного Кавказа (косоги-осетины, обезы).

Едва наметилось превращение союзов земель в раннефеодальное государство, как у кормила власти появились представители древнерусской знати.

Хотя и создание и упрочнение институтов нового, государственного строя взяла в свои руки славянская знать, Древнерусское государство возникло и развивалось как этнически неоднородное. Объяснение этому надо искать в очень сложных явлениях славянской догосударственной народной колонизации и в государственном объединении земель — членов славянской конфедерации; некоторые из них находились под иноземной властью, другие были союзны с землями неславянскими (например, кривичи — с литовцами, словене — с эстами и т. п.). Объединяя славян, государство походя распространяло свою власть и на некоторые неславянские земли.

Четырнадцать земель (бывших племен) славянской конфедерации не на одинаковый манер вошли в состав государства, но их знать попала в более привилегированное положение, особенно знать Полян-ской земли — основы Нижней Руси и Словенской земли — основы Верхней Руси. Были колонизованы неславянские земли, подвластные Верхней Руси: финно-угорские — меря, весь, мурома, лама (?), заволочкая чудь — на северо-востоке; водь и изгора — на северо-западе. На колонизованных землях возникли русские города Рязань, Муром, Суздаль, Белоозеро, Ростов и др. Это — славяно-финский симбиоз; он протекал в разных частях страны неодинаково, а следы его жили очень долго⁵.

Славянская колонизация не привела к ассимиляции этнически и экономически более устойчивых народов. Напротив, в Прибалтике совокупность эстонских областей слилась в „Тудскую землю“, аукштайтско-жемайтско-ятвяжских — в Литву, заметно окрепла Латгалия; в Поволжье — консолидируется мордва, черемисы (мари); на Севере — пермь и печора образуют народ коми; крепнет и выделяется в особую землю Корелия, сохраняются более отдаленные этнические группы — лопари (саамы), самоеды, югра (будущие ханты-манси).

⁵ Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт, Археологическое изучение древнерусского города. „Краткие сообщения Института Археологии АН СССР“, в. 96, 1963, стр. 10—12.

Следовательно, глубоко прогрессивная этническая консолидация ряда народов Восточной Европы восходит ко временам Древнерусского государства.

В отличие от колонизации северо-западной, где Русь столкнулась с внешнеполитическими соперниками (Швецией, Данией, Норвегией, Германией) лишь в конце XII в. и северо-восточной, где противником была одна Волжская Булгария, на юге (я не говорю здесь о землях Причерноморья, славянская колонизация которых в первые века нашей эры остается вопросом, подлежащим специальному археологическому исследованию⁶ колонизация встречала потоки кочевников — аваров, болгар, венгров, печенегов, торков, половцев и испытывала сопротивление Византии, Хазарии, а в дальнейшем и Венгрии. Консолидация степных народов осуществлялась по мере развития симбиоза тюркской кочевой и древнерусской земледельческих форм общественного строя.

Определяющим в отношениях Руси с подвластными народами было прогрессивное влияние, которое проявлялось многообразно. Эта первостепенной важности проблема все более полно изучается археологами и историками в течение последних двадцати лет. В трудах А. В. Арциховского, X. А. Моора, В. В. Седова, Я. В. Станкевич, Ф. Д. Гуревич и др. представлена история славянской колонизации северо-западных земель^{6а}; начальные этапы северо-восточной колонизации отражены в работах В. И. Равдоникаса, М. В. Талицкого, Л. А. Голубевой, Г. А. Чернова, А. В. Никитина, Н. Н. Гуриной и др.⁷; исследования А. П. Смир-

⁶ См. В. А. Рыбаков, Предпосылки образования древнерусского государства. „Очерки истории СССР” (III—IX вв.), стр. 868.

^{6а} X. А. Моора, Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным), „СА”, т. XVII, (1953), стр. 105—132; В. В. Седов, Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли. „МИА”, № 92, М., 1960; его же, Кривичи, „СА”. № 1, 1960, стр. 47—62; его же, Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах Древней Руси, „СА”, № 2, 1961, стр. 103—121; Я. В. Станкевич, К истории населения верхнего Поволжья в I и начале II тыс. н.э. „МИА”, № 76, М., 1960; Ф. Д. Гуревич, Древности белорусского Пономья, М. - Л., 1962.

⁷ См. Н. Н. Гурина, Древняя история северо-запада европейской части СССР. „МИА”, № 87, М., 1961, стр. 175—534; ее же, Некоторые данные о заселении южного побережья Кольского полуострова. „СА”, т. XII, стр. 105—127; М. В. Талицкий, Верхнее Приквмье в X—XIV вв. „МИА”, № 22, 1951; А. В. Никитин, О начальном периоде истории города Вологды, „КСИИМК”, в. 81, 1960, стр. 31—37; Г. А. Чернов, Стоянки древнего человека в бассейне реки Печоры, „КСИИМК”, в. 23, 1948, стр. 50—59; Л. А. Голубева, Белозерская весь и ее западные соседи в X — нач. XII вв., „Скандинавский сборник”, т. 8, Таллин 1964, стр. 285—296.

нова, Е. И. Горюновой, А. Л. Монгайта, О. Н. Бадера, Т. Н. Никольской, Б. А. Оборина по-своему раскрывают процесс колонизации Волги, Камы и Оки⁸; труды М. И. Артамонова, П. Н. Ефименко, П. Н. Третьякова, А. Е. Алиховой и др. — земель Подонья⁹; Е. Н. Кушевой и др. — Северного Кавказа¹⁰; И. И. Ляпушкина — Поднепровья¹¹; С. А. Плетневой — степей Причерноморья¹², Г. Б. Федорова — Прутско-Днестровского бассейна¹³. Для изучения балто-славянских связей большое значение имеют исследования наших польских коллег — Е. Антоневица, А. Каминьского и др.

Это — огромный, пока еще недостаточно в историографии оцененный фонд наблюдений и выводов, убедительно свидетельствующих, что главной фигурой могучей экономической колонизации, развернувшейся во второй половине первого тысячелетия на восточноевропейской равнине был славянский земледелец, что экономический прогресс выражался во внедрении земледелия в среду скотоводческих, охотничьих и промысловых народов. Складывание ремесленно-торговых очагов в национальных областях содействовало их этнической консолидации¹⁴.

⁸ Е. И. Горюнова, Этническая история Волго-Окского междуречья — „МИА”, № 34, М., 1961; А. Л. Монгайт, Рязанская земля, М., 1961; О. Н. Бадер, Городища Ветлуги и Унжи, „Материалы и исследования по археологии Приуралья” „МИА”, № 22, М., 1951; А. П. Смирнов, Волжские булгары, М., 1951; его же, Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья „МИА”, № 28, М., 1952; его же, Очерк древней истории мордвы, „Труды ГИМ”, в. XI, М., 1960; его же, Железный век чувашского Поволжья, М., 1961; Т. Н. Никольская, Культура племен бассейна верхней Оки в I тыс. н. э., „МИА”, № 72, М., 1959; В. А. Оборин, Камская археологическая экспедиция 1955 г., „КСИИМК”, в. 74, 1959, стр. 101—109.

⁹ М. И. Артамонов, История хазар, М., 1962; его же, Велая Вежа, „Труды Волго-Донской археологической экспедиции”, т. I „МИА”, № 62, М., 1958, т. 2 „МИА”, № 75, М., 1959. П. Н. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, „МИА”, № 8, М., 1948; А. Е. Алихова, Русский поселок у села Верезовка. — Куйбышевская археологическая экспедиция, т. 3, „МИА”, № 80, М., 1960.

¹⁰ См. „Очерки истории СССР”, (IX—XIII вв.), стр. 662 и сл.

¹¹ И. И. Ляпушкин, Днепроовское лесостепное побережье в эпоху железа „МИА”, № 104, М., 1961; его же, Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Л., 1968.

¹² С. А. Плетнева, Печенеги, Торки и половцы в южнорусских степях. „МИА”, № 62, М.-Л., 1958, стр. 150—226.

¹³ Г. В. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. „МИА”, № 89, М., 1960.

¹⁴ Интересный опыт синтеза археологической литературы принадлежит нашему немецкому коллеге. — В. Widerra, Zur ostslavischen Kolonisation in vor-

Славяно-финно-угорский, славяно-тюркский и славяно-балтийский симбиоз засвидетельствован археологией (трудами Е. И. Горюновой, С. А. Плетневой, В. В. Седова, Х. А. Моора и др.) как длительный, многовековый процесс, археологически отраженный в чересполосных поселениях и смешанных формах материальной культуры, постепенно приводящий к консолидации народностей на более четко очерченных территориях. Примечательно, что не норманы, а славяне были носителями этой колонизации.

С упрочнением Древнерусского государства этот процесс ускорился, охватив огромную территорию от Финского залива до Дуная, от Белого моря до Волги и Дона; он приобрел классовую, феодальную форму организации, важнейшими элементами которой были данничество, торговля, христианизация.

Разумеется, степень зависимости перечисленных народов и размеры подданной Руси территории были весьма разнообразны и неустойчивы и при общей скудности источников точно определить их едва ли возможно.

Во главе этих народов стояла местная знать. Русские князья и бояре, опираясь на иноязычный нобилитет, сохраняли в качестве основной формы эксплуатации земледельцев уже изжитый коренной Русью (хотя и живший в терминологии) сбор дани. Формы дани были разнообразны, зависели от уровня хозяйственного развития земель. На Руси, как и повсюду в Европе, дани считались в ту эпоху естественным источником государственного дохода, который представлял собой разновидность ренты. По мере консолидации народов крещеная иноязычная знать в разных концах страны все шире вовлекается в аппарат государственного управления и сбора дани, видимо, получая свою долю доходов.

Хороший материал сохранился о службе эстонской знати. Избавленная от угрозы скандинавских завоеваний и набегов, эстонская знать нашла свое место в новой структуре власти¹⁵ и потому эстонские друженники были, видимо, в числе послов Руси, заключавших при Игоре мир с Византией¹⁶. И позднее выходцы из Эстонии входили в дружину киевских князей. Владимир I использовал эстонскую рать при подчинении Полоцка¹⁷; следовательно, эстонская знать служила целям борьбы за объединение Руси из Киева, отказавшись от бывшего союза с Кривичской землей.

mongolischer Zeit. „Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas“, Bd. 7, Berlin, 1963, S. 259—317.

¹⁵ ПВЛ, ч. I, стр. 23 (под 907 г.).

¹⁶ Там же, стр. 34 (944 г.).

¹⁷ Там же, стр. 54 (980 г.).

Часть эстонской знати получила образование и вошла в число видных древнерусских правоведов. Бояре Тукий и его брат Микула Чудин служили при киевском дворе. Тукий был в дружине Изяслава (1086 г.) и погиб в битве с половцами на р. Соже (1078 г.). Микула имел лен в Вышгороде и „двор” в Киеве. Упомянутый летописью под 1068, 1072 и 1078 гг., он участвовал в составлении Правды Ярославичей¹⁸. Практика службы эстонской знати на юге сохранялась довольно долго: Иван Чудинович — боярин, дружинник князя Олега Святославича, был участником снema, созванного Мономахом, когда принимался устав о резах¹⁹; под 1136 г. известен Станислав Добрый Тукович, боярин князя Ярополка Владимировича²⁰; наконец, в 90 гг. XIII в., воеводой вольнского князя Мстислава Даниловича был Чудин²¹. Служба выходцев из эстонских лучших мужей в южной Руси, как увидим, вовсе не гарантировала покорности эстов русской феодальной знати.

Новгородские бояре видели в корелах, вожанах, ижорянах, входивших в состав республиканской волости своего рода конфедератов (подобных торкам Киева); корелы и ижоряне боролись вместе с русскими против натиска немецких и шведских рыцарей. Местная служилая знать не только несла военную службу (как вассал-подручник ижорянин Пелгусий), но и использовалась (как финский выходец Семен) в иных целях: Семен с новгородской дружиной собирал дань в Подвизье. Полоцк прибегал к помощи литовских, ливских и водьских отрядов в своих домогательствах на Руси и т.п.

При этом, что очень примечательно, внутреннюю национальную структуру этих земель, как правило, не перекраивали, используя исторически сложившиеся формы властвования²². Погосты, упоминаемые в Прибалтике, в землях северо-востока и некоторых других, были звеньями русской власти; в погостах можно было получить „корм” и „подводы”²³; здесь возводились церкви. В земли, где погостов не было (например ятвягов, коми, ханты-мансийцев, саамов²⁴ и др.) направлялись отряды даньщиков. Но собирали дань местные князьки.

¹⁸ ПВЛ, ч. I, стр. 114, 121, 132; „Памятники русского права” (ниже — ПРП) в. I, изд. А. А. Зимин М., 1952, стр. 79.

¹⁹ ПРП, в. I, стр. 113.

²⁰ ПСРЛ, т. II, стб. 298.

²¹ Там же, стб. 933.

²² А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства, М., 1951, стр. 110.

²³ Грамоты Великого Новгорода и Пскова, М. - Л., 1949, № 83.

²⁴ ПСРЛ, т. II, стб. 835; ПВЛ, ч. I, стр. 167; Новгородская Первая летопись (ниже — НПЛ), М. - Л., 1950, стр. 40—41.

Напомним описание похода воеводы Ядрея с отрядом в две сотни за югорской (ханты-мансийской) данью. Осажденные с их князем в каком-то укреплении югорцы говорят: „копим серебро и соболи и ина узорочья, а не губите своих смерд и своей дани“. В. А. Романов справедливо заметил, что здесь обязанность сбора дани была возложена на местную знать²⁵. Характерно и то, что местное подданное население именуется, как и русские крестьяне, смердами.

Сравнительно-историческое изучение вассальной службы кочевых ханов, подвластных Руси, Венгрии и Византии, позволило выяснить, что за ними сохранялись исконные законы, верования и обычаи („се и при нас ныне половци закон держать отец своих“ и „обычая отец своих творять“), включая суд по нормам обычного права, полигамию, освобождение от налогов с принадлежащих им земель, обособленную военную организацию, правда, подчиненную русским воеводам, получение добычи²⁶.

При тесных связях русской знати с кочевой, понятно формирование тюркского (иногда христианизированного) служилого люда и включение его в пестроязычную русскую дружину. Ясно, что ханы, как и нобили других народов, принявшие православие, попадали в более привилегированное положение. На протяжении XI—XIII вв. источники фиксируют не только сотрудничество иноязычной знати с древнерусскими феодалами, но и возрастающее ее стремление к самостоятельности — на Северном Кавказе, в Половецкой степи, в Прибалтике.

Торговля с народами, попавшими под власть Руси — большая самостоятельная тема. Первые известия о торговле Киевской Руси с печенегами, у которых покупались быки, кони, и овцы — восходят к X веку²⁷. Эта торговля со степью велась и в XII в., даже военные действия не всегда ее прерывали²⁸. Выгодной торговлей с окрестными народами в Новгороде занимались, видимо, специальные купеческие сотни, упомянутые и в Уставе князя Ярослава о мостах: Лопьская, Вочьская, Обониская²⁹. Наличие в Новгороде Чудинцевой и Прусской улиц давно уже понимаются в таком же смысле.

Показателен и пример торговли хлебом волынского Владимира Васильковича с Ятвягией. Ее послы просили: „Господине княже Волю-

²⁵ НПЛ, стр. 233; В. А. Романов, Деньги и денежное обращение. „История русской культуры“, т. I, М. - Л., 1948, стр. 376.

²⁶ ПВЛ, ч. I, стр. 141; ПСРЛ, т. II, стб. 669 (1190 г.).

²⁷ Константин Багрянородный. Об управлении государством, „Известия ГАИМК“, в. 91, Л., 1934, стр. 6.

²⁸ А. Ю. Якубовский, Рассказ ибн-ал-Биби. „Византийский временник“, т. 25, Л., 1928, стр. 67.

²⁹ ПРП, в. I, стр. 207.

димере, приехали есмь к тебе ото всех ятвязь, надеючись на князь [и] бог и по твое здравие. Господине, не помори нас, но перекорми ны себе, пошли господине, к нам жито свое продаят, а мы ради кушим, [а взамен] чего восхочешь: воску ли, бели ль, бобров ли, черных ли коуя, серебра ль, мы ради дамы”³⁰.

Состав вывоза в тех немногих случаях, когда он упомянут, это — хлеб, желез и изделия из него. Археология убедительно свидетельствует о значительном проникновении русской ремесленной продукции на земли всех подвластных народов.

Преобладающее значение имели, однако, натуральные даны. Рост этого рода доходов с подвластных Руси земель находит объяснение в изменении характера и внутренней и международной торговли, в которой с XII в. возрастает роль сырья и продуктов первой необходимости³¹. Нумизматика ясно свидетельствует о проникновении западных денариев в районы русских интересов Поволжья, Приладожья, Подвинья и Прикамья. Металлическое денежное обращение сопутствовало русскому проникновению³².

Прогрессивное воздействие Руси проявлялось не только в зарождении национальных групп феодалов, — ускорялось общественное развитие самих народов, иные из которых при относительно слабом развитии производительных сил перешли от родового и первобытно-патриархального строя к феодализму, минуя развитое рабство. Русь привлекала народы к совместной борьбе против других, подчас более алчных феодалов (скандинавских, датских, немецких рыцарей).

Прогрессивное культурное значение имело и распространение христианства. Заинтересованность церкви в расширении подвластных Руси земель была прямой: по статьям четвертой и пятой Устава Владимира Святославича церковная юрисдикция, а значит и десятина от даней распространялась на всю христианизированную территорию³³. В Уставе Святослава и приписках к нему весьма конкретно изображена церковная фискальная организация по сбору даней — денежных, меховых, медовых, соляных³⁴.

Церковь опасалась сближения между русским и другими народами. Митрополит Иоанн II (1080—1089) оставил колоритные мысли о языч-

³⁰ ПСРД, т. II, стб. 879.

³¹ В. М. Потин, Причины прекращения притока западноевропейских монет на Русь в XII в., „Международные связи России до XVII в.“, М., 1961, стр. 88.

³² В. М. Потин, Древняя Русь и европейские государства в X—XIII в., Л., 1968, стр. 14.

³³ ПРП, в. I, стр. 237.

³⁴ ПРП, в. 2, М., 1953; см. Я. Н. Шапов, Церковь как феодальная организация в Древней Руси в X—XIII вв. (Автореферат), М., 1964, стр. 7, 17.

никах. Он осуждает „неких, иже купять челядь”, а потом продают ее „в поганые”. Это делать не следует, ибо они „гонимыше нашу веру и многы от веры в неверство приведше”. Сближение простых русских людей с этими язычниками было нетрудно, когда сами русские на „крайцах” земли далеко не всегда причащались и пост соблюдали. Осуждает митрополит и торговлю с „погаными” вообще и тех, „иже своею волею ходять к поганым купля ради и скверное едят”³⁵.

В крупных опорных пунктах русской власти всегда строились церкви. Не одна богатая церковь была в Ерсике — полоцкой крепости в Латвии; среди русского населения Кокнесе упомянут дьякон Стефан³⁶. На другом конце страны, в Тмутаракани, по известию, внесенному в летопись Никоном, была церковь в честь богородицы, поставленная Мстиславом, после победы над адыгейским князем Редедей³⁷. Как православная церковь освящала походы волынского князя Даниила Романовича на литовцев и ятвягов — мне уже приходилось отмечать³⁸.

Считается почему-то, что в своей политике русские власти пренебрегали таким сильным средством, как христианизация. Это мнение, восходящее к немецкому хронисту Генриху³⁹, едва ли справедливо. Здесь разница не качественная, а количественная: в этом деле русские власти имели свои собственные, вероятно, идущие от античности через Византию традиции гибкой политики. Известны широкие матримониальные связи русского княжеского дома с кочевой знатью, среди которой немалое число ханов выступает под русскими православными именами. Последний факт этого рода — торжественное крещение великого князя половецкого Бастыя⁴⁰ на киевском съезде князей перед совместным русско-половецким походом на Калку.

И в Прибалтике православная церковь действовала достаточно заметно. В земле ижорян у власти был поставлен представитель местной знати старейшина Пелтусий, в крещении — Филипп; из среды финской знати на высокие посты в Новгородской боярской республике выдвигались люди, подобные Семелу Емину. В Толове — подвластной Пскову северной части Латгалии, боярские власти ввели христианство

³⁵ Сборник памятников по истории церковного права, изд. В. Н. Белешевич, Пгр., 1915, стр. 117, 110, 119, 116; ср. ПРЦ, в. I, стр. 268, 270.

³⁶ Генрих Латвийский, Хроника Ливонии, М., 1939, (ниже — ГЛ), XIII, 4.

³⁷ Там же, X, 3—4.

³⁸ В. Т. Пашуто, Образование Литовского государства, М., 1959, стр. 26—27.

³⁹ ГЛ, XVI, 2; XXVIII, 4.

⁴⁰ ПСРЛ, т. II, стб. 741.

в 1207 г.⁴¹, чтобы политически затруднить продвижение немецкого Ордена; то же сделали в части Эстонии новгородские власти⁴². Наконец, с усилением колониального наступления Швеции на земли финнов и карел, князь Ярослав Всеволодович, правивший тогда в Новгороде, „послал крести множество корел, мало не все люди“⁴³. Кого посылал князь, не сказано, но очевидно, своих администраторов и попов. Этот единовременный акт вероятно сопровождался основанием церквей и монастырей. Лука Прусин занимал видное место среди смоленского духовенства^{43а}.

В известном „Вопрошании“ Кирика (XII в.) есть вопрос о сроках оглашения крещеных, который компетентно разъяснил один епископский „черенець“, видимо, основываясь на новгородской практике той поры. Из его слов ясно, что крещение болгар, половцев и чуди (не знаем заволочских или прибалтийских) — дело хорошо налаженное⁴⁴.

Географическое распределение монастырей подтверждает их участие в этой политике. По данным XII—XIII вв. И. У. Будовниц зарегистрировал в Новгородско-Псковской земле 36 монастырей и во Владимир-Суздальской 46, а всего, следовательно, в этой части Верхней Руси 84 монастыря. Имелись монастыри и в центрах, связанных с управлением национальными окраинами — в Ростове, Ярославле, Костроме, Муромской земле, Рязани, Нижнем Новгороде, Устюге, Белоозере, Вологде⁴⁵.

Мы не располагаем описью церковных земельных владений той поры. Лишь случайные упоминания о них попали в летопись: город киевской митрополии Полоный находился в центре степной политики Руси; город владимирской епископии Гороховец был вынесен к волжской сфере⁴⁶. Распространение христианства имело последствия, далеко выходящие за узкие рамки классовой корысти православной церкви, содействуя распространению среди подвластных Руси народов элементов более передовой феодальной культуры.

В Древней Руси мы присутствуем при зарождении первых незрелых, тем не менее многообразных и сложных форм освободительной борьбы народов. Источники сохранили нам на этот счет некоторые, пусть разрозненные, сведения.

Развитие феодальной эксплуатации крестьянства и городской

⁴¹ ГЛ, XI, 7.

⁴² ГЛ, XIV, 2.

⁴³ НПЛ, стр. 449 (1227 г.).

^{43а} Жизнь Авраамия смоленского, изд. С. П. Розанов, СПб, 1912, стр. 10.

⁴⁴ „Русская Историческая Библиотека“, т. VI, ч. I, СПб., 1880, стб. 33.

⁴⁵ И. У. Будовниц, Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV—XVI веках, М., 1966, стр. 48—72.

⁴⁶ ПСРЛ, т. I, в. 2, стб. 470, ср. стб. 357—361; т. II, стр. 557—558.

бедноты в коренной Руси совпадает с возросшим натиском древнерусских феодалов раздробленной Руси на народы. Русские холопы и смерды искали спасения от гнета своих феодалов в бегстве; бежали они и в земли других народов, на что указывала дальновидная церковь: „душегубства же различна суть: не едино то, еже убити человека, но и се, еже не по вине челядь казнити, и не по силе делом или наготою или голодом, или должника резы насилovati, они же **ли** удавятся или потопятся, или в поганья забежат”⁴⁷. Не исключено, что подобные беглецы участвовали в движениях **иных язычских** народов.

Наша историография показала, что кризис Древнерусского государства отмечен усилением классовой борьбы и политическим дроблением страны. Факты свидетельствуют о знаменательном явлении — о том, что с основными этапами классовой борьбы в собственно Руси (60—70-е гг. XI в., 30-е и 80-е годы XII в.) совпадают всплески движений других народов. Кризис Древнерусского государства охватил, следовательно, и его иноязычную сферу.

Недавно наши эстонские коллеги поставили восстание 60-х гг. XI в. в Саккале в связь с классовой борьбой в собственно Руси⁴⁸. Может быть не случайно и летописец, говоря о тогдашних народных движениях на Руси, отметил, что новгородцы прибежали к услугам эстонских волхвов⁴⁹. Получается, что эстонские волхвы дружат с простыми новгородцами, а эстонский знатный человек Микула Чудин — участвует в княжеском съезде, где уточнялся закон страны — Русская Правда, каравшая простых людей за социальный протест.

Видимо, и выступления против русской феодальной власти Эстонской земли в 30-х⁵⁰ и 70-х гг. XII в.⁵¹ надо сопоставить с хорошо известными общественными движениями в Новгороде и Пскове. После установления самостоятельности Новгородской республики (30 гг. XII в.) уже столетие как ведавшей и делами Пскова, отношения с Эстонией целиком перешли в управление новгородского боярства. Выступление всех земель Эстонии свидетельствует об экономической и этнической консолидации края.

В конце XII в. из-под власти Руси выходит независимая Литва. Земля пруссов в результате походов со стороны Ордена, Польши и Руси, утрачивает самостоятельность⁵².

⁴⁷ Слово святых отец, како жити крестьяном. „Православный собеседник”, Казань, 1859, январь, стр. 142.

⁴⁸ „История ЭССР”, т. I, Таллин 1961, стр. 110—111.

⁴⁹ ПВЛ, ч. I, стр. 119.

⁵⁰ НПЛ, стр. 22—23 (1131—1133 гг.) ПСРЛ, т. II, стб. 294 (1132 г.).

⁵¹ НПЛ, стр. 35—38 (1175 г.); ПСРЛ, т. II, стбцы 608 (1178 г.), 610 (1179 г.).

⁵² В. Т. Пашуто, Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.), „История СССР”, № 6, 1956, стр. 54—81.

Подобно тому как отдельные русские княжества некогда переросли рамки Древнерусского государства и привели его к дроблению, теперь к самостоятельности стремятся национальные территории, осложняя кризис Древнерусского государства.

Окрепшие народы, почувствовав стеснение своих прав, начали борьбу. Социальное размежевание этой борьбы — дело далекого будущего. Характер общественного строя подвластных Руси народов позволяет думать, что правящая знать, используя выступление трудящихся, домогалась безраздельного присвоения даней. На беду обеим сторонам — и Руси и подвластным ей народам, этим кризисом воспользовались иноземные завоеватели, пришедшие с запада.

Вторжение сперва немецких, а затем шведских и датских рыцарей в Прибалтику, осложнило политическое положение. Традиционные связи русского народа с народами Прибалтики оказали огромное влияние на ход событий. Истребительная политика Ордена открыла и прибалтийской знати глаза на то, чья сторона в этот суровый час предпочтительнее. Литва заключила прочные союзы с Русью. Эстонские нобили тоже выбрали Русь и оформили соглашения с Полоцком, Новгородом и Псковом. Латыши вместе с русскими защищали опорные пункты в Подвинье. Это сближение сделало возможной совместную героическую борьбу народов. Но монгольский удар на Калке и монгольское нашествие пагубно отразилось на судьбах Прибалтики.

Правда, славное Ледовое побоище остановило немецко-датский натиск на Русь, которая сохранила свои вольские и ижорские владения⁵³, но часть Прибалтики надолго выпала из числа подвластных Руси земель и оказалась под игом Ордена. Начался наиболее тяжелый период в истории эстонского и латышского народов. Только Литва, вобрав земли Белоруссии, сумела сохранить независимость.

Обратимся к другим частям страны. Сохранилась серия известий о выступлениях и северо-восточных народов против новгородского боярства. Есть основание ставить и их в связь с волной народных общественных движений 60—70-х гг. XI в. на Руси. Мы знаем, что народные движения произошли в разных частях собственно Руси, включая Новгород. Здесь правил Глеб Святославич. Судя по летописи он зарубил топором руководителя выступления новгородских простых людей, после чего „людые разидошася”⁵⁴. Вероятно так и было, но в том же Комиссионном списке летописи отмечено, что этого Глеба новгородцы „выгнаша из города” и он „бежа за Волок, и убиша и Чюдь”⁵⁵. Когда его выгнали новгородцы, сказать трудно, но выступ-

⁵³ LUB, Bd. III, № 169a; НПЛ, стр. 89.

⁵⁴ НПЛ, стр. 196 (под 1071 г.).

⁵⁵ НПЛ, стр. 161.

ление чуди и убийство в Синодальном списке датированы точно — 30 мая 1079 г. Это выступление имело некоторый общественный резонанс и отразилось в Патерике и Поучении Мономаха ⁵⁶.

В 80-х гг. XII в. источники упоминают многообразные народные движения в коренной Руси: во Владимире в связи с пожаром 1185 г. отмечено „на крестьяньске роде страх, колебанье...” ⁵⁷ в суздальском Переяславле в 1186 г. был убит Никита Столпник ⁵⁸; произошла „встань” в Смоленске, вызванная столкновением горожан с князем ⁵⁹.

Крупные народные движения произошли в 1185 г. в Черниговской земле — Новгороде Северском и городах Посемья (к ним относились тогда Путивль, Курск, Рыльск, Вырь и др., имевшие значительную прослойку тюркского населения). Движение вспыхнуло после того, как стало известно о гибели русского войска Игоря Северского в половецком походе и о намерении князя Святослава передать Посемье сыну Олегу. Дело приняло такой оборот, что бежавший из плена князь Игорь, ненадолго задержавшись в Новгороде Северском, направился к своему брату в Чернигов, „помощи прося на Посемье”. Черниговский князь не то дал, не то обещал ему помощь. Как было подавлено движение, источники не сообщают ⁶⁰.

Примечательно, что в 1187 г. за Волоком и в земле коми (в Печере) были перебиты новгородские — печерские (то есть действовавшие в земле коми) и югорские (то есть ханты-мансийские) даньщики; здесь „паде голов о сте кьметьства” ⁶¹. А. Н. Насонов обратил внимание на то, что этот термин в другом списке передан как „доброименитые” и на то, что и даньщик — „даньник” — вообще термин социально-обусловленный ⁶². Показательно и то, что ханты-мансийские даньщиков избили в земле коми.

Следовательно, коми-ханты-мансийское выступление отражало какие-то общие закономерности в развитии антифеодальной борьбы древнерусского и других народов страны, свойственные государству противорения, по-видимому, осложненные экономическими трудно-

⁵⁶ Патерик Киево-Печерского монастыря, изд. Д. И. Абрамович, СПб., 1911, стр. 91, ПВД, ч. I, стр. 159.

⁵⁷ ПСРЛ, т. I, в. 2, стб. 393.

⁵⁸ В. В. Зверинский, Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. II, СПб., 1892, стр. 213.

⁵⁹ М. Н. Тихомиров, Крестьянские и городские восстания в Руси X—XIII вв., М., 1955, стр. 220.

⁶⁰ ПСРЛ, т. II, стб. 645—646.

⁶¹ ИПЛ, стр. 38.

⁶² А. Н. Насонов, Ук. соч., стр. 114, 110--111.

стями, вызванными неурожаями и голодовками тех лет⁶³. Возможно, что в ханты-мансийском крае уже тогда началась какая-то глухая борьба, которая прорвалась наружу в 1193 г.⁶⁴

Судя по „Слову о погибели“ начало XIII в. отмечено каким-то осложнением и политики суздальских князей в Поволжье: автор, вспоминая безоблачные дни, когда черемисы, мордва, буртасы, вяда — борtnичали на Мономаха, дает понять, что времена изменились⁶⁵. Причина, вероятно, в постепенном экономическом развитии и этническом сплочении тамошних народов. Источники отметили обострение отношений с мордвой и самостоятельные действия мордовского князя Пургаса, который ходил на Нижний Новгород, где пожег монастырь и церковь⁶⁶.

Видимо, ни союзы с мордовскими князьями, ни использование против них половцев, ни походы на Булгарию, имевшую среди мордвы свои креатуры, не избавили суздальских князей от тревоги за будущее своего господства в Поволжье. Тревоги столь ясно прозвучавшей в „Слове о погибели“, накануне монгольского нашествия. Особенно угрожающим симптомом было нежелание (все в те же 80 гг. XII в.) вассальных Руси торков — черных клобуков воевать против половцев⁶⁷.

На горе земледельческим и кочевным подданным Руси ослаблением Древнерусского государства воспользовались восточные захватчики. Монгольские полчища смяли и разорвали вековые связи Руси с народами Поволжья, Северного Кавказа и Причерноморья. В кровавых смутах монгольских завоеваний некоторые народы (хазары, печенеги, торки, половцы, болгары, буртасы, вяда и др.) исчезли с исторической арены.

Итак, возникновение Древнерусского государства как этнически разнородного политического единства — закономерный процесс в истории народов Восточной Европы. Древняя Русь была не только колыбелью трех братских славянских народов — великорусского, украинского и белорусского, она оставила глубокий след в истории многих народов, часть из которых этнически и политически консолидировалась в ее составе, где родились первые ростки трудовой дружбы разноязычных простых людей, их общего протеста против классового гнета и борьбы с иноземными захватчиками. Факты сви-

⁶³ В. Т. Пашуто, Голодные годы в Древней Руси. „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы“, Минск, 1964, стр. 86.

⁶⁴ НПЛ, стр. 40—41, 233.

⁶⁵ Ю. К. Бегунов, Памятник русской литературы XIII в. „Слово о погибели Русской земли“, М. — Л., 1965, стр. 184.

⁶⁶ ПСРЛ, т. I, в. 2, стбцы 448—449 (1226 г.), 450 (1228 г.), 459 (1232 г.).

⁶⁷ ПСРЛ, т. II, стбцы 652, 659 (1187 г.), 674 (1193 г.), ср. 672 (1190 г.).

детельствуют, что в структуре этого этнически сложного государства скандинавский норманский элемент — одно из второстепенных слагаемых.

Варварское вторжение монгольских полчищ и немецких рыцарских войск прервало и деформировало этот естественно-исторический процесс вызревания самостоятельных славянских и иноязычных государств, связанных властью сперва единой, а затем феодально-раздробленной Руси. Этот процесс не заглох потому, что в отличие от непрочных империй (Византийской, Монгольской и др.) Древнерусское государство имело преобладающее славянское ядро, глубокие корни в дофеодальной народной колонизации, значительные традиции борьбы народов против социального гнета и за независимость; она оставила неизгладимые прогрессивные следы в истории многих народов (часть которых — народы Севера, некоторые народы Прибалтики, Поволжья — удержались под властью Руси).

Этот процесс возобновился с образованием Русского централизованного государства и развитием Российской империи. Завершился он лишь после того, как Великая социалистическая революция разрушила царскую тюрьму народов и открыла ее бывшим узникам путь к развитию в свободные социалистические нации.

Павел А. Раппопорт

Ленинград

ГОРОД РАЙ

В Белостокском воеводстве, приблизительно в 20 км к юго-западу от г. Августов расположено городище Райгород. Это городище обычно считают остатками древнерусского города Рай, дважды упоминаемого в русской летописи. На этом основании данный район на большинстве исторических карт показан входившим в XIII в. в состав территории древней Руси. Между тем для такого определения политической границы, проходившей в этом районе в XIII веке имеется лишь один аргумент — наличие здесь древнерусского города. Однако, сам этот факт вовсе не бесспорен. Поэтому, решение вопроса о местоположении города Рай несомненно имеет большое значение для исторической географии русско-польско-ятвяжского порубежья.

Попробуем проанализировать упоминания города Рай в русской летописи. В первый раз Рай упомянут в Ипатьевской летописи под 1255 годом при описании похода князя Даниила Романовича на ятвягов. Летописец отметил, что Даниил со своим войском дошел до места, где увидел город „именем Рай”¹.

Вряд ли могут возникнуть сомнения в том, что упоминаемый в этом тексте Рай действительно совпадает с городищем Райгород; как район военных действий князя Даниила, так и описание города на берегу озера полностью соответствуют местоположению Райгорода. Но из текста летописи вовсе не явствует, что Рай был русским городом. Скорее наоборот, здесь явно говорится, что город этот стоял в ятвяжской земле.

Второй раз Рай упомянут в Ипатьевской летописи под 1287 годом. В этом году вольпский князь Владимир Василькович въехал из города Владимира в Любомль, а оттуда в северный район княжества — в Берестье и Каменец. Летописец объяснил, что причиной его отъезда было присутствие на Волыни монгольской армии Телебуги; „зане досадила ми погань си” сказал князь². Владимир Василькович был

¹ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей, т. 2, М., 1962, столб. 828.

² Ипатьевская летопись, там же столб. 899.

болен и в течение долгого времени лежал в Каменце, ожидая сообщения о том, что монголы покинули Вольнь: „Олыны же минеть погань си изь земле то же поедемь до Любомля”. Получив, наконец, такое известие, он собрался в путь и доехал до города Рай. Здесь, по-видимому, силы оставили его и он уже не мог двигаться дальше. Все еще деятельный, он вызвал в Рай своего наследника — двоюродного брата Мстислава и владимирского епископа Марка, распорядился делами, написал завещание, в котором проявлял заботу не только о государственных делах, но и судьбе жены и падчерицы. Наконец, собравшись с последними силами Владимир Василькович выехал из Рая и добрался до Любомля, где и умер в декабре 1288 г.

Попробуем сопоставить эти события с картой. Из стольного города Владимира князь Владимир Василькович выехал на север — через Любомль и Берестье в Каменец — путь, равный примерно 180 км. В Каменце тяжело больной князь узнал, что монголы покинули Вольнь и, следовательно, можно возвращаться назад. Вместо этого он едет дальше на север, примерно еще 160 км, в гущу ятвяжских лесов. Сюда, на самую границу русских земель он вызывает князя Мстислава и епископа, здесь делает свои последние распоряжения и, наконец, уже едва живой вновь едет около 300 км, чтобы добраться до своего любимого Любомля. Несомненно, что здесь что-то не так. Ведь из Каменца Владимир Василькович явно должен был направиться на юг, а не на север. Совершенно понятно, зачем в 1255 г. попал в ятвяжские леса князь Даниил во время одного из своих дальних походов, но зачем нужно было ехать сюда умирающему князю Владимиру? Исходя из этого некоторые историки высказали предположение, что русский городок Рай, в котором останавливался Владимир Василькович не тождественен Райгороду, до которого доходил князь Даниил. По-видимому, это разные пункты. Русский город Рай должен был находиться к югу от Каменца, на пути в Любомль³.

Но для того, чтобы окончательно решить этот вопрос мало было одной отрицательной аргументации; нужно было найти, где же в действительности находился Рай⁴.

Известно, что названия, напоминающие Рай встречаются на территории Украины довольно часто. Так, было раскопано древнерусское городище у с. Райки в районе Бердичева. В этом же районе имеется село Райгородок, а близ гор. Брацлава село Райгород. Еще больше

³ Наиболее аргументированно эту точку зрения изложил А. Каминьский: А. Kamiński, „Jaśwież, Łódź 1953, стр. 100.

⁴ Краткая информация о местоположении Рая помещена в статье: П. А. Рапопорт, Новые данные по исторической географии Вольни. „Краткие сообщения Института археологии АН СССР”, вып. 99, (1964), стр. 55.

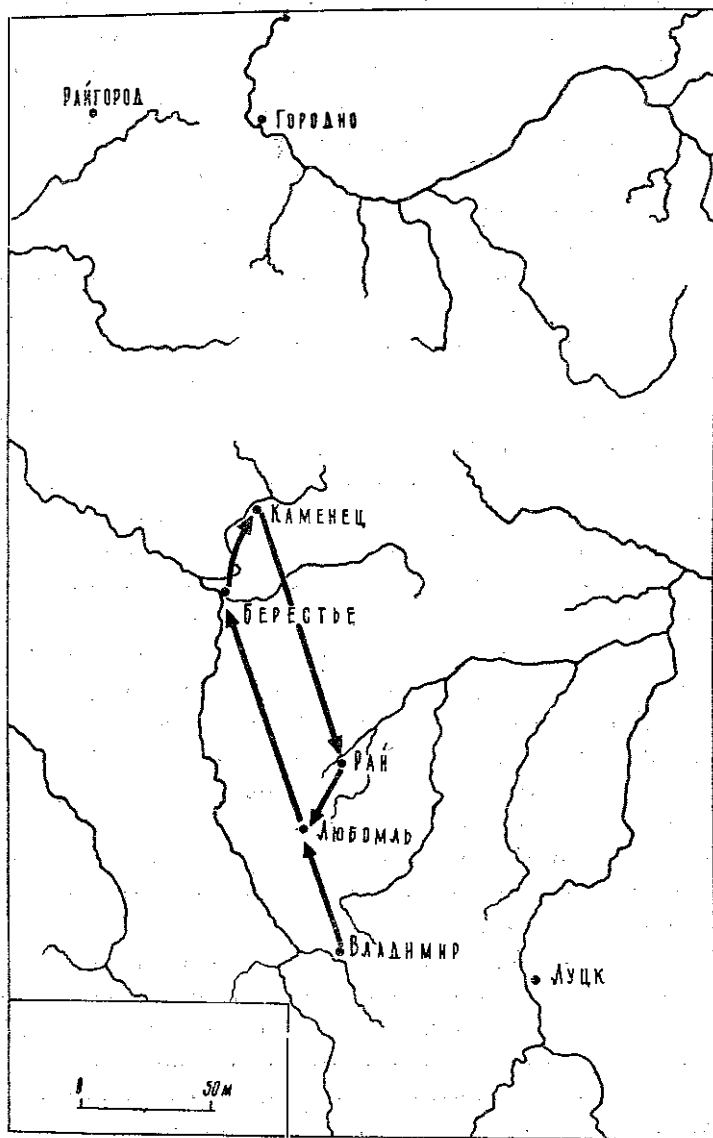

Рис. 1. Маршрут похода кн. Владимира Васильковича в 1287 г.

известно мест, где согласно народным легендам некогда существовали города, называвшиеся Раем. Однако все эти места лежат в стороне от того района, где разворачивались события, связанные с поездкой Владимира Васильковича. Несколько ближе, в районе Луцка существует село Райместо, но разведка, проведенная в этом селе в 1960 г. не обнаружила никаких следов древнерусского поселения.

Судя по прямому смыслу летописного известия Владимир Василькович из Каменца должен быть отправиться прямо в Любомль. Следовательно и Рай должен находиться на этом пути, т. е. где-то севернее Любомля. Но как раз именно на этом участке никакие самые детальные современные карты не дают ни одного названия, хоть сколько-нибудь напоминающего Рай. Иначе обстоит дело на старинных картах: на картах XVII—XVIII вв. как раз к северу от Любомля показано село под названием Райевице⁵. Это село известно также и в документах XVI в.⁶

Если заброшенный город по-русски называется городищем, селю селищем, а замок замчищем или замковищем, то совершенно естественно, что место древнего Рая (понимаемого, возможно, не как собственное имя, а как обобщенное символическое название) должно называться Райищем или Райевищем⁷. Таким образом, очевидно, что село Райевище возникло на месте древнего городка Рай. В настоящее время на том месте, где на старинных картах показано это село, существует село со сходным наименованием Ярэвище. Видимо в XVIII в., после перехода этой территории в состав Российской Империи, оно было ошибочно, по созвучию названо вместо Райевище — Ярэвище. В литературе не имеется никаких сведений о наличии в с. Ярэвище городища. Тем не менее, если город Рай находился здесь, то в этом селе безусловно должны были сохраниться хоть какие-нибудь следы древнего городища.

В 1962 г. на территории с. Ярэвище удалось провести археологическое обследование. Это большое село, разбросанное отдельными группами домов на обоих берегах реки Припять, которая здесь, в своем верхнем течении имеет очень незначительную ширину. Местность плоская, заболоченная. Городище настолько мало заметно, что отыскать его удалось только с помощью местных жителей, которые называют это городище Городком.

⁵ Например на карте Литвы 1613 г. См. В. Кордт, Материалы для истории русской картографии. Вып. 2, Киев, 1910, табл. XIV.

⁶ Архив Юго-Западной России. Ч. 7, т. 2, Киев, 1890, стр. 276 и 327.

⁷ Очевидно, что название Рай по происхождению связано не с библейским раем, а с литовским термином, обозначающим болото (raistas — болотистый лесок, raistynas — болотистая местность и пр.).

Городище находится в восточной части села, почти на самом берегу реки и представляет собой маленькую площадку, поднимающуюся над уровнем болота всего на 1—2 м. Первоначально площадка имела правильную круглую форму (диаметром около 30 м), но в настоящее время она изрыта и искажена канавами. Валов на городище нет. В пурфе, заложенном на площадке, были обнаружены фрагменты типичной русской керамики XII—XIII вв. Такая же керамика встречается и в нескольких сотнях метров от городища, близ современной Вознесенской церкви.

Судя по характеру городища, Рай, видимо, представлял собой небольшой деревянный замок, хорошо защищенный со всех сторон труднопроходимым болотом. Рядом было расположено неукрепленное поселение.

Таким образом, городок Рай, упоминаемый в Ипатьевской летописи под 1287 годом находился не в районе гор Августов, а на основной территории Вольни, сравнительно недалеко от г. Любомля.

WYPRAWA MISYJNA BRUNONA Z KWERFURTU A PROBLEM SELENCJI

W naszej wczesnej mediewistyce nie brak problemów szczegółowych, które mimo wielokrotnego opracowania przez badaczy wciąż jeszcze stanowią przedmiot naukowych kontrowersji. W ich rzędzie obok klasycznych już tematów, jak nazwa Licikaviki, „imię” Dagome, pochodzenie Anonima-Galla czy rozmiary dzielnicy senioralnej w 1138 r., możemy postawić także sprawę identyfikacji terytorium nazwanego Selencją.

Gallowe „Gesta Boleslai ducis Poloniae eiusque praedecessorum”¹ aż dwukrotnie we wstępnym opisie geograficznym Polski (ks. I, „Prohemium”) oraz przy wyszczególnieniu zdobyczy terytorialnych Bolesława Chrobrego (ks. I, rozdz. 6) wzmiankują o jakimś obszarze, noszącym miano Selencji lub Seleucji, jako o jednym z trzech obok Pomorza i Prus nadbałtyckich krajów pogańskich, graniczących od północy z ówczesnym zasięgiem monarchii piastowskiej². Poza tym terytorium o tej nazwie nie wymieniają żadne znane przekazy. Badania nad jego identyfikacją miały więc do wyboru dwie możliwe drogi: a) geograficzno-historyczną, bazującą na kolejności, z jaką Gall używa nazwy Selencji w stosunku do Pomorza i Prus (zawsze: Selencia, Pomorania et Prusia), która to przesłanka powinna określić położenie owej ziemi, oraz b) onomastyczną, szukającą w sąsiedztwie ówczesnej Polski nazw zbliżonych swym brzmieniem do Selencji, z którymi można by utożsamić tę ostatnią. Obydwie te drogi znalazły licznych zwolenników. Wykorzystanie pierw-

¹ Proponowany w tym miejscu tytuł dzieła Gallowego jest wiernym streszczeniem głównego zdania, wyrażającego intencję tego autora: Est autem intencio nostra de Polonia et duce principaliter Boleslao describere eiusque gratia quedam gesta praedecessorum digna memoria recitare (I, Prohemium). W związku z tym uważałbym go za bardziej zgodny z tą intencją od przyjętego przez K. Maleczyńskiego tytułu: Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum (występującego w kopii Zamoyskich, lecz nie w oryginalnym dziele), jako że utwór Galla nie jest kroniką w klasycznym rozumieniu, a część opisanych tam przodków Krzywoustego to nie „duces sive principes”, lecz „reges” (por. III, Epistola: bella regum atque ducum... me scripsisse).

² Pomniki dziejowe Polski, s. II, t. II, str. 7, 17.

szej z nich doprowadziło do utożsamienia Selencji z ziemią Luciców (*Leuticia*) jako krajem pogańskim, położonym bezpośrednio na zachód od Pomorza i posiadającym, przynajmniej w XI w., określone kontakty z Polską. Hipoteza powyższa wymagała jednak dodatkowego założenia, a mianowicie, że w źródle pierwotnym figurowała postać Leuticia, zamieniona na Selencję (Seleucję) dopiero w wyniku błędu kopistów. Na drugiej drodze powstały najróżnorodniejsze identyfikacje, a więc słońska³, śląska, szlezwicka, sławieńska, sulęcińska, a wreszcie zlińska (jaćwieska)⁴. Większość z nich nie zachowywała warunku elementarnej zgodności z kontekstem Galla, toteż stanowią one dziś już tylko materiał do badań nad historiografią; jedynie najpóźniejsza z nich, hipoteza jaćwieska, zdołała dotychczas utrzymać swe naukowo uprawnione stanowisko jako dotycząca plemienia istotnie pogańskiego i mieszkającego na północ od granic Polski, chociaż przeciw niej przemawia kolejność podana w źródle. Obecna faza studiów nad problemem Selencji charakteryzuje się więc dyskusją pomiędzy identyfikacją lucicką a jaćwieską.

Dyskusję tę rozpoczął w 1926 r. E. Kucharski, twórca drugiej ze wspomnianych hipotez. Wysuwając przeciw utożsamianiu Selencji z ziemią Luciców niemożliwe jego zdaniem do rozwiązania trudności paleograficzne, z drugiej zaś strony nie mogąc pogodzić się z pominięciem przez Galla ludu takiego, jak Jaćwingowie, zwrócił on mianowicie uwagę na nazwę jednej włości jaćwieskiej, określanej w źródłach krzyżackich i duńskich jako Silia lub Syllonis, zaś w ruskich jako Zlina. Tę ostatnią postać uznał ów badacz za poprawną ze względu na istnienie pobliskiej rzeczki Seliny, dopływu Narwi. Polskim odpowiednikiem tej nazwy miała być Żleńcza lub Zieleńcza i ona właśnie, użyta oczywiście w znaczeniu całej Jaćwieży, miało jako Selencja zostać uwieczniona w dziele Anonima⁵.

³ W moim przekonaniu na tej właśnie drodze należy szukać genezy zagadkowych *Slunenses* wprowadzonych przez Długosza (*Hist. I*, wyd. A. Przeździeckiego, str. 284) obok Prusów i Jaćwingów jako sprzymierzeńców Miecława. Wiemy, że historyk ten czynił często domysły na kanwie dawniejszych kronik, łatwiej zatem widzieć w owym „pogańskim plemieniu” reminiscencję Gallowej Selencji, niż doszukiwać się podstaw dla takiego przekazu w jakimś zaginionym źródle. Przymiotnik zaś *Slunensis*, który w II połowie XV w. rzeczywiście był w obiegu, oznaczał wówczas tylko i wyłącznie: słoński, jako uboczna postać przymiotnika *Slonensis* (zob. „Miesięcznik Heraldyczny” nr 14, 1935, str. 132; *Matr. Regni Pol. Summ. I*, nr 1915, 1916; III, nr 1510, 1511), przeto i Długosz nie mógł tego słowa użyć w innym znaczeniu. Słońską identyfikację Selencji uważam więc za najstarszą, choć po Długoszu nikt jej już nie podjął.

⁴ Całą historiografią przedmiotu do 1937 r. omówił K. Buczek, *Ze studiów nad kroniką Galla Anonima, sprawa Selencji*, „Roczniki Historyczne” nr 14, (1938), str. 1—27.

⁵ E. Kucharski, *Co oznacza nazwa „Selencia” w kronice Galla-Anonima?*, „Kwartalnik Historyczny” nr 40, (1926), str. 145—150. Argumentację Kuchars-

W odpowiedzi Kucharskiemu K. Buczek uzasadnił istniejącą już w nauce hipotezę lucicką, na poparcie której przytoczył trzy podstawowe argumenty: a) jedynie Lucice odpowiadają zarówno położeniu wskazanemu przez Gallową kolejność nazw, jak i całemu kontekstowi źródła; b) spotykamy w praktyce liczne błędy kopistów, daleko bardziej rażące niż przeróbka postaci *Leuticia* na *Seleucia*; c) polscy informatorzy Galla, nie znając języków bałtyckich, niekoniecznie musieli dostrzegać potrzebę odróżnienia Jaćwingów od Prusów. Najcenniejszym jednak osiągnięciem tego artykułu, otwierającym drogę nowym możliwościom badawczym, było wykazanie, że Gallowa Selencja pochodzi z zaginionej opowieści o męczeństwie św. Wojciecha („Liber de passione martyris”), na którą autor „Gesta Boleslai” powołuje się przy opisie zjazdu gnieźnińskiego⁶. Odkrycie to nie wywołało polemiki, a ostatnio umocnił je jeszcze Andrzej Feliks Grabski, autor najświeższego artykułu na interesujący nas temat⁷. Badacz ten jednak wykorzystał je w diametralnie odmiennym od swego poprzednika kierunku, a mianowicie w obronie hipotezy jaćwieskiej. Zgodnie bowiem z opinią wyrażaną dość powszechnie, choć nie jednomyślnie⁸, przyjął on jako autora wspomnianej opowieści — arcybiskupa Brunona z Kwerfurtu, którego ostatni szlak misyjny prowadzić miał właśnie w okolice Jaćwieży, zdaniem Grabskiego prawdopodobnie dokładnie do ziemi Zlińców. Ponieważ Brunon „musiał wiedzieć, gdzie zamierza wyruszyć”, a „Liber de passione” powstał według omawianego badacza zapewne w czasie przygotowań do tej wyprawy, przeto „Selencja” — ziemia Zlińców — łatwo mogła zostać wciągnięta do pisanego aktualnie dzieła, archetypu przekazu Galla, który mechanicznie powtórzył tę nazwę, nie orientując się już może nawet, co ona oznacza. Wywody Grabskiego nie spotkały się dotychczas z żadnym oddźwiękiem — ani aprobującym, ani krytycznym, pozostają więc one na razie ostatnim słowem literatury w przedmiocie Selencji.

s k i e g o próbował wzmocnić S. Zajączkowski (Najdawniejsze polskie osadnictwo na Podlasiu, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. V (1936), str. 41), utożsamiając z kolei ze Zlińcami Długoszowych Slunenses, jednak — jak starałem się wykazać — niesłusznie.

⁶ K. Buczek, *Ze studiów...*, o.c., *passim*.

⁷ A. F. Grabski, Gall Anonim o Selencji i Prusach, „Rocznik Olsztyński”, t. II (1959), str. 9—15.

⁸ Wykaz zwolenników autorstwa Brunona przedstawia T. Grudziński (*Ze studiów nad kroniką Galla, rozbiór krytyczny I księgi „Zapiski Historyczne” nr 23 (1957), z. 1—3, przyp. 73*), który sam także do nich się zalicza; głównym przeciwnikiem takiego poglądu jest obecnie R. Wenskus (*Brun von Querfurt und die Stiftung des Erzbistums Gnesen, „Zeitschrift für Ostforschung” nr 5 (1956), str. 530*), który dopuszcza nawet ewentualność, że „Liber de passione” mógł stanowić *sui generis* odpowiedź na odmienne poglądy Brunona. A. F. Grabski przeprowadza dyskusję ze stanowiskiem Wenskusa w tej sprawie.

Jak widzimy, obecna faza dyskusji wprowadziła do tematu nowy krąg cennych argumentów, z których zwłaszcza ustalenie proveniencji przekazu Galla o Selencji powinno zostać trwałym osiągnięciem nauki. Dyskusji tej jednak nie można jeszcze uważać za zakończoną, ponieważ studium Grabskiego nie jest bynajmniej wolne od punktów możliwych do zaczepienia. Właśnie polemice z poglądami tego autora będzie w pewnej mierze poświęcony referat niniejszy.

Identyfikacja Selencji z Jaćwieżą zawsze dotychczas opierała się na założeniu, że nazwa rzeczki Seliny, lewego dopływu Narwi, wiąże się z włością Zlińców, którzy prawdopodobnie mieli tu swe siedziby. W ten sposób Zlińcy byłiby z jednej strony najrozleglejszym, z drugiej zaś terytorialnie najbliższym osadnictwu polskiemu odłamem Jaćwingów, co usprawiedliwiałoby używanie, ewentualnie sporadyczne⁹, w polskim środowisku ich miana na oznaczenie całości plemienia jaćwieskiego. Jednakże źródła pisane ustalają dla XIII w. jako południową granicę Jaćwingów nie dział wodny Narwi i Bugu, lecz linię Biebrzy; na północ od tej ostatniej rzeki, w okolicach Rajgrodu, znajdowała się wówczas także znana z tychże źródeł włość Zlina¹⁰. Trudność tę próbował rozwiązać Stanisław Zajączkowski przyjmując, że Zlińców znad Seliny wyparli Mazowszanie w końcu XII w.¹¹, wobec czego w czasie powstania Gallowej Selencji obszar tamtejszy był jeszcze w posiadaniu osadników jaćwieskich. Twierdzenie Zajączkowskiego odegrać miało w pewnej mierze rolę bodźca dla archeologicznych badań na tym terenie, podjętych z inicjatywy Aleksandra Kamińskiego, m.in. właśnie w celu skontrolowania wspomnianego twierdzenia w świetle nowego materiału źródłowego¹². Wyniki tych badań, podsumowane przez Kamińskiego¹³, wykazały, że nie tylko nad Seliną, lecz nawet między Narwią a Biebrzą przez całe wczesne

⁹ Mistrz Wincenty nazywał Jaćwingów Polesianami (Pollexiani), a tak samo XIII-wieczne dokumenty proveniencji kujawskiej, gdy na Mazowszu już od początku tegoż stulecia zaczęła rozpowszechniać się, zapewne pod wpływem ruskim, nazwa dziś używana (A. Kamiński, Jaćwież, Łódź 1953, str. 13—25).

¹⁰ H. Łowmiański, Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, Wilno 1931/32, t. I, str. 52; t. II, str. 43 i mapa II; A. Kamiński, Jaćwież, o.c., str. 45—47, 96—98 i mapa 1.

¹¹ S. Zajączkowski, Najdawniejsze polskie osadnictwo, o.c., str. 41—44.

¹² A. Kamiński, Jaćwież, o.c., str. 47.

¹³ Tenże, Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny, „Wiadomości Archeologiczne” nr 23, (1956) z. 2, str. 131—168; Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią, „Rocznik Białostocki”, t. IV (1963), str. 7—39; zob. też J. Wiśniewski, W sprawie badań nad pograniczem Jaćwieży, „Przegląd Historyczny” nr 48 (1957), str. 319—326. A. F. Grabski, przychylając się do koncepcji S. Zajączkowskiego, nie znał jeszcze lub nie uwzględnił wyników badań nad Seliną.

średniowieczne nie było Jaćwingów¹⁴. Tym samym hipoteza o potężnych Zlińcach, zasługujących na rolę eponima dla całej Jaćwieży, uległa zachwianiu; fakt ten niewątpliwie osłabia moc dowodową jaćwiejskiej odpowiedzi na problem Selencji, lecz jej całkowicie jeszcze nie wyklucza, gdyż rolę przypisywaną dotychczas ziemi nad Seliną mogłaby ewentualnie przejąć włość Zlina w jej granicach znanych dla XIII w., tj. za Biebrzą, a to jako obszar przylegający do polskiej kasztelanii wiskiej.

Toteż o niesłuszności hipotezy A. F. Grabskiego rozstrzyga, w moim przekonaniu, raczej inna okoliczność. Formułując swą myśl o przekazaniu nazwy Selencji przez Brunona z Kwerfurtu jako odnoszącej się do przewidywanego miejsca jego wyprawy misyjnej na północny wschód, badacz ten przeoczył widocznie fakt, że w dziele pisanym na krótko przed tą wyprawą, mianowicie w liście do Henryka II, wspomniany arcybiskup określa owo miejsce zawsze tylko jako Prusy¹⁵. Abstrahując więc na razie od tego, czy Brunon zginął w Zlinie, czy gdzie indziej, musimy stwierdzić, że nie miał on powodu, aby w dwóch różnych swoich dziełach, pisanych w tym samym czasie, inaczej charakteryzować kierunek przygotowywanej właśnie ekspedycji — a przeto jasne jest, że jakaś, różna w jego mniemaniu od Prus, Selencja nie była mu znana i do żadnej tego rodzaju ziemi wybierać się nie zamierzał. Na ewentualny zaś kontrargument, że termin użyty w „Liber de passione”, jako pisanej dla Polaków, lepiej niż król niemiecki znających tereny pruskie, mógłby być jedynie terytorialnym uściśleniem ogólnego określenia zanotowanego w liście do Henryka (tzn. że chodziłoby tu o podanie nazwy konkretnej włości, leżącej w granicach Brunonowych Prus, od których oddzieliłby ją dopiero Gall przez jakieś nieporozumienie), musielibyśmy odpowiedzieć, że przygotowywana starannie i z pewnością przez czas dłuższy¹⁶ wyprawa nie mogła ograniczyć się do jednej tylko włości i w planach

¹⁴ Jedynie materiał onomastyczny świadczy o istnieniu osadnictwa bałtyckiego na tych obszarach, jednakże w czasach daleko wcześniejszych niż XI w.

¹⁵ MPH I, str. 225: *Ego autem nunc flecto ad Pruzos*; str. 227: *senior Bolezlavo, qui viribus animi et corporis consolari me ad convertendos Pruzos libentissime voluit*; str. 228: *Vos vero quicquid in Liuticis et Pruzis convertendis... potestis dare... nolite cessare, quia circa horum paganorum dura corda convertenda... noster labor nunc debet accingi*. Por. „Vita quinque fratrum”, MPH VI, str. 434: *Et dimissis Pruzis, quo... iustior me causa duxisset, Nigris Ungris... evangelium portare cepi*.

¹⁶ Wynika to wyraźnie ze wzmianek przytoczonych w przyp. poprzednim, które świadczą, że plany pruskie, związane z osobą Brunona, były na dworze Chrobrego aktualne nawet przed wybuchem wojen polsko-niemieckich (wzmianka z „Vita quinque fratrum”). W moim przekonaniu cała podróż Brunona na Ruś i do Pieczyńców miała na celu przede wszystkim przygotowanie warunków do misji pruskiej, a to przez zapewnienie dla niej zgody księcia kijowskiego, który nad pewnymi plemionami bałtyckimi (w tym Jaćwieżą) już przedtem rozciągnął przejściowo swe

Brunona musiała objąć znaczniejsze połacie ziem, uważanych przez niego za części Prus¹⁷. Nie miał on zatem najmniejszej potrzeby wyróżniać w swoich dziełach, pisanych z myślą o wyprawie, tylko właśnie Zliny.

Możliwość wyprowadzenia Gallowej Selencji, rozumianej jako Jaćwież lub jakaś jej część, z pism arcybiskupa Brunona uważam przeto za wykluczoną. Paradoksalnie rzecz stawiając, możemy nawet powiedzieć, że końcowy wniosek studium A.F. Grabskiego dało by się utrzymać jedynie i co najwyżej przez zakwestionowanie jego przesłanki, mianowicie przekonania o Brunonowym autorstwie „Liber de passione”. Teoretycznie bowiem nie jest rzeczą wykluczoną, że jakiś anonimowy autor tejże opowieści, pisząc ją ewentualnie już po śmierci arcybiskupa z Kwerfurtu, mógł w swym dziele uwzględnić szczegółowo miejsce jego męczeństwa, a więc — jeśli się na razie będziemy trzymać przypuszczenia Grabskiego — ziemię Zlińców. Ponieważ Brunon jako misjonarz Prus był kontynuatorem akcji św. Wojciecha, bohatera „Liber de passione martyris”, przeto wspomniana ewentualność wydaje się całkiem realna i musi zostać rozpatrzona.

Trzeba przyznać, iż sąd przyjmujący napisanie „Liber de passione” przez Brunona nie jest bynajmniej udowodniony. Nie wdając się na tym miejscu w całą kontrowersję dotyczącą ideologicznej postawy Brunona (który w każdym razie podczas swego drugiego pobytu w Polsce był już osobą politycznie bliską Bolesławowi Chrobremu¹⁸), musimy jednak stwierdzić, że wszelkie argumenty licznej rzeszy zwolenników jego autorstwa mogą uzasadnić co najwyżej dopuszczalność, lecz nawet nie prawdziwość (J. Bienia, *Ze studiów nad państwem Mieciawa*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, nr 7 (1956), str. 82).

¹⁷ Zob. słuszną uwagę L. Koczego, *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów*, „Annales Missiol. 6 (1934), str. 109. Pewnej analogii dostarcza wyprawa Brunona do Pieczangów, która objęła bezpośrednio trzy, a pośrednio jeszcze czwarte terytorium tego ludu (MPH I, str. 225), tj. cały obszar zamieszkały przez nich między Dnieprem a ujściem Dunaju, gdyż obszar ów dzielił się właśnie na cztery takie terytoria (MPH I, str. 42).

¹⁸ Jego pozytywne w 1008 r. nastawienie do aktualnych uprawnień państwa polskiego wynika w każdym razie z treści listu do Henryka, a zwłaszcza z przestrogi: *tantum impossibilia nolite querere* (MPH I, str. 228). Por. także „*Vita quinque fratrum*”, MPH VI, str. 402: *Post obitum vero imperatoris (Ottona III)... sedentibus in pace omnibus paganis impugnantibusque impune christianos, ceperunt pugnare inter se christiana regna iniquo odio, sevo et infatigabili prelio. Ze christiana regna — to Niemcy i Polska (postawione tu niejako na równi), nie ulega wątpliwości. Koncepcja R. Wenskusa (Brun von Querfurt..., o.c., str. 531—532), że po koniec pobytu Brunona w Polsce nastąpiło gwałtowne zerwanie między nim a Bolesławem, jest zgoła fantastyczna. Brunon w pełnym porozumieniu z księciem polskim pisał do Henryka, że właśnie (nunc) podąża do Prus, nie miał więc powodu uciekać tam z Polski przed Chrobrym. Na owo zerwanie — między listem a wyprawą — nie znajdujemy po prostu czasu, a fakt wykupu przez Bolesława zwłok męczennika także*

podobieństwo takiego faktu. Główną przesłanką dla wniosku o autorstwie Brunona jest bowiem i pozostanie okoliczność, że poza nim nie znamy na dworze Chrobrego żadnego wybitniejszego pióra. Obecność jednak Brunona w Polsce, choć dwukrotna, trwała stosunkowo krótko¹⁹, była zaś wypełniona za pierwszym razem pisaniem „Vita Quinque fratrum”, organizacją misji szwedzkiej i przygotowaniem do podróży na Węgry, za drugim zaś — organizacją misji pruskiej oraz wystylizowaniem listu do Henryka II. Nie można wreszcie wykluczyć gorąco bronionej przez jednych, a zwalczanej przez drugich ewentualności, że Brunon pełnił w Polsce także obowiązki kościelno-administracyjne²⁰. Potrzeby zaś ideologiczne dworu, tak dobitnie podniesione niezbyt dawno przez Mariana Plezię²¹, mogły nie pozwalać na dłuższą zwłokę związaną z oczekiwaniem na jakiegoś wybitnego stylistę i skłaniać do powierzenia pracy nad polską wersją historii o św. Wojciechu i zjeździe gnieźnieńskim któremuś z duchownych mniej wyrobionych literacko, lecz zapewne od dawna już związanemu z Polską i znającemu może większość opisywanych wydarzeń z autopsji. Czy owym duchownym był sam arcybiskup Radzim, czy może autor prowadzonych już wówczas w Gnieźnie zapisek o charakterze rocznikarskim²², czy wreszcie ktoś całkiem inny — w to już nie wchodzimy. W każdym razie przypisywanie Brunonowi jeszcze jednego opracowania poświęconego św. Wojciechowi nie wydaje mi się konieczne.

o nim nie świadczy. Śmierć Brunona została zanotowana przez jedynego wówczas istniejącego rocznik polski, którego treść przechował w części „Rocznik Kapituły Krakowskiej”. Z całego wywodu Wenskusa pewien walor ma tylko zarzut późniejszy z jego zaniku kultu Brunona w Polsce. Może rację miał T. Wojciechowski, że właśnie zwłoki Brunona zaczęto czcić w Gnieźnie jako relikwie św. Wojciecha po utracie tych ostatnich, dla tamtejszego kościoła niezbędnych. W 1127 r. miano odnaleźć głowę św. Wojciecha, widocznie przedtem dysponowano zwłokami pozabawionymi głowy, a przecież Brunon został ścięty!

¹⁹ Itinerarium Brunona opracował niedawno W. Meysztowicz, „Szkice o św. Brunie-Bonifacym, „Sacrum Poloniae Millennium”, 5, (1958), str. 445—501. Można zgodzić się z tym autorem, że pierwszy pobyt arcybiskupa w Polsce trwał przez cały rok 1006 i początek 1007 (str. 477—486), a drugi — tylko mniej więcej od października 1008 do stycznia 1009 r. (str. 490—495). Na ew. opracowanie „Liber de passione” brakło by więc Brunonowi czasu, zwłaszcza w okresie poprzedzającym bezpośrednią wyprawę pruską.

²⁰ Według przekazu Wiperta (MPH, I, str. 229) Brunon, udając się na ostatnią swą misję, opuścił diecezję łącznie z ludem sobie powierzonym, gdzie także jego kapelanowie posiadali dobra, nawet nieruchomości. Począwszy od W. Abrahamą, niektórzy badacze łączyli wzmiankę Wiperta z różnymi niezbyt jasnymi zwrotami innych źródeł, dającymi się interpretować w ten właśnie sposób. Ewentualnej owej diecezji nie da się jednak określić.

²¹ M. Plezia, Najstarszy zabytek historiografii polskiej, „Przegląd Historyczny” nr 43 (1952), str. 568—570.

²² Zob. B. Kirbisówna, Wiąż najstarszego dziejopisarstwa polskiego z państwem, Początki państwa polskiego, Poznań 1962, t. II, str. 224.

Tym samym będziemy musieli zbadać, czy określenie Selencji jako Zliny rzeczywiście nie wywodzi się z kręgu polskich duchownych, którzy śledzili losy ostatniej wyprawy misyjnej św. Brunona. Jest to chyba jedyna droga, na której można by jeszcze ratować jaćwieską identyfikację Selencji, gdyż — wbrew założeniu E. Kucharskiego — źródła polskie od X przynajmniej do połowy XIII w. z reguły traktowały Jaćwież nie jako całkiem samodzielne pojęcie terytorialno-etniczne, lecz jako jedną z części składowych ogólnego, szerszego pojęcia geograficznego, mianowicie Prus²³. Nie tylko Brunon obejmował tym ogólnym pojęciem m.in. ziemie jaćwieskie, lecz czynili to przed nim informator Ibrahima i bn Jakuba i redaktor dokumentu „Dagome iudex”²⁴; bezpośrednio po jego śmierci — informatorzy polscy, którzy przenieśli wieść o jego męczeństwie, na pograniczu Prus i Rusi, do środowisk niemieckich²⁵; a w dwieście lat później mistrz Wincenty²⁶, dziekan płocki Jan (autor opowiadania o śmierci biskupa Wernera²⁷) i książę kujawski Kazimierz Konradowicz²⁸. Ewentualne uwzględnienie Jaćwingów obok Prusów i niezależnie od nich w „Liber de passione”, a następnie u Galla kolidowałyby zatem tylko z powszechną wówczas praktyką źródeł polskich, a przeto jedynie związek z konkretnym a ważnym wydarzeniem mógł spowodować wprowadzenie jakiejś szczegółowej nazwy z tamtego terenu, a następnie wyodrębnienie jej z całości terytorium Prus. Wydarzeniem tym mogło być męczeństwo Brunona z Kwerfurtu²⁹.

²³ Podkreślił to szczególnie H. Łowmiański, Prusy pogańskie, Toruń 1935, str. 19—20. Zwracając na to uwagę, nie zamierzam zabierać głosu w dyskusji, czy Jaćwingowie byli odłamem Prusów, czy też ludem odrębnym. Istotne jest tu tylko to, że w środowisku polskim posługiwano się mianem Prus i Prusów w bardzo szerokim terytorialnie znaczeniu.

²⁴ Pomniki Dziejowe Polski, o.c., s. II, t. I, str. 50; B. Kurbisówna, Dagome iudex — studium krytyczne, Początki państwa polskiego, t. I, str. 394—395. Z obu źródeł — a zwłaszcza z drugiego — wynika, że granice polsko-pruska i polsko-ruska stykały się ze sobą, a zatem Jaćwież jest tu częścią Prus.

²⁵ Zob. dalej, przyp. 41 i por. przyp. 42.

²⁶ MPH II, str. 421: Sunt autem Pollexiani Getarum seu Prussorum genus.

²⁷ MPH IV, str. 750—751; wg tego źródła kasztelan wiski Bolesta (ok. 1170 r.) utrzymywał ożywione kontakty z Prusami. A. Kamiński (Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego, „Rocznik Białostocki” nr 1 (1961), str. 26) wykazał, że mogło tu chodzić tylko o Jaćwingów.

²⁸ Vet. Mon. Pol. et Lith. I, nr 110. Jest to odpowiedź papieża na suplikę Kazimierza, zezwalająca temuż na wzięcie pod opiekę mieszkańców Jaćwieży (Pollexia), którzy wyrazili chęć chrztu. Zdaniem papieża zezwolenie to nie koliduje z uprzednimi przywilejami dla Krzyżaków dotyczącymi Prus, ponieważ chodzi tu o dobrowolnych neofitów (zatem także Prusów).

²⁹ Gall wprowadzie o owym męczeństwie nie pisze, jednak postać Brunona musiała mu być znana, gdyż jedynie w ten sposób można wyjaśnić jego wzmiankę o dwóch metropolitach (ed.c., str. 30), „Liber de passione” wspominał widocznie osobę

Okoliczności śmierci Brunona znamy z trzech niezależnych od siebie wersji, obejmujących wszystkie wczesne przekazy na ten temat. Jedna z nich pochodzi od uczestnika misji, kapelana Wiperta, i zachowała się tylko w kopii z końca XI w. w kodeksie należącym do klasztoru w Tegernsee³⁰. Druga, którą możemy nazwać wersją włoską, reprezentowana jest przez fragment „Żywotu św. Romualda”, pióra Piotra Damianiego, pisany około 1040 r.³¹ Nie ulega wątpliwości, że wieść o zgonie Brunona dostała się do Romualda za pośrednictwem eremitów mieszkających w Polsce; wiemy także, że stało się to bardzo wcześnie³². Wersję trzecią możemy nazwać saską; w przeciwieństwie do poprzednich nie zachowała się ona w obszerniejszym utworze, lecz tylko w skąpych streszczeniach, zawartych w „Annales Quedlinburgenses”³³, u Thietmara³⁴ i w „Gesta Archiepiscoporum Magdeburgensium”³⁵, a to ostatnie źródło powołuje się na zaginiony dziś „Liber gestorum Brunonis”, niewątpliwie archetyp wersji saskiej. Także w przekazaniu do Saksonii szczegółów męczeństwa pośrednictwo polskiego środowiska dworskiego lub kościelnego jest oczywiste. Biorąc pod uwagę istniejący wówczas stan wojenny — za najodpowiedniejszy moment do uzyskania takiej informacji z Polski uważam misję pokojową prepozyta magdeburskiego Walterda, dokonaną w czasie wyprawy Henryka II po Wielkanocę

arcybiskupa Brunona obok arcybiskupa Radzima i stąd wzięło się źródło pomyłki.

³⁰ MPH I, str. 229—230. Większość literatury niemieckiej (zob. W. Wattenbach, R. Holtzmann, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, t. I, Berlin 1938, str. 51), a w polskiej E. Kucharski (Pierwszy pisarz polsko-łaciński Brunon z Kwerfurtu i początki piśmiennictwa w Polsce, „Spraw. Tow. Nauk. w Toruniu” nr 2 (1950), str. 77—79) odmawiają relacji Wiperta wszelkiej wartości. H. G. Voigt, Brun von Querfurt, Stuttgart 1907, str. 11, 134 uważa dzisiejszą jej postać za zniekształconą interpolacją, w zasadzie jednak korzysta z niej. Natomiast niemal cała polska literatura przedmiotu (W. Abraham, S. Kętrzyński, S. Zakrzewski, J. Widajewicz, L. Koczy, J. Jodkowski, W. Meysztowicz i inni) podejmuje aktywną obronę tego utworu lub przynajmniej bez zastrzeżeń go wykorzystuje. Decydującym argumentem na korzyść Wiperta jest jego ogólna zbieżność z relacją Piotra Damianiego, która musiała mieć podstawę tylko w realnych faktach, gdyż o zależności jednego z tych źródeł od drugiego nie może być mowy.

³¹ MPH I, str. 326—329.

³² Tamże, str. 331. Zob. H. G. Voigt, Brun von Querfurt, o.c., str. 10; T. Wojciechowski, Szkice historyczne XI w., 1951, str. 92 (por. szkic I, rozdz. 1 i 2 passim); a ostatnio H. Kapiszewski, Eremita Swirad w Panonii, „Nasza Przeszłość” nr 10 (1959), str. 50—59.

³³ MGH SS III, str. 80, pod 1009 r.

³⁴ Kronika Thietmara, wyd. M. Z. Jedlicki, str. 453.

³⁵ MGH SS XIV, str. 363, 394—395.

1010 r.³⁶ Dostojnik ów, scharakteryzowany przez źródło kwedlinburskie oraz Thietmara jako miłośnik wiedzy i ksiąg³⁷, nie mógł nie wykorzystać kontaktu z otoczeniem Chrobrego, aby dowiedzieć się czegoś konkretniejszego o zgonie swego wybitnego i z pewnością dobrze sobie znanego rodaka³⁸. Pozyskane przez niego informacje musiały z kolei posłużyć autorowi „Liber gestorum”, dzieła przechowywanego później właśnie w środowisku magdeburskim. Z opracowania tego czerpał już w 1014 r. Thietmar³⁹, a przeszło sto lat później — „Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium”. Relacja „Annales Quedlinburgenses”, wcześniejsza jeszcze od Thietmara⁴⁰, także należy do tej samej rodziny przekazów, ponieważ treść jej mimo różnic w szczegółach jest — zwłaszcza z opowiadaniem biskupa merseburskiego wybitnie zbieżna⁴¹. Można więc przypuszczać, że rocznikarz korzystał z notatek, sporządzonych przez późniejszego autora „Liber gestorum” na podstawie narracji Walterda.

Interesującą nas tu geograficzną stronę męczeństwa źródła lokalizują następująco: Wipert odnosi ją do Prus⁴², Piotr Damiani zdaje się tak samo (choć omyłkowo pisze o Rusi, zapewne zmylony podobieństwem terminów Prussia i Russia)⁴³, natomiast źródła wersji saskiej przynoszą nieco do-

³⁶ Kronika Thietmara, str. 393—395. Również w 1012 r. Walterd prowadził analogiczne poselstwo (tamże, str. 411).

³⁷ Tamże, str. 419; MGH SS III, str. 81, pod 1012 r.

³⁸ Ze względu na charakter jego poselstwa nawiązanie do Brunona, czołowego rzecznika porozumienia niemiecko-polskiego, musiało mu być nawet na rękę. Poza tym Brunon był w swoim czasie także kanonikiem magdeburskim.

³⁹ Kronika Thietmara, str. L.

⁴⁰ Ponieważ rocznik ten był w owych latach pisany na bieżąco (W. Wattenbach, R. Holtzmann, Deutschlands Geschichtsquellen, o.c., t. I, str. 45; Słownik staroż. słow., t. I, str. 31).

⁴¹ AQ: *II suae conversionis anno, T: In duodecimo conversionis ac inclitae conversationis suae anno; AQ: in confinio Rusciae et Lituae, T: In confinio predictae regionis (Prus) et Rusciae, GAM: in confinio Rucie et Lituae regionum; AQ: a paganis capite plexus, T: ab incolis... decollatur, GAM: ab ipsis gentibus est martirizatus; AQ: cum suis 18, T: cum sociis suimet XVIII, GAM: cum suis. Każdy zwrot rocznika znajduje więc zawsze swój odpowiednik w nieco obszerniejszej relacji Thietmara, a po części i w Gesta arch. Magd. Pomyłkę biskupa merseburskiego co do dziennej daty zgonu Brunona wyjaśnił H. G. Voigt, Brun von Querfurt, o.c., str. 291.*

⁴² *Ego Wipertus... Brunonis episcopi iussione... illum secutus fui in paganorum provincia, quae nuncupatur Prussia. Ille etiam pontifex et martir Christi Brunus... cum suis capellanis ambulavit Prusciam.*

⁴³ *...cum Bonifatio viro clarissimo, quem nunc felicissimum martirem se habere Russiana gloriatur ecclesia... Cumque ad regem Russorum vir venerabilis pervenisset... Nawiązanie do męczeństwa św. Wojciecha, wg Damianiego znanego owym „ruskim” poganom (str. 327—328), zdaje się jednak świadczyć, że w opinii autora relacji chodzi tu o ten sam kraj, w którym zginął wspomniany poprzednik Brunona.*

kładniejsze informacje. Jak już wiemy ⁴⁴, Thietmar charakteryzuje miejsce zgonu Brunona jako położone na pograniczu Prus i Rusi, zaś „Rocznik kwedlinburski” i „Dzieje arcybiskupów magdeburskich” — na pograniczu Rusi i Litwy. Zazwyczaj w literaturze dokonuje się pewnego rodzaju „uzgodnienia” tych informacji przez połączenie ich w sztuczną całość — locus martyrii wypada wtedy na pograniczu Prus, Litwy i Rusi, a więc w jakimś wypośrodkowanym geograficznie punkcie ⁴⁵. Z kolei umiejscowienie tego punktu daje w rezultacie — Jaćwież, z tego powodu powszechnie przyjętą jako teren ostatniej misji Brunona ⁴⁶. Jednakże w obrębie Jaćwieży byłaby to chyba nie Zlina, lecz raczej włość Weysse, leżąca nad Niemnem między późniejszymi Grodnem i Mereczem ⁴⁷. Jaćwieska hipoteza Selencji mogłaby wszakże, jak już wspomniałem, bazować na granicznym położeniu Zliny wobec ziem mazowieckich, wskutek czego nazwa jej ewentualnie mogła być w ustach polskich rozszerzana na włości z nią sąsiadujące.

Tego rodzaju sumowanie przekazów źródłowych, a następnie szukanie ich geograficznej wypadkowej jest jednak w moim przekonaniu drogą błędną. Zakłada ono bowiem, że żadne konkretne źródło nie przekazało całkowicie wiernej i dokładnej informacji o miejscu męczeństwa. Przyjmowanie jakiejś różnicy między in confinio w „Roczniku kwedlinburskim” i u Thietmara, którą trzeba dopiero uzgodnić w sposób wyżej opisany, tym bardziej nie powinno się zdarzyć, że obydwaj pisarze wyraźnie korzystają z jednego wspólnego źródła, którym

⁴⁴ Zob. przyp. 41.

⁴⁵ Metodę tę zastosował po raz pierwszy już w XII w. opat Arnold z Berge i Nienburga, autor „Gesta arch. Magd.”, w którego późniejszej pracy, „Annales Magdeburgenses” czytamy: *Tunc in confinio predictae regionis, Rusciae et Litue cum praedicaret...* (MGH SS XVI, str. 164). Dla porównania warto przytoczyć tekst jeszcze jednego utworu tegoż autora, tzw. Annalistę Saxo, który podając wiadomość o udaniu się Brunona do Prus ściśle wg Thietmara, wspomina następnie: *Cum igitur in confinio Rusciae et Litue predicaret...* (MGH SS VI, str. 658). Podobne przejście mogło ew. występować w „Liber gestorum Brunonis”, znanym przecież temu autorowi.

⁴⁶ H. G. Voigt, Brun von Querfurt..., o.c., str. 126—127, 148—149; H. Łowmiański, Studia..., o.c., t. II, str. 443; L. Koczy, Misje polskie..., o.c., str. 109; B. Włodarski, Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich, „Zapiski Historyczne” nr 24 (1959), z. 2—3, str. 12—13; V. T. Pašuto, Obrazowanie litovskogo gosudarstva, Moskwa 1959, str. 87; A. F. Grabowski, Gall Anonim..., o.c., str. 14—15; A. Kamiński, Wizna, o.c., str. 19 i wielu innych. Niektórzy badacze (S. Zakrzewski, Bolesław Chrobry Wielki, Lwów 1925, str. 225; J. Jodkowski, Pieczęcie ruskie z XI—XII w. znalezione w Grodnie i Drohicznie, „Przegląd Historyczny” nr 37, 1948, str. 168; J. Bieniak, Ze studiów..., o.c., str. 81), ze wzgl. na słowiańskie imię księcia panującego na terenie misji, Niecłmierza (Nethimer), znanego z relacji Wiperta, sądzili, że Brunon znalazł się w jakimś drobnym państewku słowiańskim, także jednak na łącznym styku Prus, Litwy i Rusi.

⁴⁷ Zob. A. Kamiński, Jaćwież, o.c., mapa 1.

może być tylko relacja polskiego pochodzenia, przekazana najprawdopodobniej prepozytowi magdeburskiemu Walterdowi. Relacja ta operowała oczywiście jednym określeniem geograficznym, wymieniającym nie styk trzech ziem, lecz p o g r a n i c z e d w ó c h, tak jak to mamy wyrażone zarówno w „Roczniku”, jak i u Thietmara. Określenie *in confinio Rusciae et Litue* oraz *in confinio Prucia et Rusciae* znaczy przeto j e d n o i t o s a m o, wobec tego zaś Brunon poniósł śmierć nie w Jaćwieży, lecz n a p o g r a n i c z u R u s i i L i t w y, widocznie zaliczanej wówczas przez Polaków także do Prus. Można przypuszczać, że polscy informatorzy Walterda, referując mu dokładne miejsce męczeństwa *in confinio Rusciae et Litue*, uzupełnili od razu tę wiadomość wyjaśnieniem, iż nie znana saskiemu dostojnikowi Litwa stanowi część Prus, do których Brunon się udał, a o których Walterd musiał wiedzieć zarówno ze względu na casus św. Wojciecha, jak i późniejsze plany misyjne Ottona III i Chrobrego. Całą tę informację wraz z jej wyjaśnieniem przekazał następnie Walterd autorowi „Liber gestorum”, a zachowane do dziś źródła skorzystały bądź z dokładniejszej, bądź z ogólniejszej, za to bardziej znanej nazwy podanego im terytorium. Przyjęcie merytorycznej tożsamości przekazu Thietmara i „Rocznika Kwedlinburskiego” pozwala na pogodzenie tego ostatniego także z Wipertem, który całą akcję umiejscowił w Prusach, a wreszcie i z listem samego Brunona, wskazującym tę właśnie ziemię jako cel wyprawy.

Podążając na Litwę⁴⁸ wyprawa św. Brunona przechodziła przez ziemie jaćwieskie, na których bez wątplenia także rozwinęła ożywioną działalność⁴⁹. Zapewne jej kierunek był już z góry ustalony w porozumieniu z Bolesławem; na jego wytyczenie musiały wpływać jakieś okoliczności natury politycznej⁵⁰. W związku z tym chciałbym raz jeszcze podkreślić fakt, że patronowana przez polskiego księcia akcja misyjna z 1009 r. objęła te właśnie plemiona bałtyckie, które w 30 lat później występują w po-

⁴⁸ Za litewską lokalizacją męczeństwa Brunona zdaje się również wypowiadać W. Meysztowicz (Szkice o św. Brunie..., o.c., str. 497), nie zajmując się jednak w swym studium uzasadnieniem tej lokalizacji. Warto zwrócić uwagę na jeden szczegół Późna (z ok. 1400 r.) „Vita et passio S. Brunonis episcopi et martyris Querfordensis” (MGH SS XXX, str. 1366) przekazuje wiadomość o wrzuceniu przez pogan głowy Brunona do rzeki, zwanej Alstra. Narracja tego utworu oparta została na wcześniejszych źródłach, choć nie jest wolna od błędów. Nazwa Alstra przypomina brzmieniem Szczarę. Czy w XI w. mogło to być jeszcze to terytorium zamieszkałe przez Baitów?

⁴⁹ Z opowiadania Thietmara można wywnioskować, że zakończony śmiercią epizod in confinio był jedynie fragmentem całej misji Brunona „w Prusach”.

⁵⁰ Przekonująco próbuje je wyjaśnić H. Ł o w m i a ń s k i, Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów, „Przegląd Historyczny” nr 41 (1950), rozdz. IV i V passim, zwłaszcza str. 172—175. Zob. też J. B i e n i a k, Państwo Mieclawa, Warszawa 1963, str. 156—159.

wiązaniu z państwem Mieclawa, mazowiecką kontynuacją polskiej monarchii wczesnofeudalnej. Spostrzeżenie to, odniesione przeze mnie już dawniej do Jaćwieży⁵¹, da się obecnie rozciągnąć także i na Litwę⁵².

Jaćwieską identyfikację Selencji trzeba będzie już chyba definitywnie wykluczyć. Nie znajdujemy obecnie już dla niej żadnego punktu oparcia. W dziele Gallowym Jaćwingowie objęci są po prostu nazwą Prusów, która we wczesnośredniowiecznej Polsce występowała najwidoczniej jako ogólna nomenklatura ludów bałtyckiego pochodzenia⁵³. Pod tym względem Polacy różnili się od Rusinów, którzy granicząc z Bałtami na dłuższej przestrzeni nie znali tego rodzaju nazwy ogólnej, zawsze natomiast wymieniali każde plemię z osobna⁵⁴. Rozległość pojęcia Prussia we wczesnych źródłach polskiej proveniencji znajduje jednak pełną analogię w rozległości pojęcia Pomorania, którym obejmowano całość ziem między dolną Wisłą a dolną Odrą, mimo że już w czasach Galla całość ta była politycznie zróżnicowana⁵⁵. Nie od rzeczy będzie też wymienić Sklawanię vel Sklawinię źródeł zachodnich X i częściowo XI wieku, z której dopiero stopniowo miały się wyłaniać określone nomenklatury, odpowiadające konkretnym jednostkom politycznym, przede wszystkim Polsce i Czechom. Na wyraźne wyróżnienie Litwy i Jaćwieży z całości Prus trzeba będzie poczekać do XIII w., kiedy plemiona te zaczną w stosunkach z Polską odgrywać samodzielną rolę polityczną⁵⁶.

Gallowa Selencja oznaczać więc musiała jakąś ziemię o znaczeniu

⁵¹ J. Bierniak, Państwo Mieclawa, o.c., str. 147—172.

⁵² Relacje Wiperta, Piotra Damianiego i „Pasji” z ok. 1400 r. charakteryzują władzę na terenie ostatniej misji Brunona jako monarchiczną. Można nie przywiązywać wagi do samych tytułów rex i dux, trzeba jednak zwrócić uwagę na zasadniczo odmienny charakter źródłowych partnerów Brunona oraz Wojciecha. Sprowadzenie owych „monarchów” do rzędu naczelników grodowych niewiele wyjaśnia wobec wyraźnych przekazów Damianiego i wspomnianej „Pasji”, które osoby znane z Wiperta jako rex i dux, zwą braćmi, traktując tym samym obszar rządzony przez Wipertowego „księcia” jako dzielnicę dynastyczną. Cała ta sprawa wymaga jeszcze szczegółowego zbadania.

⁵³ Późnym echem dawnego zwyczaju rozciągania nazwy Prus na Litwę mogą być wzmianka w „Kalendarzu wrocławskim” pod 1294 r. o śmierci ks. łęczyckiego Kazimierza w walce z Prusami (Pomniki dziejowe Polski, o.c., s. II, t. VI, str. 83), oraz relacja „Rocznika Trzaski” pod 1261 r. o zabiciu przez Prusów ks. mazowieckiego Siemowita (MPH, II, str. 839).

⁵⁴ Por. A. Kamiński, Jaćwież, o.c., przyp. 210.

⁵⁵ „Księstwo Pomorzan” (Pomorze Zach.) i „marchię gdańską” (Pomorze Wsch.) próbował już odróżnić wyjątkowo mistrz Wincenty (MPH II, str. 397), lecz dopiero roczniki wielkopolskie z XIII w. konsekwentnie nazywają księstwo zach.—pomorskie: Slavia (zgodnie z ówczesną tytulaturą tamtejszych książąt), a tylko wsch.—pomorskie: Pomorania.

⁵⁶ Toteż faktu obejmowania Jaćwieży w źródłach ogólną nazwą Prus nie uważałbym za zasadniczy argument przeciwko ewentualnej odrębności etnicznej tego ludu.

mniej więcej współrzednym zarówno ówczesnemu Pomorzu, jak i całości ziem Bałtów (*Prussia*), graniczących z Polską. Jest oczywiste, że w grę może tu wchodzić jedynie terytorium Luciców. Lud ten bowiem w polityce dworu Chrobrego stanowił na tyle ważny czynnik, a krytyka jego przymierza z Henrykiem II zajęła tyle miejsca w pismach zajmującego bądź co bądź niezależne w sprawach niemiecko-polskich stanowisko Brunona, że byłoby wręcz niewiarogodne, aby problem lucicki mógł zostać pominięty w pisany z punktu widzenia potrzeb tegoż dworu „*Liber de passione martyris*”. Rozstrzyga sprawę fakt, że planowana z pewnością właśnie na zjeździe gnieźnieńskim niemiecko-polska akcja chrystianizacyjna dotyczyć miała przede wszystkim Luciców i Prusów, traktowanych łącznie jako obiekt misyjny jeszcze w liście Brunona⁵⁷. Zniekształcenie pierwotnego zapisu *Leuticia* na *Seleucia*, które Aleksander Brückner przypisywał Gallowi lub jego kopistom⁵⁸, zaś Karol Buczek już wykorzystanemu przez Galla odpisowi „*Liber de passione*”⁵⁹, nie może dziwić wobec przytoczonych przez Jadwigę Karwasińską analogicznych przykładów z samych tylko kopii rzymskiego żywotu św. Wojciecha⁶⁰. Między oryginałem „*Liber*” a drugą z kolei kopią (z końca XII w.) dzieła Galla, która musiała już zawierać zapis *Selencia* (*Seleucia*)⁶¹, widzimy dwa, a może nawet trzy stadia pośrednie⁶², możliwości popełnienia błędu paleograficznego były zatem wcale łatwe. Osobiście zresztą sędzę, że winę za ten błąd ponosi dopiero któryś z kopistów Galla, ponieważ właśnie w połowie II w. nazwa *Leuticia*, notowana jeszcze przez hagiografów biskupa bamberskiego Ottona⁶³, wychodzi definitywnie z użycia jako miano określonej jednostki terytorialnej⁶⁴. Dla samego

⁵⁷ MPH I, str. 224—228 *passim*; por. „*Pomniki dziejowe Polski*”, s. II, t. IV/1, str. 40.

⁵⁸ A. Brückner, *O nazwach miejscowych*, Kraków 1935, str. 46.

⁵⁹ K. Buczek, *Ze studiów...*, o.c., str. 12. Badacz ten sądzi, że oryginał „*Liber de passione*” zaginął w czasie kryzysu państwa ok. 1038 r. Polemizując z Brücknerem, Buczek wskazał na użycie nazwy *Seleucia* już u Wincentego, który jego zdaniem korzystał z oryginału Galla.

⁶⁰ J. Karwasińska, *Państwo polskie w przekazach hagiograficznych XI i XII w., Początki państwa polskiego*, t. II, str. 238 (np. przejście w *Delucenses*).

⁶¹ Opieram się tu na badaniach K. Maleczyńskiego (*Pomniki dziejów Polski*, s. II, t. II, str. I, XX, XXXV—XXXVI i tabl. na str. XXXIX), wg którego Wincenty nie dysponował już oryginałem Galla, lecz właśnie drugą z kolei kopią (Y).

⁶² Może kopię „*Liber de passione*”, jeśli Gall nie korzystał z oryginału, a na pewno oryginał Galla i jego pierwszą kopię z połowy XII w. (X).

⁶³ MPH II, str. 55—56, 73, 101—102, 140.

⁶⁴ Wchodząc natomiast przejściowo do tytułatury książąt zach.pomorskich. Por. P. Czaplewski, *Tytułatura książąt pomorskich do początku XIV w., „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”*, nr 15 (1949), str. 50—51, a więc w obręb powojęcia Pomorania.

Anonima, a w każdym razie dla jego polskich informatorów (do których mógł się przecież zwracać o wyjaśnienia w razie potrzeby), nomenklatura Leuticia musiała być jeszcze zrozumiała.

Kończąc uważam, że podkładem źródłowym wiadomości Galla o Selencji, Pomorzu i Prusach w czasach Chrobrego były najprawdopodobniej następujące wiadomości, zaczerpnięte z „Liber de passione martyris”: a) o założeniu i egzystencji pomorskiego biskupstwa w Kołobrzegu i zapewne podległych mu jakichś kościołów grodowych (*conversas in fide solidaavit, quod ecclesias ibi multas et episcopos... apostolicus per eum ordinavit; in ecclesiasticis honoribus quicquid ad imperium pertinebat... in aliis superatis ab eo... regionibus barbarorum, suo... potestate concessit*)⁶⁵; b) o planach misyjnych w stosunku do Luciców i Prusów oraz o faktycznie dokonanych misjach (Wojciecha, a zapewne i Brunona) na ziemi tych ostatnich (*gladium predicacionis; superandis regionibus barbarorum*); c) o walkach z Lucicami⁶⁶, a prawdopodobnie i z Prusami⁶⁷ (*victorias et triumphos de gentibus incredulis nominatim recitasse, quas constat eum quasi sub pedibus conculcasse; in perfidia persistentes contrivit; gladium iugulationis*). Pod piórem Galla informacje te uległy przeróbce, dostosowanej do położenia właściwego dla jego czasów, tj. faktu pozostawiania zarówno w pogaństwie, jak i w stanie politycznej niezależności od państwa polskiego, wszystkich trzech owych ziem. Prowadziło to z jednej strony do zatarcia nieaktualnych już różnic między Pomorzem a ziemią Luciców i Prusami przez konsekwentnie jednolite traktowanie tych terytoriów we wszystkich interesujących nas tu fragmentach, z drugiej zaś — do podkreślenia bezowocności dotychczasowych wysiłków⁶⁸. Ich ostateczne urzeczywistnienie pozostawił Anonim głównemu bohaterowi swego utworu.

⁶⁵ Jak słusznie wnioskuje T. Grudziński, *Ze studiów...*, o.c., str. 22—23.

⁶⁶ Przy czym ówczesna racja stanu wymagała zapewne zamieszczenia nie tylko wiadomości o aktualnych zmaganiach Polski z koalicją niemiecko-lucicką, lecz i o dawnych wspólnych z cesarstwem wyprawach na ziemi owych pogan; jedno z takich przedsięwzięć zanotowały wszak obydwaj najstarsze żywoty św. Wojciecha (*Pomniki dziejowe Polski*, o.c., s. II, t. IV/1, str. 38; MPH I, str. 268).

⁶⁷ Por. MPH I, str. 217: *Cuius frater a Polanis occisus erat...*

⁶⁸ Właśnie temu ostatniemu celowi służy cały fragment o Selencji, Pomorzu i Prusach w „Prohemium” księgi I.

Jan Powierski

Toruń

PRZYCZYNY I POCZĄTEK SOJUSZU POMORSKO-PRUSKIEGO W XIII WIEKU

Sojusz pomorsko-pruski w latach 1230—1250 zasługuje na uwagę jako jeden z nielicznych przekazanych przez źródła pisane przejawów przyjaznych stosunków między Prusami a ich polskimi sąsiadami. Źródła te, odnotowując przeważnie wyprawy wojenne, sugerują istnienie na pograniczu polsko-pruskim permanentnej wojny i wrogich stosunków, czemu jednak przeczą badania archeologiczne i językoznawcze, wykazujące silne wpływy polskie na gospodarkę, ustrój, język i kulturę Prusów, które nie mogą być dziełem wrogich wyłącznie stosunków. Sojusz pomorsko-pruski jest jednym z etapów przenikania tego wpływu, niestety jednak wobec podbicia i wyniszczenia ludności pruskiej przez Zakon Krzyżacki — jednym z ostatnich etapów. Ze względu na swój antykrzyżacki charakter sojusz spotkał się z negatywną przeważnie oceną w historiografii średniowiecznej, w odniesieniu do historii Prus prawie wyłącznie krzyżackiej. Ocena taka w krańcowej formie występuje w „Kronice Pruskiej” Piotra Dusburga, członka Zakonu Krzyżackiego, ukończonej w 1326 r., a więc w okresie zagrożenia Zakonu przez analogiczny do omawianego tu sojusz polsko-litewski. Dla Dusburga agresja krzyżacka na ziemiach pruskie jest wojną świętą, powstanie pruskie — odstępstwem od chrześcijaństwa, apostazją, a sprzymierzeńca Prusów, Świętopękła, obrzucił on obelgami. Powstanie pruskie i wojna są dziełem szatana, niezadowolonego z sukcesów krzyżackich w Prusach¹. Odosobnionym wyjątkiem w historiografii średniowiecznej jest autor „Kroniki oliwskiej”, opat cysterskiego klasztoru w Oliwie na Pomorzu, Stanisław (ok. 1350 r.), który zdaje się polemizować z Dusburgiem. Jego zdaniem konflikt pomorsko-krzyżacki

¹ *Chronicom Terrae Prussiae* von Peter von Dusburg, hrgb. von Max Toeppen, *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 1, Leipzig 1861, str. 66 nn.; Z innych źródeł por. np. *Di Kronike von Pruzinlant* des Nicolaus von Jeroschin, hrgb. von Ernst Strehlke, ibidem, str. 370 nn.; *Kronika Wielkopolska*, *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, Lwów 1872, str. 562 n.; *Joannis Długossii. Historiae Polonicae libri XII*, ed. A. Przeździecki, t. II, Cracoviae 1873, str. 287 nn.

wyniknął z woli Bożej, a Prusowie dopiero później poddali się pod rozkazy Świętopełka. Pod adresem tego ostatniego opat Stanisław nie szczędzi pochwał, jednocześnie zaś przejmując z zapisek klasztornych wiadomości o zniszczeniu posiadłości klasztornych przez Krzyżaków². Różnica zdań w stosunku do Dusburga jest tym bardziej uderzająca, że obaj autorzy korzystali zapewne z tego samego źródła³.

W nowożytnej historiografii szczegółowych ustaleń faktograficznych dokonali już w XIX w. niemieccy historycy Voigt, Toeppen, Hirsch, a zwłaszcza Ewald⁴. Interpretacja ich jednak zmierza śladem Dusburga w kierunku wykazania roli i potęgi Krzyżaków. Chociażby dalecy od krańcowej stronniczości Dusburga, winę za wybuch wojen składają na Świętopełka i jego wojowniczą naturę. Miał on porozumieć się z Prusami, aby zniszczyć potęgę Zakonu, która zagrażała jego ekspansji na Prusy. Sojusznicy wykorzystali przy tym niepowodzenia Zakonu na wschodzie. Bezpośrednimi powodami konfliktu były zatargi celne i drobne spory graniczne oraz „opieka” Krzyżaków nad pomorskimi juniorami. Natomiast sojusz Krzyżaków z książętami polskimi miał charakter obronny. Sojusz pomorsko-pruski nie przyniósł spodziewanych rezultatów, ponieważ Zakon po pierwszych niepowodzeniach, wzmocniony przez posiłki z Rzeszy, odzyskał stopniowo wszystkie straty.

Przeciw faktowi istnienia w latach czterdziestych XIII w. sojuszu pomorsko-pruskiego wystąpili bezpodstawnie: Lohmeyer, Kujot i Tyc⁵. Kujot ponadto dowodził, że wojnę pomorsko-krzyżacką rozpoczęli Krzyżacy, którzy dążyli do zagarnięcia posiadłości pomorskich na wschód od Wisły wykorzystali zaś konflikt Świętopełka z jego młodszymi braćmi oraz z książętami polskimi. Powstanie pruskie natomiast wybuchło później. Tezy Kujota przyjęła Karwasińska, która podkreśliła wyraźnie agresywny charakter przymierza mazowiecko-krzyżackiego, nie zgodziła się tylko na odrzucenie sojuszu pomorsko-pruskiego⁶.

Niemiecka historiografia międzywojenna (Caspar, Maschke, Blanke) zwróciła uwagę na problem walki o metody misji pruskiej

² Kronika Oliwska, Script. Rer. Prus., t. I, str. 681 nn.

³ Por. G. Labuda, Studia nad annalistyką pomorską z XIII—XIV wieku. Część I, Zapiski TNT, t. XX (1954), str. 109—110.

⁴ J. Voigt, Geschichte Preussens, t. II, Królewiec 1827, str. 355 nn., 428—456, 495—561, 575—633; M. Töppen, w przypisach do Kroniki Dusburga, o.c.; Th. Hirsch, w przypisach do Kroniki Oliwskiej, o.c.; A. L. Ewald, Die Eroberung Preussens durch die Deutschen, t. I—II, Halle 1872—1875.

⁵ K. Lohmeyer, Geschichte von Ost- und Westpreussen, Gotha 1908, str. 101; S. Kujot, Dzieje Prus Królewskich, „Roczniki TNT”, R. 21 (1914), str. 696 nn.; T. Tyc, Pomorze Polskie a Krzyżacy, „Roczniki Historyczne”, t. III (1927), str. 47.

⁶ J. Karwasińska, Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235—1343, „Rozprawy Historyczne Tow. Nauk. Warszawskiego”, t. VII, z. 1 (1927), str. 25 nn.

między Kościołem (biskup Chryścian, papieństwo) a rycerstwem niemieckim, reprezentowanym przez Zakon Krzyżacki. Zwycięstwo krzyżackiej drogi nawracania siłą spowodowało wybuch powstania pruskiego⁷. Taką samą koncepcję przedstawił też Labuda, podkreślając polski charakter misji przedkrzyżackiej⁸. Mannhard uważał, że przyczyną wybuchu powstania pruskiego było pozbawienie ludności pruskiej przez Krzyżaków praw, zawarowanych im przez przywileje papieskie, a wojna prowadzona w sojuszu ze Świętoplekiem doprowadziła do uznania tych praw przez Zakon w ugodzie dzierżgońskiej⁹. Uznanie przywilejów Prusów w ugodzie dzierżgońskiej, uznanie ich za równoważnych w stosunku do Zakonu partnerów podkreśla również w najnowszej historiografii niemieckiej Patze, który ponadto w akcji kurii papieskiej przeciw Mongołom widzi główną przyczynę interwencji kurii na terenie Prus w celu umożliwienia Krzyżakom udziału w tej akcji¹⁰. Znaczenie konfliktu papiesko-cesarskiego dla stosunku kurii wobec Krzyżaków, Prusów i Pomorzan podkreśla natomiast Forstreuter, który ponadto zajmuje się dokładniej rolą arcybiskupa Prus Alberta Suerbeera jako następcy Chryściana i jego konfliktem z Krzyżakami. Wreszcie niedawno Wenskus napisał przyczynek dotyczący antagonizmów politycznych między plemionami pruskimi w okresie podboju krzyżackiego¹¹.

Z nowszej literatury polskiej należy wymienić jeszcze pracę Zajączkowskiego, omawiającą problem sojuszu pomorsko-pruskiego i powstania pruskiego na tle periodyzacji krzyżackiego podboju i kolonizacji Prus¹², a w okresie powojennym — prace Baszkiewicza i Włodarskiego¹³. Baszkiewicz przedstawia sojusz pomorsko-pruski jako ogniwo tworzącego się porozumienia książąt polskich i Prusów prze-

⁷ E. Caspar, Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preussen, Tübingen 1924, str. 86; E. Maschke, Der Deutsche Orden und die Preussen, Berlin 1928; Fr. Blanke, Die Entscheidungsjahre der Preussenmission (1206—1274), Zeitschrift für Kirchengeschichte, t. 10 (47), 1928, str. 18—40.

⁸ G. Labuda, Polska i krzyżacka misja w Prusach, „Annales Missiologicae”, t. IX (1937), str. 220—428.

⁹ W. Mannhardt, Letto-preussische Götterlehre, Riga 1936, str. 20—21.

¹⁰ H. Patze, Der Frieden von Christburg vom Jahre 1249, Jahrbuch für der Geschichte Mittel- und Ostdeutschland, t. VII (1958), str. 39—91.

¹¹ K. Forstreuter, Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/46, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr., t. X (1960), str. 9—31; tenże, Fragen der Mission in Preussen von 1245 bis 1260, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. IX (1960), z. 2/3, str. 258—268; R. Wenskus, Die gens Candein. Zur Rolle des preussischen Adels bei der Eroberung und Verwaltung Preussens, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. X (1961), z. 1. str. 84—103.

¹² S. Zajączkowski, Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków, w. Dzieje Prus Wschodnich, Toruń 1935.

¹³ J. Baszkiewicz, Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku, Warszawa 1954, str. 154—155, 185—191; B. Włodarski,

ciw agresji krzyżackiej, która była przejawem niemieckiej agresji feudalnej. Włodarski zaś dokonuje kilku nowych uściśleń faktograficznych oraz omawia dokładnie stosunek książąt polskich do Prus. Udowadnia on, że nie tylko Świętopełk rywalizował z Zakonem o ziemię pruskie. Ostatnio wreszcie Bi en i a k dowiódł analogii sojuszu pomorsko-pruskiego i stosunków między Prusami a państwem M i e c ł a w a w XI w. Podkreślił przy tym aspekty społeczne takiego sojuszu państwa feudalnego z plemionami o nie zakończonym jeszcze procesie powstawania państwa feudalnego¹⁴.

Dużo cennych uwag zawierają poświęcone Prusom prace historyka radzieckiego P a s z u t o. Agresja krzyżacka jest dla niego jednym z ogniw parcia feudalów niemieckich na wschód, organizowanego przy bezpośrednim poparciu kurii papieskiej. Powstanie pruskie miało na celu zlikwidowanie władzy krzyżackiej w Prusach, uzyskało ono poparcie Litwy i Ś w i ę t o p e ł k a. W antykrzyżackiej akcji dyplomatycznej znaczną rolę odegrali nobilowie pruscy, zwłaszcza z Pomezanii, oni też pod presją kurii zrezygnowali z dalszej walki po zawarciu ugody pomorsko-krzyżackiej. Ugoda dzierzgońska była kompromisem. Prusowie uznali władzę Zakonu, który jednak musiał zagwarantować im wolność osobistą. Układ dzierzgoński umacniał także pozycję nobilów pruskich w obrębie społeczeństwa pruskiego¹⁵.

Poza omówionymi wyżej pracami istnieje bogata literatura, dotycząca problemów pośrednio tylko związanych z zagadnieniem sojuszu pomorsko-pruskiego lub też nie wnosząca nic nowego do dyskusji, której nie sposób przedstawić w krótkim referacie. Jednak z powyższego przeglądu wynika, że nie ma pracy specjalnie poświęconej naszemu tematowi, wydaje się więc celowe przedstawienie go jeszcze raz, zweryfikowanie spornych problemów, a zwłaszcza ustalenie przyczyn jego zawarcia i określenie czasu jego powstania.

Na pierwsze miejsce wysuwa się zagadnienie daty wybuchu powstania pruskiego, od której zależy ustalenie defensywnego albo ofensywnego charakteru sojuszu Świętopełka z Prusami, co z kolei może również wyjaśnić przyczyny zawarcia sojuszu. Źródło trzynastowieczne, „Rocznik Kapituły Gnieźnieńskiej”, podaje pod rokiem 1243, że Świętopełk namówił Prusów do powstania przeciw Krzyżakom. Prusowie zaatakowali

Rywalizacja o ziemię pruskie w połowie XIII wieku, „Roczniki TNT”, R. 61, z. 1 (1958).

¹⁴ J. Bi en i a k, Państwo Miećława. Studium analityczne, Warszawa 1963, str. 164—169.

¹⁵ V. P a š u t o, Pomezanija, Moskwa 1955; tenże, Borba prusskogo naroda za nezavisimost', Istorija SSSR, 1958, nr 6, str. 70—75; tenże, Christburgskij (Kiëporski) dogovor 1249 g. kak istoričeskij istočnik, Problemy istočnikovedenija, t. VII (1959), str. 375—390.

wtedy Niemców, a w odwet Krzyżacy razem z książętami polskimi zdobyli grody Świętopełka Wyszogród i Sartowice. Bezpośrednio po tym „Rocznik” podaje, że w 1243 r. Krzyżacy wraz z książętami polskimi opanowali jego gród Nakło i przekazali go Przemysławowi Wielkopolskiemu¹⁶. Ponieważ Dusburg jako datę zdobycia Sartowic podaje dzień 3 grudnia, co wobec uzyskania wtedy relikwii św. Barbary mogła tradycja krzyżacka ściśle przechować, a jednocześnie ponieważ już 28 sierpnia 1243 r. Krzyżacy mieli w swoich rękach Sartowice, Włodarski słusznie przyjmuje datę 3 grudnia 1242 r. jako dzień zdobycia tego grodu¹⁷. Zgadza się z tym fakt, że ponownie wymieniono datę roczną przy wzmiance o zdobyciu Nakła, choć była ona wymieniona już przy poprzedniej wzmiance, a w takich wypadkach rocznikarz zaczynał nowe wiadomości od „eodem anno” itp. Wydaje się więc, że wzmianka o zdobyciu Sartowic i Wyszogrodu była pierwotnie zapisana pod 1242 r. Skąd wobec tego data 1243? Może dotyczyła pierwszej części przekazu — o powstaniu pruskim. Kujot podkreślił już prokrzyżacką tendencję źródeł wielkopolskich w związku z antypomorskim przymierzem książąt wielkopolskich z Zakonem, autor „Rocznika” mógł więc celowo dokonać zmiany daty, aby winę za długotrwałą wojnę przypisać Świętopełkowi¹⁸. Roczniki pruskie, które podają pod 1242 r. wyprawę Świętopełka aż pod Toruń, nie wspominają nic o udziale w niej Prusów¹⁹. Także dokument układu Zakonu z księciem Konradem i jego synami przeciw Świętopełkowi nie mówi nic o jego

¹⁶ Rocznik kapituły gnieźnieńskiej, wyd. B. Kürbis, MPH, Seria nova, t. VI, Warszawa 1962, str. 6: *Et anno eodem* (wyżej: *Item anno Domini M^oCCXLIII^o — J. P) dux Swanthopelcus Pruthenos baptisatos subdicione Theutonicorum constitutos ab eorum fidelitate suo consilio subtrahens sibi coadunatos in eisdem fecit insurgere. Qui ex opinato irruentes in Theutonicos nulli etati vel sexui parcentes multos de Theutonicis perimerunt. In cuius facti ulcionem cruce signati de domo Theutonica cum ducibus Polonie adunati castra predicti ducis Swanthopelci, videlicet Vissegrod et Zatratawicam occuparunt. Anno Millesimo CCXLIII^o cruce signati cum predictibus ducibus Polonie castrum Nakel de eius iurisdiccione capientes duci Przemisloni vero heredi instituerunt.*

¹⁷ Dusburg, *Chronicon*, o.c., III, c. 36, str. 69—70; Preussisches Urkundenbuch (dalej cyt. PrUB), t. I, Königsberg 1882, nr 79; por. B. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie...*, o.c., str. 22—23.

¹⁸ S. Kujot, *Dzieje Prus...*, o.c., str. 699.

¹⁹ Najstarsze roczniki pruskie przechowały się w kilku odpisach, por. G. Labuda, *Studia nad annalistyką*, o.c., str. 100—138. Jedne z nich podają: „*Von Swantepolken. Do sich dy lant zcum ersten vornoyrten mit hern Swantepolken do was Christi geburt 1247 jar*” (*Annales Prussici brevis*, ed. W. Arndt, w: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, t. XIX, str. 694), w innej: „*Anno 1242 Swantopulcus dux Pomeraniae ante Thorun fuit*” (*Chronica terrae Prussiae*, ed. W. Kętrzyński w MPH, t. IV, str. 36, w identycznej formie — *Annalista Thorunensis, Script. Rer. Prus.*, t. III, str. 59, zamieszczona tamże pod rokiem 1242; dalsza wzmianka odnosi się oczywiście do roku następnego).

zmowie z Prusami czy o zagrożeniu posiadłości krzyżackich; bardziej widocznie zagrożona była kujawska Bydgoszcz, wyraźnie wymieniona w dokumencie. „Liczne gwałty (Multae violentiae)” Świętopełka w stosunku do Krzyżaków są to zapewne przekazane przez tradycję krzyżacką (u Dusburga) fakty ściągania przemocą ceł ze statków krzyżackich na Wiśle, czym zajmujemy się dalej, ale na sojusz pomorsko-pruski i powstanie antyniemieckie jest to określenie zbyt słabe²⁰. Omawiany układ ma natomiast wyraźnie charakter agresywny (podbój Pomorza).

Jeszcze 26 listopada 1242 r. Krzyżacy poczynili nadania na terenie Pomezanii — i znów w wystawionym wtedy dokumencie brak drobnej choćby wzmianki o zagrożeniu tych terenów²¹. Zezwalając 31 grudnia tegoż roku na założenie kolonii lubeckiej na Sambii nałożyli na nią bracia obowiązek pomocy „przeciw poganom i chrześcijanom nieprzyjazytnym, którzy ośmieliliby się zdobywać Sambię”²². Owi chrześcijanie to zapewne Pomorzanie, ale Sambia musiała należeć w tym czasie do Zakonu, a więc i tej najświeższej i najdalej od środka państwa krzyżackiego położonej ziemi powstanie pruskie jeszcze nie objęło, choć trwała już wojna ze Świętopełkiem. Tak więc w 1242 r. powstanie pruskie wybuchnąć nie mogło. Wobec tego, kiedy się to stało? Annalista toruński podaje pod 1242 r. iż w dzień Wita i Modesta (15 czerwca) Świętopełk i Prusowie pokonali w bitwie nad Jeziorem Rządzkim wojska krzyżackie²³. Inna wersja roczników pruskich podaje natomiast tenże fakt pod rokiem 1243 i bez udziału Prusów²⁴. Ponieważ pierwsza wersja wygląda tylko na rozszerzenie drugiej o fakty, które można było dokomponować później (położenie jeziora Rządźkiego pod Grudziądzem czy udział Prusów w bitwie), a data wiarogodna występuje również w pierwszej wersji, więc udział Prusów w bitwie nie jest wcale pewny²⁵. Istnieją zaś przesłanki, które przeczą tak wczesnej dacie wybuchu powstania. Z całą pewnością pokojowe stosunki istniały na terenie Prus w marcu 1243 r., gdy śpieszyły tam z zachodu rodziny

²⁰ PrUB, t. I, 1, nr 139.

²¹ Urkundenbuch zur Geschichte des Bisthums Pomesanien, von H. Cramer, Marienwerder 1887, nr 3.

²² PrUB I, t. 1, nr 140.

²³ Script. Rer. Prus., t. III; „Eodem anno (po wzmiance z 1242 r. — J. P.) in die Viti et Modesti fuit conflictus circa aquam, que dicitur Rens, circa Grudentz contra Swantopolitum ducem Pomeranie et Prutenos; et ceciderunt de nostris hominibus de terra Culmensi nominati viri MCC”.

²⁴ Chronica terrae Prussiae, MPH, t. IV, str. 36: „Anno 1243 in die Vitii (et Modesti) fuit bellum circa aquam, que dicitur Rens, contra ducem Swantopulcum et multi ceciderunt”.

²⁵ Znajduje się to w zgodzie z twierdzeniem G. Labudy, Studia nad annalistyką, o.c., str. 138: „Główna wartość Roczników Chełmżyńskich (Chronica terrae Prussiae — J. P.) polega na przechowaniu dużej ilości zapisek, z których możemy zrekonstruować archetyp Roczników Toruńskich”.

osadników ²⁶. Pod koniec lipca Wilhelm z Modeny za zezwoleniem papieża dokonał podziału Prus na diecezje i określił dokładnie ich granice, podkreślając, iż nie nawrócona pozostała tylko część Prus, na której ustanowiono biskupstwo zwane później sambijskim ²⁷. Sam podział Prus na diecezje, a więc plan stabilizacji organizacji kościelnej i zastąpienia przez stałe biskupstwa dotychczasowego biskupstwa misyjnego, zdaje się świadczyć także o stabilizacji politycznej wewnątrz Prus jeszcze w czerwcu 1243 r., ponieważ wcześniejszy wybuch powstania pruskiego musiałby być znany kurii już po kilku tygodniach. W bulli z 1.X.1243 r. Innocenty IV pisze, że z relacji krzyżackiej dowiedział się, iż Zakon dokonał podboju Prus, i w nagrodę nadaje je Zakonowi ²⁸. Zapewne więc i wtedy jeszcze papież nie wiedział nic o wybuchu powstania pruskiego, co potwierdza także brak wzmianki o wybuchu powstania przy jednoczesnym podkreślaniu sukcesów krzyżackich w Prusach w innych dokumentach papieskich z września i października tegoż roku ²⁹. Wreszcie i w dokumencie umowy sojuszniczej z księciem kujawskim i juniorami przeciw Świętopełkowi jest mowa tylko o nieprzyjanych krokach tego ostatniego, co jest zrozumiałe po bitwie rządziej, a znów brak wiadomości o jakiegokolwiek wrogiej akcji ze strony Prusów ³⁰. Wymienieni „adiutores” Świętopełka są to raczej jego współpracownicy pomorscy, co ma swój sens, jeżeli weźniemy pod uwagę udział innych Pomorzan, stronników juniorów po stronie przeciwnej.

Z zimy i wczesnej wiosny 1244 r. nie mamy dokumentów dotyczących Prus. Już jednak dokumenty z maja tegoż roku świadczą o zmianie sytuacji politycznej. W kwietniu tegoż roku Innocenty IV wziął w opiekę krzyżowców z Kujaw i Austrii, wspominając przy tym o zwalczaniu chrześcijan przez Prusów ³¹. W lipcu papież mianował legatem na kraje nadbałtyckie Wilhelma z Modeny, a oddzielną bullą zawiadomił o tym mieszkańców ziemi chełmińskiej i Niemców mieszkających w Prusach. Dodał przy tym, że wybór osoby legata dokonał się zgodnie z ich życzeniem ³². Jest to wyraźny dowód, że Prusowie byli w tym czasie wśród przeciwników Zakonu Krzyżackiego, chociaż o sojuszu Świętopełka z Prusami mówią wyraźnie dopiero bulle papieskie z 1 lutego 1245 r. ³³.

²⁶ PrUB, I, 1, nr 141.

²⁷ Ibidem, nr 143, por. nr 142 i 144.

²⁸ Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia, coll. A. Theiner, t. I, Romae 1860, nr 78.

²⁹ PrUB I, 1, nr 146, 148, 149, 150, 152.

³⁰ Ibidem, nr 145.

³¹ Ibidem, nr 154, 155, 156.

³² Ibidem, nr 158; por. nr 157.

³³ Ibidem, nr 160—165.

Na podstawie dokumentów można by przyjąć, że powstanie pruskie wybuchło gdzieś między wrześniem—październikiem 1243 a styczniem—lutym roku następnego (po odliczeniu czasu potrzebnego na dojście wiadomości o powstaniu do Austrii, a z Austrii do kurii). Tak więc zgodnie z datacją „Rocznika Kapituły Gnieźnieńskiej”, który zamieszcza wybuch powstania pod rokiem 1243, można datować je na ostatnie miesiące tegoż roku. Wobec tego jednak to nie wybuch powstania pruskiego rozpoczął wojny pomorsko-krzyżackie. Odmienne zdanie Dusburga i „Kroniki Oliwskiej” wyniknęło zapewne z tradycji krzyżackiej, wykształconej w duchu usprawiedliwienia Zakonu. Poza tym należałoby jeszcze sprawdzić możliwość przejścia przez Dusburga lub jego źródło wiadomości z „Rocznika Kapituły Gnieźnieńskiej”. W każdym razie dane z „Kroniki Oliwskiej” i Dusburga nie mogą obalić powyższego ustalenia, ponieważ stanowią one źródła znacznie późniejsze. Zresztą obydwie źródła przez umieszczenie wiadomości o podziale Prus na diecezje w 1243 r. wśród wiadomości o wybuchu powstania dowodzą, że i ich autorom musiała być znana wersja o wybuchu powstania w tym właśnie roku.

W takim razie nie wybuch wojen pomorsko-krzyżackich stał się okazją do wybuchu powstania. Co więc było bezpośrednim powodem powstania? Zanim odpowiemy na to pytanie, musimy zastanowić się nad głębszymi jego przyczynami. Tekst układu dzierzgońskiego podaje, że Prusowie skarżyli się na Krzyżaków, iż ci — nie respektując przywilejów papieskich, przyznających Prusom wolność — nakładali na neofitów ogromne ciężary niewolnicze, co zniechęcało sąsiednich pogan do przyjmowania chrześcijaństwa³⁴. Oczywiście, ostatni *passus* był tylko chwytem dyplomatycznym. Wspomniane przywileje papieskie były to: bulla *Innocentio III* z 13.VIII.1212 r., która wzywa książąt polskich i pomorskich do wstrzymania się od nakładania ciężarów na ludność pruską, bulle *Honoriusa III* biorące w opiekę neofitów pruskich i zapewniające im wolność z 8 maja 1220 i z 3 stycznia 1225 r. oraz potwierdzenie ostatniej z nich przez Grzegorza IX w dniu 5 maja 1227³⁵. Krzyżacy rzeczywiście nie respektowali tych przywilejów. Nawet ich przyjaciel, Wilhelm z Modeny, doniósł w 1237 r. papieżowi Grzegorzowi IX, że narzucają oni neofitom inflanckim ciężary feudalne oraz odbierają im prawo do posiadania własności³⁶. Tak samo zachowywali się i w Prusach. Nakazywali tu swoim lennikom postępować z taką samą surowością wobec Prusów

³⁴ Por. V. T. Pašuto, *Obrazowanie litovskiego gosudarstwa*, Moskwa 1959, Prołożenie 2, str. 494.

³⁵ PrUB, I, 1, nr 7, 37, 54, 60.

³⁶ *Codex diplomaticus Prussicus*, hrsg. von J. Voigt, Królewiec 1836, t. I, nr 48.

i takie same na nich nakładać ciężary, jak Zakon w swoich dobrach³⁷. Dytryk von Depenowe otrzymał od Krzyżaków wieś Nerdinga, zapewne własność nobila pruskiego³⁸. Fakt ten poświadcza więc odbieranie nobilom pruskim ich posiadłości, ponieważ jeżeli nawet wymieniony nobil już nie żył, to może żyli jego spadkobiercy. Ze skargi biskupa Chrystiana sprzed 11 kwietnia 1240 r. wynika, że Krzyżacy celowo opóźniali chrystianizację Prus, aby przez to umacniać swoje w nich stanowisko. Jako przykład uciskania Prusów podano w tej skardze żądanie okupu od uwięzionych nobilów, w tym także i od neofitów³⁹. Taki stosunek do ludności, która do tego czasu nie ponosiła ciężarów funkcjonowania aparatu państwowego, musiał wywołać jej niezadowolenie — i to nie tylko nobilów, ale i całej ludności wolnej. Jak wynika z postanowień układu dzierzgońskiego, który zresztą nie realizował wszystkich żądań pruskich, neofici domagali się uznania ich wolności osobistej oraz uznania ich prawa do własności⁴⁰. Był to więc program minimum ludności pruskiej.

Ucisk krzyżacki spowodował kryzys, ale nie był jedyną przyczyną wybuchu powstania. Wydaje się, że umieszczenie wiadomości o podziale Prus na diecezje w ramach opowiadania o wybuchu powstania pruskiego w „Kronice” Dusburga i w „Kronice Oliwskiej” nie jest rzeczą przypadku. Wiadomość ta, zapewne przyjęta z „Roczników Kanonika Sambijskiego”⁴¹, kojarzyła się z datą wybuchu powstania pruskiego, może jednak tradycja krzyżacka widziała i przyczynowo-skutkowe powiązanie obu tych faktów. Takie powiązanie wydaje mi się bardzo prawdopodobne. T. Manteuffel dowiódł, że biskup Chrystian, w którego godził podział Prus na diecezje, jak zaraz postaramy się to uzasadnić, dążył do utworzenia państwa cysterskiego w Prusach i poczynił nawet w tym kierunku znaczne postępy, uzyskując od kurii papieskiej przywileje, zmierzające do prawnego zatwierdzenia jego władztwa terytorialnego⁴². Przywileje te jednocześnie chroniły Prusów przed agresją sąsiednich państw feudalnych. Misja cysterska cieszyła się uznaniem pruskich nobilów⁴³. Zapewne stworzenie organizacji państwowej umożliwiłoby nobilom narzucenie zależności feu-

³⁷ Por. S. Kujot, *Bzieje...*, o.c., str. 702—706.

³⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte des Bisthums Pomesanien*, o.c., nr 3.

³⁹ *PrUB*, I, 1, nr 134; por. V. T. Pašuto, *Christburgskij...*, o.c., str. 365.

⁴⁰ Por. V. T. Pašuto, *Obrazowanie...*, o.c., pril. 2, str. 494—506; tenże, *Christburgskij...*, o.c., str. 367 nn., gdzie analiza i ocena tego układu.

⁴¹ *Mon. Germ. Hist.*, o.c., t. XIX, str. 701—707.

⁴² Por. T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa 1955, *passim*.

⁴³ *Chronica Alberici monachi trium fontium*, *Mon. Germ. Hist.*, t. XIX, str. 887: „*Abbas Godefridus de Luckina in Polonia cum monacho suo Philippo ... Pruthenis paulatim predicare incipiens, ducem Phalec ad fidem convertit et postmodum fratrem eius regem Sodrech.*” Por. też *PrUB* I, 1, nr 9 i 10.

dalnej wolnej ludności chłopskiej. Jednocześnie stworzenie państwa przez nobilów pruskich było utrudnione wskutek konfliktów międzyplemiennych, a bardziej jeszcze wskutek agresji książąt polskich, chociaż nie jest wykluczona możliwość podejmowania prób w tym kierunku, zwłaszcza ze strony najpotężniejszej Sambii⁴⁴. Tak więc interesy nobilów pruskich i biskupa Chrystiana były zgodne i zmierzały w tym samym kierunku. Czy reakcja pogańska w Prusach była wystąpieniem mas ludowych przeciw popierającym chrystianizację nobilom, czy też wzmożoną agresywnością wschodnich plemion pruskich przeciw powstającemu na zachodzie ośrodkowi państwowotwórczemu — trudno powiedzieć. W każdym razie nie obaliła ona nowego tworów, skoro w 1233 r. biskup Chrystian podejmuje wyprawę misyjną aż na Sambie, a w 1235 lub 1236 r. Krzyżacy musieli siłą opanować jego terytorium, wykorzystując uwięzienie biskupa przez Sambów⁴⁵. Niepewna sytuacja w Prusach zmusiła natomiast Chrystiana do porozumienia ze sprowadzonymi przez Konrada mazowieckiego w celu podboju Prus Krzyżakami. W 1231 r. Chrystian ustąpił im swoje posiadłości w ziemi chełmińskiej wraz z zachowaniem jednak swojego zwierzchnictwa, trzecią część Prus⁴⁶. Wykorzystując niewolę Chrystiana Zakon uzyskał papieskie nadanie lenne Prus (3 sierpnia 1234 r.) oraz z pomocą książąt polskich pokonał Prusów, a następnie, już na własną rękę, opanował terytorium misji cysterskiej⁴⁷. Po powrocie z niewoli Chrystian w 1238 r. dążył do przywrócenia poprzedniego stanu rzeczy, jednakże miał zadanie utrudnione z powodu poparcia, udzielanego Zakonowi przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny⁴⁸. Jego skargi w których bronił również i pruskich neofitów, doprowadziły do zawarcia nowej umowy, na mocy której Chrystian uzyskał prawo do trzeciej części Prus, ale pod zwierzchnictwem krzyżackim⁴⁹. Nie jest wykluczone, że Zakon poszedł na

⁴⁴ Na ekspansję Sambów na teren Natangii i Warmii wskazuje cytowana praca Wenskusa, w której również o konfliktach między nobilami tych plemion. Inny przykład walki międzyplemiennej między Jaćwiegami a Galindami podaje Dusbürg, III, c. 4, str. 52—53.

⁴⁵ J. Powierski, Kształtowanie się granicy pruskiej w okresie od XIII do początku XIV w., „Zapiski Historyczne”, t. 30 (1963), z. 3 str. 7 i nn. Problem reakcji pogańskiej omawia dokładnie G. Labuda, Polska i krzyżacka misja..., o.c., str. 287—292.

⁴⁶ Por. G. Labuda, Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228—1454, „Przegląd Historyczny”, t. 45, z. 2—3, str. 290—293.

⁴⁷ Nadanie papieskie — PrUB, I, 1, nr 108, pozostałe zagadnienia omawiam w artykule cytowanym w przypisie 45.

⁴⁸ Stanowisko legata omawia dokładnie G. A. Donner, Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222—1234, päpstlicher Legat in den nordischen Ländern (+1251), Helsinki 1929, passim.

⁴⁹ Por. S. Kujot, Dzieje Prus..., o.c., str. 680—683.

ustępstwa pod naciskiem ludności pruskiej. W każdym razie mógł Chrystian odgrywać jeszcze znaczną rolę polityczną na terenie Prus. Dopiero podział Prus na trzy diecezje i pozostanie przy jednej z nich zepchnęłoby biskupa do roli podrzędnego czynnika politycznego, a Prusów pozbawiłoby jedynej możliwości obrony przed niewolą krzyżacką. Dlatego Chrystian nie wykonał poleceń papieskich i jak dowiadujemy się z bulli papieskiej z 1 października 1243 r., w której papież nakazał przeorowi dominikanów magdeburskich upomnieć go, występował wrogo wobec Zakonu, obmawiając go i ujmując sobie stronników⁵⁰. Wkrótce potem, jak już ustaliliśmy, nastąpił wybuch powstania pruskiego. Tak więc związek wybuchu powstania z decyzją podziału Prus na diecezje wydaje się prawdopodobny. Jeszcze do końca 1244 r. Chrystian nie dokonał wyboru diecezji, skoro 16 stycznia 1245 r. papież Innocenty IV pod groźbą zastosowania kar kościelnych nakazuje mu załatwić tę sprawę w ciągu dwóch miesięcy⁵¹. Z tego wynika, że Chrystian miał możliwość dokonania takiego wyboru, gdyż inaczej nakładanie na niego kar kościelnych byłoby bezpodstawne. Widocznie był obecny na terenie Prus. Wkrótce jednak udał się na sobór lionski, być może razem z przedstawicielami pruskich nobiliów, gdzie widocznie udało mu się przekonać papieża o celowości dokładniejszego zbadania konfliktu prusko-krzyżackiego. W tym celu został wysłany do Polski, Prus i Pomorza opat Mezzanum, ● p i z o⁵². Jego wyrok był widocznie niepomyślny, skoro Krzyżacy złożyli od niego ● odwołanie do kurii⁵³. Świadczy to o słuszności wystąpienia Prusów przeciw Zakonowi — nawet wobec wysłanników papieżstwa, tak przychylnie usposobionego do Krzyżaków. Wszystko to potwierdza związki Christiana z powstańcami pruskimi. Podział Prus na diecezję miał być krokiem, który w poważnym stopniu umacniał władzę Zakonu Krzyżackiego, a jednocześnie ostatecznie odbierał Prusom szansę na pokojową obronę chociażby cienia wolności. Pozostawała im tylko walka, zwłaszcza że dogodną sytuację stwarzały od roku już trwające walki krzyżacko-pomorskie.

Ścisłe kontakty pomorsko-pruskie istniały już od dawna. Pomorze obok Mazowsza i Kujaw odgrywało najważniejszą rolę w stosunkach słowiańsko-pruskich już w starożytności. Nad dolną Wisłą prowadził szlak bursztynowy. Tędy przenikały na tereny bałtyjskie wpływy kultury łuzyckiej, pomorskiej, grobów jamowych, stąd rozprzestrzeniały się nowe formy

⁵⁰ PrUB, I, 1, nr 149.

⁵¹ Ibidem, nr 159.

⁵² Ibidem, nr 173 i 174. Obecność Chrystiana w Lionie stwierdza K. Forstreuter, *Die Gründung...*, o.c., str. 10—11; tenże, *Fragen der Mission...*, o.c. str. 253—255.

⁵³ *Pommerellisches Urkundenbuch*, nr 92; por. S. Kujot, *Dzieje Prus...*, o.c., str. 728—729.

organizacji społecznej w okresie kształtowania się feudalizmu, co znalazło swój ostateczny wyraz w przyjęciu prawa polskiego przez Prusów w ugodzie dzierzgońskiej. Odbiło się to i na charakterze etnicznym Prusów, najbliższych Słowianom ze wszystkich plemion bałtyjskich pod względem językowym i kulturowym. W okresie wczesnopiastowskim pomorski Gdańsk stanowił bazę akcji politycznej i misyjnej władców polskich w Prusach. Świadczy o tym przede wszystkim itinerarium biskupa Wojciecha. Później walki polsko-pomorskie uniemożliwiły poważniejszą akcję polską na terenie Prus, podobnie jak w XII w. wojny domowe o władzę zwierzchnią. Jednocześnie feudalizacja Prus powodowała wzrost agresywności Prusów, przejawiający się z jednej strony w najazdach na sąsiednie tereny polskie, w tym również i na Pomorze, z drugiej zaś w zasiedlaniu ziem na prawym brzegu dolnej Wisły (późniejszej Pomezanii), dotychczas zamieszkałych z rzadka przez ludność pomorską i mazowiecką. Wspólne zasiedlanie Pomezanii przyczyniało się zapewne do pogłębiania wzajemnych kontaktów. Częste występowanie imion pochodzenia polskiego wśród ludności pruskiej świadczy o zawieraniu związków małżeńskich między przedstawicielami obu grup etnicznych ⁵⁴.

Misję cysterską, która zapewne szła przez Pomorze, książęta pomorscy chcieli wykorzystać w celu narzucenia swojego zwierzchnictwa Prusom. Dlatego też książęta ci, aby uzależnić od siebie tę misję, nadali jej kasztelanę zantyrską, położoną na prawym brzegu Wisły. W tym celu zorganizowali również misję dominikańską na ziemiach nad jeziorem Drużno. Obie misje popierali przez wyprawy wojskowe ⁵⁵. Stanowisko Chrystiana wobec książąt pomorskich należałoby jeszcze zbadać, ponieważ Szacherska wykazała niedawno duńskie kontakty Chrystiana, z którymi można wiązać ewentualnie i wyprawę duńską na Prusy w 1210 r. Wiadomo zaś jednocześnie, że z Danii przybył konwent oliwski, należałoby więc ponownie zweryfikować wiadomość „Kroniki Oliwskiej”, że Chrystian był cysterszem z Oliwy ⁵⁶.

Jeszcze w latach 1234—1235 książęta pomorscy walczyli razem z Krzyżakami przeciw Prusom, a Prusowie najeżdżali Pomorze, ale już wkrótce potem spostrzegamy przejawy odmiennej polityki: najpierw jest to jakieś porozumienie księcia Sambora, młodszego brata Świętopełka, z Pru-

⁵⁴ J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1320 r.* Toruń 1968.

⁵⁵ Por. J. Powierski, *Kształtowanie się granicy...*, „Zapiski Historyczne”, t. XXX (1965) z. 2, str. 32.

⁵⁶ S. M. Szacherska, *Pierwsi protektorzy biskupa Prus Chrystiana*, w: *Wiek Średni—Medium Aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, str. 129—141; *Kronika Oliwska...*, o.c., *Script. Rer. Prus.*, I, str. 676.

sami w celu wspólnego zwalczania pomorskiego seniora⁵⁷. Ostatecznie jednak ukształtował się odmienny układ stosunków. Zadecydowała o tym agresja krzyżacka na pozostające pod zwierzchnictwem pomorskim przyległości Zantyra, spór o cła na Wiśle oraz popieranie przez Zakon juniorów przeciw Świętopełkowi, wreszcie podporządkowanie sobie przez Zakon dominikańskiej misji w Pasłęku⁵⁸. Ponieważ jednocześnie Zakon rozpoczął podbój Prus wzdłuż Zalewu Wiślanego w celu uzyskania łączności terytorialnej z Inflantami, więc Świętopełk porozumiał się z najbardziej zagrożonymi przez agresję krzyżacką plemionami: Warmów, Sambów i Natangów, co nastąpiło w każdym razie przed czerwcem 1238 r., kiedy książę pomorski zobowiązał się wobec Zakonu nie zawierać sojuszów z poganami Sambii, Warmii i Natangii⁵⁹. Świętopełk był zmuszony pójść na ustępstwa ze względu na konflikt z Kujawami i z Wielkopolską — narażanie się na konflikt z Zakonem było wtedy zbyt niebezpieczne. Jednocześnie groźba porozumienia pomorsko-pruskiego dawała Świętopełkowi rękojmię neutralności Krzyżaków w konflikcie z młodszymi braćmi i z książętami polskimi. Na Zakon wpłynął zapewne też powrót z niewoli konkurenta — biskupa Chrystiana. Biskup powrócił przed zawarciem układu, w którym Świętopełk powoływał się na sankcję Chrystiana w razie złamania jego postanowień. Domyślam się, że do zwolnienia biskupa z niewoli mogła przyczynić się interwencja księcia pomorskiego wśród nowych sprzymierzeńców — Sambów. Zresztą w interesie Prusów leżał powrót biskupa jako przeciwnika Zakonu.

Krzyżacy po ciężkich walkach opanowali ziemie Warmów, Natangów i Bartów. Świętopełk rozumiał jednak, że konflikt z Zakonem jest nieunikniony. Dlatego wykorzystując zatarg krzyżacko-mazowiecki usiłował dojść do porozumienia z Konradem Mazowieckim (zjazd w Pędziewie 18.IX.1241 r.)⁶⁰, jednakże Krzyżacy wygrali grę dyplomatyczną dzięki pośrednictwu Wilhelma z Modeny, który pomógł im porozumieć się z Konradem. W dniu 20 września 1242 r. zawarli oni układ, w którym kompromisowo załatwiono spory graniczne, jednocześnie zaś postanowiono wspólną walkę ze Świętopełkiem. Konrad planował podporządkowanie sobie całego Pomorza Gdańskiego, zatwierdzając jednocześnie Zakonowi wolność celną w tym kraju oraz uznanie ich dotychczasowych zdobyczy przez wytyczenie granicy na Wiśle i Przemysławie⁶¹. Układ ten ma wyraźny charakter agresywny. Jest to zresztą ze strony Konrada próba odzyskania

⁵⁷ Pommerell. UB, o.c., nr 113, str. 101. O wiarygodności zawartej tam relacji, por. S. Kujot, Prusy..., o.c., str. 659 nn.

⁵⁸ Por. przyp. 45.

⁵⁹ Pommerell. UB, o.c., nr 65; Dusburg, Chronicon, o.c., III, c. 18—27, str. 61—65.

⁶⁰ Pommerell. UB, o.c., nr 77.

⁶¹ PrUB, I, 1, nr 78.

zwierzchnictwa nad Pomorzem. Jednocześnie dowiadujemy się z niego, że spory celne były jedną z głównych przyczyn wojen pomorsko-krzyżackich, znajdujemy więc tu potwierdzenie przekazu Dusburga, że Świętopełk, umocniwszy grody nadwiślańskie ścigał siłą cła z przepływających rzeką statków krzyżackich ⁶².

Dlatego też wojna rozpoczęła się od zaatakowania przez Krzyżaków jednego z tych grodów — Sartowic. Poprzednich kroków księcia pomorskiego nie można uznać za kroki wojenne. Była to po prostu realizacja jego uprawnień na Wiśle, dokonana nie bez użycia siły z powodu oporu Krzyżaków. Tocząca się zresztą z przerwami wojna była dla Świętopełka trudna, musiał ją bowiem prowadzić ze wszystkimi prawie sąsiadami na raz, a ponadto i z opozycją własnych braci wewnątrz kraju. Być może więc od początku szukał porozumienia z Prusami, jednak dopiero wybuch powstania pruskiego stwarzał korzystną sytuację. Prusowie według tradycji krzyżackiej obrali go swoim wodzem, co jest poświadczone przez udział Prusów w wyprawach Świętopełka ⁶³. Jako wspólny cel postawiono sobie wygnanie Niemców z terenu Prus. Rzeczywiście, zgodnie z przekazem „Rocznika Kapituły Gnieźnieńskiej” powstanie pruskie skierowało się nie tylko przeciw Zakonowi, ale i przeciw ludności cywilnej pochodzenia niemieckiego — ona też zwróciła się do papieżstwa z prośbą o przysłanie jako legata Wilhelma z Modeny ⁶⁴. Rację ma więc Paszuto twierdząc, że układ dzierzgoński realizował zaledwie część planów nobilów pruskich. Sojusz pomorsko-pruski rozciągnął się także na Jaćwiegów i Litwinów, którym również zaczęła już zagrażać agresja krzyżacka ⁶⁵.

Nie ma potrzeby omawiać tu przebiegu działań wojennych. Jak już wspomnieliśmy, cechowała je wspólna walka pod jednym dowództwem aż do zawarcia pokoju pomorsko-krzyżackiego, kiedy Prusowie, pozbawieni również osoby biskupa Chrystiana, znów odstąpili od solidarnej walki z Zakonem. Podobnie Świętopełk współdziałał z nobilami pruskimi również i w walce dyplomatycznej — na soborze lińskim zapewne reprezentowali go cystersi oliwscy ⁶⁶.

Autor nie może w tak krótkim referacie przedstawić wszystkich za-

⁶² Dusburg, *Chronicon*, o.c., III, e. 32, str. 67.

⁶³ Ibidem, c. 34, str. 69: „*Congregati ergo Pruteni omnes quasi vir unus, idem Swantepolcus factus fuit dux et capitaneus eorum*”, *Kronika Oliwska*, o.c., str. 681: „*Quod cernentes Pruteni novelli in fide pene omnes duci adhaeserunt*”. Udział Prusów w wyprawach Świętopełka stwierdza wyraźnie „*Rocznik Kapituły Gnieźnieńskiej*”, MPH, Nova Seria, t. VI, str. 6—7.

⁶⁴ MPH, Nova Seria, t. VI, str. 6; PrUB, o.c., I, 1, nr 158.

⁶⁵ PrUB, o.c., I, 1, nr 160, 161, 162.

⁶⁶ Świadczy o tym wystawienie bull papieskich dla klasztoru oliwskiego we wrześniu 1245 r. (Pommerell, UB, o.c., nr 85, 87, 88) oraz wroga postawa wobec tego klasztoru Krzyżaków; por. *Kronika Oliwska*, o.c., str. 682—683.

gadnień związanych z problemem sojuszu pomorsko-pruskiego, który zresztą nie zakończył się w roku 1248. Jego przejawy obserwujemy jeszcze i w latach sześćdziesiątych XIII w., jego następstwem jest także osiedlenie się na terenie Pomorza zbiegów z terenu Prus, m.in. rodzina pruskiego nobila *Wajsyła* doszła tu do wysokich godności. Dlatego zadaniem referatu było tylko przedstawienie przyczyn i początku sojuszu. Autor doszedł w nim do następujących wniosków:

1) Powstanie pruskie rozpoczęło się, w ostatnim kwartale 1243 r. a nie — jak na ogół dotychczas przyjmowano — w 1242 r.

2) Powyższe stwierdzenie umożliwiło ustalenie związku przyczynowego między wybuchem powstania a podziałem Prus na diecezje.

3) Przyczyną wybuchu powstania i jednocześnie związania się Prusów z Pomorzem był krzyżacki podbój Prus i wzrastający ucisk miejscowej ludności, jednak ostatecznym powodem była eliminacja biskupa pruskiego — jako czynnika, który mógłby bronić interesów nobilów pruskich — przez dokonany w kurii rzymskiej podział biskupstwa pruskiego na diecezje.

4) Możliwość porozumienia pomorsko-pruskiego istniała już wcześniej dzięki trwającym od dawna bliskim stosunkom pomorsko-pruskim, jednak książęta pomorscy dążyli do podporządkowania sobie Prusów, zaś pruscy nobile — do stworzenia własnego państwa. Te sprzeczności uniemożliwiły nawiązanie przyjaznych stosunków.

5) Dopiero agresja krzyżacka, która zagroziła również książętom pomorskim, zmusiła obie strony do zawarcia antykrzyżackiego sojuszu. Pierwsze próby w tym kierunku zostały zahamowane przez układ krzyżacko-pomorski w trudnej dla Pomorza sytuacji politycznej. Wybuch wojny pomorsko-krzyżackiej umożliwił Świętopełkowi nieliczenie się z postawą Zakonu.

Jak zresztą wykazały późniejsze wydarzenia, ukazane w cytowanej pracy Włodarskiego, sojusz pomorsko-pruski nie był jedynym sojuszem polsko-pruskim w XIII wieku, ponieważ Prusowie po wycofaniu się Pomorza z wojen antykrzyżackich znaleźli nowego sojusznika w osobie *Kazimierza Kujawskiego*. Gdy u progu rządów następcy Świętopełka, *Mszczuja*, doszło do nowej wojny z Zakonem, Prusowie znów współdziałali z Pomorzanami. Widzimy więc, że w obliczu agresji krzyżackiej Prusowie usiłowali znaleźć poparcie bliższej jej pod względem etnicznym Polski.

Kazimierz Ślaski

Poznań

PROBLEM ZAJĘCIA ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ
PRZEZ PRUSÓW

Zagadnienia przynależności ziemi chełmińskiej do wczesnofeudalnego państwa polskiego i stosunków etnicznych na tym obszarze bywały już niejednokrotnie omawiane. Zarysowały się dwa przeciwstawne stanowiska, na których ukształtowaniu zaważyły poważnie momenty polityczne. Przeważna część historyków niemieckich opowiedziała się za poglądem, że ziemię chełmińską pierwotnie zamieszkiwali Prusowie. W ciągu XI—XII w. (np. X. Froelich, G. Henkel) lub nawet w początku XIII w. (H. Plehn, W. Ziesemer, Ch. Krollmann, a ostatnio W. Heym) zdobyli ją władcy polscy, którzy podjęli próbę jej skolonizowania. Najazdy pruskie w pierwszej ćwierci XIII w. miały jednak doprowadzić do niemal zupełnego wyniszczenia owej napływowej ludności polskiej¹.

W historiografii polskiej zagadnieniem tym zajął się szczegółowo W. Kętrzyński dowodząc, że ziemia chełmińska wchodziła już w skład państwa pierwszych Piastów i zamieszkała była od wieków przez ludność polską, której nie zdołały wyniszczyć epizodyczne najazdy pruskie. Pogląd Kętrzyńskiego został przyjęty z niewielkimi uzupełnieniami

¹ H. Plehn, *Geschichte des Kreises Strassburg in Westpreussen*, Leipzig 1900, str. 1—28; H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Gdańsk 1889; C. Krollmann, *Die deutsche Besiedlung des Ordenslandes Preussen*, „Prussia”, t. 29 (1931), str. 250 i nn.; E. Maschke, *Der deutsche Ordensstaat*, Hamburg 1936; W. Ziesemer, *Siedlungsgeschichte Ost- und Westpreussens*, „Hansische Geschichtsblätter”, t. XXIII (1928), str. 160 i nn.; X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, t. I—II, Grudziądz 1868—1872; G. Henkel, *Das Kulmerland um das Jahr 1400*, „Zeitschr. des westpreussischen Geschichtsvereins”, z. XVI, Gdańsk 1886. Ostatnio G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens im Mittelalter*, „Zeitschrift für Ostforschung”, t. II, Marburg 1953, str. 160 (mapy) nie zalicza ziemi chełmińskiej do państwa polskiego w okresie od 1025—1138. Także W. Heym, *Frühe Burgen des Kulmerlandes*, „Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg”, t. XIII, Würzburg 1963, str. 309, wyraża pogląd, że ziemię chełmińską po odejściu Germanów zamieszkiwali Prusowie, a występujące tu licznie wczesnośredniowieczne zabytki słowiańskie nie przesądzają o istnieniu słowiańskiego osadnictwa przed najazdem Prusów w 1216 r.

przez historiografię polską pierwszej połowy XX w. Także niektórzy badacze niemieccy (np. K. K a s i s k e) przyznawali, że Krzyżacy zastali w ziemi chełmińskiej liczne osadnictwo polskie. Ostatnio zagadnieniem tym zajął się pośrednio J. P o w i e r s k i. Twierdzi on, że żywioł polski zajmował we wczesnym średniowieczu nie tylko ziemię chełmińską, lecz także Powiśle, skąd stopniowo wypierali go Prusowie². Obecnie rywalizacja polityczna polsko-niemiecka na terenach nadwiślańskich należy do przeszłości, a rozległe badania archeologiczne, językoznawcze i historyczne umożliwiają lepsze poznanie dziejów tych obszarów. Z tego względu wydaje się uzasadnione dokonanie raz jeszcze analizy wspomnianych zagadnień.

Rozpatrzmy najpierw problemy etniczne ziemi chełmińskiej w okresie wczesnofeudalnym. Granice jej, tak jak znamy je ze źródeł z XIII w., wyznaczała Wisła, od ujścia Drwęcy po ujście Osy na północy, dalej bieg tej rzeki aż po Płowęż. Pogranicze z Pomezanią i ziemią lubawską tworzyły puszcze Pojezierza aż po jezioro Bachotek i Szramowo nad Drwęcą. Stąd granica szła biegiem Drwęcy aż do Wisły. Wydaje się jednak, że u progu obecnego tysiąclecia zasięg zwartego osadnictwa nie sięgał tak daleko na północny wschód i kończył się na puszczech, podchodzących pod Radzyń, Wąbrzeźno i Golub. Śladem jakiejś pierwotnej przesieki może być nazwa wsi Osieczek w pow. wąbrzeskim oraz liczne w tym regionie nazwy leśne (Jaworze, Myśliwiec, Dębowa Łąka, Bukowiec itp.)³.

Pewnych wskazówek co do stosunków etnicznych dostarczają materiały onomastyczne, niestety, stosunkowo późne. Z okresu poprzedzającego XIII w. zachowała się tylko przypuszczalna wzmianka o Chełmnie w podrobionym przywileju dla opactwa w Mogilnie, rzekomo z 1065 r., którego

² W. K ę t r z y ń s k i, O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich, Lwów 1882; tenże, O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada, Rozpr. Akademii Umiejętności, Wyd. Hist. Filoz., t. 45 (1903), str. 145—229; S. K u j o t, Dzieje Prus Królewskich, cz. I, „Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu”, 1913—1914; T. T y c, Pomorze polskie a Krzyżacy, „Roczniki Historyczne”, t. III (1927), str. 34 i nn.; W. Ł ę g a, Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, t. I—II, „Roczniki TNT”, 1929—1930; K. T y m i e n i e c k i, Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków—Dzieje Prus Wschodnich, t. I, Instytut Bałtycki, Toruń 1935, str. 1—52; J. P a r a d o w s k i, Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich, Lwów 1936; G. L a b u d a, Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII w., „Annales Missiologicae”, t. IX (1937), str. 20 i nn.; K. G ó r s k i, Początki kolonizacji polskiej w Prusach—Strażnica Zachodnia, t. XVI, Poznań 1933; K. K a s i s k e, Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahr 1410, Königsberg 1934, str. 7 i nn.; B. S c h u m a c h e r, Geschichte von Ost- und Westpreussen, Königsberg 1937, str. 15; J. P o w i e r s k i, Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV w., cz. I, „Zapiski Historyczne”, t. XXX (1965), z. 2, str. 7—33.

³ Por. J. P a r a d o w s k i, Osadnictwo w ziemi chełmińskiej..., o.c., str. 54 i nn.

datacja jest przedmiotem dyskusji. Około 60 nazw wylicza nadanie z 1222 r. dla biskupa Prus Chrystiana. Warianty tego dokumentu opracował ostatnio od strony językoznawczej E. S z m a ń d a. Owo podstawowe źródło uzupełniają dalsze nazwy, wymienione w przekazach z XIII i XIV w., którego zestawienie podaje praca J. P a r a d o w s k i e g o ⁴.

Przegląd tego materiału pozwala twierdzić, że ogromna większość nazw miejscowych ziemi chełmińskiej w początku XIII w. była bezsprzecznie polska ⁵. Poważną grupę stanowią nazwy topograficzne, jak np: Ostrowite, Ruda Pień, Piaseczno (obecnie może Piaski, pow. grudziądzki), Buk, Ostrowiec — ob. Ostrowo pow. wąbrzeski, Łoza — ob. Chełmża (1222 r.); Bielczyny (1251 r.). Częste są również nazwy osobowe, jak np.: Unisław, Niewirz, Kielc (zag.), Ostromiecz — ob. Ostromecko (1222 r.), Czepiel — obecnie Czaple (1230 r.), Golub (1293 r.), oraz formy dzierżawcze, np. Kowalewo, Mileszewo — obecnie Mileszewy, Zajączkowo, Mircze — obecnie Mirakowo, Bolemino — obecnie Bolumin, Bobrow — obecnie Bobrowo, Turzno, Bieńkowo — obecnie Bieńkówka (1222 r.), Cichoradz, villa Razlay — obecnie Wrocławki (1251 r.). Spotykamy także parę nazw patronimicznych: Nieznaujewicy (zag.) i Lewicy — obecnie Mlewiec. Nie brak ich jednak wśród miejscowości wymienionych dopiero w późnych źródłach, jak np.: Warszewice, Łysomice, Kończewice, Gawłowice. W nazewnictwie ziemi chełmińskiej z tego okresu występują niekóre formy charakterystyczne dla narzeczy północno-polskich, np.: Jeleńc — obecnie Jeleniec, Dąbieńc — obecnie Dębiniec (1222 r.) czy też typowe dla staropolszczyzny, jak np. Wąbrzeźno (1251 — Vambresin) ⁶. Również nieliczne zachowane nazwy wód, które — jak wiadomo — odznaczają się znacznym konserwatywizmem, wykazują niemal wyłącznie polski charakter, jak np. jeziora: Skąpe (1251 r.), Głębokie w pobliżu Chełmży (1275 r.), Bobrówo (1285 r.), Okręgel (jw.), Okunino (1293), Wieczno — którego nazwę potwierdza miejscowość Wiećwino (1222 r.), las Mokry względnie Mokr (Mochir — 1258 r.) ⁷.

Nazwy pochodzenia pruskiego są niezmiernie rzadkie i występują głównie na północnym i wschodnim pograniczu. Należą do nich: las Gruta (1222 r.), jezioro i osada Mełno (lacus Meldense 1285 r., Alden 1293 r.), a na pograniczu z ziemią lubawską: Czekanowo (Schacken 1340 r.), Najmowo

⁴ KDW, nr 3, rok 1065(?) „in Culmine nonum forum cum thabernarie”; Pr. UB, I, cz. I, nr 27, r. 1222; E. S z m a ń d a, Zagadnienie historycznej toponomastyki ziemi chełmińskiej — „Język polski”, t. XXXIV, z. 4, Kraków 1954, str. 252—265; J. P a r a d o w s k i, Osadnictwo..., o.c., str. 129 i nn.

⁵ Nazwy miejscowe, występujące w przywileju z 1222 r. przytaczam w brzmieniu ustalonym przez E. S z m a ń d ę, pozostałe nazwy według własnej rekonstrukcji.

⁶ Pr. UB, nr 27, r. 1222; Urkundenbuch des Bisthums Kulm, wyd. C.P. Woelky, Gdańsk 1884—1887, t. I—II, dalej: K.UB, nr 28, r. 133, nr 133, r. 1293.

⁷ K. UB, nr 17, r. 1251, nr 84; r. 1275, nr 94; r. 1285; Pr. UB., I, nr 613, r. 1293.

(Neyme — XIV w.), Kantyla w pobliżu Świecia nad Drwęcą i druga osada tej nazwy koło Słozew (Cantil 1340 r.), wreszcie Szabda (Schabe 1340 r.) Do toponomastyki pruskiej należą, być może, także niektóre nazwy o niejasnym znaczeniu, jak: Pluskowęsy pow. golubski (Pluskowanzs 1276 r.), Nawra (Nebera — 1248 r., Eber 1293 r.), Bartlewo (Watlaw, curia Bartholdi), Elgiszewo (Lygischowe 1293 r.) i ewentualnie Małki w pow. brodnickim⁸.

Wyniki badań archeologicznych pozostają w zgodności z danymi onomastyki. Zdaniem J. Antoniewicza obszar ziemi chełmińskiej nie wykazuje właściwie śladów pobytu na niej Prusów poza śladami pożarów grodzisk i osad. W wyposażeniu grobów na cmentarzyskach w Kałdusie i Wroniu przeważają wyroby słowiańskie. Większe ilości wytworów pruskich występują dopiero w ziemi lubawskiej i w łuku górnej Drwęcy⁹. Pewne światło na stosunki etniczne w pierwszej połowie XIII w. rzuca dokument z 1257 r. Podaje on, że biskup płocki otrzymał do Krzyżaków posiadłość nad Jeziorem Chełmżyńskim, położoną według określenia dokumentu w pobliżu dworu Lutolda Głuchego (Lutholdi Surdi), jak również dalsze 100 łanów, „które po polsku zowią się radła”. Wynika z tego, że przedmiotem nadania były osady zamieszkane przez ludność polską. Wspomniany dwór Lutolda to obecne Głuchowo, nazwane tak widocznie przez ową ludność od przezwiska jego właściciela¹⁰.

Zestawienie powyższych danych pozwala ustalić obraz stosunków etnicznych we wczesnym średniowieczu. Można przypuszczać, że w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia n.e. ziemię chełmińską zamieszkiwała ludność polska, związana z obszarami Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Wskazują na to nazwy miejscowe, wspólne z terenami po obu brzegach Wisły, jak np. Orłowo w pow. inowrocławskim i wąbrzeskim, Lisewo w pow. inowrocławskim, chełmińskim i golubskim, Skępe w pow. lipneńskim i toruńskim, Ostrowite w pow. lipnowskim, rypińskim, golubskim, Świętosław w pow. lipneńskim i toruńskim. Starsze osadnictwo skupiło się na urodzaj-

⁸ Pr. UB. I, nr 27, r. 1222; nr 459, r. 1285; nr 613, r. 1293; K. UB. nr 18, r. 1248; nr 133, r. 1293; H. Plehn, *Geschichte des Kreises...*, o.c., str. 59, 53; W. Kętrzyński, *O ludności...*, str. 77, 80, 76. Warto też zwrócić uwagę, że nadanie z roku 1325 wymienia 6 włók w Góralach jako położonych im Felde Linau. Termin Feld odpowiadał na ogół w źródłach krzyżackich pruskiemu lauks, stąd można wnioskować o pruskim pochodzeniu tej osady.

⁹ J. Antoniewicz, *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej, Szkice z Dziejów Pomorza*, t. I, Warszawa 1958, str. 134 i nn.; W. Łęga, *Kultura Pomorza...*, o.c., t. II, str. 208 i nn.; E. Karczewska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie pow. Chełmno: Badania 1957 r.*, Prace i mat. Muzeum Archeologiczno-Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, nr 5, Łódź 1960.

¹⁰ K. UB. I, nr 52, r. 1257.

nych glebach, między Chełmnem, Radzynem, Wąbrzeźnem i Chełmżą, gdzie występuje przeważająca część znanych grodzisk i osad wczesnośredniowiecznych. Obszar ten według ustaleń J. Maciejewskiego odpowiada również zasięgowi narzecza, najbardziej zbliżonego do dialektów Kujaw¹¹. Pozostałością systemu obronnego dawnej rubieży są nazwy osad: Słup i Świecie w pow. grudziądzkim oraz Osieczek w pow. wąbrzeskim. Przepuszczalnie w XI—XII w. osadnictwo polskie przeniknęło również dalej ku wschodowi, w głąb lesistych obszarów pogranicznych nad Lutryną i Osą. Śladem tej kolonizacji są zapewne niektóre nazwy miejscowe, występujące zarówno w zachodniej części ziemi chełmińskiej, jak i na jej wschodnim pograniczu, np. Kruszyny, Grzywna—Grzywno, Ostrowite golubskie i brodnickie itp. Polski prąd osadniczy spotykał się tam z podobną, choć słabszą ekspansją elementu pomezkańskiego. Temu zjawisku można przypisać występowanie nielicznego nazewnictwa pruskiego na terenach stykowych.

Należy z kolei rozpatrzyć zagadnienie przynależności ziemi chełmińskiej do wczesnofeudalnego państwa polskiego. Kronika Wielkopolska podaje, że testament Bolesława Krzywoustego przydzielił ją do dzielnicy mazowieckiej, a Jan Długosz wspomina, że już Bolesław Chrobry rozciągnął granice państwa po Osę. Wielu historyków polskich przyjmuje, że wiadomości te odpowiadają prawdzie, a ziemia chełmińska wchodziła już w skład monarchii pierwszych Piastów.

Niektórzy badacze niemieccy wypowiadali pogląd, że owa przynależność miała charakter tylko formalny; inni znów przesuwali rzeczywiste zagospodarowanie i uzależnienie tej dzielnicy do wieku XIII¹².

Istnieje jednak wiele argumentów, które przemawiają za tym, że ziemia chełmińska wchodziła w skład monarchii wczesnofeudalnej. Nie ma powodu kwestionować istnienia w Chełmnie grodu kasztelańskiego co najmniej w pierwszej połowie XII w. Wspomniany już przywilej dla opactwa mogileńskiego wymienia w ramach uposażenia opłaty z targu w Chełmnie (in Culmine), chociaż trzeba zaznaczyć, że lokalizacja ta jest również sporna. Podgrodzie chełmińskie pod nazwą *antiqua civitas* wzmiankowane jest w 1244 r. Wydaje się tedy, że wczesnopiastowskie Chełmno — położone prawdopodobnie na miejscu obecnego Starogrodu — było już jakimś poważniejszym ośrodkiem. Charakter nazwy wsi Srebrni-

¹¹ J. Maciejewski, Z zagadnień fonetyki międzywyrazowej w dialektach pomorskich, „Język Polski”, t. XXXIV, z. 4, str. 272—275.

¹² Por. J. Paradowski, Osadnictwo..., o.c., str. 51—52, który przytacza dane źródłowe, oraz G. Labuda, Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228—1454, „Przegląd Historyczny”, t. XLV, 1954, str. 284 i nn.; Por. też G. Rhode, Die Ostgrenze Polens..., o.c., i W. Heym, Frühe Burgen..., o.c., w przyp. 1.

ki w pow. wąbrzeskim, wymienionej w 1262 r., wskazuje na osadę typu służebnego. W świetle badań K. Modzelewskiego powstawanie osad tego typu należy odnieść do wieku XI. Z organizacją dóbr panującego związane są też przypuszczalnie nazwy Kobyły i Obory, położone w okręgu grodu chełmińskiego. Można również przytoczyć dokument księcia plockiego Bolesława, który w 1244 r. nadał swemu kanclerzowi wieś Sietropie ze żrebem 3 usług: *officio ad castrum Culmensem pertinentium*¹³.

Nie ulega również wątpliwości istnienie w ziemi chełmińskiej wielkiej własności feudalnej, której ślady można stwierdzić w XII w. Prawdziwe latyfundium tworzyły włości komesa Żyry, obejmujące 26 posiadłości w środkowej i północnej części ziemi chełmińskiej. Żyro był zaufanym Bolesława Krzywoustego, możliwe więc, że otrzymał on wspomniane dobra od tegoż władcy. Nie jest jednak wykluczone, że część tych posiadłości stanowiła już dziedziczne mienie Żyry. Według przypuszczenia S. Zakrzewskiego z ziemią chełmińską łączy się także działalność rycerza Hugona, któremu Bolesław Krzywousty nadał był tam prawdopodobnie jakichś niewolnych. O tych uprawnieniach wspomina dokument Konrada Mazowieckiego z 1218 r., wystawiony dla spadkobierców wspomnianego Hugona.

¹³ Bulla papieża Grzegorza z 1234 r. (Pr. UB. I, nr 108), potwierdzająca nadanie ziemi chełmińskiej Krzyżakom, używa zwrotu: „... *in terra nomine Colmen, quam a Christianis longis retro temporibus habitatam, predecessores... C(onrad) ducis Polonie dominantibus in eodem...*”; B. Ulanowski, Dokumenty kujawskie i mazowieckie, Kraków 1887, nr 3, r. 1244; K. Modzelewski, Organizacja służebna w Polsce, „Kwartalnik Historii Kult. Mat.”, t. IX (1961), z. 4.

¹⁴ S. Zakrzewski, Nadania na rzecz Chrystiana biskupa pruskiego w latach 1217—1224, Rozpr. AU, Wydz. Hist.-Fil., t. 42 (1902), str. 226—332, str. 240.

¹⁵ Pr. UB. II, nr 366, r. 1278. Por. W. Kętrzyński, O ludności..., o.c., str. 106 i nn.; G. Labuda, Stosunek..., o.c., str. 305 stwierdza również, że na terenie ziemi chełmińskiej istniała własność rycerska i kościelna, którą zastali tu Krzyżacy.

¹⁶ E. Karcewska, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko..., o.c.; S. Kujot, Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?, cz. II, Toruń 1904, str. 54.

Фрида Д. Гуревич

Ленинград

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕГО НОВОГРУДКА

Начальный период в истории древнего Новогрудка почти не освещен в письменных памятниках. Первые достоверные сведения об этом городе, как и других городах неманского края (Слониме, Волковыске, Здитове) появляются лишь в 1252 г.¹

Археологические материалы, добытые при раскопках Новогрудка в 1956—1963 гг. показали, что этот город, находившийся на границах Руси, Литвы и Польши, возник в конце, а может быть и во второй половине X в.² и является, таким образом древнейшим городом Понеманья.

Материалы как самого Новогрудка, так и находящегося вблизи большого курганного могильника — типично славянские. Накопленные материалы позволяют, вместе с тем, не только ограничиться такой общей этнической атрибуцией древностей Новогрудка, но и усмотреть в них более конкретные племенные черты.

Общеизвестно, что этнический облик населения наиболее выразительно проявляется в погребальных памятниках. Курганы новогрудского могильника представляют собой насыпи полушаровидной формы до 10 м диаметром и до 1,5 м высоты. Население оставившее могильник совершало погребение по двум обрядам. При обряде трупопожжения кальцинированные кости были помещены в насыпи или яме. Из сопровождающего погребения инвентаря найдены только обломки керамики кружальной выделки.

В курганах с обрядом трупоположения, костяки лежали на грунте в вытянутом положении. Непременной принадлежностью погребенных являлись горшки тоже кружальной выделки с прямосрезанными венчиками и покатыми плечиками. Туловище сосудов от плечиков до дна, обычно покрыто горизонтальными линиями.

¹ Полное собрание русских летописей, т. II, СПб., 1843, стр. 187.

² Ф. Д. Гуревич, 1) Об окольном городе древнего Новогрудка. Советская археология, 1962, стр. 251; 2) К истории древнего Новогрудка. „Światowit“, XXIV, 1962, стр. 568. М. В. Малевская, О датировке нижнего горизонта древнего Новогрудка. „Краткие сообщения института археологии“, 104, 1965.

Наиболее распространенными украшениями женских погребений служили височные кольца со спиральными завитками. Кольца были сделаны из белого металла. Часто встречались ожерелья из стеклянных и единичных каменных бус.

В мужских погребениях найдены: боевой топор X—XI вв., калачевидное и овальное кресало и некоторые другие вещи. За исключением кургана, который согласно найденному в нем овальному кресалу относится ко времени не ранее XII в., все остальные курганы не выходят за границы X—XI вв.³

По этническому облику новогрудские курганы с обрядами трупосожжения и трупоположения с помещением костяка на грунте соответствуют памятникам летописных дреговичей.⁴ Погребальные памятники аналогичные новогрудским курганам открыты и при окружавших Новогрудок сельских поселениях, а в Городиловке, в кургане с обрядом трупосожжения были найдены вещи X—XI вв. (подковообразные пряжки, сердоликовая бусина)⁵, на основании которых устанавливалось, что резкого хронологического разрыва между курганами с обрядом трупосожжения и трупоположения, не существовало.

Многие из вещей, составлявших погребальный инвентарь курганов соответствуют находкам, сделанным на детинце и посаде древнего Новогрудка. Это относится, в первую очередь к формам керамики, а также к ряду украшений (бусы, пряжки и др.).

Таким образом, материалы поселения и могильника принадлежали одному и тому же славянскому населению, в котором сохранились племенные черты дреговичей.

Но население Новогрудка в этот период не было этнически единым. В материальной культуре города сохранились черты, указывающие на проникновение сюда иных групп славянского населения. Так на посаде Новогрудка в 1957 г. была открыта землянка. Остатки землянки были обнаружены также на близлежащем к Новогрудку селце Городиловка.⁶ Жилые конструкции полуземляночного типа столбовой конструкции обнаружены также на детинце Волковыска⁷ — крупного древнерусского города в Понеманье.

³ Ф. Д. Гуревич, Древности Белорусского Понеманья, М. — Л., 1962, стр. 179. К. В. Павлова, Раскопки могильника близ древнего Новогрудка, „КСИА”, 104, 1965.

⁴ Ф. Д. Гуревич, Древности..., стр. 136.

⁵ Ф. Д. Гуревич, Древности..., стр. 96—111.

⁶ Ф. Д. Гуревич, 1) Об окольном городе..., стр. 249—250; 2) Древности..., стр. 87.

⁷ В. Р. Тарасенко, Раскопки на городище „Шведская гора” в Волковыске в 1954 г. „Материалы по истории БССР”, 1, Минск, 1957, стр. 266—268.

Проникновение в лесную зону углубленных в землю жилищ, типичных для славян лесостепи наблюдается также и в других древнерусских городах (Старая Рязань, Суздаль, Тверь, Перынь в Новгороде).⁸ Это, разумеется, отражает продвижение каких-то южных групп восточнославянского населения на север.

В приеманских землях, в частности в Новогрудке это могли быть пришельцы с Волыни, что подтверждается и данными керамики. В Новогрудке среди керамики X и начала XI вв. найдены обломки кружальных сковород. Лепные сковороды с невысоким бортиком типичны для комплекса славянской посуды лесостепной зоны еще для VIII—X вв.⁹ Сковороды, обточенные на гончарном круге чрезвычайно напоминают лепные и являются дальнейшим развитием этой формы посуды. Образцы кружальных сковородок X и может быть начала XI вв. найдены на ряде поселений Западной Волыни (Турийск, Смидин, Старгород, Любомль) и в среднем течении южного Буга.¹⁰ Обломки лепных и кружальных сковородок и жилища-землянки найдены также на городище Чаплин в южной Белоруссии.¹¹

Еще одна характерная группа керамики указывает на влияние культуры западных славян. Некоторую долю ее составляют сосуды с вертикальной шейкой, снабженные валиком по тулову. Такая же посуда встречается в других приеманских городах — Гродно и Волковыска.¹² Кружальная керамика с вертикальной шейкой и валиками типична для керамического комплекса Мазовии в Польше и в литературе получила наименование „мазовецкой”.¹³

Бытовая керамика также как и жилища и погребальные сооружения является довольно надежным этническим признаком. Если появление славянского населения с Волыни сопровождалось распро-

⁸ А. Л. Мовгайт, Старая Рязань. „Материалы и исследования по археологии СССР”, № 49, М. 1955, стр. 50—61; А. Ф. Дубынин, Археологические исследования г. Суздаля (1936—1940). „Краткие Сообщения Института истории материальной культуры”, XI, 1945, стр. 45—46; Н. П. Милонов, Археологические разведки в Тверском кремле. „Проблемы истории докапиталистических обществ”. 1935 № 9—10, стр. 140; В. В. Седов, Поселения XII в. — начала XV в. на Перыни. „КСИИМК”, 62, 1956, стр. 117.

⁹ И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое. „Материалы и исследования по археологии СССР”, № 74. М.—Л. 1958, стр. 42.

¹⁰ Любезно сообщено П. А. Раппопортом.

¹¹ Э. А. Сыманович, Поселение эпохи Киевской Руси в с. Чаплин в южной Белоруссии. „Советская археология”, 1961, 2, стр. 201—203.

¹² Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА № 41, М.—Л. 1954, стр. 42, 58; В. Р. Тарасенко, Раскопки на городище „Шведская гора”, стр. 267.

¹³ K. Musianowicz, Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego. „Wiadomości archeologiczne”, XVIII, 1951/52.

странением углубленных жилищ и специфической посуды, то проникновение керамики „мазовецкого” типа отражает пребывание отдельных групп западнославянского населения.

Совместное проживание мазовчан и дреговичей в Подлясье известно в XI—XII вв.¹⁴ Смешанный дреговичско-мазовецкий характер имеет могильник XI—XII вв. в местности Подрось вблизи Волковыска.¹⁵ Материалы Новогрудка дают возможность отметить проникновение отдельных групп западно-славянского населения еще дальше на восток.

В состав населения древнего Новогрудка входили не только славяне. Еще в середине прошлого столетия вблизи города были раскопаны курганы, характер которых отличен от массовых славянских курганов этой территории. В них найдены: серп, наконечники копий, серебряная плетеная гривна, пластинчатый головной обруч, горшок и другие вещи. По набору инвентаря эти курганы можно предположительно отнести к восточно-литовским погребальным памятникам.¹⁶ Обращает на себя внимание, также что значительная часть ювелирных изделий местной выделки (подковообразные пряжки, трапезиевидные подвески, перстни, спиральки и др.) имели явно выраженный прибалтийский характер, что могло отражать пребывание в Новогрудке ремесленников — выходцев из соседней Литвы. Богатая металлическая культура Литвы конца I и начала II тысячелетия нашей эры не могла не оказать своего влияния на близлежащий молодой город.

Есть все основания предполагать, таким образом, что по этническому составу населения Новогрудок в первую пору своего существования не был единообразным.

Нет ничего удивительного в том, что приграничный город, основанный на малозаселенной территории привлекал к себе энергичных переселенцев из различных земель. Любопытно, что в городе, в котором безусловно преобладало славянское население до конца XI в. нет никаких признаков христианства. Возможно, что приверженность язычеству тоже была одной из причин способствующих появлению здесь населения, стремившегося избежать христианизации.

¹⁴ К. Musianowicz, Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII—XIII w. „Światowit”, XXI, 1955.

¹⁵ D. Jaskanis, Materiały z badań wczesnośrednowiecznego cmentarzyska w miejscowości Podroś koło Wołkowyska w BSRR. „Rocznik Białostocki”, III, 1962.

¹⁶ Ф. Д. Гуревич, Древности стр. 117.

Włodzimierz Szafrński

Warszawa

ZE STUDIÓW NAD WIERZENIAMI BAŁTÓW

Trwające co najmniej 5 tysięcy lat sąsiedztwo autochtonicznych plemion słowiańskich i bałtyjskich, które zamieszkiwały w granicach naszego państwa południowe wybrzeże Bałtyku i przez parę tysięcy lat były zespolone w organiczną wspólnotę bałto-słowiańską, usprawiedliwia zainteresowanie archeologa polskiego wierzeniami Bałtów. Wnikliwa analiza zagadnienia wierzeń bałtyjskich może okazać się pomocna w badaniach nad wierzeniami dawnych Słowian, z którymi Bałtowie tak blisko i przez tak długi okres czasu współżyli; może więc uzupełnić niedostatki naszej wiedzy o wierzeniach pierwszych plemion i utwierdzić w słuszności wypracowanych na ich temat opinii w wypadku dostrzeżonych analogii wśród innych plemion. Nie urojony pożytek z tak pomyślanych dociekań zachęca do kolejnego podjęcia tej tematyki, która na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat była już przedmiotem opracowań kilku wybitnych autoritetów naukowych.

Już A. Brückner (1904) zauważył trafnie w folklorze łotewskim osobliwy pociąg do ożywiania i uosabiania wszystkich zjawisk przyrody. Jest to charakterystyczna cecha jednej z najstarszych form wierzeń religijnych, animizmu, który przypisuje duszę zarówno ludziom, jak i zwierzętom, roślinom i całej przyrodzie. Pierwotne wierzenia Łotyszów reprezentują swoją nieskomplikowaną strukturą i prymitywnym charakterem wczesny etap rozwoju wierzeń religijnych. System wierzeń religijnych dawnej Łotwy, zaludniająca całe otoczenie człowieka, środowisko, w którym on żyje i działa, niezliczoną ilością istot nadprzyrodzonych, duchów, które — choć zdolne są wywierać przemożny wpływ na życie ludzkie i otaczającą go przyrodę — nie dorosły przeważnie jeszcze do rangi bóstw, jest typowym animizmem. Animizm ten przetrwał na Łotwie w stosunkowo czystej postaci, odpowiadającej w zasadzie matriarchalnej strukturze społeczno-ekonomicznej społeczeństwa mezolityczno-neolitycznego. Wyrazem tego jest charakterystyczne określenie ducha opiekuńczego wymownym mianem matki, macierzy (mate), odpowiadającym tej formacji społecznej, w której rola kobiety była dominująca. Można tu jednak dos-

trzec równocześnie wyraźną dynamikę rozwojową systemu wierzeń, odzwierciedlających procesy dalszych przeobrażeń społeczno-ekonomicznych. Wyrazem tego jest z kolei tendencja do zastępowania z biegiem czasu określenia *mate* wyrazem *ojciec* (*tevs*) oraz *pan* (*kungs*), a nawet *bóg* (*devin*), co stoi w niewątpliwym związku z przejściem od matriarchatu do patriarchatu i postępującym procesem różnicowania społecznego w łonie społeczeństwa wspólnoty pierwotnej, który zachodził już od samego zarania ustroju patriarchalnego. Zjawiskom tym towarzyszy również typowy dla tak wczesnego etapu wierzeń manistyczny kult zmarłych przodków, na którego wczesną metrykę wskazują zoomorficzno-totemistyczne epifanie niektórych duchów opiekuńczych. Antropomorficzne (i to głównie żeńskie) w rozwiniętym animizmie wyobrażenia duchów przekształcały się powoli w hierarchię boską, która jest odbiciem coraz bardziej skomplikowanej struktury rozwarstwiającego się społeczeństwa patriarchalnej wspólnoty pierwotnej. Jednakże ten proces rozwojowy zatrzymał się na samym progu osiągniętego etapu politeizmu, co pozwoliło wierzeniom łotewskim zachować ich bardzo wczesny, pierwotny charakter.

Politeistyczny panteon łotewski jest rzeczywiście stosunkowo skromny. Jezuicka relacja z roku 1666 wymienia boga nieba i bóstwo ziemi, któremu podporządkowane są niższe istoty nadprzyrodzone, w których J o h a n s o n s (1964) dopatruje się słusznie duchów opiekuńczych, demonów. Stojące na szczycie hierarchii istot nadprzyrodzonych bóstwa łotewskie, to przede wszystkim chtoniczne żeńskie bóstwo ziemi *Zemes mate*, któremu Łotysze składali ofiary z czarnego koguta czcząc w nim od epoki matriarchatu płodne siły przyrody. Drugi bóg był męskim, patriarchalnym bóstwem atmosferycznym, panem piorunów i błyskawic. Był to *Perkons*, wyobrażający siły przyrody, które odgrywały doniosłą rolę w gospodarce rolnej dawnych Łotyszów. Składali mu oni w ofierze nie tylko czarnego koguta, lecz kozła czarnego, a nawet czarne cielę. Asortyment ofiar, kontrastujący jaskrawo z żertwą składaną chtonicznemu bóstwu żeńskiemu, ilustruje zarówno wysoką rangę bóstwa, jak też narastającą przewagę męczyzny w tym okresie rozwoju stosunków społeczno-ekonomicznych oraz zwiększające się znaczenie obsługiwanej przez niego gałęzi produkcji, tj. hodowli. W związku z kultem *Perkonsa* na szczególną uwagę zasługuje niezwykle ciekawe wykopalisko archeologiczne z miejscowości *Šernai* koło *Kłajpedy* (rubieże łotewskiej *Semigalii*, sięgające *Mierzei Kurońskiej*) brązowej figurki hetyckiej boga *Teszuba*, która z rejonu śródziemnomorskiego (Anatolia) dotarła nad Bałtyk drogą bursztynową. Ten niezwykle import, pochodzący z Azji Przedniej zapewne z wczesnej epoki żelaznej, wydaje się związany z kultem bałtyjskiego *Perkonsa* jako fenomen bynajmniej nie przypadkowy. Trzymający bowiem w ręku wiązkę błyskawic *Teszub* jest podobnie jak *Perkons* również bogiem błyskawic, pioruna i grzmotu.

burzy i szczytów górskich, więc uosobieniem groźnych sił przyrody, a równocześnie płodności natury, urodzajności ziemi spowodowanej przez życiodajną wodę, spadającą za jego przyczyną z niebios. Zatrzymując się nad faktem wystąpienia posążka Teszuba jako osobliwego importu śródziemnomorskiego nad Bałtykiem nie sposób oczywiście wyłączyć zupełnie ślepego przypadku. Jednakże obecność tego importu na obszarze bałtyjskim wydaje się równocześnie wyrazem określonej postawy tubylczej ludności, która mogła skorzystać ze sposobności przyswojenia sobie tak efektownego okazu, odpowiadającego jej własnym wyobrażeniom religijnym. Co więcej, chronologia zabytku, potwierzająca jego wczesne pojawienie się na północy, każe liczyć się z prawdopodobieństwem domysłu, że figurka mogła odegrać aktywną, pomocną rolę w procesie antropomorfizacji otaczanych wciąż sił kosmicznych, które właśnie w owym czasie, równoległe ze zdobywaniem przez rodzącą się arystokrację plemienną i wodzów plemiennych uprzywilejowanej pozycji społecznej, przyjmują kształty ludzkie.

Wspomniana relacja XVII-wieczna wymienia m.in. zagadkową istotę nadprzyrodzoną, ukrywającą się pod nazwą deus equorum, quem vocant Dewing Uschinge. Jest to bóstwo koni, duszek opiekuńczy koni, zwany też Zirgu dievs, Zirgu mate (matka koni). Johansons skłania się do hipotezy wywodzącej nazwę Usiń ze staroniemieckiego husinga (penates) i widzi w niej językową pożyczkę od pierwszych przybyszów niemieckich, osiedlonych na Łotwie w XII i XIII wieku, co jednak nie tłumaczy samej genezy tej tajemniczej istoty. Podobną pożyczką językową z języka niemieckiego ma być spoks (widmo) i pukis (smok) oraz duszek domowy Kurlandii i Semigalii Stepinš, wyprowadzany z północno-turyńskiego Stefanka (Steppchen), który zawędrował aż na daleką Łotwę. W wypadku zagadkowego Usinia byłoby to jednak zbyt uproszczenie, ponieważ ta istota nadprzyrodzona wydaje się zlepkiem kilku metafizycznych postaci o różnych kompetencjach i atrybutach, ujawniających ślady nawarstwiających się kolejno na siebie stratygraficznych pokładów wyobrażeń religijnych, odnoszących się do różnych etapów rozwoju wierzeń, sięgających bardzo odległych czasów. Według niektórych badaczy łotewski Usiń ma być pożyczką słowiańską z ruskiego Usena — Owsena (od owsa), bóstwa ziarna, typowo agrarnego bóstwa przyrody w kulcie rolniczym. Za prawdopodobieństwem tego domysłu może przemawiać fakt, iż Usiń uchodzi też na Łotwie za „boga” świń. Świnia bowiem była początkowo wśród starożytnych ludów śródziemnomorskich wcieleniem ducha zboża, który z biegiem czasu przekształcił się w antropomorficzne bóstwo roślinności. Rzecz przy tym charakterystyczna, że właśnie prosię (obok oczywiście kury, a nawet wołu) bywało ofiarowywane również łotewskiemu demoniowi pól i zbóż, deving Cerklicingowi. Ten Ceroklis mógł być zdegrado-

wanym bóstwem roślinności, gdyż on jeden miał własne, zapewne monumetalne wyobrażenie, doznające szczególnej czci, które misjonarze jezuickcy sprofanowali w roku 1618 wywracając je. Mielibyśmy tu zatem ewentualnie reminiscencję prastarych, neolitycznych kultów rolniczych matriarchalnego społeczeństwa wspólnoty pierwotnej. W następnej fazie rozwoju stosunków społeczno-ekonomicznych, w patriarchacie, Usiń mógł uzyskać nowy, typowy dla kwitnących wtedy kultów solarnych atrybut w postaci konia boga światłości słonecznej, zwierzęcia elity społecznej arystokratycznych wodzów plemiennych, co go kreowało w konsekwencji na bóstwo koni. Wbrew więc pesymistycznemu, radykalnie sformułowanemu pogładowi Al. Brücknera, który nie chce „...wysuwać jakichkolwiek wniosków co do pierwotnej natury tego bóstwa”, można przyjąć że początkowo hierarchiczna ranga Usinnia w łotewskim panteonie mogła być znacznie wyższa, a jego degradacja do rzędu skromnego duszka opiekuńczego, odpowiednika mieszkającego w spichrzu ducha ziarna Jumisa, czy gnieżdżącego się pod kamieniem na polu ojca chleba Maizes tevsa, mogła nastąpić dopiero później, by w okresie wczesnośredniowiecznym, w dobie kolonizacji niemieckiej, w związku ze skojarzeniem nazwy starego bóstwa z nowym, niemieckim określeniem huninga, oznaczającym duszka opiekuńczego, doprowadzić do całkowitego utożsamienia tych dwóch istot nadprzyrodzonych.

Analizowany system wierzeń zawiera jednak również pewne ślady degradacji bóstw obok, oczywiście, przeważającej liczby istot nadprzyrodzonych, które były tylko potencjalnymi bóstwami jako duchy przyrody i nigdy nie przeszły przez fazę późniejszych przekształceń, wiodących do szczybla boskości, a pozostały na poziomie metafizycznym istot niższego rzędu, typowych dla matriarchatu. Oprócz wymienionych kilku bóstw atmosferyczno-agrarnych, uosabiających siły kosmiczne i płodną moc przyrody, system wierzeń łotewskich cechowało właśnie wielkie zbiorowisko animistyczno-manistycznych istot nadprzyrodzonych niższego rzędu, duszków zwanych bożyczkami, bożeńkami (dieviņš). Ochrzczona na początku XIII w. Łotwa przechowała bardzo długo tradycyjne wierzenia. Do XIX wieku, a gdzieś tam nawet do początków XX stulecia, kwitł kult mnóstwa demonów, przejawiający się w wierze w ich istnienie i w praktyce składania ofiar duszkom opiekuńczym domostwa i całej zagrody wraz z ogrodem, duchom pól, zwierząt i opiekunom wszystkich w ogóle spraw ludzkich. By sobie zjednać przychylność duchów i ustrzec się od ich złośliwości i zemsty za zaniedbanie karmienia, poświęcano im każdy pierwszy kęs pożywienia i pierwsze krople napojów. Składano im ponadto specjalne ofiary rzucając je pod stół, pod ławy, za piec i w każdy róg izby z prośbą, by strzegli mienia, chronili domostwo i całe obejście oraz jego mieszkańców.

Łotewski duszek opiekuńczy objawiał się pod różnymi postaciami: ptaka, żaby, węża czy człowieczka. Ziemne płazy i gady, uosabiające duszka opiekuńczego, stoją w niewątpliwym związku z kultem zmarłych mieszkających pod ziemią, po której pełzają wymienione gady. Te zoomorficzne epifanie istot nadprzyrodzonych byłyby zatem odbiciem manistyczno-totemistycznych, animistycznych wyobrażeń, typowych dla społeczeństwa wspólnoty pierwotnej na szczyblu matriarchatu. Duszek opiekuńczy domostwa Majas kungs zwie się zarazem Vecainis, czyli stary, co ma swoją głęboką wymowę, gdyż właśnie zmarłych określa się mianem veciši, a więc starzy, i mówi się o nich wyraźnie jako o duchach domowych przy karmieniu zarówno duszków opiekuńczych zagrody, jak i zmarłych przodków na piecu czy za piecem. Podobnie duszek suszarni zboża i młockarni, Rijas kungs, zwany jest w Kurlandii również vectevs (dziadek), co niewątpliwie ma wyźwięk manistyczny. W ognisku suszarni zboża mieszka matka ognia, Uguns mate, zwana też veca (stara) baba; w łaźni mieszka matka łaźni, Pirts mate, a także dusze zmarłych (które się poi w łaźniach), w związku z czym wymowne jest określenie ducha mieszkającego w łaźni mianem dziadka: vecais tevs.

Wybitny szwedzki badacz łotewskiego folkloru Johansons, który zagadnieniu łotewskiego duszka opiekuńczego zagrody poświęcił ostatnio znakomitą monografię, nie jest skłonny widzieć w tym zjawisku reminiscencji manizmu, związku z kultem zmarłych przodków. Jego niechętny stosunek do poglądu, głoszącego istnienie genetycznych powiązań wierzeń w duchy opiekuńcze zagrody z manizmem doprowadził do statycznego ujęcia problemu duchów opiekuńczych gospodarstwa, do ujęcia bagatelizującego wyraźne ślady stratygrafii wyobrażeń ideologicznych, kolejne etapy ich przemian i przekształceń, całą dynamikę rozwojową systemu wierzeń religijnych.

Wymienione w pewnej biografii jezuickiej „bóstwa”: deus porcorum, deus bovom, deus ovium i inne uznaje nauka nie za osobnych bogów, lecz po prostu za demony animistyczne, za swoisty przejaw opiekuńczej działalności duszka domowego, opiekuna zagrody i całego gospodarstwa. Do tych duchowych opiekunów zalicza się matkę bydła (Lopemat), matkę pastwiska (Pegulas mate), matkę morza (Jurasmate); jest też matka studni, matka rzek, matka ryb, macierz pola (Laukamat), macierz ogrodu (Darzamat), lasu (Mezamat), nawet kwiatów, wiatru (Wejamat), państwa, bogactwa, słabości, słowem wszystkiego i wszystkich (także rybaków, żeglarzy czy strzelców), również dusz zmarłych (Velu mate). Są też demony losu, doli ludzkiej (Łajma i Dekla).

U Łotyszów o wszystkim decydowała wyrocznia rzucanych losów. Przed nieszczęściem strzegł wymalowany na wrotach apotropaicznie krwią czarnego koguta znak krzyża i noszony przy sobie czosnek oraz cebula.

Przeciw morowi bydłecemu zatykano na koły czaszki końskie lub krowie. Podobnie apotropeiczny charakter miały ofiary zakładzinowe przy wznoszeniu domostwa. Wykopaliska archeologiczne wykryły ślady podobnych ofiar. Mianowicie już przed pierwszą wojną światową odkryto w Rydze w fundamentach pewnego domu czaszkę wieloryba, a przeprowadzone w roku 1936 wykopaliska na Górze Zamkowej w miejscowości Talsi ujawniły obecność czaszek, głównie końskich, w fundamentach różnych budowli z XI i XII wieku oraz niezwykle interesujące zjawisko obstawienia jednej z XI-wiecznych czaszek końskich rogami wolimi. Wreszcie jedno z najnowszych odkryć, przypadające na rok 1962 i pochodzące z miejscowości Lejasdopeli w Semigalii, odsoniło pod narożnikiem domu czaszkę świni. Wymienione źródła archeologiczne pozwalają rozstrzygnąć długoletnią dyskusję na temat istotnego przeznaczenia i właściwego sensu ofiary zakładzinowej podkreślając jej charakter apotropeiczny, co potwierdza równocześnie łotewski zwyczaj umieszczania rogów wołów w fundamentach obory w celach apotropeicznych i dawne mniemanie mieszkańców Ukrainy o możliwości przeniesienia na zakopaną pod domostwem czaszkę konia wszystkich chorób i nieszczęść, które mogłyby grozić jego mieszkańcom.

Archeologiczną ilustracją łotewskiego zwyczaju przechowywania w oborze rogów zwierząt domowych jako ofiar składanych duchowi opiekuńczemu zagrody, będących równocześnie śladem zabiegu apotropeicznego, mającego ustrzec hodowlę przed niepowodzeniem, mogłyby być wykopaliska płockie na sąsiadującym z Bałtami Mazowszu, przeprowadzone na terenie XIII—XIV-wiecznego osiedla żydowskiego. W masie rogów koźlich i baranich, znalezionych w chlewie w obrębie parceli kupca żydowskiego, dopatrzono się śladów działalności ludności niewolnej pochodzenia bałtyjskiego, pozostającej w służbie zamożnego handlarza.

Wśród ofiar składanych duszkom opiekuńczym, demonom, należy wymienić kurę, masło, mleko, piwo, wełnę i inne (jak воск składany pod płótem kościelnym), umieszczane na ustronnym kamieniu kultowym czy na małym stosie kamieni, przy starym drzewie lub pod płótem w ogrodzie. Do paleniska lub do otworu wyłobionego specjalnie w korycie ustawionym w oborze wrzucano ofiary pieniężne przeznaczone dla duszka (ślady podobnych ofiar pieniężnych odkryły niedawno wykopaliska watykańskie w domniemanym grobie św. Piotra w Rzymie). W czasie katastrofalnej suszy ofiarowywali Łotysze czarną jałowicę, czarnego kozła i czarnego koguta. Kobiety składały ofiary pod lipą, a mężczyźni pod dębem. Czciłi też kamienie trzymane bądź w kuchni, bądź w spichrzu. Kropili je krwią ofiarną i składali na nich ofiary z pokarmów.

Przeprowadzone na Łotwie w miejscowości Stradsen, powiat Talsen, przez E. Šturmsa wykopaliska archeologiczne doprowadziły do od-

krycia na pagórku towarzyszącym grodzisku zespołu 10 jam ofiarnych, datowanych fragmentem kurlandzkiego naramiennika na XI—XIV wiek. Na zawartość tych jam składały się kości kury, świni, krowy i konia, a także występujące w niektórych jamach kości ludzkie, zwłaszcza palce, co przypomina niezwykłą praktykę paleolitycznych troglodytów i niektórych współczesnych najprymitywniejszych ludów zbierackich, pozabiających się palców na znak żałoby lub jako wotum ofiarne. Warto dodać, że badania archeologiczne wykryły wśród ludów bałtyjskich ślady ofiar ludzkich już we wczesnej epoce żelaznej.

Dawnych Łotyszów cechowała wiara w wilkołaki, to jest w możliwość czarodziejskiego przedzierzgnięcia się człowieka na jakiś czas w wilka. Podobną zdolność przypisywała starożytna legenda, powtórzona w V wieku przed n.e. przez Herodota, prasłowiańskim Neurom, którzy mieli się przesunąć na teren Słowiańszczyzny wschodniej ze swych pierwotnych siedzib na zachodzie na pograniczu bałtosłowiańskim pod naporem plagi węzów, tak charakterystycznych dla wierzeń bałtyjskich. Naprawdę trudno nie dostrzec w tych mitologicznych pomysłach wyraźnych reminiscencji pierwotnej ideologii religijnej dawnych wierzeń Bałto-Słowian. W innej znów legendzie o Amazonkach, powtarzanej w połowie X wieku na niemieckim dworze cesarskim, dopatrzeć się można śladu wiedzy ówczesnych sfer wykształconych na temat dostrzegalnych chociażby w wierzeniach osobliwych reliktyw pierwotnego matriarchatu wśród ludów zamieszkujących południowo-wschodnie wybrzeża Bałtyku. Przesąd bałtyjski o wilkołakach kojarzy się przy tym z legendarnymi Psiogłowcami (Kynocephalami), synami owych wojowniczych Amazonek, lokalizowanych przez uczone towarzystwo cesarskiego dworu wskutek podobieństwa nazw najprawdopodobniej na Mazowszu (jak trafnie przypuszcza H. Łowmiański — 1950). Należy przy tym zwrócić uwagę na znany z dawnych legend, niezwykle zwyczaj praktykowany w sąsiedztwie Mazowsza, który można było wtedy kojarzyć ze znaną etymologią ludową, wywodzącą nazwę Amazonki od obcinania piersi, czemu miały się poddawać te wojownicze kobiety. Otóż podczas katastrofalnej klęski suszy, nieurodzaju i głodu kaleczono w zabiegu czarodziejskim kobiety pruskich Galindów—Gołędów, sąsiadujących bezpośrednio z Mazowszem, obcinając im piersi w przekonaniu, że ta magiczna praktyka odwróci klęskę i spowoduje urodzaj. Ten kapitalny przykład średniowiecznej erudycji, która na gruncie ówczesnego pseudoetymologicznego wywodu stworzyła nową wersję antycznego mitu o wyłącznie kobiecym społeczeństwie dzielnych wojownic, wskazuje na to, że również owe relikty matriarchalne swym niezwykle prymitywem musiały wywrzeć silne wrażenie na komentujących ten fenomen intelektualistach ówczesnych.

Że wierzenia łotewskie reprezentują rzeczywiście wczesną, archaiczną

fazę prymitywnych wierzeń religijnych, pisze ostatnio Al. Gieysztor (1963). Podobnie wypowiadał się na temat w ogóle wierzeń bałtyjskich H. Łowmiański (1935). W rezultacie analizy systemu wierzeń łotewskich uderza znaczna ilość podobieństw i zbieżności zachodzących między wierzeniami Bałtów i Słowian, usprawiedliwiona zarówno sąsiedztwem, a nawet długotrwałą wspólnotą, jak i analogicznymi warunkami społeczno-ekonomicznego rozwoju. Wierzenia obu wymienionych ludów charakteryzuje stosunkowo duży prymityw, odzwierciedlający wczesne etapy rozwojowe wyobrażeń religijnych, typowych dla społeczeństwa wspólnoty pierwotnej. System animistycznych i manistycznych wierzeń przetrwał długo zasadniczo w nie zmienionej postaci, odpowiadającej społeczeństwu wspólnoty pierwotnej, a proces krystalizowania się bóstw wieńczących hierarchię istot nadprzyrodzonych, co było odbiciem komplikujących się stosunków społecznych, zatrzymał się na samym progu politeizmu doprowadziwszy do ukształtowania się zaledwie dwóch czy też kilku bóstw uosabiających siły kosmiczne, zjawiska atmosferyczne i agrarne oraz wegetację przyrody. Uderzający jest znaczny udział w wyobrażeniach kultowych elementów zoomorficznych, co jest echem pojęć totemistycznych, osobliwe przesylenie całego systemu wierzeń pierwiastkami zarówno matriarchalnymi, jak i manistycznymi, kult demonów losu, doli ludzkiej, powszechne posługiwanie się wróżbiarską wyrocznią rzucanych losów — źrebi, oraz odrażająca praktyka ofiar ludzkich (z wyraźnymi symptomami antropofagii), której hołdowano nie tylko w epoce wspólnoty pierwotnej, ale nawet jeszcze we wczesnym średniowieczu.

Także wierzenia pruskie i litewskie dostarczają nie mniejszego bogactwa materiałów do analogicznych porównań.

DYSKUSJA

Dr W. Szymański (Warszawa):

Chciałbym dorzucić jeszcze jeden fakt archeologiczny do zagadnienia kontaktów bałto-słowiańskich, o którym już zresztą mówił dr J. Antoniewicz w swoim inauguracyjnym referacie, mianowicie odkrycie zespołu charakterystycznych ozdób podczas moich badań na grodzisku z VI—VII wieku w Szeligach w powiecie płockim. Są to przede wszystkim zawieszki brązowe z dwoma romboidalnymi parzystymi wisiorami, zdobionymi rzędami wytłoczeń na krawędziach, najpewniej wchodzące pierwotnie w skład naszyjnika. Następną grupę reprezentują wisiorki kapeluszkowate z blachy brązowej. Teraz kilka słów o interpretacji tego typu znalezisk. Najbliższą formą i chronologią stanowią analogie do parzystych wisiorów naszyjniki wykonane ze srebra, pochodzące z Węgier z cmentarzysk awarskich, datowanych na wiek VII, gdzie jednak okazy podobne stanowią rzadkie zjawiska. Rejonem najczęstszego występowania wszelkiego rodzaju płaskich zawieszek z brązowej blachy, najczęściej trapezowatych, zdobionych podobnie jak demonstrowane wytłaczeniami, jest we wczesnym średniowieczu porzecze Dniepru, głównie górnego, Niemna i zachodniej Dźwiny. Zdaje się przy tym, że mają one na tych terenach tradycje odległe, sięgające wstecz jeszcze okresu halsztackiego. Stosunkowo liczne występują w następnych stuleciach na stanowiskach kultury zarubinieckiej, z tym że są to tylko pewne powiązania stylistyczne, nie zaś ścisłe analogie. W starszych fazach wczesnego średniowiecza koncentrację występowania ozdób tego rodzaju obserwujemy na terenach zasiedlanych przez Bałtów, głównie przez Auksztotę i Latgalów. U Latgalów stwierdzono ich występowanie głównie w okresie późniejszym, dopiero od VIII w. Znane są również z bezpośredni sąsiadujących z tymi obszarami terenów Smoleńszczyzny, zamieszkałych, jak na to wskazywał prof. E. Szmidt, przez przemieszane prawdopodobnie grupy ludnościowe bałto-słowiańskie. Egzemplarze, które są analogiczne funkcją i kompozycją poszczególnych części składowych, a pokrewne formą do zawieszek z Szelig (?), znane są dotychczas jedynie z obszarów Litwy, z cmentarzysk datowanych na IV wiek (m.in. Veršvai, Upytė). Stąd też wydaje się w chwili obecnej uzasadnione pośrednie wprowadzenie naszyjników chronologicznie późniejszych, tj. z Szelig i tych z obszaru Węgier, z kręgu wschodnio-bałtyjskiego. Zapewne było to zapożyczenie pewnego wzorca, specyficznego stylu, opracowanego następnie w swoistą słowiańską odmianę, nie znaną jak dotychczas z terenów bałtyjskich. Najbardziej prawdopodobnym miejscem dokonania się tego procesu były obszary w porzeczu górnego Dniepru i Niemna, gdzie — jak wiemy — dochodziło do najwyższych zetknięć obu grup etnicznych.

Rejonem masowego występowania wisiorków kapeluszkowatych jest prawobrzeże Dźwiny, zasiedlone przez Latgalów. Wisiorki tego typu stanowiły przystrój naszyjników, przybranie głowy, bransolet bądź zawieszek i były one na tych terenach

nieprzerwanie w użyciu od wieku VII aż po wiek XII. Odosobnione ich znaleziska znane są również z terenów litewskich i pruskich. Z bezspornie słowiańskich obszarów znam tylko jedyną współczesną Szeligom analogię z grodziska Zimne na Wołyniu. Geneza tej ozdoby nie jest jasna. Pojawia się ona dosyć nagle w wieku VII w formie już całkowicie ukształtowanej, w powszechniejsze użycie wchodząc w następnym stuleciu. Okazy latgalskie różnią się jednak od egzemplarzy z Szelig i Zimnego wielu szczegółami, z których najistotniejszym jest brak otworów w kryzie. Z tego względu, podobnie jak i w wypadku poprzednich ozdób, trudno mówić o importach z obszarów bałtyjskich. Bardziej prawdopodobna jest jedynie pośrednia inspiracja za pośrednictwem osadnictwa mieszanego z obszarów Smoleńszczyzny. Reasumując te krótkie rozważania chciałbym podkreślić raz jeszcze, iż naszyjniki ze spiralnych paciorków i blaszanych zawieszek oraz oryginalne kapeluszone wisiorki noszą na tle innych elementów kultury słowiańskiej początków wczesnego średniowiecza wyraźne znamiona tradycji archaicznych, sięgających swą genezą jeśli nawet nie w formie, to w samej koncepcji i stylu ornamentyki, wstecz poza okres wpływów rzymskich. Pojawienie się podobnych elementów w początkach wczesnego średniowiecza na obszarach zajętych przez zwarte lub rozproszone osadnictwo słowiańskie, poza naszkicowanym wyżej terytorium wyjściowym, wiązałbym z przymieszczeniami ludnościowymi w strefie Naddnieprza. W ich wyniku ugrupowania peryferyjne kultuwujące takie właśnie przeżytkowe wątki, ugrupowania, które żyły w pewnej izolacji, uzyskały sprzyjające warunki do zajęcia terytoriów położonych bliżej centrów cywilizacyjnych ówczesnego świata. W takiej sytuacji w wiekach od IV do VI mogły rozejść się na szerszych obszarach słowiańskich pewne archaiczne elementy kulturowe, wywodzące się bezpośrednio z terytoriów Latgalów i Aukštoty. Obecny stan naszej wiedzy nie pozwala jeszcze na pewne określenie roli tych prawdopodobnie mieszanych etnicznie ugrupowań w kształtowaniu kultury Słowian w okresie wczesnego średniowiecza na całym obszarze Słowiańszczyzny. Nie wiemy również, czy w wypadku Szelig możemy mówić o peryferiach obszaru, charakteryzującego się większym nasileniem występowania wątków o podobnym charakterze, czy też analogicznie do znalezisk węgierskich jest to jedynie wyspa pośród masy stanowisk reprezentujących kulturę o odmiennych elementach składowych. Uzasadnione natomiast wydaje się przekonanie o konieczności zwrócenia pilniejszej niż dotychczas uwagi na rolę pośredniego wkładu plemion bałtyjskich, czy mieszanych ugrupowań wywodzących się z terenów pogranicznych, w kształtowaniu złożonego obrazu kultury naszych ziem w początkach wczesnego średniowiecza.

Кан. Г. В. Штыхов (Минск)

Я хочу сделать несколько замечаний по поводу доклада коллеги Е. А. Шмидта из Смоленска. Это выступление было очень интересное. Евгений Альфредович развил в известной мере новую концепцию на взгляд о кривичах и по вопросу интерпретации так называемых длинных курганов. Вместе с тем, я хотел бы указать несколько таких моментов, над которыми нужно подумать.

Прежде всего, когда мы имеем дело с археологическими памятниками VIII, IX и X веков, как тут шла речь о длинных и удлинённых курганах, нам нужно учитывать сообщение письменных источников и в первую очередь русских летописей. Мне кажется, что этого не достаёт в развиваемой концепции Е. А. Шмидта. Ведь в „Повести временных лет” совершенно определено говорится, что кривичи это есть славяне. А древнерусский летописец совершенно

ясно отличает славян от не славян. Это нужно учитывать. Во всяком случае как-то нужно увязывать летописные сообщения с археологическими материалами.

Евгений Альфредович строит свою концепцию на основе сравнительно небольшого круга памятников, тех, которые находятся на Смоленщине, а не в кривичское население (как сказано в летописях: „кривичи и на верховьях Волги, и Днепра, и Западной Двины“) это очень большая территория и поэтому прежде чем распространить выводы, основанные на данных из этой узкой территории, надо еще учесть материалы соседней территории — Западной Двины и верховьев Волги.

Я занимаюсь изучением памятников Полоцкой земли, в частности Полоцка, а эта территория непосредственно примыкает к Смоленщине, и Полоцк при этом ближе к Прибалтике, чем Смоленск. Полоцкие материалы представляют для рассматриваемого вопроса определенный интерес. О Полоцке в летописях сказано, что первое население в нем кривичи. Это относится к IX веку или к несколько более раннему времени. Первое сообщение о Полоцке дано под 862 годом. В дальнейшем в летописях мы встречаем сообщение о полоцких князьях, и они называются „кривичскими“ приблизительно к XII веку. Значит, это твердо летописец знал, полоцкие — кривичи, а полоцкие князья — кривичские. При археологических раскопках в Полоцке, на Рогволодовом городище мы обнаружили важные материалы. Правда, они по количеству не очень значительные, поскольку городище испорчено перекопками. Эти керамические материалы имеют много общего с материалами культуры длинных курганов. Полоцкие лепные сосуды весьма близки тем, которые находят в длинных и удлинённых курганах Смоленщины. Если мы сейчас сравним то, что говорят летописи и то, что нам дала археология древнейшего Полоцка, получается что действительно, как считало большинство исследователей, длинные курганы это, вероятно, все-таки погребальные памятники кривичей а кривичи есть славяне. Такая логика напрашивается из того, что мы знаем о Полоцке.

В этом году я раскопывал курганную группу в семи километрах от Полоцка (деревня Глинище). Здесь круглые курганы. В них обнаружена лепная керамика, целиком сохранившиеся сосуды такие же как в длинных курганах. Есть и кружалные сосуды второй половины X—начала XI веков. Эта курганная группа является как бы связующим звеном между длинными курганами и круглыми славянскими курганами XI—XII веков. Учитывая эти данные, мне кажется, можно подтвердить, как и раньше считали, длинные курганы — кривичские в своей основе славянские памятники. В этом я хотел бы возразить уважаемому коллеге Шмидту.

И еще одно обстоятельство. Между длинными курганами, как сказал докладчик Шмидт и эпохой, которая непосредственно предшествует времени длинных курганов (так называемые городища-святилища) нет ничего общего. Допустим, это так. Каким же образом на этой территории у славян сохранилась балтийская гидронимика? Ведь то, что сохранилась балтийская гидронимика (названия рек) это свидетельствует об ассимиляции. Какие-то элементы языка переходили, передавались другому пришлому населению. А в материальной культуре наблюдается полнейший разрыв. Это непонятно, просто совсем непонятно. Над этим надо будет поработать, чтобы объяснить.

В заключение я хотел бы сказать, что меня лично не убедило то, что длинные курганы мы должны рассматривать как погребальные памятники какого-то смешанного или даже неславянского населения. Наличие украшений балтий-

ских типов в курганах на территории Смоленщины и Полотчины в значительной мере можно объяснить взаимосвязями, контактами, торговлей.

Но все же мы сейчас не можем полностью отвергнуть то, что тут говорилось по вопросу о длинных курганах, хотя эта проблема остается открытой. Нам надо еще много поработать, чтобы окончательно высказаться по этому вопросу. Точка зрения, здесь изложенная Е. А. Шмидтом, несомненно интересна и имеет право на существование.

Доц. Е. А. Ш м и д т (Смоленск)

С основными положениями большинства сегодняшних докладов вполне можно согласиться. Исключение составляет выступление нашего коллеги Г. В. Штыкова, сделавшего некоторые замечания и в мой адрес. В связи с общей постановкой вопроса Г. В. Штыковым необходимо сделать только одно замечание об использовании русских летописей и увязке сведений из них с археологическими данными. Такого постановку вопроса для этого периода нельзя считать правомочной. Во-первых, летописи совершенно не освещают обстановку на Верхнем Поднепровье в VII, VIII и начале IX веков. Воссоздать картину этого времени можно только на основе археологических материалов. Во-вторых, в летописях есть некоторые сведения для второй половины IX века, но далеко не всеми они принимаются за абсолютно достоверные, поэтому рассматривать их приходится критически.

Теперь о некоторых частных замечаниях. Г. В. Штыков говорит, что данные из смоленских курганов не подтверждаются материалами из города Полоцка. Однако это возражение не по существу, т.е. оно не имеет отношения к изложенному мной, так как материалы из Полоцка, приведенные Вами, относятся к началу X века, а не к VII—IX вв. Для X века мои выводы однозначны — в Смоленске (Гнездово) в X веке есть славянские древности, а балтских элементов уже почти нет. Даже в Новоселках в конце IX века (к началу X в.) балтские элементы выступают единично и уже здесь мы не можем говорить о каком-то симбиозе балтов и славян; здесь все объяснимо торговлей или какими-то формами влияния.

Хотелось бы сказать несколько слов о древнем Полоцке в свете вопроса о возникновении древнерусских городов. Приведенный Г. В. Штыковым пример возникновения города из нескольких неукрепленных поселений является одним из возможных путей возникновения города, но далеко не обязательным эталоном. Известны и другие пути возникновения городов. Нужно полагать, что распространение славянского населения на север, восток и запад от Поднепровья происходило первоначально не только в виде передвижения больших масс земледельцев. Заселение новых земель могло происходить и так, как было, например, на Западной Двине в Ерсике и Кожнесе. В инородную среду балтского населения пришла дружина и организовала укрепленное поселение дового типа на основе поселков местного населения. Поэтому население в Кожнесе, Ерсике, как и в других подобных местах, было разнородным, состоявшем из славян и местных коренных жителей (балтов). Однако вокруг этих пунктов в прилегающих районах в этническом составе земледельческого населения изменений сразу не произошло — здесь оставались только балты. В силу исторических судеб колонизация славянами районов Кожнесе и Ерсики не была продолжена и русские дружины ушли на Русь обратно.

То же самое происходило, видимо, и в Новогрудке, но здесь наряду с пер-

вой стадией — возникновением ожерного поселка городского типа — развитие пошло дальше и значительные массы славянского земледельческого населения заняли районы, примыкавшие к укрепленному городу, что, несомненно, ускорило процесс ассимиляции местного балтского населения.

Если эти примеры принять как отражение одного из вероятных путей колонизации в северо-западном направлении, то тогда возможно дать более логическое объяснение некоторым указаниям летописи, на которые ссылается Г. В. Штыхов. В летописи говорится, что первые поселники в Полоцке — кривичи. Это не вызывает сомнения. Полоцк как город был основан кривичами. Но это вовсе не означает, что город возник на необжитом месте, что в составе городского населения не было представителей другой этнической группы. Состав вещественных находок X века из Полоцка включает целый ряд балтских предметов. Далее в летописи говорится, что на реке Полоте живут полочане. Это можно понимать, что либо бассейн реки Полоты был заселен выходцами из Полоцка, либо население по реке Полоте было в определенной зависимости от Полоцка, составляя с ним одно территориальное объединение. Но это совершенно не говорит об однородности населения по реке Полоте. Летописец не сказал, что первыми поселниками на реке Полоте были кривичи. Видимо, первоначально они по этой реке и не жили, а там обитали другие племена, возможно, другой этнической группы, а колонизация ее происходила уже полочанами, т.е. кривичами, связанными с Полоцком. Правильность или неправильность мнения, высказанного нами, может быть доказана только археологическими материалами, полученными в результате изучения бассейна реки Полоты.

Необходимо также остановиться на вопросе о том, что между памятниками V—начала VII вв. и более поздними памятниками VIII—IX вв. есть резкая граница, что произошла смена культуры. Имеющиеся археологические материалы подтверждают это. Действительно произошла быстрая смена всего комплекса вещественных предметов, в том числе и керамики. Здесь вполне можно согласиться с мнением ряда польских исследователей, считающих, что лепная керамика является очень важным этническим признаком и притом довольно стабильным. Сосуды делались на месте и их за многие сотни верст не возили. В однородной среде смена комплексов вещей и керамики происходила медленно, и в таких случаях всегда находятся переходные формы. Отмеченные нами явления быстрой смены всего вещественного комплекса и керамики говорят либо о полной смене населения, либо о появлении новых групп, оказавших сильное влияние на местных жителей. Скорее всего, в данном случае для верховий Днепра мы имеем последнее.

Если рассматривать культуру городищ типа „Тушемля“, то пока нет никаких оснований считать, что в пределах Восточной Европы эти племена куда-либо переселились и там их культура продолжала бы свое развитие после ее исчезновения в Поднепровье. Единственным путем для ухода их из бассейна собственно Днепра было бы движение на северо-восток. Но этого не произошло. На Верхней Волге этой культуры нет. Если на Десне появляются некоторые элементы этой культуры (городище Владимирской), то по времени они не являются более поздними и скорее всего свидетельствуют о культурном влиянии днепровских племен на деснинские племена. Видимо, объяснение резкого изменения культуры нужно искать в приходе на верхний Днепр новых групп населения и в растворении культуры старого населения V—VII вв. в культуре пришельцев. Только при таких условиях могла сохраниться старая

топонимика и в дальнейшем была передана современному населению Поднепровья. Этому, скорее всего, способствовало и то, что пришедшие в VII веке племена не отличались резко по языку, и им не составляло большого труда усвоить балтские наименования другой диалектной группы. За это говорят многочисленные балтские элементы в материальной культуре пришельцев. Это построение является гипотезой, которая может как-то логично объяснить археологический материал.

Prof. dr K. J a z d z e w s k i (Łódź):

Nie są to rzeczy wielkie, które tu chcę powiedzieć. Właśnie obecność naszego miłego gościa, pana profesora P. N. Tretiakova, skłania mnie do tego, żeby głos zabrać najpierw o jego referacie wczorajszym. Myślę, że głos mój sprowokuje Go, żeby mi pewne rzeczy zechciał wyjaśnić. Mianowicie słuchając Jego referatu, raz zresztą w jednej wersji w Warszawie i w podobnej, ale innej tutaj, wydawało mi się, że to co usłyszeliśmy, jest dla nas archeologów polskich, ale nie tylko dla archeologów, ale i dla historyków i językoznawców, wysoce pobudzające i dające wiele do myślenia. Wydaje mi się, że spośród naszych kolegów radzieckich prof. P. N. Tretiakov przedstawił problemy prawdziwie prądziejowe (nie mówię o wczesnym średniowieczu, bo te problemy były później poruszone przez innych kolegów), może najjaśniej. Wyłożył on nam swoje poglądy na stosunki etniczne panujące w dorzeczu Dniepru najbardziej syntetycznie. Poza tym zasługują na szczególną uwagę jego rekonstrukcje stanu kulturowego, a w ślad za tym pewne jego interpretacje z zakresu stosunków etnicznych, oparte na pewnych faktach lingwistycznych. Te rzeczy razem wzięte mają chyba jakieś konsekwencje zarówno w stosunku do terenu, który jest przedmiotem tego sympozjum, jak i do terenów dalej położonych na zachód.

Wydaje mi się, że dzisiaj po wszystkich dyskusjach w świecie archeologicznym, to jedno można chyba uważać za dosyć pewne, mianowicie, że spośród różnych kultur archeologicznych, które mogą pretendować do tego, żeby je w jakiś sposób wiązać z jakąś grupą etniczną prasłowiańską, kultura zarubiniecka ma najwięcej danych po temu, żeby ją uznać za prasłowiańską. Gdybyśmy ją wyłączyli jako kandydata, właściwie nie zostanie nam na całym obszarze wschodniej Europy ani jedna kultura prądziejowa, którą moglibyśmy z jakim takim powodzeniem wiązać ze Słowianami. Oczywiście jest jeszcze dużo znaków zapytania, stojących u kolebki tej kultury i u jej dalszego ciągu. Jest jednak faktem, że na dosyć poważnym odcinku czasu, co najmniej między drugą połową II wieku przed naszą erą a połową pierwszego tysiąclecia n.e. możemy śledzić duży kompleks kulturowy, który zaczynając swą karierę na mniejszej przestrzeni powoli rozprzestrzenia się dalej i nadaje ton różnym wydarzeniom, które dzieją się na terenie zachodniej części środkowego i górnego dorzecza Dniepru i przyległych okolic.

Otóż te ustalenia podane były bardzo interesująco pod wielorakim względem faktograficznym i metodycznym. Nas archeologów i historyków polskich interesują pewne konsekwencje, płynące z tych ustaleń. Mnie, patrzącemu z mojego „polskiego podwórka”, wydaje się, że kultura zarubiniecka nie może pretendować do tego, żeby ją uważać za ogólnie prasłowiańską i tego też p. prof. Tretiakov — jak mi się zdaje — nie czyni, tylko tak samo uważa, że jest ona odpowiednikiem wschodniego odłamu Prasłowian względnie Słowian. Nie ulega wątpliwości, że kultura zarubiniecka ma znaczne powiązania z zachodem. To stwierdza wielu badaczy radzieckich,

m.in. i sam pan profesor Tretiakov. Czy to będą rozmaite typy fibul, czy to będzie obrządek pogrzebowy, czy też znaczna część ceramiki, nie trudno wykazać podobieństwa z zachodem. Istnieją tu pokrewieństwa z grupami kulturowymi, które występują bardziej na zachodzie, tzn. na ziemiach polskich, takimi jak kultura wschodnio-pomorska, kultura grobów kloszowych, a później grupa przeworska i grupa oksywska kultury wenedzkiej. Te wszystkie kultury wykazują zarówno na naszym terenie, jak i na obszarze Ukrainy i Białorusi na przełomie I tysiąclecia przed n.e. i I tysiąclecia n.e. i później duże podobieństwa i pokrewieństwa. Jednakże jest rzeczą bardzo ważną stwierdzić, że co najmniej w pierwszej połowie II w. przed n.e., a może i wcześniej kultura zarubiniecka jest już jednostką taksonomiczną wyraźnie wykształconą, całkowicie odrębną, mającą swoje własne cechy. Rozumielibym to tak: skoro uważamy tę właśnie grupę kulturową za odpowiednik wschodniego odłamu Słowian względnie Prasłowian (jak to właśnie czynią prof. Tretiakov i inni koledzy radzieccy) i skoro mamy już grupę kulturową o odrębnych cechach, która egzystuje w tym czasie na wschód od Bugu, to musimy przyjąć, że potrzebny był przedtem pewien okres czasu na wykształcenie się tych odrębności. Dla nas ma to poważne konsekwencje dla ogólnego obrazu rekonstrukcji stosunków słowiańskich, gdyż musimy wtedy przyjąć, że z terytorium ogólno-prasłowiańskiego niegdyś w przeszłości jednolitego, co najmniej w tym czasie, tj. w połowie II w. p.n.e., już zaczynały się wyodrębniać osobne części: wschodnia i zachodnia.

Profesor Tretiakov podkreślał, że i inne kultury (np. jakaś część kultury czerniachowskiej) mogły partycypować również w tym procesie w wytworzeniu się kultury będącej odpowiednikiem wschodniego odłamu Słowian. Nie chodzi więc tylko o samą kulturę zarubiniecką, ale trzeba mieć na uwadze, że stanowi ona tu główne jądro. Co do tego dyskusji nie ma. Wydaje mi się, że studium profesora Tretiakova utwierdza nas w przekonaniu, że pewne kultury z ostatniego ćwierćwiecza I tysiąclecia przed n.e. i z pierwszych stuleci n.e., które występują w dorzeczu Wisły i przynajmniej we wschodniej części dorzecza Odry, należy wiązać z zachodnim odłamek Prasłowian. Byłyby to: kultura wschodnio-pomorska, kultura grobów kloszowych i grupy przeworska i oksywska kultury wenedzkiej. W ślad za tym wyłania się zagadnienie drugie, tu nas na tym sympozjum obchodzące szczególnie, mianowicie: stosunku bałtyjskiego (wzgl. protobałtyjskiego) kompleksu kulturowego od tych zachodnich grup kulturowych, odpowiadających zachodniemu odłamowi Słowian wzgl. Prasłowian. Rozumiem bowiem, że stosunki Bałtów nie ograniczały się tylko do wschodniego odłamu, owszem, one miały miejsce na długiej bardzo linii pogranicza bałtyjskich i zachodniosłowiańskich grup kulturowych. Przyjmując sąsiedztwo protobałtyjskie z terenami protowschodniosłowiańskimi musimy tym samym liczyć się z istnieniem dalszego ciągu tego pogranicza bardziej w kierunku zachodnim i północno-zachodnim. Na przyszłość przedmiotem naszego znaczniejszego zainteresowania powinno być tedy pogranicze protobałtyjskie z tym właśnie terenem protozachodniosłowiańskim. Z ogromną satysfakcją słuchałem, bardzo jasno i przekonująco przedstawionego referatu p. prof. P. N. Tretiakova. Zdaje mi się, że ustalenia uczynione przezeń miały walor szczególny, zważywszy że unaocznily one lepiej zagadnienie, które chyba ma prawo pretendować do jakichś ustaleń dosyć sprecyzowanych i daleko posuniętych.

P. prof. Tretiakov daruje mi, że wyrażam się o Jego osiągnięciach tak pochlebnie. Nie chodzi tu o zwykłe sprawienie mu przyjemności, lecz o wyrażenie radości, że jednak posunęliśmy się w badaniach archeologicznych tak daleko, iż już pewne rzeczy zaczynają się wyłaniać jako bardziej sprecyzowane.

A teraz już całkowicie z innej beczki. Chciałem mianowicie parę słów powiedzieć na temat referatu pana prof. H. Łowmiańskiego. Nasz kolega historyk, który tak mocno wkracza w dziedzinę archeologii, i to nie po raz pierwszy ani też po raz ostatni, chyba pozwoli, że archeolog musi z kolei ustosunkować się do tego, co prof. Łowmiański przedstawił. Tak się złożyło, że w 1938 r. tutaj w tych właśnie stronach prowadziłem badania archeologiczne, mianowicie w Rostoltach, na pograniczu powiatów bielskiego i białostockiego. Natrafiłem tam na grupy kurhanów, które były badane później przez moich młodszych kolegów białostockich działających tu w dalszym ciągu i to, co rozpocząłem przed ostatnią wojną, można było teraz poznać lepiej. W wyniku tych badań uzyskano pogląd na grupę wielkich, potężnych kurhanów, usypanych chyba dla osób wybitnych. Ludzie prądziejowi obiecywali sobie po nich, że tam można się „obłowić”, bo w większości były one ponoć obrabowane (tak to przynajmniej interpretował p. dr J. Antoniewicz i jego koledzy). Kurhany te, jednak były na tyle bogato ongiś wyposażone, że mimo prawie nagminnego obrabowywania zostało coś jeszcze dla archeologów.

Rzecz ciekawa, że występują one na północ od górnej Narwi. Tam niedaleko jest tzw. „Puszcza Ładzka”, północna część Puszczy Białowieskiej, i ze znamionem „dz” w nazwie (po starorusku „Ljadzka”). Może jest to stara nazwa, interesująca dla nas z tego względu, że—być może—mówi ona o jakimś pograniczu „ładzko” (łacko—obcym), jeżeli tak puszcę nazwano. Otóż trochę na północny zachód od tej Puszczy Ładzkiej jest ta właśnie grupa kurhanów. To, co tam znaleziono, to archeolog z czystym sumieniem może nazwać jakimś materiałem przejściowym między materiałem bałtyjskim, jaćwieskim a wschodniosłowiańskim. Tak bym to dzisiaj określił z perspektywy czasu. W 1938 r. pisałem w odniesieniu do tych kurhanów jako o zabytkach bałtyjskich (jaćwieskich). Prof. J. Kostrzewski grupę tę po pewnych wahaniach, czy przypisać ją Słowianom, czy też Bałtom, przypisał w końcu Bałtom. Trzeba przyznać, że ceramika z tych kurhanów ma brzegi karbowane, tak jak to bywa często na obszarze wschodniej Słowiańszczyzny, ale oprócz tego widać na niej tzw. „sztrychowanie”, które jest przecież typowe dla grupy bałtyjskiej. Są tu też szpile pastorałowate, które znów są raczej formą bałtyjską, choć mogą występować także w grobach Słowian. Wygląda na to, że górna Narew w III w. i w IV w.n.e. jest pograniczem. Tak mnie przynajmniej wydaje się.

Jest jedna rzecz, niech mi pan prof. Łowmiański to daruje, na którą mam inny pogląd niż on właśnie. Chyba ciągle będę w opozycji wobec jego bardzo silnego podkreślenia długiego trwania u nas gospodarki wypaleniskowej jako dominującej formy uprawy ziemi. Razem z prof. Wł. Antoniewiczem oglądaliśmy konkretne dokumenty istnienia orki sprzężajnej na licznych glebach środkowej i wschodniej części Jutlandii w końcu wczesnego i w środkowym neolicie w obrębie kultury pucharów lejkowatych. Znaleziono tam kilkakrotnie ślady orki z tak wczesnych okresów. Nieco późniejsze ślady orki sprzężajnej znamy z Holandii, Jutlandii i z północnych Niemiec. Ślady te odkryto pod kurhanami kultury toporów bojowych (względnie grobów jednostkowych) z pierwszego okresu epoki brązu (tzw. sztyłotowego). Występują one później jeszcze w II, III i IV okresie epoki brązu oraz w jeszcze dalszych odcinkach czasu. Przypomnę jeszcze skandynawskie i alpejskie rysunki skalne, które wszyscy znamy, oraz radła drewniane, które da się datować począwszy już od końcowych okresów epoki brązu i pierwszych okresów epoki żelaza. W Polsce znaleziono ślady orki (na lichych glebach) z jednej strony w Odrach w powiecie chojnickim, gdzie występują one masowo pod większością istniejących tam kurhanów z okresu rzymskiego, z drugiej zaś strony w miejscowości Przywóz nad górną

Wartą w powiecie wieluńskim, na wschód od dawnej Rudy, naczelnego grodu ziemi rudzkiej. Odkryto je tu pod dwoma kurhanami książęcymi na bardzo lichych glebach (podkreślam na lichej glebach!) i można je datować na drugą połowę II wieku n.e. Całe zbiorowisko narzędzi rolniczych: radlice, kroje i sierpy odkryto też w osadzie z pogranicza IV i V w. w Toporowie w powiecie wieluńskim, w sąsiedztwie owych kurhanów książęcych z Przywozu. Pan prof. H. Łowmiański może na tę kwestię odpowiedzieć tak, jak to uczynił w dawnych swoich pracach, mianowicie że to pewnie wyjątki i że to nie zmienia stanu rzeczy, mianowicie, że dominującą formą była jednak gospodarka wypaleniskowa. Ja zaś znów jako archeolog mówię, że mam za mało dowodów na istnienie przewagi gospodarki wypaleniskowej od strony archeologicznej, natomiast stwierdzam, że dowody na istnienie gospodarki sprzężanej, ornej są coraz liczniejsze. Wobec tego nie czyniłbym tak, jak p. prof. H. Łowmiański, żeby obecność czy nieobecność form nazw miejscowych z końcówkami patronimicznymi na „ice” czy „icze” wiązać z faktem przeważania jednego typu gospodarki nad drugim. Moje zdanie w tej sprawie jest zatem odmienne. Ale ostatecznie po to tu jesteśmy, żeby nasze różne opinie ścierały się i żeby z tego ścierania się zdań wyszedł w przyszłości ostateczny kształt dawno zmienionej przeszłości.

Prof. dr J. S a f a r e w i c z (Kraków):

Pan dr Antoniewicz wysunął szereg problemów dotyczących związków archeologii z językoznawstwem. Za najważniejszy uważam problem chronologizacji tych związków. Dr Antoniewicz przypomniał tu nowe zdobycze, które przesuwają ślady bytności ludów pruskich daleko na zachód. Tu właśnie powstaje problem chronologiczny. Jeżeli dane językowe rzeczywiście świadczą o pobycie ludności językowo bałtyckiej tak daleko na zachodzie, to przenoszą nas one w przeszłość bardzo odległą, w czasy wcześniejsze niż te, które znamy z historii. W związku z tym w rachubę mogą wchodzić tylko nazwy rzeczne, bo nazwy miejscowości zamieszkałych pochodzą z pewnością z czasów późniejszych. Szczególnie nazwy miejscowości typu *Prusy* mogą świadczyć tylko albo o kolonizacji na terenie już słowiańskim, albo też mogą być związane z rodami polskimi mającymi godło Prus i w tym wypadku mogą się w ogóle nie wiązać z ludnością bałtycką. Najważniejszym zadaniem w chwili obecnej jest stwierdzenie, czy istotnie są ślady ludności bałtyckiej daleko na zachodzie.

Co się tyczy pogranicza polsko-pruskiego, o którym mówił dr Antoniewicz, językoznawstwo jest zainteresowane jak najbardziej wynikami badań archeologicznych i w związku z tym wysuwa szereg pytań. Pierwsze — czy granica wytyczona przez archeologów zgadza się z granicą językową, którą można ustalić na podstawie danych historycznych. Drugie — czy w związku z przesunięciami etnicznymi powstawały obszary mieszane, czy też następowało zastąpienie jednej ludności przez inną.

Pan dr Antoniewicz zapytuje, czy językoznawstwo może ustalić chronologię przemian etnicznych. Niestety, w większości wypadków jest to niemożliwe. Językoznawstwo ustala chronologię względną poszczególnych zjawisk, bezwzględne daty może natomiast wysunąć tylko historia.

Trzeba jednak stwierdzić, że niekiedy informacje językoznawcze mogą ustalić także chronologię bezwzględną. Na przykład materiały Toporowa i Trubačeva z dorzecza Dniepru wskazują na późne przejście nazw bałtyckich przez Słowian na tym terenie. Skoro bałtyckiemu *u* w tych nazwach odpowiada również słowiańskie *u*, to przyjęcie nazwy musiało się dokonać późno, chyba nie przed rokiem tysięcznym n.e. Ale takie wskazówki chronologiczne nie zawsze są do dyspozycji badaczy.

Dr J. Powierski (Toruń):

Chciałbym na wstępie powrócić do zapoczątkowanej przez prof. Safarewicza dyskusji nad bardzo interesującym i rzeczowym referatem dr Antoniewicza, szczególnie do sprawy nazw bałtyjskich na terenach na zachód od Wisły. Nazwy te mogą pochodzić z różnych genetycznie i chronologicznie fal emigracji pruskiej; od prowadzonej przez Zakon krzyżacki kolonizacji niektórych terenów Pomorza Gdańskiego, do której to kolonizacji używano również pruskich poddanych Zakonu, od politycznej emigracji Prusów uchodzących przed eksterminacją ze strony Krzyżaków w dobie krzyżackiego podboju Prus w XIII w., od osadnictwa jenieckiego z okresu polskich wypraw na Prusy, zwłaszcza w XII w. Część nazw uważanych za pruskie może także pochodzić z okresu dawniejszych wędrówek, wyprzedzających wyodrębnienie się plemion pruskich pod względem etnicznym, ponieważ przy obecnym stanie badań trudno jeszcze zdecydowanie wyodrębnić nazwy pruskie od nazw pochodzących z doby językowej wspólnoty bałtosłowiańskiej, kiedy mogły istnieć grupy etniczne, mówiące językami o charakterze przejściowym między dialektami bałtyjskimi a dialektami prasłowiańskimi. Grupy te następnie mogły być zasymilowane przez prężniejszych słowiańskich sąsiadów. Szczególnie interesujące są jednak nazwy pruskie związane z wędrówkami Prusów we wczesnej fazie wczesnego średniowiecza. Nie jest zapewne sprawą przypadku, że w miejscowościach o nazwach pochodzących od plemiennego określenia Prusów, jak np. Pruszcz, Prützke i Pritzerbe archeologowie odkryli zabytki pruskie, datowane właśnie na VI—VIII w.n.e. Te dwie ostatnie nazwy wskazują także na wczesne ich ukształtowanie się, a mianowicie w okresie, gdy obce *u* ulegało w ustach słowiańskich przekształceniu w *y* (stąd wymowa Prusowie jak Prysowie w tych nazwach). Jest to okres, w którym trwała jeszcze migracja grup ludności wieleckiej z Pomorza na Połabie. Świadczyć o tym może chociażby stwierdzenie przez doc. J. Żaka fakt przesuwania się ośrodków produkcji paciorków obtaczanych z bursztynu z okolic Gdańska w okresie rzymskim do okolic nad Słupią i Parsętą i wreszcie do okolic ujścia Odry w IX w. Migracje Słowian pomorskich na zachód mogły więc trwać dłuższy czas. Mogły w nich wziąć udział także grupy ludności pruskiej. Okres wędrówek ludów, w którym następowało przekształcanie się dawnych wspólnot rodowych w terytorialne, stwarzało możliwości wyodrębniania się drobnych grup wędrownych: łupieskich drużyn czy grup kupieckich, które mogły łączyć się z podobnymi grupami obcych etnicznie plemion. W podobny sposób zagadkowe imię *Galindo*, występujące w Hiszpanii wizygockiej, może poświadczać dołączenie jakichś pruskich Galindów do grup wizygockich podczas ich pobytu w Europie środkowo-wschodniej. Może to być rozwiązanie ryzykowne, ale należałoby je wziąć pod uwagę.

Nasuwa się hipoteza Mikołaja Rudnickiego i Vilinbachova o ewentualnych wędrówkach pruskich Galindów nad górną Okę, gdzie „Povest'vremennych let” znała plemię *Goljad'*, podjętych być może razem z sąsiednimi plemionami słowiańskimi Radymiczów i Wiatyczów, które swoje nazwy przekazały wschodniosłowiańskim związkom plemiennym w dorzeczu Dniepru i Oki. Bynajmniej nie chcę przez to twierdzić, że na terenach późniejszej *Goljadi* nie było wcześniej ludności bałtyjskiej, ponieważ obecność tej ludności na tych terenach jest udowodniona przez inne dane toponomastyczne i przez źródła archeologiczne, przez obszerną literaturę przedmiotu, w tym również przez prof. P. N. Tretiakova. Jednakże danych o kierunku migracji z zachodu na wschód dostarcza również hipoteza V. V. Siedova o pochodzeniu Krywiczów z międzyrzecza Bugu i Niemna. Chciałbym prosić prof. Tretiakova o wyjaśnienie tej sprawy.

W tym miejscu powrócę jeszcze do innego zagadnienia poruszonego w referacie dr Antoniewicza, a mianowicie do sprawy zaludnienia Pomezanii w okresie wczesnośredniowiecznym. Wiemy, że w okresie rzymskim granicą dość długotrwałą i wyraźną między osadnictwem słowiańskim i pruskim była tzw. linia Pasłęki i Łyny, którą Prusowie przekroczyli w VI—VII w., zasiedlając dotychczasowe słowiańskie skupisko osadnicze w okolicach dzisiejszego Elbląga, odgrywające poważną rolę w handlu bursztynowym. Nawiasem mówiąc, czy tam właśnie, gdzie przecież doszło do przejściowego współżycia dawnych mieszkańców z Prusami, nie mogła dojść do powstania mieszanych grup etnicznych, które brały następnie udział w migracjach na zachód, jak sugerowałem poprzednio. Ceramikę słowiańską od pruskiej trudno odróżnić, zdaje się jednak w świetle dotychczasowych badań, że na terenie Pomezanii przez cały okres wczesnośredniowieczny występowała również i ceramika słowiańska. Skoro i w początkach XIII w. spotykamy w źródłach nazwy słowiańskie (obok liczniejszych już wówczas nazw pruskich) na tym terenie, a co więcej — obserwujemy tam proces prutenizacji nazw słowiańskich (jak Watkowice — Wadekaym czy Mirowice — Miraine), więc czy nie świadczy to za tezą, że ludność słowiańska w Pomezanii stanowiła element autochtoniczny, który przetrwał aż do XIII w., a częściowo do naszych czasów, chociaż został ilościowo zmajoryzowany przez napływających tu w ciągu wczesnego średniowiecza osadników pruskich. Mniejsza ekspansywność osadnicza ludności polsko-pomorskiej na teren pogranicza polsko-pruskiego mimo przejściowych sukcesów militarnych i politycznych feudałów polskich na tym terenie może być tłumaczona przez zapotrzebowanie polskich feudałów na siłę roboczą również na bardziej bezpiecznych terenach Polski do rozwijającej się, zwłaszcza w XII—XIII w., kolonizacji wewnętrznej. A kto wie, czy nawet polscy feudałowie nie organizowali napływu pruskich chłopów do swoich dóbr, zwłaszcza przed początkami XIII w., to znaczy do momentu gdy Prusowie nie zaczęli na skalę poważniejszą zagrażać bezpieczeństwu sąsiednich ziem polskich.

Mgr J. J a s k a n i s (Białystok):

Jednym ze spornych aspektów problemu pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego w okr. rzymskim jest przynależność etniczna osadnictwa występującego na Podlasiu nadnarwiańskim, a wraz z nim na ziemiach położonych na Białostocczyźnie na południe od bagnistej doliny Biebrzy. Obszar ten głównie z powodów lingwistycznych (dane hydronimiczne) bywa zaliczany do strefy starożytnego osadnictwa bałtyjskiego. Na tej podstawie czyniono też próby lokowania tutaj części terytorium plemiennego Jaćwiesz.

Stan odkryć archeologicznych i brak odpowiednich studiów wykorzystujących materiał rzeczowy niewątpliwie sprzyjał powstawaniu poglądów i hipotez opierających się o niedatowane z natury rzeczy materiały toponomastyczne (hydronimiczne). Pewne jednak znaleziska archeologiczne, zbyt nikłe by można było uznać za odpowiednią podstawę argumentacyjną, niektórzy badacze uznali za wystarczające dla poparcia poglądu o bałtyjskim a nawet jaćwieskim osadnictwie okr. rzymskiego na Podlasiu. Ostatnio uczynił to V. V. S i e d o v (1963), a koncepcję jego podtrzymał, dokonując znacznych modyfikacji w swym wystąpieniu na Sympozjum J. A n t o n i e w i c z — mówiąc o elementach protojaćwieskich na Podlasiu. Znaleziskami tymi są tzw. kurhany „rostoïckie”, znane dotychczas nauce z trzech opublikowanych przykładów: jednego kurhanu z Rostołtów, pow. białostocki, jednego kurhanu z Kutowej, pow. hajnowski i jednego z Jasionowej Doliny pow. sokólski. Nie są to jednak jedyne znaleziska okr. rzymskiego znane z publikacji. Na ogół jednak przy rozpatry-

waniu problemu osadnictwa bałtyjskiego na Podlasiu nie bierze się ich pod uwagę. Należy więc wspomnieć o cmentarzysku lateńsko-rzymskim kultury wenedzkiej w Kozarówce koło Drohiczyzna, grobie późnorzymskim tej kultury odkrytym w Białowieży, resztkach cmentarzyska m.in. z grobami z II—III w. w Zawykach, pow. łapski — także kultury wenedzkiej. Cmentarzysko to odległe było zaledwie o ok. 10 km od w zasadzie współczesnych mu kurhanów w Rostołtach. Ponadto niedaleko stąd, na odcinku pomiędzy Rostołtami a cmentarzyskiem w Kutowej napotkano przed laty na cmentarzysko kultury zarubinieckiej w Hryniewiczach Wielkich pow. bielski, najbardziej jak dotąd wysunięte stanowisko tej kultury na zachód. Natomiast z obszaru położonego w Ziemi Łomżyńskiej pochodzą dane o znaleziskach kultury wenedzkiej z okolicy Ostrołęki i Łomży (np. Mątewica).

Już tylko przegląd materiałów z badań opublikowanych wskazuje, że stanowiska z kurhanami rostołckimi — w Rostołtach, Kutowej częściowo w Jasionowej Dolinie, rozmieszczone są pośród stanowisk kultury wenedzkiej. Potwierdzają to wyniki moich nie opublikowanych badań, które objęły ogółem 23 kurhany typu „rostołckiego”, a mianowicie w: Rostołtach (dalszych 4), Kutowej (4), Jasionowej Dolinie (5), Kuraszewie, Kotłowie, pow. hajnowski (4), Dmochach-Rodzonkach, pow. wysokomazowiecki (3), Skiwach (1) i Cecelach pow. siemiatycki (2). Ponadto stwierdziłem, że na cmentarzyskach w Kutowej, Cecelach i zapewne w Jasionowej Dolinie groby kurhanowe współwystępowały z grobami płaskimi. Kurhany były na ogół nie całkowicie zachowane — ujawniły jednak podobne właściwości konstrukcyjne co zbadane uprzednio przez K. Jazdzewskiego w Rostołtach i Jaskanisową w Jasionowej Dolinie. Zawierały też z reguły pojedyncze pochówki szkieletowe w głębokich jamach lub bezpopielnicowe ciało palne w jamach płytkich. Ocalałe resztki wyposażenia wskazują niekiedy na okazałość wyposażenia grobowego pochówków w m.in. w importowane naczynia szklane i brązowe, ozdobne plakietki ze srebra i złota, szklane krążki do gry etc.

W Kutowej i Cecelach, a zapewne też i w innych wypadkach kurhany usytuowane były na cmentarzyskach grobów płaskich z pochówkami bezpopielnicowymi (Kutowa) chociaż odkryte też lecz rzadsze popielnicowe i szkieletowe (Cecele).

Obie formy grobów — nielicznych kurhanowych i płaskich były sobie współczesne. Formy pochówków oraz inwentarz rzeczowy, przede wszystkim rodzimego pochodzenia, zwłaszcza ceramika pozwalają cmentarzyska zaliczyć do kultury wenedzkiej (Cecele, Skiwy, Dmochy-Rodzonki) względnie wykazują nawiązania do wcześniejszej kultury zarubinieckiej (Rostołty, Kutowa, Jasionowa Dolina). Nawiązania te są formy mis, motywy ornamentacyjne m.in. zdobienie palców krąweży wylewów i załomów brzuśców, kreskowana niekiedy powierzchnia itp.

Reasumując stwierdzam, że badani archeologiczne cmentarzysk wschodniej części Podlasia ujawniają styk dwu kompleksów kulturowych — zachodniego, kultury wenedzkiej i wschodniego z nawiązaniem do kultury zarubinieckiej, przebiegający mniej więcej Orlanką i Narwią po ujście Biebrzy.

Kurhany typu „rostołckiego” są interregionalną formą grobu. Podobne do nich groby występują na obszarze kultury wenedzkiej na Pomorzu (np. Pielgrzymowo, pow. nidzicki, Odry pow. chojnicki) i na Mazowszu (np. Goździk, pow. garwoliński). Okazałością konstrukcji i często śladami okazałego wyposażenia są symptomem zjawisk natury wierzeniowej i społecznej. Jak „groby książęce” przede wszystkim dokumentują proces dyferencjonowania się społecznego ludności, dla ogółu której na omawianym obszarze przewodnią formą grobu był niepozorny grób płaski z pochówkiem nie wyposażonym na ogół w sposób właściwy dla niektórych kurhanowych.

Wypada jeszcze dodać, że kurhany typu „rostołckiego” nie mają analogii na

cmentarzyskach bałtyjskich okr. rzymskiego. Są one bardziej monumentalne i mają bardziej złożoną konstrukcję nasypów niż kurhany z niektórych cmentarzysk Półwyspu Sambijskiego (np. Chrystalnoje — d. Wieckau, Dubrowka — d. Regehnon, Espenhain, Kl. Fliess) jak również wschodniej połaci Pojezierza Mazurskiego (np. Grunajki i Boćwinka, Ruska Wieś) i Suwalszczyzny (np. Szwajcaria i Osowa). Natomiast okoliczność, że do wzniesienia nasypów w kurhanach rostołckich posługiwano się kamieniami, podobnie jak to czyniła ludność bałtyjska — wydaje się, że nie może być stosownym kryterium klasyfikacji kulturowej, tak jak to uczynił m.in. V. V. Siedov.

Wskazując na te rozbieżności należałoby wspomnieć jeszcze o kontraście typologicznym dzielącym kulturowe obszary zachodniobałtyjskie (dorzecze Pregoly, Pojezierze Mazurskie z Suwalszczyzną) od terytoriów objętych osadnictwem kultury wenedzkiej. Kontrast ten uwidacznia się nie tylko w obrządku pogrzebowym, a raczej w formach jego wyrazu, lecz przede wszystkim w formach kultury materialnej, zwłaszcza ceramiki. Jest on zbyt wyraźny by nie traktować go jednoznacznie jako symptomu różnic nie tylko kulturowych lecz także językowych i etnicznych.

Uważam, że obecnie brak podstaw by w oparciu o materiały archeologiczne obszar Podlasia w okr. rzymskim zaliczać do strefy osadnictwa bałtyjskiego. Nie wyklucza to natomiast, że 1) wschodnia część Podlasia zasiedlona była przez Bałtów wcześniej, czego śladem mogą być niektóre nazwy rzeczne, 2) w następnym okresie — okr. wędrowek ludów (V—VI w.) zasięg kultury, a przypuszczalnie i osadnictwa bałtyjskiego mógł ulec ponownemu przesunięciu na południe, podobnie jak to miało miejsce na obszarze między Pasłęką a dolną Wisłą. Jedną z dróg prowadzących do poznania procesu kształtowania się pogranicza Bałtów i Słowian w I tys. n.e. widzę w dalszych badaniach archeologicznych. W ich ramach wielce przydatne byłoby ustalenie południowego zasięgu zwartego występowania form kulturowych bałtyjskich i wykrycie ewentualnych rubieży osadniczych.

Dr Jerzy Antoniewicz (Warszawa)

Historyków okresu starożytnego i wczesnośredniowiecznego, bo do takich zaliczam także niektórych archeologów posiadających możliwości operowania dla celów syntetycznych także źródłami pisanymi oraz językoznawczymi, interesują dane możliwie konkretne dot. hydronimii pewnego obszaru. Otóż chcielibyśmy wiedzieć od toponomastów czy występujące nazwy hydronimiczne o cechach w przybliżeniu bałtyjskich (z uwagi np. na późniejsze ich zeslawizowanie) na pewnym obszarze są wczesne, tzn. dotyczą odległej epoki wspólnoty bałtosłowiańskiej czy stosunkowo późniejsze, z czasów samodzielnego długiego bytowania Bałtów na pewnym obszarze. Zdajemy sobie też sprawę, że jeśli chodzi o ten drugi okres tzn. oddzielenia się Bałtów od Słowian — istniały między tymi dwoma etnosami strefy wzajemnych kontaktów, musiała istnieć strefa wzajemnego przenikania i wymiany dóbr zarówno materialnych jak i z dziedziny języka, kultury materialnej itp., jak już podkreśliłem w mym rannym referacie. Nie jest np. zupełnie przypadkową rzeczą, że mała rzeczka *Skroda* w łomżyńskim nosi wszelkie cechy nazwy bałtyjskiej a obszar ten niewątpliwie był strefą przygraniczną między etnosem słowiańskim a bałtyjskim przed okresem wczesnośredniowiecznym. W związku z tym konkretnym przykładem rodzi się pytanie, jak stara jest ta nazwa w tym środowisku? Czy jest to relikw z okresu wspólnoty bałtosłowiańskiej, czy jest to ślad czasowego pobytu Bałtów, powiedzmy sobie przez parę stuleci, którzy później się wycofali na obszar pruski pod naporem żywiołu słowiańskiego czy wreszcie ta nazwa — co jest najmniej praw-

dopodobne— została nadana przez kolonistów pruskich po XIII wieku łącznie z nazwami „Prusy”, których dość dużo na Mazowszu. Niestety tych odpowiedzi nie możemy od językoznawców oczekiwać, jak należy sądzić po wypowiedzi pana prof. Safarewicza. Ale nie tylko o ten moment w tej chwili chodzi. Powiem w tej chwili krytycznie: tak jak archeolodzy zalewają swoje wydawnictwa „przedmiotologią”, z której w minimalnym stopniu może korzystać przedstawiciel dyscypliny sąsiedniej— gdyż mówiąc szczerze— ta masa publikowanej ceramiki w ułamkach nic nie mówi w sensie aspektu etnicznego czy społeczno-gospodarczego— tak nas archeologów, a być może i historyków, przerażają te dociekania etymologiczne i filologiczne, będące przecież specyfiką warsztatową językoznawców, tak jak „przedmiotologia” jest specyfiką warsztatową archeologów lub etnografów. Dlatego też wydaje się, że jeśli mamy mówić o kompleksowości badań dla budowania syntezy historycznej— zarówno po jednej jak i po drugiej stronie (tzn. historycznej i językoznawczej) winno ukazywać się więcej opracowań ogólnych dotyczących pewnych regionów czy problemów. To tylko gwarantuje postęp wiedzy, przyczynia się do wzajemnych usług w zakresie nowych zdobyczy naukowych osiągniętych przez tą lub inną gałąź wiedzy.

Wracając do stwierdzenia prof. Safarewicza, że skoro językoznawcy mogą nam ustalić tylko chronologię względną poszczególnych zjawisk— chcielibyśmy choć od nich otrzymać takie stwierdzenia jak np. czy występująca obecnie nazwa obca powtarzająca się na określonym terytorium jest nazwą rodzimą od najdawniejszych czasów i została przykryta płaszczem słowiańskim, czy np. została przyniesiona z jakąś falą etniczną z zewnątrz w pewnym okresie. Mógł np. także zajść taki wypadek, że nazwa ta została przyniesiona z zewnątrz przez jakąś falę etniczną i na skutek istnienia silnego podłoża np. bałtyjskiego lub irańskiego (scytyjskiego) została dostosowana do tego podłoża, zachowując tylko swój charakterystyczny rdzeń. Bowiem dla historyka starożytnego, który bada nie tylko np. stabilne osadnictwo Bałtów, ale wędrówki plemion we wschodniej Europie jest rzeczą ważną stwierdzenie czy np. nazwa słowiańska nakładająca się na substrat bałtyjski— ulega np. w otoczeniu bałtyjskim pewnej bałtyzacji. Jest to poszlaką, że obszar etniczny Bałtów broni się jakiś czas przed sławizacją, że jest na tyle silny, że go stać na tę obronę— i dopiero później, na skutek napływu nowej fali słowiańskiej, jej ulega. Niestety takich opracowań nie posiadamy jeszcze ze strony językoznawstwa, a niewątpliwie mamy od niego prawo takich opracowań wymagać. Takim chlubnym przykładem w tym zakresie jest publikacja Toporova i Trubačeva. Tyle jeśli chodzi o ustosunkowanie się do cennej wypowiedzi pana prof. Safarewicza, którego obecność na naszym Sympozjonie bardzo sobie cenię jako współgospodarz naszego spotkania.

Chciałbym teraz ustosunkować się do bardzo ciekawej wypowiedzi kolegi mgr. J. Jaskanisa, z którym od lat współpracuję i nieraz wspólnie przeżywamy różne niepokoje badawcze. Otóż jak Państwo sobie przypominają z mego referatu grupę kurhanów typu „roztołckiego” nazwałem peryferycznie słowiańską i protojańwieską. Jakie są tego przyczyny? Kol. Jaskanis w swojej wypowiedzi mówił nam tu o tym, że razem z kurhanami znajdują się na tym obszarze płaskie cmentarzyska kultury wenedzkiej (przeworskiej), dalej, że tutaj widoczne także wpływy kultury zarubińckiej. Ale zapomniał dodać, że są tutaj także wpływy bałtyjskie w postaci nielicznej wprawdzie ceramiki „sztrychowanej”— i wprawdzie nie tak charakterystycznej jak ta ceramika „sztrychowana” z dorzecza Niemna i północnej Białorusi. Stwierdza on także, że oblicze kulturowe w zakresie zawartości tych kurhanów ma powiązania dalekosiężne— z jednej strony pomorsko-pruskie — z drugiej strony nadczarnomorskie. Z tego co wiem, może się mylę, nie widać ani w jednym wypadku aby cmentarzyska płaskie o obliczu przeworskim, leżące obok tych kurhanów, były

związane jakimś układem warstw kulturowych z tymi kurhanami, poza mało charakterystycznymi skorupami zalegającymi w płaszczach kamiennych tych kurhanów. Powstaje przeto pytanie czy nie mamy tu do czynienia z pochówkami etnicznie niezależnymi od siebie a zalegającymi na wspólnych cmentarzyskach? Mając to na uwadze, bronię odrębności etnicznej cmentarzysk płaskich od kurhanów typu „roztołckiego”, które są dla nich współczesne lub późniejsze o parę dziesiątków lat — i jak w dalszym ciągu sądzę, reprezentują w każdym wypadku inną treść etniczną. Mgr Jaskanis podkreślił w swym wystąpieniu, że kurhany te są bardziej „monumentalne”, mają „bardziej złożoną konstrukcję”, niż kurhany na obszarze rdzennie bałtyjskim (Sambia, Pojezierze Mazurskie i Suwalskie). Ale to jeszcze jeden moment niezmiernie ciekawy i argument za ich odrębnością etniczną na pograniczu z Słowiańszczyzną. Budowano je bardziej starannie aby zabezpieczyć przed obrabowaniem, gdy problem nakazów moralnych ochrony i czci przodków był iluzoryczny, gdy nakazy moralne obowiązywały i były przestrzegane tylko w obrębie jednego plemienia, w tym wypadku słowiańskiego. Fakt zagrożenia ze strony obcoplemiennych grup, w tym wypadku słowiańskich, zmusza dla ochrony zawartości jamy grobowej, budowania kurhanów bardziej okazałych i „grubszych” płaszczy kamiennych, niż to miało miejsce na obszarach rdzennie bałtyjskich. Znane są przecież przykłady z Ukrainy obrabowywania kurhanów scytyjskich przez inne plemiona w ciągu starożytności. Jest przy tym rzeczą ciekawą, że jak dotąd nie znalazło się ani jedno cmentarzysko płaskie kultury „przeworskiej” dalej na północ niż w dorzeczu Narwi, tej rzeki, której nazwa bałtyjska nie budzi już chyba u nikogo żadnej wątpliwości. Przeciwnie — dotąd wszystkie znane płaskie cmentarzyska układają się po obu brzegach tej rzeki (Małwica, Zawyki, Hryniewkze Wielkie, Kutawa itp.). Jest to bardzo wymowne. Sądzę, że jak Bug był peryferią w tym rejonie między osadnictwem bałtyjskim a „łużycko-pomorskim” w okresie wczesnożelaznym — tak Narew była w okresie rzymskim i wędrowek ludów taką strefą wzajemnych kontaktów pogranicznych, peryferią między Bałtami i Słowianami. Może ktoś powiedzieć, że kurhany typu „roztołckiego” nie mają wyraźnego inwentarza bałtyjskiego w jamach grobowych. I ten argument nie jest przekonujący. Ich wyraźne położenie na pograniczu z etnosesem słowiańskim do tego specjalnie nie predystynuje. Mogą to być Bałtowie posiadający w inwentarzach grobowych zabytki o typie interregionalnym — tak jak mowu istniejącą na Smoleńszczyźnie kurhany słowiańskie z końca VII i VIII w. n.e. zawierające w swych grobach typową kulturę bałtyjską a mimo to pochowani tam zostali słowiańscy Krywicze.

Dlatego jak sądzę trwałą wartość naukową mają stwierdzenia K. Būgi dzięki wyróżnieniu przez niego nazw rzecznych z sufiksem *-da*, który jest charakterystyczny dla hydronimów szeroko pojętego kręgu protojeńwieskiego. Pod tym terminem uważam peryferycznobałtyjskie plemiona w dorzeczu środkowego Niemna i jego obustronnych dopływów, które kontaktują się ze Słowianami wytwarzając późniejszy język jaćwieski, który wg słów naszego wybitnego lituanisty prof. J. Otrębskiego „bliższy był w pewnym zakresie słowiańskiemu niż język Prusów”. Jest przy tym rzeczą ciekawą, że areal południowy sufiksów hydronimicznych na *-da* pokrywa się z współczesnym dialektem „dzuków”, tym najbardziej „słowiańskim” spośród narzeczy litewskich. A więc moim zdaniem protojaćwieskie kurhany typu „roztołckiego” są ostatnim reliktem bałtyjskim z okresu rzymskiego i wędrowek ludów w strefie przygranicznej jaką była Narew. Była to strefa gdzie osadnictwo słowiańskie i bałtyjskie się nawzajem przenikało, gdzie istniały tradycje starego bałtyjskiego podłoża i substratu językowego, jak świadczą zachowane ciekawe hydronimy na tym obszarze choćby w reprezentatywnej dla Bałtów także nazwy rzeki Supraśli.

Chcę się także ustosunkować do wypowiedzi dra J. Powierskiego a mianowicie do sprawy zaludnienia Pomezanii w okresie wczesnośredniowiecznym, który sądzi, że było ona zeslawizowana. Otóż muszę się przeciwstawić tym tendencjom mego dyskutanta jeśli chodzi o wiek X—XII n.e., gdyż mamy na to wyraźne przekazy Dusburga, który wprawdzie jest źródłem stronniczym, ale ma dla nas ten walor, że widzi ziemie pruskie a także słowiańską Ziemię Chełmińską jako całość, która wymaga chrystianizacji i ingerencji w krzyżackim wydaniu. A więc nawet na Ziemi Chełmińskiej chyba nie było najlepiej z chrześcijańskimi Słowianami skoro stosunkowo krótkotrwała okupacja tej Ziemi przez Prusów spowodowała włączenie jej do wspólnej problematyki „pogańskiej przez Dusburga na obszarze między Wisłą a Drwęcą.

Już w 1958 roku wypowiedziałem się za uznaniem ziem leżących między Wisłą a Pasłęką, a więc pruską *Pomezanię* i *Pogezanię* za obszar wzajemnych wpływów bałto-słowiańskich w X—XII wieku n.e. w dziedzinie kultury materialnej a może i duchowej. Poglądu tego tak długo chyba nie zmienię do czasu gdy archeologia nie dostarczy nam konkretnych danych, że obszar ten był w tym czasie zasiedlony także przez Słowian. Chcę także tę kwestię zakończyć stwierdzeniem, że nie będzie rzeczą łatwą na podstawie materiału archeologicznego to uczynić z tej prostej przyczyny, że podstawowe formy kultury materialnej i zwłaszcza ceramika jest identyczna w X—XII wieku zarówno na Pomorzu jak i na obszarze zewnętrznym Prus (*Pogezania*, *Pomezania*, *Galindia* i *Sudovia*). Jest to także obszar zasięgu dialektu pomeziańskiego gdy obszar wewnętrzny Prus a zwłaszcza Sambia używa dialektu *sambijskiego* wg podziałów J. Endzelina. A więc archeologicznie i językowo *Pomezania* jest, w ślad za innymi nadgranicznymi prowincjami pruskimi wg podziałów Dusburga, strefą przejściową słowiańsko-pruską oczywiście z dominującym pruskim elementem etnicznym i kulturowym począwszy od VI—VIII w. n.e., kiedy to plemiona pruskie przekroczyły linię Pasłęki w kierunku zachodnim.

Dr J. Powierski (Toruń):

Być może, wyrażałem się nieściśle bądź też niedokładnie zrozumiałem wypowiedź pana dra Antoniewicza. Chodziło mi bowiem w poprzedniej wypowiedzi nie o sławizację pruskiej *Pomezanii*, lecz o prutenizację słowiańskiej *Pomezanii*. Nie mogę się również zgodzić z użyciem przekazu Dusburga jako dowodu dla uzasadnienia pruskiego charakteru etnicznego *Pomezanii*, ponieważ Dusburg za terytorium etnicznie pruskie uważa również ziemię chełmińską, co do której jest rzeczą pewną, że była pierwotnie słowiańska. W tym wypadku Dusburg jest źródłem niepewnym ze względu na powstanie jego dzieła w XIV w., a więc w kilkadziesiąt lat po utrwaleniu się granicy pomorsko-krzyżackiej na dolnej Wiśle w wyniku agresji krzyżackiej w latach trzydziestych XIII w. Ponadto jest to źródło stronnicze ze względu na przynależność autora do zakonu krzyżackiego. W interesie Krzyżaków bez wątplenia leżało stwierdzenie o pierwotnym granicznym charakterze Wisły już od czasów wojen krzyżacko-pomorskich, toczonych między innymi o cła na Wiśle i o niektóre ziemie na prawym brzegu tej rzeki. Inna sprawa, że stwierdzenia Dusburga mogły mieć częściowe uzasadnienie w fakcie przewagi osadniczej i częściowo politycznej Prusów w *Pomezanii* w ostatnich latach przed agresją krzyżacką, kiedy nawet ziemia chełmińska może uległa okupacji pruskich nobilów (nie wcześniej jednak niż w 1217 r.).

Prof. dr S. M. K u c z y ń s k i (Łódź):

O ile pan przewodniczący pozwoli, to chciałbym nawiązać jeszcze do słów prof. Sulimirskiego w sprawie organizacji przyszłych sympozjów. Mianowicie, sądzę, że jeżeli będzie sympozjum dwudniowe, archeologiczno-historyczne, to wskazane jest, aby każde posiedzenie było poświęcone jednej dyscyplinie, czyli albo archeologii, albo historii. Dalej, aby na dwudniowe sympozjum, jeśli są cztery posiedzenia, żeby były najwyżej cztery referaty. Sam pan przewodniczący zachęcał tutaj, na tej sali, żeby od razu na gorąco odpowiadać i wymieniać poglądy. Otóż tak można będzie robić, gdy będzie jeden referat na każde posiedzenie i wielu żywo dyskutujących. Tymczasem na obecnym sympozjum, przy dużej ilości referatów, brak czasu i dyskusję z musu się ucina ze względu na czas. A przez to sympozjum mija się z celem, gdyż dyskusja jest właśnie celem sympozjów.

Następnie, niech mi będzie wolno wyrazić zadowolenie, iż prof. Tretiakov tak wyraźnie mówił o strefie etnicznie mieszanej. W jednej z moich prac o granicy polsko-ruskiej przed rokiem 980 również położyłem nacisk na tę szeroką strefę mieszaną i cieszę się, że badacze radzieccy podzielają to zdanie. Co do Brunona z Kwerfurtu, to tylko jednym zdaniem nawiążę do wypowiedzi pana doktora Bieniaka, innych zaś badaczy chciałem tylko zainteresować, zwłaszcza uczonych radzieckich, bo może z tego zainteresowania wynikną jakieś konsekwencje wspólnych badań polsko-radzieckich. Mianowicie o Brunonie przyjmowano poglądy dość bezkrytycznie i w kilku punktach poglądy, które ja przedstawię, będą się różnić od tych dawnych, ogólnie dotychczas przyjmowanych. Piszę pracę o miejscu pochowania Brunona z Kwerfurtu, która to praca jest bliska końca. Czeka tylko na pewne źródła i na ewentualny wyjazd na Ukrainę, aby mogła być oddana do druku. Nawiązując zatem do referatu doktora Bieniaka, doradzałbym wielką ostrożność co do narodowości jego zabójców i miejsca jego męczeństwa. Podobnie co do miejsca pobytu św. Bruna na Rusi. List Brunona mówi, co prawda, o pobycie na dworze księcia ruskiego, ale nie podaje ani jego imienia, ani nazwy Kijowa, którą się ogólnie przyjmuje. Moim zdaniem, brak podstaw do twierdzenia, że Brunon był na dworze kijowskim Włodzimierza. Przede wszystkim sam przyszyły święty pisze, że jadąc na Węgry udał się do księcia ruskiego, a stamtąd książę ów doprowadził go do granicy pieczyńskiej, a przecież Pieczyngowie znajdowali się pomiędzy Węgrami a Rusią. Punktem wyjścia musiałby zatem być kraj Rusów. Dalej, z moich badań wynika, że istniała bardzo stara, być może jeszcze wielkomorawska diecezja samborska i że w początkach XI w. Brunon był ordynariuszem tej diecezji. Dlatego po wykupieniu jego zwłok zostały one pochowane w Starym Samborze. Za czasów Rusi Halickiej celowo czy przypadkowo imię świętego, wyryte na sarkofagu, zostało zniekształcone i występuje w latopisach ruskich jako św. Onufrego. Dowód szczegółowy, że pod mianem rzekomego Onufrego ukryto w istocie Brunona-Bonifacego, zostanie podany we wspomnianej tutaj pracy. Byłoby bardzo pożyteczne, gdyby uczeni radzieccy zechcieli przeprowadzić badania wspólne z naszymi uczonymi w Starym Samborze. Może by się znalazły jakieś ślady świadczące o pochowaniu Brunona czy chociażby tylko o powstaniu klasztoru św. Spasa przed datą męczeństwa Brunona.

Prof. dr K. Ś l a s k i (Poznań):

W mej wypowiedzi ograniczę się do głosów obu dyskutantów, którzy wypowiedzieli się o moim referacie. Pragnę przede wszystkim podziękować doc. drowi Lalikowi za jego uwagi w sprawie interpretacji nazwy: Grudenzh, wymienionej

w falsyfikacie mogileńskim rzekomo z 1065 r. Istotnie, w przeciwieństwie do dawniejszych badaczy, jak np. J. Paradowski, przyjmuje się obecnie, że chodzi tu o Grudusk na Mazowszu, a nie Grudziądz. Odpada więc jedna z nazw, przytaczanych na dowód wczesnej przynależności ziemi chełmińskiej do państwa Piastów, pozostaje jednak druga z nich, a mianowicie wzmianka o cle w Chełmnie.

Nie mogę natomiast zgodzić się w pełni z wypowiedzią dra Bieniaka. Jego zarzuty kierują się przeciwko wiarogodności kroniki Dusburga w jej części odnoszącej się do zajęcia ziemi chełmińskiej przez Zakon Krzyżacki. Otóż nie ulega wątpliwości, że Dusburg, który pisał w sto lat po tych wypadkach, zabarwił je znaczną dozą własnych domysłów czy też fantazji. Niemniej jednak miał on wiele dziś niedostępnych nam informacji nie tylko z tradycji, ale i z archiwów samego Zakonu. Tak czy inaczej, jest to jedyne tak obszerne źródło i siłą faktu musimy je uwzględnić. Czynił to zresztą tak poważny badacz, jak prof. Karol Górski, który w swych dziejach państwa krzyżackiego przyjmował również za Dusburgiem okupację trzech gródków przez Prusów. Za prawdziwością owej relacji przemawia zarówno epizod o przywódcy pruskim z Rogowa, który był przewodnikiem do innego gródka, jak i przekazy innych źródeł o wielkich zniszczeniach kraju w tym okresie. Dorywcze najazdy Prusów na ziemię chełmińską zdarzały się od dawna, więc jeśli źródła wymieniają szczególnie zniszczenia tego okresu, to istotnie musiało dojść do jakiejś generalnej dezorganizacji i depopulacji prowincji. Zaistnienie takiego stanu rzeczy wymagało dłuższego usadowienia się tam Prusów.

Dr Bieniak sugeruje się okolicznością, że w wypowiedziach biskupa Chrystiana nie ma wzmianki o okupacji tej dzielnicy. Trzeba jednak mieć na uwadze, że zjawisko owo było niewątpliwie traktowane jako chwilowe niepowodzenie wojenne i rzeczywiście po kilku latach zostało ono usunięte. W podobnej sytuacji spotykamy niejednokrotnie wypadki dyspozycji dobrami, które od dawna nie znajdowały się w posiadaniu faktycznym ofiarodawców. Tym bardziej mogło to nastąpić podczas chwilowej okupacji kraju przez Prusów. Jeżeli chodzi o posiadłości książęce i rycerskie w ziemi chełmińskiej, podawane przeze mnie, to lokalizacja ich opiera się oczywiście na przypuszczeniach, gdyż np. nazwa Kosobudy występuje niejednokrotnie również na Mazowszu i na Pomorzu. Także identyfikacja Malenina z Malankowem w pobliżu Chełmży nie jest bynajmniej pewna. Wszystkie te argumenty przemawiają raczej za wiarogodnością przekazu Dusburga i dopóki nie znajdą się inne uzasadnienia tezy przeciwnej, musimy chyba przyjmować nadal pogląd o krótkotrwałej okupacji ziemi chełmińskiej przez Prusów w trzecim dziesięcioleciu XIII w.

W dyskusji poruszano kilkakrotnie zagadnienie żywotności nazw Luciców wzgl. Lutyków i Lutycji. Otóż pragnąłbym przypomnieć, że w dokumentach nadawczych występują one jeszcze w końcu XII w., np. w przywileju dla klasztoru w Treptow an der Tollensee (1194 r.). W tytulaturze książąt zachodniopomorskich określenia: *Leutitia*, *dux Leutitorum*, utrzymywały się nadal w XIII w., a nawet dłużej. Ponieważ między Polską Piastowską a Pomorzem Zachodnim istniały w tym okresie dość ożywione kontakty, sądzę, że i owe nazwy były u nas niewątpliwie znane.

Prof. dr J. Karwaśńska (Warszawa):

Kol. Bieniak wyczerpująco przedstawił nam argumenty, które przemawiają za pochodzeniem wiadomości o kraju zwanym Selencją z „Liber de passione św. Wojciecha” i za przypisaniem jego autorstwa Brunonowi z Kwerfurtu, i argumenty przeciw temu prawdopodobieństwu. Autorstwo Brunona wyda się jeszcze mniej

prawdopodobne, gdy się weźmie pod uwagę jego spuściznę pisarską, warunki, w jakich jego pisma powstawały, i postać, w jakiej je pozostawił.

W ciągu pięciu lat (1004—początek 1009) odbył Brunon dalekie i trudne podróże misyjne na Węgry (dwukrotnie), na Ruś i do Pieczyngów oraz przebywał, zapewne dwukrotnie, przez jakiś czas w Polsce. Nadto sięgał organizacyjnie do Szwecji i utrzymywał stałą łączność z Saksonią—piśmiennie i przez wysłańców. W tak wypełnionym czasie napisał „Żywoć i pasję św. Wojciecha”, „Żywoć i pasję Pięciu Braci Męczenników” i „List do Henryka II”. Tytuły tylko trzy, ale teksty świadczą o parokrotnym ich pisaniu i poprawianiu. Poszczególne części „Listu do Henryka II” są składane z przestawianych zdań, a całość wystylizowana z głębokim przemyśleniem. Największy pod względem objętości utwór—„Żywoć Pięciu Braci”—pozostał bez wykończenia. „Żywoć św. Wojciecha” ma dwie redakcje: dłuższą i krótszą, a redakcja druga ma dwie wersje, wszystko zaś pochodzi od autora. Trudno przypuścić, aby Brunon podjął ten sam temat jeszcze po raz czwarty, aby go ująć inaczej.

O treści zaginionego „Liber de passione” nie wiemy wiele. To, co Gall Anonim napisał o św. Wojciechu: że przybył do Polski po ciężkich przejściach w Czechach, że Chrobry przyjął go z wielką czcią i posłuszny był jego zaleceniom, że Wojciech, widząc zaawansowany stan chrystianizacji Polski, udał się jako misjonarz do Prus i tam zginął i że Chrobry, wykupiwszy ciało, złożył je w Gnieźnie—brzmi bardzo podobnie do tego, co się czyta w żywocie pochodzącym od Brunona, ale nie identycznie. Wiadomości te mogły dojść do Galla nie tylko poprzez tekst pisany, ale także przez upowszechnioną tradycję ustną. Dalszy ciąg Galla odbiega od treści i sposobu ujęcia właściwego Brunonowi: cesarz przybywa do Polski, aby uczcić św. Wojciecha i aby poznać Chrobrego (w tym dopiero miejscu jest powołanie się na „Liber de passione”). Dalej następuje opis wspaniałego przyjęcia, sławnej sceny z włożeniem korony na głowę Bolesława itd. Ten ciąg dalszy, nowy w stosunku do znanych tekstów Brunona, jest od jego ducha bardzo odległy. Rozrzucając po swych pismach słowa pełne uznania dla Chrobrego, Brunon przyznaje mu do pewnego stopnia, ale jeszcze bardziej sugeruje pozycję władcy „apostolskiego”. Czy ta właśnie myśl nie byłaby w „Liber de passione” wysunięta na plan pierwszy, gdyby jej autorem był Brunon? I czy nie podchwyciłby jej Gall, tak bardzo odnoszący chwałę Bolesława? Tymczasem Gall całą uwagę zwraca na splendor zewnętrzny, obcy duchowi Brunona i odległy od tego, do czego on przywiązywał wagę.

Wszystkie teksty żywotów św. Wojciecha doszły do nas w kopiach późnych i wielostopniowych. Kopiści zniekształcali je w rozmaity sposób: przez niezrozumienie, opuszczenie, nieuwagę. Ale zdarzało się, że „poprawiali” tekst, zmieniając lub aktualizując sens, pisownię lub brzmienie, zwłaszcza imion i nazw. Wystarczy przypomnieć, że w niektórych kopiach „Żywota Pierwszego św. Wojciecha”, sporządzonych w Czechach i w Polsce, nazwa Lutyków została zastąpiona przez nazwę Litwinów (Lituanii zamiast Liuticensis). W XIV wieku o Lutykach już się nie słyszało, kopista zaś wiedział, że na pograniczu Prus, do których wyruszył św. Wojciech, są Litwini. Skoro Wojciech wybierał się do Prusów, mógł—w jego mniemaniu—wybierać się i do Litwinów. Takie losy kopii czynią prawdopodobnymi zmiany, które mogły nastąpić w przekazie, z którego pochodzi nazwa Selencji. Litera S lub Z (bo w owym czasie dźwięk S bywał oddawany także przez Z) przybierała różne kształty. Był więc podkład do zmiany początku słowa, a za nią mogły pójść dalsze, aż do zniekształcenia nazwy do niepoznania.

Do wysledzenia tradycji o Brunonie pomocą byłoby odnalezienie drogi, jaką pisma jego dostały się na zachód, i ośrodków, które zachowały o nim tradycję autentyczną. Dowodem najlepszym komunikowania się samego Brunona z Niem-

cami jest list do króla Henryka, wpisany do kodeksu w Kassel. Jedyne egzemplarze „Żywota Pięciu Braci” zachował się w Saksonii. Rękopisy „Żywotów św. Wojciecha” pochodzą z Nadrenii i z Bawarii, stamtąd dopiero przeszły do Czech. Ktoś te teksty przewoził, przekazywał, i to nie jednorazowo. Wiadomość o śmierci Brunona zapisały roczniki magdeburskie i kwedlinburskie oraz Thietmar. Istniał także w Magdeburgu „Liber gestorum Brunonis”. Dziełko powstało jeszcze w XI wieku, zaginęło w następnym stuleciu. Niebawem zamarła i wiarygodna tradycja. Tekst żywotu Brunona, który H. G. Voigt znalazł w Kwerfurcie, jest opowieścią bardzo odległą od rzeczywistości, skomponowaną w XV w. ●całeli towarzysze Brunona rozproszyli się po Niemczech. Ślad po Wipercie znalazł się aż na południu Bawarii. Tak więc nie byli oni źródłem wiadomości, które by echem powracały do Polski.

Jakaś relacja o śmierci Brunona doszła do Włoch, do Romualda i jego eremitów. Zakonnicy włoscy albo tych relacji nie utrwalili zaraz, albo potem je zatracili. Później część tych wiadomości zapisał Damiani. Odnowienie pamięci nastąpiło w XVII wieku, gdy reguła kamedulska znów znalazła zwolenników i gdy z mnichami przybywającymi z Włoch do Polski przyszły wiadomości o dawnych tradycjach eremicko-kamedulskich. Pobudziły one tych, którzy chcieli ambicjom na terenie Polski dać podkład mocniejszy. Wtedy to zaczęto potwierdzać wersję o śmierci Brunona gdzieś na pograniczu Mazowsza, Jaćwieży i Litwy, szukając miejsc i kościołów jakoby związanych z jego pobylem i działalnością. Mam w tej chwili na myśli Łomżę, ale są i inne miejscowości, które do tego pretendują. Tej ożywionej i przeinaczonej tradycji kamedulskiej daje się wiarę nie na podstawie źródeł, lecz niejako na podstawie dezcyderatów. Orientowanie się późniejszych danych o Brunonie na kierunek jaćwieski nie rokuje więc niczego więcej wobec zerwania wątku w ciągu długich wieków.

Gdy chodzi o nazwy *Prussia*, *Russia* i *Prussi* — trzeba brać pod uwagę to, że kopiści aktualizując lub myląc się, mogli łatwo Prusję zmienić na Russję i odwrotnie. W dłuższej redakcji Brunowego „Żywota św. Wojciecha” jest mowa o Adalbercie, arcybiskupie magdeburskim, który przedtem posłował od Ottona I na Ruś. Wszystkie rękopisy mają tu „Pruzies episcopus gentium positus”, choć nie ma wątpliwości, że w tym miejscu powinno być: „Ruzis”. Zgubienie lub dodanie P na początku zależało od tego, jak sprawy widział pisarz w momencie, kiedy pisał. Gdy pisał o misji na terenie Prus, wzmianka o „Ruzi” wydawała mu się pomyłką, więc dorzucił „P” na początku. I odwrotnie, w momencie gdy mówił o „Russii” przy wzmiankach tu i ówdzie o „Prussii”, mogło odpaść „P”. Trzeba więc ostrożnie traktować tekst oparty tylko na jednym przekazie rękopiśmiennym. Autografy Brunona nie przybrały ostatecznej postaci, co widać z budowy zdań, z przerzucania myśli i całych partii wywodów. Były to karty pokreślone i poznaczone odsyłaczami do innych miejsc, może nie zawsze trafnie odczytanych i powiązanych przez kopistów.

Dr T. Wasilewski (Warszawa):

Uwagi moje poświęcam problemom związanym z plemiennym nazewnictwem jaćwieskim. Jaćwież we wczesnym średniowieczu była ludem tego rzędu, co Litwini i Prusowie. Źródła ruskie z XI—XII wieku uważają Prusy, Jaćwież i Litwę za równorzędne obszary plemienne. Nie możemy wobec tego zgodzić się ze zdaniem doktora J. Bieniaka, który stanął w swym referacie wygłoszonym na sympozjum na stanowisku negowania odrębności plemiennej Jaćwieży w stosunku do Litwy.

Powstaje jednak problem genezy i znaczenia terminu Jaćwież. Doktor J. Nalepa w swej nowatorskiej i odkrywczej pracy o tej nazwie dowodzi, że określała ona

początkowo tylko jedno z czterech plemion jaćwieskich, plemię Jaćwiegów — Hańczan, osiadłe nad Czarną Hańczą. Hipoteza ta czeka na ocenę językoznawców, ja zaś jako historyk pragnę podkreślić, że siedziby Jaćwieży w IX—XI w. musiały obejmować dorzecze Czarnej Hańczy, gdyż z tą nazwą plemienną zetknęli się w IX—XI w. Rusini, osiedlający się na Podlasiu i na terytorium późniejszego dwunastowiecznego księstwa grodzieńskiego, sięgającego na północy do ujścia Czarnej Hańczy do Niemna. Zetknięcie się dwóch prądów osadniczych, jaćwieskiego i ruskiego, na tym obszarze nad dolnym biegiem Czarnej Hańczy nastąpiło już w IX wieku, gdyż w X w. ogólnoruska nazwa Jaćwieży była na całej Rusi już mocno ugruntowana.

Doktor J. Nalepa uważa, że obok Jaćwiegów-Hańczan istniały trzy inne plemiona jaćwieskie: Poxiani, Sudowowie-Sudzinowie i Dojnowa. Nazwy tych małych plemion jaćwieskich stały się w ustach sąsiadujących z nimi ludów nazwami ogólnojaćwieskimi. Hipoteza ta nie tłumaczy faktu niewystępowania w źródłach czterech plemion jaćwieskich i podziału kraju na cztery terytoria. Ziemia jaćwieska dzieliła się natomiast w XIII w. wyłącznie na kilkanaście drobnych obszarów plemiennych, zwanych prawdopodobnie włościami. W dwóch wypadkach stwierdzamy z całą pewnością, że nie nazwa małego plemienia, lecz nazwa włości dała początek w językach sąsiadów nazwie ogólnojaćwieskiej tego ludu.

Deynowe (Dojnowa) nie była w świetle dokumentu Mendoga z 1253 r. obszarem plemiennym, obejmującym około $\frac{1}{4}$ terytorium Jaćwieży, lecz tworzyła włość jaćwieską graniczącą z Litwą. Drugim przykładem przekształcania się nazwy włości w nazwę ogólnojaćwieską jest Zlina. Nazwa ta ukrywa się pod zagadkową Selencją Anonima tzw. Galla, a ludność tej włości, Zlińcy, została nazwana przez zaginione źródło Długosza (rocznik?) *Slunenses*. Selencja Galla Anonima, wymieniona obok Pomorza i Prus jako kraj równorzędny, jest najstarszą polską nazwą Jaćwieży. Wzmianki Galla Anonima o Selencji zostały zapożyczone z „Liber de passione s. Adalberti”. Księga ta została opracowana przez Brunona z Kwerfurtu lub przez kogoś z jego otoczenia. Wymienienie Selencji-Jaćwieży na czele katalogu pogańskich ludów północnych przez Brunona lub jego otoczenie jest uzasadnione jego szczególnym zainteresowaniem tym ludem w przededniu misji, która miała do niego wyruszyć. Przepuszczenie K. Buczka, że nazwa Selencja jest późniejszym zniekształceniem nazwy Lutycja — kraj Lutyków uważam za nieprawdopodobne. Jeśli jednak staniemy na gruncie tej hipotezy, nie będziemy mogli, nawet w tym wypadku, negować istnienie najpóźniej w XII w. wielkiej krainy zwanej przez Polaków Selencją. Kopista „Liber de passione”, przepisujący „Żywot św. Wojciecha” na przełomie XI/XII w., Gall Anonim lub kopista jego kroniki w XII w., jeśli nawet zamienił hipotetyczną Lutycję na Selencję, to mógł ją zastąpić tylko terminem geograficznym istniejącym rzeczywiście w jego czasach. Kopista żyjący przed czasami Wincentego Kadłubka nie mógł zmienić Lutycji, o której pamięć w XII w. jeszcze nie zaginęła, na kraj fikcyjny. Niepodobna przypuścić, aby miał na myśli Selencję syryjską. Prof. J. Karwasińska przytoczyła przykład bardzo ciekawy dokonanej w XIV w. zmiany nazwy Lutycja na nazwę Lituania, a więc kraju w XIV w. już nie znanego na kraj pogański rzeczywiście istniejący.

Niezależnie zatem od tego, czy staniemy na stanowisku, że Selencja zajęła w tekście Galla Anonima miejsce dawnej Lutycji, czy uważać będziemy, że figurowała już w oryginale kroniki Galla Anonima jako Selencja, uznać ją musimy za krainę rzeczywistą. Jest to zatem niezbité świadectwo, że Polakom już przed czasami Wincentego Kadłubka znana była dobrze północna kraina pogańska zwana Selencją. Najpóźniej zatem w XII wieku, lecz prawdopodobnie już dużo wcześniej, w XI w., nazwa włości pogranicznej Zliny-Selencji stała się ogólnopolską nazwą Jaćwieży.

Stwierdzenie to upoważnia nas do postawienia hipotezy, że również inna polska nazwa Jaćwieży, *Polexia*, powstała od pogranicznej włości jaćwieskiej. *Polexia* występuje w kronice Wincentego Kaźlubka, powstałej na przełomie XII i XIII wieku, i w dokumentach Kazimierza Konradowicza kujawskiego w pierwszej połowie XIII wieku. Znaczenie tej nazwy trafnie rozszyfrował, moim zdaniem, dr J. Nalepa. Oznaczała ona terytorium położone za rzeką Łek. Polska forma tej nazwy brzmiała być może Polesianie. Rzeka Łek w XIII w. stanowiła zachodnią granicę potężnej włości jaćwieskiej, zwanej Pokima-Kymenow. Nazwa *Polexia* jest zatem równoznacznikiem terminów Pokima-Kymenow.

Termin *Selencja* został zatem wyparty najpóźniej na przełomie XII i XIII w. przez nazwę *Polexia*. Przytoczyć możemy dwa czynniki, które mogły wpłynąć na tą zmianę polskiej nazwy Jaćwieży. W XII w. włość *Zlina-Selencja* utracić mogła hegemonię na rzecz *Pokimy-Polexia*. Innym czynnikiem, który spowodował tą zmianę, były sukcesy ekspansji osadniczej i politycznej Polaków, którzy w XI w. graniczyli wyłącznie ze *Zlińcami*, a w XII w. po wyprawach zbrojnych Bolesława Krzywoustego i jego synów na Galindów zetknęli się z ich sąsiadami *Polexianami-Pokieńcami*. Do tej drugiej hipotezy przywiązywałbym nawet większe znaczenie.

W XIII w. niemal jednocześnie z nazwą *Polexia* — *Polexiani* pojawiła się w źródłach polskich nowa nazwa ludu jaćwieskiego *Jatwiegi*. Rozumując w sposób analogiczny przypuszczać możemy, że przyczyną tego zjawiska było obok wpływu terminologii ruskiej zdobycie hegemonii przez Jaćwież sensu stricto — włość Jaćwież położoną nad górną Czarną Hańczę nad sąsiednimi włościami, a z drugiej strony przenikanie osadnictwa i ekspansji politycznej Polaków do dorzecza Czarnej Hańczy. Możemy pokusić się o próbę odczytania tych wydarzeń w skąpych źródłach XIII w. W 1256 r. rozbita została przez księcia Daniela koalicja trzech włości jaćwieskich, *Zlińców*, *Krismeńców* i *Pokieńców*. Hegemonia w niej należała zapewne do *Pokieńców-Polexian*. Po upadku koalicji głównym wrogiem Rusinów i Polaków został *Komat* princeps *Jazvuditarum*, pokonany w 1264 r. przez Bolesława Wstydlwego. *Komat* był zapewne przywódcą Jaćwieży — włości, która po upadku koalicji włości południowych zdobyła hegemonię w Jaćwieży. Po śmierci *Komata* hegemonię nad Jaćwieżą zdobył *Skomand*, naczelnik *Krismeńców*, tym razem jednak termin ten nie stał się nazwą ogólnojaćwieską.

Trzy polskie nazwy ludu Jaćwiegów: *Zlina-Selencja*, *Polexia* i *Jaćwież* były początkowo nazwami włości, które dzięki granicznemu położeniu lub zdobyciu hegemonii wśród Jaćwiegów awansowały kolejno do roli nazw nadawanych przez Polaków całemu ludowi Jaćwiegów.

Prof. dr T. Sulim ir s k i (Londyn):

Prosiłem o głos przede wszystkim w tym celu, aby podziękować panu koledze doktorowi Jerzemu Antoniewiczowi za zaproszenie mnie na sympozjum, jak również Białostockiemu Towarzystwu Naukowemu za gościnne przyjęcie. Ogromnie rad jestem z tego, że miałem możliwość brania udziału w sympozjum. Dało mi to możliwość zaznajomienia się z wielu zagadnieniami dotyczącymi terenów, którymi dotychczas się nie zajmowałem, i okresami czasu, pozostającymi w dużej mierze poza zakresem moich bezpośrednich zainteresowań naukowych.

Przy tej sposobności pragnąłbym zwrócić uwagę na dwie, jak mi się zdaje, mniej znane publikacje, wyraźnie wiążące się z zagadnieniami ludów bałtyjskich. Jedna z nich to mapka, kilkakrotnie publikowana przez prof. J. Czekanowskiego, podająca granice zasięgów wielu zjawisk etnograficznych. Granice te, niemal zu-

pełnie pokrywające się ze sobą, przebiegają od dolnej Wisły na południowy wschód wzdłuż Bugu, skręcając następnie na wschód na terenie Wołynia. Po wysłuchaniu sporej ilości referatów na obecnym sympozjum, jak i kilku referatów o podobnej tematyce na Kongresie Warszawskim jestem przekonany, że te etnograficzne linie graniczne są pozostałością dawnej zachodniej granicy zasięgu ludów bałtyjskich. Warto przy tym zanotować, iż ziemie chełmińska i dobrzyńska znajdują się po zachodniej stronie tych linii granicznych.

Druga publikacją to przedwojenna praca L. Ossowskiego, która zajmuje się wykreśleniem językowej granicy białorusko-ukraińskiej na Polesiu i Wołyniu w obrębie przedwojennych granic Polski. Jedną z mapek publikowanych w tej pracy podaje południowy zasięg białoruskich elementów językowych, spotykanych w języku ukraińskim. Granica ta przebiega z zachodu na wschód przez środek Wołynia, przecinając czysto ukraiński teren etniczny. Linia ta jest niewątpliwie śladem jakiejś bardzo starej granicy etnicznej, nie białorusko-ukraińskiej, lecz dawniejszej. Była to przypuszczalnie południowa granica zasięgu Bałtów, a przynajmniej południowa granica ich penetracji. Wedle językoznawców rosyjskich we wschodniej części Wołynia bałtyjskie elementy językowe sięgają dość daleko na południe od Prypeci. Zapewne dotyczy to także i zachodniej części Wołynia.

Jeszcze kilka ogólnych uwag na temat referatów wygłoszonych na sympozjum. Na podstawie doświadczeń z terenu angielskiego wydaje mi się, że w przyszłości należałoby raczej ograniczyć tematykę sympozjów do omawiania każdorazowo jakiegoś bardziej szczegółowego zagadnienia. Ale ważniejsza jest strona techniczna referatów. Kilka referatów na obecnym sympozjum wygłoszonych było w szalonym tempie i dość cicho. Wielu uczestników, dla których język tych referatów nie był ojczysty, niewiele mogło z nich rozumieć. Na wielojęzycznych konferencjach referenci powinni koniecznie mówić głośno, powoli i wyraźnie. Inaczej referaty chybiają celu. Ponadto referaty powinny ujmować poruszane zagadnienia bardziej syntetycznie, unikać przeładowania materiałem i faktami, których nikt nie może zapamiętać. Za wzór może służyć doskonały referat prof. P. N. Tretiakova, wygłoszony na sympozjum.

I jeszcze jedna sugestia. W strefie kontaktowej bałtosłowiańskiej, tak jak i bałto-fińskiej, w pewnych okresach ważną rolę odegrały dwa inne elementy etniczne. Jeden z nich to element germański, szczególnie gocki, nad którego rolę należałoby się zastanowić, poświęcając mu nieco czasu na jednym z przyszłych sympozjów. Drugi to element irański, na którego istnienie na terenie bałtyjskim zwracał swego czasu uwagę prof. F. Bujak, powołując się na relację Wulfstana i na jego opis ludności Prus z końca IX w. Wyświetleniem tego zagadnienia warto byłoby się zająć.

Mam tylko jedno pytanie. Wydaje mi się, że istnieje pewna kontrowersja między tymi dwoma poglądami. Jaka była przynależność etniczna osób pochowanych w bogato wyposażonych książęcych grobach kurhanowych? Kurhany te nie są ani słowiańskie, ani bałtyjskie. Czy groby te nie mają jakiego związku z Gotami lub Gepidami, przesuwanymi się na południe? Data grobów zgadzałaby się z datą ich ruchów. Mam wrażenie, że najprostszym rozwiązaniem byłoby je wiązać z nimi. Zapytuję dra Antoniewicza, jak by się na to zapatrywał?

Prof. dr A. Gardawski (Lublin):

Pierwszym zagadnieniem, które chcę poruszyć, jest konieczność rozpatrywania kwestii wspólnoty i kontaktów bałto-słowiańskich nie tylko od pierwszego tysiąclecia n.e., jak w znacznej mierze sugerują językoznawcy i historycy. W referacie

zasadniczym prof. P. N. Tretiakov wspominał wprawdzie o najstarszym okresie, ale krótko i pobieżnie. Wydaje mi się, że w związku z nowymi hipotezami, które starają się wywodzić wszystkich Słowian od kultury trzcinieckiej, należałoby się zastanowić nad stosunkiem tej kultury do wysuwanej ostatnio przez radzieckich językoznawców sprawy pierwotnej ojczyzny Bałtów w dorzeczu górnej Desny, Berezyny, Dniepru i północnych dopływów Prypeci.

Otóż ciekawe, że zespoły kultury trzcinieckiej oraz tak zwanej przez niektórych kolegów „trzciniecko-komarowskiej” występują na Polesiu zasadniczo w jego południowej części, a dalej na Wołyniu, Podolu, w Żytomierszczyźnie i na środkowym Podnieprzu aż po okolice Kaniowa. Niektóre z zespołów tam znajdujących są dokładną repliką tego, co znajdujemy w Polsce. Natomiast w północnej części tego terytorium — od Prypeci na północ i w basenie górnego Dniepru — występują materiały źródłowe zbliżone, ale jednak wyraźnie się różniące od trzcinieckich.

Odrębną sprawą jest zagadnienie kultury sońnickiej na wschodzie, poza Dnieprem, nad dolnym i środkowym biegiem rzeki Sejm. Ta kultura wykazuje nawiązania i do trzcinieckiej, i do owej północnej, którą uważam za prabałtyjską, ale sprawa nie jest dobrze dotychczas opracowana. W takim ujęciu wydaje się, że nasze materiały zasadniczo potwierdzają teorię, którą przedstawił prof. P. N. Tretiakov.

Dalszym zagadnieniem, któremu tu warto poświęcić nieco uwagi, są trzy istotne źródła kultury trzcinieckiej. Pierwszym są rozproszone grupy wszystkich starszych (neolitycznych) kultur — przynajmniej u nas w Polsce, wraz z bardzo silnym oddziaływaniem jakichś zespołów późnej ceramiki sznurowej, co zresztą mocno podkreślił prof. Tretiakov. Drugim źródłem jest bardzo silne oddziaływanie kultur ze środkowego i dolnego basenu naddunajskiego, widoczne w wielu formach ceramiki, w pewnych szczegółach obrządku grzebalnego oraz w metalurgii, która wbrew dawnym poglądom jest dosyć mocno rozwinięta. Trzecie, bardzo istotne źródło wreszcie, to tak zwana dawniej „polska kultura grzebykowa”, dla której ostatnio proponuję nazwę „polska kultura osad wydumowych” (bardzo bliska w swym charakterze południowo-szwedzkiej kulturze osad, stąd też propozycja mojej nowej nazwy). Ta kultura poważnie oddziaływała na kulturę trzciniecką i „trzciniecko-komorowską”, ale jeszcze bardziej na kulturę z północnego basenu prypeckiego i znad górnego Dniepru i Desny, czyli na kulturę najstarszych Bałtów. I właśnie prawdopodobnie przewaga tego elementu i prawie zupełny brak wpływów naddunajskich sprawił wyodrębnienie się tej protobałtyjskiej kultury od Prасłowian.

Zupełnie odrębnym, trzecim zagadnieniem jest sprawa kultury czerniachowskiej i jej ewentualnych związków z kulturą Daków. Ta hipoteza, moim zdaniem, nie ma wystarczających uzasadnień źródłowych. Miałem możliwość obserwować zespoły z II wieku n.e. na Węgrzech w muzeum w Szekesféhérvár na północ od Balatonu, jak też i dackie zespoły kulturowe z terenu Rumunii. Otóż te źródła wyraźnie wyodrębniają się od wszystkiego tego, co znamy z terenu kultury czerniachowskiej. Na pewno ta kultura jest odpowiednikiem różnorodnych i różnoetnicznych konglomeratów, ale chyba nie ma tam Daków. Warto też na marginesie zwrócić uwagę na ręcznie lepioną ceramikę kultury czerniachowskiej — istnieje i taka, choć w niewielkiej ilości. Pozwoli ona w przyszłości właściwie postawić sprawę kontaktów kultury czerniachowskiej z zarubiniecką i przeworską.

Czwarte zagadnienie: sprawa dziwnego podobieństwa ceramiki słowiańskiej i bałtyjskiej w I tysiącleciu n.e. Otóż dość trudno jest rozpatrywać w sposób ścisły zagadnienie ręcznie lepionej ceramiki bałtyjskiej w stosunku do tzw. praskiego typu ceramiki słowiańskiej. Chciałbym tu zaznaczyć, że ogólne podobieństwo może być zawodne. Typ praski to ceramika ręcznej roboty, trudna do usystematyzowania.

Jest to ceramika tak licha, że bardzo łatwo pomieszać ją z naczyniami lichej roboty dowolnej kultury archeologicznej. Stąd też bardzo ostrożnie trzeba mówić o podobieństwie ceramiki V i VI wieku z terenów bałtyjskich i słowiańskich.

Inaczej natomiast przedstawia się sprawa z ceramiką obtaczaną. To nie jest chyba wielka nowość, co tu powiem, ale w pewnym momencie kończy się ręcznie lepiona ceramika bałtyjska, a przyjęty zostaje warsztat ceramiczny wraz z formą, techniką i zdobnictwem od Słowian. Nie jest to zresztą powód do specjalnej chluby słowiańskiej, bo jak się wyōaje, można wykazać, że przedtem, mniej więcej w VI wieku (prawdopodobnie na terenie Rumunii) Słowianie sami przejęli warsztat garncarski dacki czy raczej celtycko-dacki i z niego powstała wykonywana na kole ceramika całej Słowiańszczyzny.

Z tezy o przejęciu warsztatu garncarskiego przez Bałtów od Słowian wynika jedna bardzo istotna konsekwencja: półrzemieślnicza czy rzemieślnicza ceramika, wykonywana na kole, nie może być żadnym kryterium wyróżniania archeologicznych śladów Bałtów i Słowian. Mogłem się o tym sam dowiednie przekonać na wykopaliskach dra J. Antoniewicza na bałtyjskim grodzisku w Jezioroku na Mazurach.

I wreszcie ostatnie, piąte zagadnienie, które chciałbym poruszyć na marginesie kwestii rolnictwa na obszarach pogranicza bałtyjsko-słowiańskiego. Zdaje mi się, że współczesne lub prawie współczesne źródła etnograficzne w rodzaju gruntownego opracowania Ragnara Jirlowa dla Szwecji (w tomie I serii „Etnographisch-Archäologische Forschungen”) czy przedstawienia wypaleniskowej techniki w Karpatach i na Węgrzech stanowią jedyną pewną podstawę do wszelkich teoretycznych rozważań.

Otóż w ich świetle widać wyraźnie, że chodzi tu o oboczną formę techniki uprawy ziemi, ściśle zależną od warunków klimatycznych i ekologicznych. Na wielkich leśnych przestrzeniach, bardzo rzadko zaludnionych, możliwe było używanie najbardziej cennego, ale też niezmiernie rozrzućnego nawozu — popiołu. Przy tym można było ten sam kawałek ziemi wykorzystywać najwyżej przez rok, dwa czy trzy. Gdzie indziej ta technika „wypaleniskowa” stosowana była tylko przy zdobywaniu nowych pól, starannie potem przygotowywanych do dalszej uprawy roślin. Tak więc chyba tylko wskutek nieporozumienia jedną z technik uprawy omyłkowo awansowano do rangi kolejnego niezbędnego historycznego etapu w rozwoju systemów uprawy roślin.

Prof. W. Antoniewicz (Warszawa):

Pragnę zabrać głos tylko w sprawach ogólnych, nie wnikać w szczegōły, które moim zdaniem nie sō dyskusyjne. Materiał, który został zgromadzony przez kolegów, zwłaszcza w czasach powojennych, jest bardzo pozytywnie zebrany, bardzo dobrze, nowymi metodami. To, co koledzy radzieccy przedstawili, jest na wysokim poziomie naukowo-badawczym, tak że zdaje mi się, że nie ma powodu i potrzeby, żeby w te zagadnienia wkraczać. Natomiast sprōbujmy się zastanowić nad tym, czy nasze sympozjum, które mamy już w większej części poza sobą, odpowiada tym zamiarom, które organizatorzy sobie postawili? Od razu powiem od siebie, że sympozjum jest bardzo udane, że reprezentuje ono to, co w moim przekonaniu prawdziwe sympozja powinny reprezentować, a mianowicie pewną syntezę zjawisk, która może jeszcze nie jest i może nigdy nie będzie zakończona, ale która wykazuje, jakimi drogami nasza nauka dotąd szła i jakimi powinna dalej postępować. Otóż w tym zakresie przekonany jestem, że osiągnęliśmy bardzo wiele, bo proszę wziąć pod uwagę referaty. Pomijam referat dr J. Antoniewicza, który był wstępny, dawał pewien przegląd zagadnień dyskusyjnych, które były tu potrzebne, ażeby je wyłonić i podać pod

rozważę i które same w sobie i w dyskusji nabierają rumieńców. Ale tu chcę się zatrzymać nad referatem prof. P. N. Tretiakova i doc. E. Szmidta, moim zdaniem referatów wzorowych właśnie na sympozja. Prof. P. N. Tretiakov, który jest znany nie od dzisiaj i którego prace znamy dobrze i cenimy, ma przygotowanie teoretyczne i nie tylko przygotowanie, ale i ustosunkowanie się teoretyczne do zagadnień etnogenetycznych, bo o nich przekonująco pisał. To co nam przedstawił, to była właśnie jego ostatnia synteza. Nie chcę powtarzać uwag prof. Jażdżewskiego, na które się najzupełniej godzę, tylko chciałbym podkreślić, że ta synteza kultur bałtyjskich, a w związku z nimi i kultur słowiańskich i perspektywy etnogenetyczne dały nam nowe aspekty, które są kontynuacją tego, cośmy słyszeli w Warszawie na Kongresie Archeologii Słowiańskiej, ale skoncentrowane na kilku problemach najważniejszych.

Drugie zagadnienie wysunął doc. Szmidt. Muszę powiedzieć, że ten jego referat — może na sympozjach tego nie powinno się mówić — bardzo mi się podobał z dwóch względów. Po pierwsze dlatego, że został bardzo pięknie przedstawiony, a druga rzecz, że dał materiały w nowym zupełnie oświetleniu zagadnień, na które bezwzględnie można się zgodzić. Także i na chronologię. Prof. P. N. Tretiakov też miał ogromne trudności, ażeby stworzyć pewien system dobrze określony chronologicznie; te dwa referaty wiążą się ze sobą, i tam, gdzie kończy prof. P. N. Tretiakov, tam zaczyna doc. E. Szmidt. I to właśnie daje nam tę szeroką syntezę zjawisk na terytorium przecież nie tak dobrze znanym. Są to wyniki wieloletnich badań, nie wszystkich publikowanych, ale na miejscu prowadzonych przez ekspedycje i przez kolegów osobiście, no i w tym oświetleniu tworzy się rzeczywiście jakaś perspektywa, w której my poznajemy to Naddnieprze i Smoleńszczyznę od początku pojawienia się elementów bałtyjskich, a potem słowiańskich na tym terenie.

Jednego mi tylko brakowało w referacie pana prof. Tretiakova, mianowicie wspomniał pan o tym, że istniała tam kultura ceramiki sznurowej i że na tym tle rozwijał się później element bałtyjski, ale znany nam dobrze dopiero w epoce żelaza. Otóż czy istnieją jakieś choćby drobne materiały, które wypełniałyby tę przestrzeń czasu pomiędzy kulturą późnoneolityczną a wczesnożelazną? Czy tam na przykład na terenie Naddnieprza rozwijała się kultura trzciniecka, która by nas bardzo interesowała? Czy tam mamy do czynienia z zabytkami ze środkowej epoki brązu, choćby to były pojedyncze okazy lub skarby, jeśli nie osady i nie cmentarzyska, bo wtedy ta synteza byłaby bardzo szeroka i bez luk.

Wykład pana prof. H. Łowmiańskiego podobał mi się niezwykle, był ciekawy, tak jak to pan prof. Łowmiański zawsze robi, z ogromną erudycją i odpowiedzialnością za każdy sąd naukowy. Nadto profesor Łowmiański reprezentuje ścisły, jednoznaczny język naukowy. Jest to też pewnego rodzaju wzór, którego nie od dzisiaj jesteśmy świadkami.

Wspomnę tylko o dwóch interwencjach, które podali nasi koledzy, mgr J. Jaskanis i dr W. Szymański. Może trochę za długie, ale bardzo ciekawe były te dwie wypowiedzi. Do tego, co już pan prof. K. Jażdżewski określił, ja bym się tylko przyczynił. Nie bardzo widzę możliwości, ażeby w tych elementach wczesnych doszukiwać się elementów słowiańskich. One są jednak graniczne i tu może poruszę sprawę granic w archeologii. Zagadnienie ogromnie skomplikowane. Z jednej strony te granice można tak zaznaczyć, jak pan prof. H. Łowmiański je oznaczył, to znaczy obszary jak gdyby otoczone wolnymi przestrzeniami, nie zamieszkanymi, ale można i trzeba wziąć pod uwagę także i to, że istniały pewne jak gdyby fizjograficzne założenia, na których granice etniczne się opierały, np. wielkie jeziora, bagna, niespławne rzeki. To, że obszary przygraniczne miały skład etniczny mieszany, może w archeologicznym wyrazie nie jest tak łatwo czytelne. Przy studiowaniu jednak zjawisk etnolo-

gicznych i szerszych, np. na terenie Afryki, co mnie bardzo interesowało, tam to zjawisko widzi się bardzo dobrze. Istnieje rozgraniczenie pomiędzy dwoma plemionami, ale ich pogranicza są mieszane, nie budzi żadnych scysji, i to stanowi poniekąd normę. Co więcej, te dwa elementy zachowują swe języki, prowadzą gospodarkę podobną względnie są pośrednikami w wymianie między tymi dwoma plemionami.

Mnie się wydaje, że takie fakty trzeba wziąć pod uwagę. Oczywiście, jeżeli chodzi o linijne granice, są to późne zjawiska, tego w archeologii i etnografii nie da się stwierdzić; jeżeli zaś to stwierdzamy, to tylko na podstawie ekstrapolacji, bo w rzeczywistości takich wyraźnych granic nie było i nie ma w warunkach przedpaństwowych względnie wczesnopaństwowych. To zagadnienie jest bardzo trudne.

Rozmieszczenie kultur nie jest tak ostro jedno od drugiego wydzielone, chyba że tak jak prof. H. Łowmiański stwierdził, istniała izolacja. W warunkach izolacji można powiedzieć, że izolują się dość czyste postacie kulturowe bądź też nieznacznie przekrzyżowane. Natomiast w warunkach poniekąd otwartych granic albo nie bardzo utrudnionych zmieszanie tych dwóch elementów jest bardzo znaczne.

Drugą interwencją była wypowiedź kolegi doktora Szymańskiego. To, do czego dr W. Szymański doszedł w nowym ujęciu, jest bardzo dojrzałe. Wydaje mi się, że jest to jeden z tych rzadkich przykładów opracowania nie tylko analogii, ale możliwości trwania tych analogii, nie zawsze bezpośrednio, lecz przez inne obszary, nawet przez inne obszary etniczne. I to w zakresie metodologii naszej nauki ma duże znaczenie.

Prof. dr H. Łowmiański (Poznań):

Pragnę poruszyć cztery kwestie. Pierwsza z nich dotyczy rolnictwa wypaleniskowego i ornego, ściślej — chronologii obu tych systemów rolniczych. Prof. K. Jażdżewski reprezentuje stanowisko, że w Polsce i w ogóle w Słowiańszczyźnie rolnictwo wypaleniskowe wcześniej uległo zanikowi i że na początku n.e. panowała już uprawa orna. Przytacza też dowody archeologiczne, mające popierać tezę co do masowości systemu ornego. Niestety, nie wyjaśnia bliżej, co rozumie pod pojęciem „masowości”. Otóż należy je odróżnić od pojęcia „powszechności”. W XIII—XIV w. miasta na prawie niemieckim pojawiają się w Polsce jako zjawisko masowe, jednak stąd nie wynika, że w tych miastach mieszkała większa część ludności; obejmowały one zaledwie kilka procent ogółu mieszkańców. Oczywiście, orny system mógł występować jako zjawisko masowe już w pierwszych wiekach n.e., ale stąd jeszcze nie wynika, że osiągnął przewagę nad uprawą wypaleniskową, owszem mógł jej bardzo znacznie ustępować. Słusznie drugi z dyskutantów dr Lalik zauważył, że należy zwrócić uwagę przede wszystkim na stronę kwantytatywną zagadnienia. Tak właśnie na stronę ilościową położyłem nacisk na odbytej 5 lat temu w Warszawie konferencji nad początkami państwa polskiego. Współistnienie obu systemów trwało bardzo długo — aż do czasów najnowszych, zmieniał się tylko stosunek ilościowy między uprawą orną a wypaleniskową. Otóż moim zdaniem przełom (to znaczy uzyskanie przewagi przez uprawę orną) nastąpił dopiero w VII w. i znajduję na to dowód m.in. w nazwach patronimicznych. Doktor Lalik wspomniał o symbiozie obu tych systemów: otóż musimy się liczyć, jakiego rodzaju to była symbioza — mechaniczna czy też organiczna. W pierwszym wypadku współistnieją obok siebie dwa te systemy w czystej postaci, w drugim — uprawa wypaleniskowa posługuje się pomocniczo narzędziami ornymi. Otóż sądzę, że do VII w. dominowało współistnienie mechaniczne. Jednak użycie narzędzi orných na lekkich glebach, o czym wspomniał prof.

Jażdżewski, chyba drewnianych, wskazywałoby zapewne na ich pomocnicze użycie przy uprawie wypaleniskowej.

Jako drugą pragnę poruszyć kwestię nomenklatury patronimicznej. O ile wnoszę z wypowiedzi dra Lalika, sugeruje ona na podstawie dokumentów z Polski południowej, że nazwy patronimiczne rozwijały się dopiero w wieku X—XII, a nawet później, a więc stanowią stosunkowo późne nawarstwienie toponomastyczne. Niestety, ustalenie chronologii tej nomenklatury utrudnia fakt późnego pojawienia się w źródłach nazw miejscowych. Wcześniej natomiast przekazane zostały w źródłach nazwy plemiennne. Otóż jest charakterystyczne, że przybierały one często formę patronimiczną, zwłaszcza na Rusi, gdzie są znani Dregowicze, Krywicze, Radymicze, Ulicze, Wiatycze. Świadczy to o wczesnym wpływie formy patronimicznej na nomenklaturę plemienną. Jak wczesnym, możemy wnieść na podstawie Dregowiczów, którzy pojawiają się w źródłach greckich już w VII w., przybyli zaś na Bałkany bez wątplenia z Polesia, gdzie ich pień macierzysty przetrwał do czasów późniejszych. Wędrowka części plemienia wraz z nazwą odbyła się później niż w VI w., a więc już w tym czasie nazwy patronimiczne miejscowe musiały występować masowo, skoro wywierały wpływ na nomenklaturę plemienną. Można też powołać się na inne źródło — „Geografa bawarskiego” (IX w.), który również wymienił wiele nazw plemiennych, mających formę patronimiczną.

Trzecia kwestia to geneza kultury czerniachowskiej, mianowicie udział w niej elementu dackiego. Prof. dr A. Gardawski wystąpił bardzo stanowczo przeciwko temu nawiązaniu. Otóż nie jest ono moją koncepcją. Mogę powołać się na prof. K. Tymienieckiego, który przyjmował ekspansję tracką na ziemie Ukrainy, a także na archeologa radzieckiego Fiedorowa, który również stwierdza pewne powiązania kultury czerniachowskiej z Dacją. Wędrowka Daków mogła rozwinąć się zwłaszcza w okresie podboju rzymskiego, co nie znaczy, że zabierali oni z sobą swe wyroby ceramiczne.

Wreszcie ostatnia kwestia, mianowicie hipoteza archeologa radzieckiego V. V. Siedova co do zasięgu przestrzennego Jaćwieży, mająca oprócz aspektu archeologicznego i lingwistycznego jeszcze aspekt osadniczy, na który zwróciłem uwagę. Jeśli Jaćwingowie zajmowali znaczny obszar od Bugu i Prypeci po Niemen, nie mogli stanowić zwartej grupy plemiennnej o jednolitej organizacji. Składali się raczej z trzech zespołów osadniczych odpowiadających trzem grupom kurhanów ustalonym przez V. V. Siedova. Jedna z nich występowała na południe od Mereczanki, druga nad Bugiem, trzecia — najtrwalsza — na Suwalszczyźnie. Oczywiście każda z nich mogła wykazywać pewne odrębności kulturowe, ale to nie stanowi jeszcze powodu, ażeby nie zastanawiać się nad tym, czy nie stanowiły one nadrzędnej jednostki etnicznej, „wielkie plemię” wykazujące ściślejsze pokrewieństwo na wewnątrz, niż z innymi grupami bałtyjskimi, a zarazem ujawniające pewną wewnętrzną więź organizacyjną. Interesująca hipoteza V. V. Siedova wymagałaby dalszego przeanalizowania¹.

¹ Referat prof. dra H. Łowmiańskiego pt.: „Pogranicze słowiańsko-jaćwieskie” wygłoszony na polsko-radzieckim Sympozjum w Białymstoku został opublikowany już wcześniej w t. III (1966) „Acta Baltico-Slavica”. W referacie tym autor ustosunkowuje się do hipotezy dra V. V. Siedova (przypisek redakcji).

PODSUMOWANIE DYSKUSJI

Prof. dr A. Gieysztor, przewodniczący Sympozjum (Warszawa):

Doszliśmy do końca dyskusji. Wysunięto propozycję, żeby uczestnicy sympozjum, otrzymawszy stenogramy wypowiedzi mogli uzupełnić swoje wystąpienia i przygotować je do druku. Niektóre z tych głosów powinny być zostać rozwinięte do formy artykułów, uzupełniających przede wszystkim od strony dokumentacji wypowiedzi tu naszkicowane. Inne mogłyby otrzymać tylko lepsze sformułowania. Jeżeli nie ma sprzeciwu wobec zamknięcia dyskusji, chciałbym wyrazić żal, że nie starczyło nam czasu na to, aby w pełni przedyskutować dwa ważne komunikaty archeologiczne koleżanek radzieckich, które z pogranicza Łotwy i Litwy i z pogranicza Białorusi przyniosły istotny materiał.

Nasze sympozjum, poświęcone kontaktom słowiańsko-bałtyckim także w starożytności, a nie tylko we wczesnym średniowieczu, jak zapowiadał tytuł, odznaczało się pracowitością i szerokim programem. Mimo nieobecności kilku zapowiadzianych referentów wysłuchaliśmy łącznie jedenastu referatów i parokrotnie więcej głosów dyskusyjnych. Cztery posiedzenia z trudem tylko pomieściły treść naszego spotkania. Wymiana zdań trwała także poza gościnnymi murami Domu Technika. Najpierw w czasie wyprawy części tu obecnych do Puszczy Białowieskiej, której krajobraz pouczy nas więcej o przyrodzie wczesnośredniowiecznej i o przegrodach osadniczych, niż jakikolwiek najbardziej wymowny referat. To samo będzie się tyczyło wycieczki, którą delegacja radziecka odbędzie po ziemiach województwa białostockiego i olsztyńskiego, których krajobraz jest również jednym z bardziej podstawowych źródeł historycznych. Znajdzie ona na pewno swój dalszy ciąg. Uczestniczyło w naszym spotkaniu blisko 50 osób, pracowników nauki z Moskwy, Leningradu, Smoleńska, Rygi, Wilna, Mińska, Białegostoku, Warszawy, Krakowa, Poznania, Łodzi, Torunia, Lublina, a także z Londynu i Berlina. Zamierzeniem organizatorów było skonfrontowanie metod badawczych i materiału źródłowego, interpretacji analitycznych oraz ogólnego syntetycznego poglądu na sprawy Bałtów i Słowian we wcześniejszych epokach. Nie mogło być mowy o jakichś zasadniczych różnicach metodologicznych między uczestnikami tego sym-

pozzum. Przeciwnie, wspólne rozumienie podstaw procesu historycznego w starożytności i we wczesnym średniowieczu na pewno ułatwiło nam przeprowadzenie dyskusji i posunięcie naprzód naszej wiedzy, co dokonało się w toku przyjaznej, ale i otwartej polemiki. Żałowaliśmy tylko, że czasu było mało, właściwie za mało. Niejednemu z nas marzyło się, żeby przeżyć takie sympozjum naukowe, na którym bez pośpiechu można byłoby odbyć sympozjum oparte na dialogach, a nie tylko na monologach referentów. Co do osiągnięć metodycznych naszego spotkania, na pierwszym miejscu chciałbym wymienić zaprezentowaną nam przez profesorów P. N. Tretiakova i E. A. Szmidta metodę kompleksowego ujmowania zjawisk archeologicznych, językowych i innych zjawisk, obserwowanych troskliwie i wnikliwie, ale bez tracenia z oczu szerokiego kontekstu, a także bez odrywania się od teoretycznych podstaw badania. Umożliwiło im to nowe ujęcie osadnictwa bałtyjskiego na styku ze Słowiańszczyzną. Podobnie wielostronną metodę analityczną oraz właściwą sobie żelazną logikę wykładu zaprezentował w syntezie prof. H. Łowmiański dla naszkicowania trzech epok południowego pogranicza Jaćwieży doby ptolemejskiej, doby migracji i doby naporu państwowości polskiej i ruskiej na wysoczyznę bielską i białostocką. Dzięki referatowi prof. W. T. Paśuto otrzymaliśmy nowy pogląd na wielonarodowościową strukturę staroruskiego obozu rządzącego, wynikły ze starannego uwzględnienia elementów obcych etnicznie widocznych w tekstach, elementów współpracujących w tworzeniu wspólnego organizmu państwowego. Dobrze nam także przysłużył się w aspekcie metodycznym referat wprowadzający dra J. Antoniewicza, między innymi dzięki tezie o trzech możliwych sposobach przenikania, nakładania się i oddziaływania wzajemnego dwóch sąsiadujących etnosów.

W zakresie nowego materiału źródłowego i nowej interpretacji źródeł już znanych otrzymaliśmy szeroki przegląd możliwości warsztatu archeologicznego i historiograficznego. Referat P. Rappoporta wyjaśnił bez reszty grupę wzmianek ruskich o grodzie Raju, lokalizując go nad górną Prypecią. Wywód prof. K. Ślaskiego ujawnił sporne sprawy pogranicza chełmińsko-pruskiego, zwłaszcza w XIII w., co podjął również dr J. Powierski pod kątem przymierza antykrzyżackiego księcia Pomorza Gdańskiego z nobilami pruskimi. Do wcześniejszych oznak samodzielnosci i inicjatywy Prusów nawrócił także dr J. Bieniak; spróbował zerwać z Seleneją jaćwieską, popierając Lutycję bałtycką, włączając nawet Litwę do polskiego pojęcia ówczesnych Prus i kierując wyprawą Brunona po prostu na Litwę. Ale najwięcej nowego usłyszeliśmy od archeologów. W imieniu historyków należy wyrazić im wdzięczność i podziw — i na pewno trochę zazdrości. Mgr J. Jaskanis pokazał nam dorobek badań ośrodka białostockiego nad kurhanami III i IV w.

Postawił tezę o wczesnym początku sławizacji kulturowej Jaćwieży. Dr W. Szymañski w osobnym komunikacie ośrodka warszawskiego ujawnił archaiczne wpływy Naddnieprza na ludy bałtyjskie i ich echa, sięgające aż do mazowieckiego sąsiedztwa. E. D. Šnore zademonstrowała osiągnięcia nauki łotewskiej w dziedzinie badań nad kurhanami wschodniołotewskimi. F. D. Gurievič ujawniła średniowieczną metrykę drogiej nam wszystkim mickiewiczowskiej „nowogródzkiej góry” oraz jej sytuacji wobec Litwy. Wszystko to były komunikaty z pola walki o lepszą znajomość tak istotnej strefy przejściowej i stykowej Słowian zachodnich, Bałtów i Słowian wschodnich.

Dyskusji, która potoczyła się wokół referatów i komunikatów, nie sposób streścić. Wspomnę o kilku sprawach istotnych, godnych rozwinięcia przez te osoby, które nie zdążyły dojść do głosu, a chciałyby w aktach tego sympozjum wystąpić ze swoimi poglądami. Ze spraw spornych nie mogło się obejść bez wymiany poglądów na użyteczność materiału językowego, przy czym kompetentny głos językoznawcy prof. J. Safarewicza ostrzegał przed pochopną chronologizacją danych onomastycznych, choć były także głosy próbujące przejąć nas optymizmem, a nawet entuzjazmem w tej mierze. W zakresie metodycznym prof. Tretjakov zwrócił uwagę na nienakładanie się granic etnograficznych, kulturowych i językowych w przeszłości, a przeciwnie — na koegzystencję elementów różnego pochodzenia w strefie przejściowej, występującej nieraz pod jedną wspólną nazwą etniczną, co więcej — nawet na przestrzeni kilku okresów archeologicznych. Wpłynął tu także postulat ze strony W. G. Štychova uzgadniania koncepcji archeologicznych z przekazami tekstów pisanych. Raz jeszcze wypłynęła sprawa podstawowego nadal kryterium dla archeologów, mianowicie ceramiki, dla określania rodzimości zjawisk kulturowych danego obszaru. Prasłowiańskość kultury zarubinieckiej, jej związki z sąsiadami zachodnimi, także prasłowiańskimi, w ujęciu prof. K. Jażdżewskiego były punktem wyjścia wymiany zdań, której ostatni głos należał do profesora W. Antoniewicza i po prof. A. Gardawskim do P. N. Tretjakova.

Gospodarka wypaleniskowa i gospodarka orna, związana z nimi przez prof. H. Łowmiańskiego formy i nazwy osadnicze powróciły i na nasze zebranie. Trzej tu obecni wypowiedzieli się za wielowiekową symbiozą systemów rolniczych i za elastyczną interpretacją patronimików. Prof. Łowmiański udzielił odpowiedzi równie konsekwentnej, co pozostawiającej — zwłaszcza archeologom — sporo do powiedzenia. Ze swojej strony dorzuciłbym, że istnieje nie wypowiedziane jeszcze jedno założenie, które — jak się wydaje — popierałoby pomysł prof. Łowmiańskiego. Nie należałoby mianowicie o patronimikach słowiańskich w toponomastyce sądzić, że powstały około VII wieku, tylko że dzisiejsze ich rozmieszczenie

na mapie wskazuje na obszary ich produktywności. To znaczy, że nazwy tego typu później powstające, np. w XII i XIII w., nawiązywały do tradycji nazw na takim obszarze, gdzie było ich od dawna dużo. Stąd zastosowany chwyt metodyczny w różnych krajach słowiańskich dałby interesujące wskazówki, które właśnie wyjdą poza początki Polski.

Następną kwestią sporną była charakterystyka obszaru protojaćwieskiego u schyłku starożytności i etapów jego rozwoju, co wywołało ważną dyskusję na temat doświadczeń językoznawczych. Omówiono też bastion zachodnio-słowiański od zachodu ziem pruskich, tzn. ziemię chełmińską w jej autentycznym słowiańskim charakterze, podniesionym przez dra J. Bieniaka, który łącznie z drem T. Lalikiem zajmował się także stosunkami własnościowymi, posuwając się do zakwestionowania w ogóle tezy o podboju pruskim, zresztą krótkotrwałym, jego terytorium. Bastion jaćwieski w planach sąsiednich mocarstw polskiego i ruskiego w końcu X i XI w. ujawnił się na tle erudycyjnie jeszcze dosyć zawiąlanej sprawy misji Brunona z Kwerfurtu.

Podziękowania należą się naszym gościom obcym, których przyjazna obecność i aktywny udział zacieśnił więzy naszej już wieloletniej współpracy z nauką radziecką i nauką NRD. Dziękujemy też za udział uczonym polskim, którzy czy z Londynu, czy z Białegostoku uczestniczyli z przykładną pilnością w naszych obradach i wnieśli to, co stanowi o powodzeniu zebrań naukowych, mianowicie wiedzą gotową do przekazywania i żywe zainteresowania wynikami kolegów. Podzięka należy się białostockiemu *nervus rerum archaeologicarum et aliarum*, to znaczy drowi J. Antoniewiczowi oraz sekretariatowi symposium mgrowi J. Jaskanisowi i paniom B. Antoniewiczowej i D. Jaskanisowej. Władzom miejscowym dziękowaliśmy przy otwarciu obrad, upoważniony sekretariat do wyrażenia naszych korzystnych wrażeń z gościnności białostockiej. Szczególnie z podziwem patrzyliśmy na dorobek muzealny Białegostoku. Życzymy przysporzenia zbiorów i korzystnej ekspansji lokalowej.

Białostockie Towarzystwo Naukowe zorganizowało to symposium jako pierwsze z cyklu swoich spotkań. Wyciągnie się z niego na pewno wnioski organizacyjne. Cienie prawie nieuniknione ustąpiły przed jasnymi stronami, organizatorzy zapewnią nawet jesienne słońce podlaskie nad naszymi tutaj głowami. Możemy życzyć Towarzystwu dalszego ciągu równie owocnych konfrontacji i dalszego ciągu serii wydawniczej „Acta Baltico-Slavica”, którą to serią wysunęło się ono naprzód wśród innych lokalnych towarzystw naukowych w Polsce.

ARCHAEOLOGIA

Л. Д. Побаль, А. Г. Мітрафан аў, Праблема рассялення славян на тэрыторыі Беларусі ў I тысячагоддзі н.э. (Па археалагічных даных). „Весці Акадэміі навук Беларускай ССР”, серыя грамадскіх навук, 1966, № 2, стр. 43—53.

До недавнего времени вопросы этнической истории Верхнего Поднепровья и Белорусии решались археологами на изолированных материалах. С одной стороны были хорошо известны материалы древнерусского времени (VIII—XIII вв.), с другой — древности эпохи раннего железного века (городища со штрихованной керамикой и днепро-двинские прекращают функционировать в III—IV вв. н.э., южновские городища — в первых веках н.э., а верхняя дата зарубинецкой культуры определяется рубежом I—II вв. н.э.). Между этими памятниками был значительный хронологический разрыв. Взаимоотношение зарубинецкой культуры с бесспорно славянскими древностями было неясным, поэтому мнение о славянской принадлежности зарубинецких памятников находило признание в работах многих исследователей.

В последние десятилетия, в результате полевых изысканий целой группы археологов в бассейне верхнего Днепра, в том числе и на территории Белоруссии, были открыты многочисленные памятники второй и третьей четвертей I тысячелетия н.э.

В результате исследователи получили обширный материал для изучения проблемы взаимоотношений между дославянским (балтским) населением Верхнего Поднепровья и славянскими племенами и вопроса о пути и времени славянской колонизации.

Впервые на новых материалах все эти вопросы попытался разрешить П. Н. Третьяков¹. Исходя из предположения, что зарубинецкая культура оставлена славянами, исследователь нарисовал картину постепенного распространения в течение первой половины I тысячелетия н.э. носителей этой культуры в левобережной части Верхнего Поднепровья.

Авторы рецензируемой статьи в своих исторических построениях целиком следуют за П. Н. Третьяковым. Они подчеркивают, что на рубеже н.э. территория Белоруссии дифференцировалась на два ареала. Южную часть этой территории занимала зарубинецкая культура, центральная и северная — принадлежали носителям культуры штрихованной керамики и днепро-двинской культуры. Зарубинецкую культуру авторы относят к славянам, культуры штрихованной

¹ П. Н. Третьяков, К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья. „Slavia antiqua,” t. XI, Warszawa — Poznań, 1964, стр. 1—35. Позднее эти вопросы рассмотрены исследователем в монографии „Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге”, М.—Л., 1968.

керамики и днепро-двинскую — восточнобалтским племенам.

Мнение о славянской атрибуции зарубинецкой культуры традиционно, но нуждается в аргументации. Ведь все последующие построения Л. Д. Поболя и А. Г. Митрофанова основаны исключительно на допущении славянства носителей этой культуры. Стоит только усомниться в этом, как все выводы авторов статьи окажутся неоправданными. Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов отмечают, что в пользу славянской принадлежности зарубинецкой культуры будто бы свидетельствуют материалы гидронимики, а также полужемляночные жилища и погребальный обряд. Говоря о гидронимике авторы ссылаются на книгу В. Н. Топорова и О. Н. Трубачева „Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья” (М., 1962) и автореферат диссертации А. А. Вержбовского². Однако в работе В. Н. Топорова и О. Н. Трубачева нигде не говорится о членении территории Белоруссии на рубеже н.э. на основе топонимических данных на две части — южную славянскую и северную балтскую. Такой вывод вовсе не следует из упомянутой работы. В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев на основе анализа водных названий приходят к заключению, что все области верхнего Днепра (до Сейма в левобережье и южнее Припяти в правобережной части) с самой отдаленной древности были заняты балтскими племенами. А. А. Вержбовский в своей диссертации пришел к такому же выводу. Вся территория Белоруссии, утверждает диссертант, до славянского расселения была занята балтами. Лингвистический анализ водных названий Белоруссии не дает никаких оснований для членения этой территории

на область балтской гидронимии и ареал славянских названий.

То обстоятельство, что на отдельных зарубинецких поселениях встречаются жилища, углубленные в землю, не является надежным критерием для заключения о славянской принадлежности зарубинецкой культуры. Ведь жилища полужемляночного типа не являются специфической особенностью славянства. В I тысячелетии до н.э. полужемлянки известны и на поселениях финно-угорского населения, и на скифских поселениях лесостепного Приднестровья, а в первой половине I тысячелетия н.э. — в памятниках дославянского населения Румынии и в других местах, населенных со славянским этносом. С другой стороны, разве дреговичи, кривичи и радимичи, то есть славянское население территории Белоруссии IX—XII вв. жили в полужемлянках? Сравнение же деталей зарубинецкого жилища с полужемлянками, распространенными на поселениях с пражской (в том числе корчавской) керамикой, отнюдь не свидетельствует о генетической преемственности между ними.

Неизвестно, какие детали погребального ритуала, по мнению авторов рецензируемой статьи, являются общими у носителей зарубинецкой культуры и у славянского населения второй половины I тысячелетия н.э. Ведь общее между ними заключается лишь в том, что и другое население хоронило умерших по обряду трупосожжения. Между тем обряд кремации умерших не является исключительно славянской особенностью. Обряд сожжения умерших в I тысячелетии н.э. был очень широко распространен среди самых различных этнических групп территории Европы. Сопоставление же деталей погребального обряда зарубинецкой культуры со славянским ритуалом второй половины I тысячелетия н.э. обнаруживает значительные различия между этими древностями. В по-

² А. А. Вержбовский, Белорусско-литовские лексические взаимосвязи, Вильнюс, 1961.

гребенях зарубинецкой культуры кроме погребальных урн встречаются так называемые керамические „приставки“, у славян этого обычая нет. В зарубинецких погребениях обычно кладались несожженные вещи, а у славян второй половины I тысячелетия н.э. украшения сгорали на погребальных кострах, поэтому в могилах обнаруживаются, главным образом, кусочки металлических и стеклянных сплавов.

Объяснив зарубинецкую культуру славянской, Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов утверждают, что на рубеже н.э. славяне занимали южную часть территории Велоруссии, достигая на севере среднего течения Березины и Птичи. К сожалению, авторы не называют ни одного зарубинецкого памятника на Березине и Средней Птичи, а это нужно было бы обязательно сделать. Работа Ю. В. Кухаренко, в которой подведены итоги многолетних исследований зарубинецких древностей, показала, что памятники этой культуры не поднимаются севернее поречья Припяти, а по Днепру доходят только до устья Березины. В бассейнах Птичи и Березины их уже нет².

Древности Верхнего Поднепровья II—V вв. н.э. Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов называют позднезарубинецкими. Такое название является явно неудачным и неоправданным. Носители зарубинецкой культуры начиная с первых веков н.э. действительно расселились в областях Верхнего Поднепровья, но при этом смешивались с местным населением. В результате в различных местах зарубинецкой колонизации, а также вследствие культурного воздействия зарубинецкой культуры на соседей в Верхнем Поднепровье и в смежных с ним областях бассейна Оки сложились весьма различные культуры. В Вржском Подесенье складывается почепская

культура, на верхней Оке — мощинская, в южной Смоленщине — культура среднего слоя Тушемли, а в мегилевском течении Днепра появляются памятники типа Обидки. Все эти древности существенно различаются между собой и заметно отличаются от зарубинецкой культуры. Последняя получила название от могильника, исследованного близ с. Зарубинцы. Но могильники этого типа, как убедительно показал Ю. В. Кухаренко, прекращают функционировать на рубеже I и II вв. н.э.⁴ Никто этого мнения пока не оспорил. Обобщил его молчаливо и авторы рецензируемой статьи.

Верхнеднепровские древности II—V вв. характеризуются уже иным комплексом признаков по сравнению с зарубинецкой культурой. Ведь почепская культура в Подесенье является не результатом эволюции зарубинецкой культуры а продуктом смешения культуры южновосточной с культурой зарубинецкой⁵. Поэтому ее нельзя называть ни позднеюжновосточной, ни позднезарубинецкой. Также ошибочно было бы именовать мощинскую культуру позднезарубинецкой или поздневерхнеюжновосточной. В равной мере это замечание относится и к белорусским памятникам типа Обидки. Конечно, среди керамического материала поселения в Обидке имеются отдельные сосуды напоминающие по форме зарубинецкую керамику. Однако, в целом культура этого поселения должна быть отнесена местному населению (потомкам обитателей городищ со штрихованной керамикой), испытавшему влияние зарубинецкой культуры. Основные формы керамики этого поселения отнюдь не зарубинецкие, а изделия из бронзы с эмалью принадлежат к восточнобалтским типам.

⁴ Ю. В. Кухаренко, Указ. соч., стр. 48—57.

⁵ А. К. Амброз, К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии нашей эры, „Советская археология“, 1964, № I, стр. 56—71.

² Ю. В. Кухаренко, Зарубинецкая культура. М., 1964, табл. I.

Было бы абсурдным называть скажем культуру типа Пеньковки позднеряховской, хотя некоторые формы днепро-бужской керамики VI—VII вв., по-видимому, ведут свое начало от черняховских сосудов. Никто не может претендовать на именованье ромепскую культуру или древности типа Луки-Райковецкой позднепражской культурой, хотя генетическая связь этих памятников очевидна. Подобным же образом нельзя называть белорусские древности типа Обиды или деснинские памятники типа Почепского поселения позднерубинскими.

Далее в статье А. Г. Митрофанова и Л. Д. Поболя рассматриваются памятники VI—VIII вв. на территории Белоруссии. Это древности ныне представлены уже десятками поселений, среди которых наиболее исследованными являются Колочина, Дедиловичи, Нижняя Тошица². Весьма характерным для этой группы памятников являются тельпачовидные и близкие к ним цилиндроконические глиняные сосуды. Различия между теми и другими заключаются в более или менее выраженном изгибе стенок. Вне территории Белоруссии подобные памятники, хорошо известны на Смоленщине³ и в Бринском Поддесенье⁴. Керамика всех этих памятников существенно отличается от синхронной славянской керамики пражского типа (в том числе

и от керамики типа Корчак, являющейся частью пражской посуды).

Таким образом, в третьей четверти I тысячелетия н.э. территория Белоруссии была разделена на две этнокультурные зоны. В поречье Припяти (а также на территории Украины) были распространены памятники пражского типа, принадлежность которых славянам ныне доказана. Центральная и северная Белоруссия представлена памятниками типа Банцеровщины-Тушемли-Колочина. Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов совершают ошибку, объединяя верхнеднепровские древности типа Банцеровщины-Тушемли-Колочина с припятскими памятниками (Хотомель, Петриков), относящимися к кругу памятников типа Корчак (стр. 50, 51). Впрочем, на странице 52 авторы пишут о различии этих древностей.

По мнению авторов рецензируемой статьи, VI—VII столетия были периодом широкого расселения славян на территории балтоязычного населения. Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов считают, что памятники типа Банцеровщины-Колочина-Тушемли, представленные в средней и северной Белоруссии, и являются древностями славянского населения этого времени.

Авторы, правда, оговариваются, что недостаточная изученность памятников VI—VIII вв. не позволяет окончательно решить вопрос об их этнической атрибуции. Тем не менее в пользу славянской принадлежности памятников типа Банцеровщины-Тушемли, по мнению авторов, говорят следующие обстоятельства:

1. Если бы это были памятники балтов, отмечают Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов, то они должны бы генетически восходить к восточнобалтским древностям эпохи раннего железа, а такой связи не наблюдается. Здесь авторы рецензируемой статьи безусловно ошибаются. П. Н. Третьяков после многолетних раскопочных работ в Смоленском Поддесенье убедительно

² Э. А. Симонович, Городище Колочина I на Хотомельщине. МИА, № 106, М., 1963, стр. 97—197; А. Г. Митрофанов, Некоторые данные о памятниках VI—VIII вв. средней и северной Белоруссии. Сб. „Древности Белоруссии“, Минск, 1966, стр. 218—235.

³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, стр. 26—41, 59—71; Е. А. Шмидт, Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I-го тысячелетия н.э. на территории Смоленской области. Сб. „Материалы по изучению Смоленской области“, вып. V, Смоленск, 1963, стр. 86—93.

⁴ П. Н. Третьяков, О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия в южных частях Верхнего Поднепровья. „Советская археология“, 1965, № 4, стр. 67—75.

доказал, что древности типа Тушемли (верхний слой) эволюционно связаны с памятниками днепро-двинской культурой, балтская принадлежность которой не вызывает ни у кого возражений⁸. Вспомогательно также и то, что памятники типа Тушемли на Смоленщине и памятники типа Ванцеровщины в средней и северной Белоруссии принадлежат к одному кругу древностей.

2. На некоторых памятниках VI—VIII вв. (Нижняя Топчица, Колочина, Дедиловичи) выявлены полуземлячочные жилища, аналогичные тем, что раскопаны на памятниках с пражской керамикой. Здесь, прежде всего, необходимо отметить, что полуземлячка, открытая близ колочинского городища, относится не к культуре типа Ванцеровщины - Колочина, а к роменской культуре⁹. Постройки, открытые на дедиловичском селище, которые обычно называются полуземлячками, может быть, и не являются таковыми. Все дедиловичские жилища устроены на крутых склонах холма, на вершине которого находилось городище культуры штрихованной керамики. Для того, чтобы пол жилища был горизонтальным необходимо было или устроить горизонтальные террасы или вырезать горизонтальный пол для каждого жилища. Обитатели дедиловичского поселения предпочли последнее. В результате образовались как бы жилища-полуземлячки с тремя стенками, углубленными в грунт.

В целом же на памятниках типа Ванцеровщины - Тушемли - Колочина были распространены наземные жилища, а не полуземлячки.

3. В пользу славянского рассматриваемых памятников, по мнению А. Г. Митрофанова и Л. Д. Поболя, свидетельствует то, что эти памятники от-

личны от синхронных древностей Прибалтики. Однако в настоящее время установлено, что балтское население Верхнего Поднепровья по своим диалектным, а следовательно племенным особенностям существенно отличалось от балтских племен, населявших территории восточной Пруссии, Литвы, Латвии. В связи с этим, нельзя думать, что верхнеднепровские древности балтов должны быть сходны с прибалтийскими.

Если славянские племена еще в середине I тысячелетия н. э. говорили на праславянском языке, почему можно полагать, что славянские древности этого времени были еще близки между собой, то этого нельзя сказать о балтах. По данным языковедения распад прабалтской общности датируется II тысячелетием до н. э.¹¹. Поэтому уже в эпоху раннего железа различные племенные группы балтов были представлены разными археологическими культурами. Вполне понятно, что в более позднее время культурная дифференциация балтских этнических групп еще более усилилась. И действительно, в Прибалтике балтские племена второй половины I тысячелетия н. э. представлены не менее, чем десятком культур, иногда весьма существенно отличных друг от друга.

4. Наконец, Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов утверждают, что погребальный обряд верхнеднепровского населения третьей четверти I тысячелетия одинаков с погребальным ритуалом славянских племен, оставивших памятники житомирского типа. Действительно и в Верхнем Поднепровье и на Волыни в VI—VIII вв. господствует обряд трупосожжения. Но авторы рецензируемой статьи бесспорно ошибаются, полагая, что обряд кремации умерших является исключительно славянским. Ритуал трупосожжения был широко распространен и среди

⁸ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, стр. 9—41.

⁹ Э. А. Симонович, Указ. соч., стр. 122, 123.

¹¹ В. Мажюлис, Лингвистические заметки к балтийскому этногенезу. М., 1964.

некоторых балтских племен, в том числе и у тех из них, которые заселяли восточные земли балтского ареала. Об этом говорят могильники третьей четверти I тысячелетия н.э., оставленные вне всякого сомнения балтами. Таков акаатовский могильник, раскопанный Е. А. Шмидтом на Смоленщине¹². С акаатовским могильником, а не с вельтскими (типа Корчак), следует сопоставлять и такие грунтовые могильники Верхнего Поднепровья как новобыховский или нижнетопицкий. Их объединяют и детали погребальной обрядности и вещевого инвентаря. Керамика этих могильников существенно отличается от корчакских погребений.

К могильникам акаатовского типа принадлежат и захоронения, открытые под древнерусскими курганами близ с. Демьянки¹³. Исследователь этих захоронений подчеркивает, что глиняные сосуды найденные здесь, идентичны тушемлинским. Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов ошибаются называя эти захоронения курганами. Курганными погребениями в Демьянках являются скелетные захоронения, открытые в основаниях погребальных насыпей. Ямные погребения третьей четверти I тысячелетия н.э. не имеют отношения к курганам. Это очевидно, хотя бы из того факта, что угольно-золистые прослойки, прослеженные в основаниях курганов, всюду перекрывают ямные погребения. Захоронения по обряду ингумации были совершены непосредственно на угольно-золистых прослойках. Следовательно, курганы были насыпаны над древнерусскими трупоположениями, а погребения с керамикой типа Тушемли-Банцеровщины принадлежат к типу грунтовых.

¹² Е. А. Шмидт, некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тысячелетия н.э. МИА, 106, М., 1963, стр. 56—57.

¹³ Г. Ф. Соловьева, Славянские курганы близ с. Демьянки. „Советская археология“, 1967, № 1, стр. 187—198.

Таким образом, ни один из доводов в пользу славянской принадлежности древностей типа Банцеровщины-Тушемли не является авторитетным. Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанов отмечают, что некоторые исследователи (П. Н. Третьяков, В. В. Седов, Е. А. Шмидт) считают эти древности балтскими. Но напрасно добиваются здесь, что исследователи никаких доказательств в пользу своих взглядов не приводят.

Непременным условием для вывода об единстве этноса должна быть генетическая преемственность при смене одной археологической культуры другой. Если такая преемственность отсутствует, то неизбежен вывод о смене одного этноса другим или о наложении одной этно-языковой единицы на другую. Отсутствие преемственности между верхнеднепровскими древностями типа Тушемли-Банцеровщины-Колочина и бесспорно славянскими памятниками конца I — начала II тысячелетия н.э. той же территории является вполне очевидным фактом. Именно отсутствие связи между этими древностями и является для П. Н. Третьякова, В. В. Седова и Е. А. Шмидта решающим при определении памятников типа Банцеровщины-Тушемли как дославянских. „Городища типа верхнего слоя Тушемли, — пишет в этой связи П. Н. Третьяков, — несомненно предшествовали длинным курганам, являющимся памятниками не только более поздней, но и совсем другой культуры”¹⁴. Такая же картина смены культур наблюдается по всей территории Белоруссии, за исключением поречья Припяти, где древности VIII—XII вв. генетически восходят к местным памятникам пражского типа.

К сожалению, авторы рецензируемой статьи вопрос о взаимоотношении памятников типа Банцеровщины-Тушемли-Колочина со славянскими дре-

¹⁴ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, стр. 33.

вностями конца I тысячелетия н.э. с территории Белоруссии оставили без внимания.

В. В. Седов
Москва

О НЕКОТОРЫХ СПОРНЫХ ВОПРОСАХ
ИСТОРИИ ПЛЕМЕН ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА
БЕЛОРУССИИ

(по поводу рецензии В. В. Седова)

Славянская проблема — одна из сложнейших проблем археологии СССР. Некоторым дискуссионным вопросам данной проблемы и был посвящен доклад Л. Д. Поболь и А. Г. Митрофанова, прочитанный на заседании Ученого Совета Института истории АН БССР¹. Конечно, в докладе не могли быть освещены все вопросы этой проблемы. В нем были кратко подведены итоги изучения археологических памятников территории БССР, относящихся к I тыс. н.э., и на основании вещественных источников, сделана попытка этнической интерпретации. Абсолютное большинство материалов указанного времени получено в Белоруссии на протяжении последних 15—17 лет, как археологами нашего института, а также и Института археологии АН СССР (Москва, Ленинград).

Можно отметить, что в Белоруссии обнаружены интересные материалы для постановки важных и принципиальных в научном отношении вопросов этой проблемы. Конечно, будет преждевременно и неосмотрительно утверждение, что затрагиваемые вопросы уже разрушены. Тем более, если иметь в виду, что на территории БССР имеется большое количество районов, которые совершенно не подвергались археологическому изучению. Нет также ни одного комплекса памятника, который был бы раскопан полностью. Наиболее исследованным памятником

¹ Л. Д. Поболь, А. Г. Митрофанов, Проблема расселения славян на территории Беларуси у „тысячагодзі н.э. (На археалагічных даных)". Весті АН БССР, № 2, 1966, серія грамадскіх навук, стар. 43—53.

железного века считается городище, селище и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине Лоевского района Гомельской области. Однако и здесь площадка городища изучена всего лишь на 50%. Из площади в 2 га селища вскрыто всего несколько сот кв. м. На могильнике обнаружено 282 погребения. Этот могильник считается самым большим некрополем указанной культуры. Но и на Чаплинском могильнике также оставлены не вскрытые контрольные участки. Кроме того, на расстоянии до 2 км от этого памятника обнаружено еще несколько более поздних селищ, на которых собраны только подбъемные материалы (селища заняты постройками). До конца не раскопан комплекс памятника в Горошкове Речицкого района. Хотя Колочинское I городище и вскрыто полностью, но рядом с ним находится большое селище, которое подвергалось небольшим раскопкам; только выявлены две полуземлянки. Кроме того, в нескольких сот метрах от городища имеется второе селище. В Полесье также нет ни одного полностью раскопанного комплекса. Изучению подвергались здесь, главным образом, могильники милюградской и зарубинецкой культур. Хотомельское городище раскопано полностью, однако основной тип поселения около городища — селище раскопано только частично, а бескурганый могильник не исследовался. Один из памятников позднего этапа зарубинецкой культуры — селище Абидня Быховского района Могилевской области (II—V вв. н.э.), раскопано только на 20—25%. А таких селищ в Белорусском Поднепровье уже к настоящему времени выявлено около 160. Они известны также и в Полесье (междуречье Припяти—Ствиги и др.). В Новом Быхове раскопано только 3—5% территории могильника и выявлено 41 погребение. А рядом с ним находится большое селище, которое, кроме небольших шурфовок, раскопкам

не подвергалось. Могильник около Н. Тощицы вскрыт также частично и произведена шурфовка селища около него. Селище имеет территорию 6—8 га. Нет ни одного полностью раскопанного городища культуры штрихованной керамики и днепродвинской культуры. Можно назвать несколько десятков памятников железного века, которые имеют принципиальное значение для решения этнических вопросов, а подвергались они лишь небольшим исследованиям. Большинство же полученных вещественных источников не опубликовано.

Поэтому естественно, что опубликованный доклад авторов не мог ответить на многие вопросы. В своей рецензии В. В. Седов отрицает славянскую принадлежность зарубинецкой культуры. Некоторые из вопросов, на которых останавливается В. В. Седов, нами не затрагивались. Конечно, не все вопросы, на которых остановился рецензент, из-за ограниченности объема этого ответа, могут найти освещение. Но это не значит, что с ними можно согласиться.

Ответ можно начать с зарубинецкой культуры. О племенах данной культуры имеется большая литература в советской историографии. Можно также указать, что В. В. Седов в автореферате и в докторской диссертации древности этой культуры без серьезных оснований приписывает готланды² и делает вывод, что „Зарубинецкое население является единственной группой племен, проделавших путь из западно-балтийских областей Повислесья до верхнеоокского бассейна“³. Здесь же можно заметить, что этот вывод не подтверждается на археологических материалах. Автор находился в длительной командировке в Польше и специально изучил древности в ПНР железного века и не

нашел никаких археологических данных, которые бы свидетельствовали об экспансии племен из Повислесья в Поднепровье или наоборот.

Материалы говорят только о связях и контактах, которые имелись в зонах стыков культур. Продвижения племен не наблюдается даже на такой сравнительно небольшой территории как Южная Белоруссия: из Полесья в бассейн верхнего Днепра или наоборот. В этом можно убедиться, сравнивая материалы Воронинского, Велемичских I и II могильников и др. с Чаплином.

Как свидетельствуют археологические данные на рубеже нашей эры в пределах южной Белоруссии выделяются два локальных варианта данных племен. Здесь же необходимо подчеркнуть, что такое локальное деление сохранилось на данной территории и в третьей четверти I тыс. н. э.

Одним из больших достижений археологии в БССР можно считать выявление и раскопки памятников в южной и юго-восточной частях республики, относящихся к разным периодам I тыс. н. э. Как оказывается, все эти материалы в типологическом отношении из различных периодов железного века и эпохи раннего феодализма связываются между собой. Хотя, конечно, в изучении древностей железного века предстоит многое сделать.

В. В. Седов считает, что наличие в памятниках зарубинецкой культуры, полуземлянок не считает специфической особенностью славянства. Однако среди этих племен были распространены полуземлянки и жилища столбовой конструкции. Оба этих типа жилищ были характерны для Чаплина и Абидни, для зарубинецких памятников Полесья. Данного типа жилища были также распространены в Белорусском Поднепровье и в третьей четверти I тыс. н. э. (Хотомель, Колочин⁴ и др.). По В. В. Седову по-

² В. В. Седов, Славяне Верхнего Поднепровья, М., 1966, стр. 14.

³ Там же.

⁴ Там же.

лучается очень странно: наличие полуземлянок в Полесье — это признак славянства, а в других местах БССР этот признак отрицается. Но, например, полуземлянки в Колоджине по своей форме близки к Корчаку⁵, Пеньковке⁶, Стецовке⁷ и др.⁸. В. В. Седов не считает жилища углубленные в землю на склоне горы у Дедилович полуземлянками. Но автор этих раскопок — А. Г. Митрофанов все типы жилища такого характера описывает как полуземлянки⁹. Конечно, было-бы неправильно не видеть некоторых различий в полуземлянках. Различия имеются не только на каждом из этих памятников, но также и между полуземлянками одного и того же поселения. Характеризуя северян В. В. Седов пишет, что: „Единственным типом построек были небольшие четырехугольные полуземлянки с печью в одном из углов”¹⁰. В приведенной цитате В. В. Седов признает, что полуземлянка является одним из признаков славян VIII—X вв. Так почему же одни и те же типы жилищ для второй половины I тыс. н.э. для Северной Украины и Белорусского Полесья считаются одним из признаков славян, а на этой же территории, но относящиеся к первой половине I тыс. н.э., не признаются. На мой взгляд неубедительна ссылка В. В. Седова на то, что полуземляночные жилища были характерны для скифских поселений, для „финно-угорского населения”, для „дославянского населения” террито-

рии Румынии. Но если внимательно разобраться то, конечно, легко можно заметить различия в типах полуземлянок указанных культур.

Автор понимает, что анализировать только один тип полуземляночного жилища без других материалов при постановке вопроса об этносе очень рискованно. Поэтому жилища и рассматриваются в совокупности с другими данными. Здесь же ещё можно подчеркнуть, что для культуры штрихованной керамики и днепро-двинской культуры полуземлянки не были характерны. В заключение можно привести слова В. В. Седова из его докторской диссертации: „Весьма надежным этнографическим признаком является жилище. Хотя типы последних и обусловлены географическими и климатическими особенностями этнические традиции прочно и надежно закрепляют за тем или иным этносом определенные типы жилищ”¹¹. Из всего сказанного можно сделать вывод, что полуземляночный тип жилищ, возникший среди племен милоградской культуры, в Белорусском Поднепровье сохранялся вплоть до раннефеодальной эпохи. В Центральной Белоруссии (Дедиловичи) этот тип появился лишь в третьей четверти I тыс. н.э.

В. В. Седов сомневается в славянстве зарубинецкой культуры потому, что: „В погребениях зарубинецкой культуры кроме погребальных урн встречаются так называемые керамические „приставки”, у славян этого обычая нет”. Но, именно этот „признак”, который В. В. Седов считает „славянским”, был широко распространен среди племен милоградской, зарубинецкой и более поздних культур. Так, в Чаплине из 282 погребений в 4 погребениях выявлено по три сосуда, в 40 по два, в 182 по одному и

⁵ Э. А. Симонович, Городище Коложин I, МИА, 108, 1963, стр. 97—137.

⁶ И. П. Русанова, Поселения у с. Корчак на р. Тетерева, МИА, 108, стр. 39—60.

⁷ Д. Т. Березовец, Поселения уличей на р. Тясмине, МИА, 108, стр. 145—208.

⁸ В. П. Петров, Стецовка, поселение третьей четверти I тыс. н.э., МИА, 108, стр. 209—233.

⁹ МИА, 108, стр. 39—50.

¹⁰ Отчеты А. Г. Митрофанова о раскопках на Замковой Горе; хранятся в ИИ АН БССР.

¹¹ В. В. Седов, Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья ..., стр. 26.

¹¹ В. В. Седов, Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья, рукопись диссертации, Институт археологии АН СССР, 1966, М., стр. 3—4.

56 погребений не содержали сосудов; во многих из них имелись только обломки сосудов. Из приведенных данных видно, что в Чаплине имеется много погребений „без приставок”. Погребения без приставок выявлены также на всех зарубинецких могильниках Полесья и Среднего Поднепровья¹². Такие же погребения „без приставок” обнаружены на позднезарубинецком могильнике в Абидне, на могильниках в Новом Быкове, в Нижней Тошице и др. местах.

Далее, В. В. Седов, отрицая славянство зарубинецкой культуры на основании деталей погребального обряда, пишет, что: „В зарубинецких погребениях обычно клались несоженные венцы, а у славян второй половины I тысячелетия н.э. украшения сгорали на погребальных кострах, поэтому в могилах обнаруживаются, главным образом, кусочки металлических и стеклянных сплавов”. Но если и этот признак можно признать славянским, тогда могильники милоградской, зарубинецкой и более поздних культур также есть все основания относить к древности славян. Так, почти все изделия из металла и стекла Чаплинского и иных могильников имеют следы действия огня. Во многих погребениях выявлены кусочки металлических и стеклянных сплавов. Об этом, например, писал автор при публикации некоторых материалов. Опубликованы даже фото кусочков сплавленных стеклянных бус. На одной из таких находок имеется сплавленное бронзовое украшение. В 16 погребениях в Чаплине находились стеклянные сплавы бус. Во многих погребениях данного могильника обнаружены пережженные кусочки фибул латенских типов, бронзовых и железных браслетов, различных колец, провисей, подвесок, пластинок, и т.д.¹³.

¹² См. МИА, 70; Ю. В. Кухаренко, Зарубинецкая культура, САИ, М., 1964.

¹³ Ю. В. Кухаренко, Чаплинский могильник, МИА, 70 погр. № 23, 37. М. А.

„Оплавленное стекло” выявлено в погребениях Корчеватовского могильника¹⁴. В могильнике „Казаргат” обнаружена оплавленная бронза¹⁵. Оплавленные украшения выявлены в Велижском I и Вороньском могильниках¹⁶. Сплавленные кусочки бронзовых и железных украшений имелись также в погребениях в Абидне, Новом Быкове и др.

В своей докторской диссертации В. В. Седов пишет: „...погребальный обряд со всеми деталями является исключительно этническим явлением и его изменения не знают перерывов и скачков, не связанных с миграциями”¹⁷. Можно сделать вывод, что детали погребального обряда всех культур железного века в Белорусском Поднепровье от милоградского типа и до раннефеодалной эпохи довольно хорошо между собой связываются. Такой связи, например, нет между культурами ни в Центральной, ни в Северной Белоруссии.

Ссылаясь на Ю. В. Кухаренко рецензент остаивается на территории распространения зарубинецкой куль-

Безбародаў І. Д. Пабаль, Шклянныя пацэркі з Чапліна, Весті АН БССР, № 4, 1957, серыя фізіка-тэхнічных навук, стар. 146, рыс. I; І. Д. Пабаль, Пасяленне I магілнік зарубінецкай культуры у Чапліне, Весті АН БССР, № 3, 1958, серыя грамадскіх навук, стар. 78; а так жа, Антычныя шклянныя пацэркі з раскопак у Чапліне (Да пытання аб сувязях усходнеславянскіх плямён тэрыторыі Беларусі з антычным светам Паўночнага прычарнамор'я), Весті АН БССР, № 4, 1966 г., серыя грамадскіх навук, стар. 75-84.

¹⁴ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, МИА, 70, стр. 92-93, погр. 53, 70.

¹⁵ А. З. Каваленя і С. С. Шуцаў, Матар'ялы з дагісторыі Тураўшчыны. „Адбітак з тому II Прац Археалагічнай Камісіі Беларускай Акадэміі Навук”, Менск, 1956, стар. 354.

¹⁶ Ю. В. Кухаренко, Памятники железного века на территории Полесья, САИ, вып. 11-29, М., 1961. Велижичи I: погр. 25, 65, 72, 93, 104. Велеличи II: погр. 24.

¹⁷ В. В. Седов, ук. соч., стр. 3-4.

туры. Он утверждает что памятники зарубинецкой культуры „... не поднимаются севернее поречья Припяти, а по Днепру доходят только до устья Березины. В бассейнах Птичи и Березины их уже нет". Однако с таким выводом нельзя согласиться. Дело еще и в том, что ни Ю. В. Кухаренко, ни В. В. Седов не производили обследований бассейнов рек Березины, Птичи, и др. рек левобережья Припяти. Бассейны указанных рек, а также в целом Белорусского Подняпровья обследуются автором. Выявлено много различных памятников. На некоторых из них производились раскопки (Щатково, севернее Бобруйска) и обнаружены очень интересные материалы зарубинецкой культуры. Взгляд Ю. В. Кухаренко о северной границе зарубинецкой культуры подвергался критике¹⁸. Можно назвать много десятков памятников двух этапов зарубинецкой культуры, расположенных севернее той границы, которую указывает вслед за Ю. В. Кухаренко и В. В. Седов. Городище с материалами раннего этапа зарубинецкой культуры обнаружено даже между дер. Хомичи—Вязьмы Быховского района, на левом берегу р. Друти. На берегах Птичи памятники зарубинецкой культуры выявлены около дер. Симоновичи, Побыли и др. Глуцкого района. На берегу верхнего течения р. Лань они выявлены в Клецком районе¹⁹ и др.

В. В. Седов критикует понятие „древности позднезарубинецкие". Однако с возражениями рецензента нельзя согласиться. Эта терминология вполне соответствует археологическим данным и широко вошла в научный оборот²⁰. Под понятием

поздний этап зарубинецкой культуры имеется ввиду культура племен зарубинецкого типа II—V вв. н. э. на территории Южной Белоруссии, Северной Украины и прилегающих частей Смоленской и Брянской областей РСФСР, которая не была занята племенами черняховской культуры. Этот термин применялся и В. В. Седовым, когда он сравнивал фрагменты лощенных сосудов Смоленщины и Подесеньем („напоминающие позднезарубинецкую Подесенья"²¹). Итак, В. В. Седов в 1967 г. без всяких на это оснований выступил против В. В. Седова 1964 года по вопросу о терминологии „позднезарубинецкая культура" которая, на мой взгляд правильная.

В Белоруссии одним из широко известных памятников позднего этапа зарубинецкой культуры является селище и бескурганый могильник в урочище Абыдня (а не Обидня, как пишет В. В. Седов). Если для раннего этапа зарубинецкой культуры (Чаплин: вторая половина III в. до н. э.—I в. н. э.) характерен скифский, латенский импорт и импорт из Ольвии до разрушения этого города в 55 г. до н. э. гетами, то для позднего этапа — типичен только римский импорт, который относится ко времени в пределах II—V вв. н. э. В этом основное различие памятников. Все же остальные предметы материальной культуры между собой связаны типологически.

В бассейне верхнего Днепра для раннего этапа характерны только городища, для позднего — селища. Ни на одном из таких селищ не выявлены импорты вещей, характерных для городищ и наоборот, на основании которых можно было делать предположения об одновременности этих памятников.

Далее, рецензент, вводит понятие „Почепская культура". Такое понятие

¹⁸ Д. Д. Побыль, Зарубинецкая культура на территории Белоруссии. „VII Международный конгресс доисториков и преесториков." Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стр. 201—203.

¹⁹ Л. Д. Побыль, Деревянное рало из торфяника у деревни Каплановичи. Acta Baltica — Slavica, VI.

²⁰ П. Н. Третьяков, Финно-угры,

балты и славяне на Днепре и Буге, М.-Л., 1966, стр. 229 и далее.

²¹ В. В. Седов, Городище Церковичи. КСИИМК, 1964, вып. 102, стр. 72.

для древностей зарубинецкой культуры бассейна Десны еще ранее предлагал ввести А. К. Амброз, однако оно подверглось критике со стороны П. Н. Третьякова. Более правильно будет называть древность этой культуры в бассейне Десны „почепский вариант зарубинецкой культуры“.

Памятники типа Абида В. В. Седов почему-то хочет отнести к культуре штрихованной керамики. Но эти памятники не имеют никакого отношения к культуре штрихованной керамики. Во-первых, памятники этого типа не совпадают территориально и, во-вторых, материальная культура этих двух типов культур резко различается. Памятники позднего этапа зарубинецкой культуры находятся на всей той территории, где располагались и памятники типа Чаплина. И лишь частично эти более поздние памятники по берегам Березины и Днепра наслаиваются на южные и юго-восточные окраины культуры штрихованной керамики. Это и служит основанием для вывода о продвижении племен позднего этапа зарубинецкой культуры из Южной Белоруссии в северном направлении, на земли иных в культурном отношении племен. В. В. Седов без достаточных на то оснований часть керамики, имеющих на своей поверхности прочесы, из памятников позднего этапа зарубинецкой культуры отождествляет с культурой штрихованной керамики. Керамика с прочесами характерна только для позднего этапа зарубинецкой культуры. Такой керамики в Абидне выявлено до 10%. Но формы сосудов прочесами такие же как и гладкостенные зарубинецкие. Несколько позднерубинецких селищ, имеющих гладкостенную и с прочесами керамику, было выявлено В. В. Седовым в Смоленщине и необходимо отнесены эти поселения (например, Яково) к культуре штрихованной керамики²². До

настоящего времени А. Г. Митрофанов, занимающийся специально племенами культуры штрихованной керамики не нашел ни одного селища данной культуры: для этой культуры характерны только городища; могильники не выявлены.

Далее, рецензент делает замечание, что эмали, выявленные в памятниках типа Абида „принадлежат к восточнобалтийским типам“ Абида „принадлежат к восточнобалтийским типам“. Однако такое заключение не соответствует действительности. Оно сделано без всяких доказательств. В Абиде выявлено шесть вещей с эмалью. С селищем типа Абида можно связать и клад поясов с эмалью из Красного Бора Логойского района (при обследовании здесь найдено селище) и др. Вещи с эмалью обнаружены также в Среднем Поднепровье, в Прибалтике, в Волго-Окском бассейне и др. местах. Сравнение всех находок с эмалью из перечисленных территорий даст совершенно ясную картину. На каждой из этих территорий имеются как местные предметы с эмалью, а также и импортные римские вещи. Применительно к территории Литвы в работе М. М. Михельбертаса²³ показано, что эмали в СССР могут быть разделены на две группы: импортные римские и предметы сделанные на месте. Некоторые из них подражают римским. Здесь же необходимо отметить, что в Абиде также одна ажурная фибула с эмалью является римской и пять вещей с эмалью было сделано на месте. (Здесь выявлены тигельки, льячки, формочки). Импортной римской вещи с эмалью является также фибула ромбической формы с разноцветной эмалью, обнаруженная еще в конце XIX в. около Ольховки Кличевского района Могилевской области. Клад

²² В. В. Седов, Городище Церковище..., стр. 72.

²³ М. М. Михельбертас, Римские металлические предметы в Литве, „СА“, 1965, № 3, стр. 163—177.

поясов из Красного Бора, вероятно, имеет также прямое отношение к римскому миру. Из приведенных данных можно сделать заключение, что совершенно неправ рецензент, когда связывает эмали из памятников позднего этапа зарубиенской культуры с балтийскими древностями.

Далее, полемизируя с авторами В. В. Седов пишет, что роменская культура, например, имеет генетическую связь с пражской культурой. Посмотрим, что по этому вопросу пишет рецензент в одной из своих более ранних работ и убедимся, что там утверждается противоположное: „Различия между памятниками роменско-боршевскими с одной стороны, и памятниками коргакской керамики — с другой стороны, настолько серьёзны, что позволяют полагать, что они оставлены различными группами восточнославянских племён”²⁴. Таким образом и здесь В. В. Седов в 1967 г. в рецензии пишет совершенно противоположно тому, что он писал в 1962 г. Хотя, как свидетельствуют археологические данные, вывод сделанный В. В. Седовым в 1962 г. совершенно правильный.

Остановившись на памятниках VI—VIII вв. в Белорусском Поднепровье рецензент делает заключение: „Центральная и Северная Белоруссия представлена памятниками типа Банцеровщины-Тупемли-Колочина” и далее связывает эти памятники с балтами. Однако, в цитированном предложении имеются две фактические ошибки. Это, во-первых, Колочин не располагается в Центральной Белоруссии, а в Юго-восточной её части, всего лишь в 2—3 десятках километров от границы с УССР. Во-вторых, Тупемля не имеет никакого отношения к территории БССР. Этот пункт находится в Смоленской области. Лишь одна Банцеровщина находится

в Центральной Белоруссии (располагается в бассейне Свислочи, приток Березины). Раскопки городища в Банцеровщине производились в довоенные годы и в своем большинстве материалы не были опубликованы. В секторе археологии Института истории АН БССР из этих раскопок сохранилось несколько лепных сосудов. Если сравним эти сосуды из Банцеровщины с Колочинскими²⁵ и Тупемлянскими²⁶, можно сделать иной вывод: все три этих пункта между собой различаются. Керамические материалы из Колочина Э. А. Симонович связывает с лесостепными раннесредневековыми славянскими культурами Поднепровья²⁷ и с этим исследователем вполне можно согласиться. Древности Колочина типологически связываются на этой же территории также с материалами позднего этапа зарубиенской культуры. Публикуемые сосуды из Банцеровщины типологически связываются с керамикой зарубиенской культуры, а также со средневековыми древностями Полесья (например Хотомеля). Они совершенно не имеют аналогий в древностях культуры штрихованной керамики.

Анализируя археологические материалы второй половины I тыс. н.э. П. Н. Третьяков делает вывод, что славяне в раннем средневековье были представлены несколькими культурами, среди них одна житомирского типа²⁸. Остановившись на погребальном обряде в VI—VIII вв. рецензент пишет, что „новобыховский и нижнетопицкий” грунтовые могильники необходимо связывать с акатовским могильни-

²⁵ Э. А. Симонович, ук. соч.

²⁶ Е. А. Шмидт, Некоторые археологические памятники Смоленщины МИА, 108, стр. 56—67; П. Н. Третьяков и Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины, М.-Л., 1963, стр. 42—70.

²⁷ Э. А. Симонович, О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья, СА, 1966, № 3.

²⁸ П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне..., стр. 240 и далее.

²⁴ В. В. Седов, О юго-западной группе восточнославянских племён. „Историко-археологический сборник,” М., 1962, стр. 200.

кам, а не с памятниками типа Корчак. Об этих могильниках уже упоминалось. Их раскопки еще не закончены, материалы не введены в научный оборот, если не считать публикации одного сосуда из Нового Быхова²⁴. В. В. Седов не изучал все итоги раскопок указанных могильников, поэтому его заключение сделано без анализа материала. Керамика из этих могильников по своему типу ближе к керамике из Хотомеля, чем к Тушемле. Кроме того, она также типологически связывается с древностями позднего этапа зарубинецкой культуры.

Кроме того, В. В. Седов к могильникам акатовского типа причисляет погребения близ дер. Демьянки и пишет следующее: „Исследователь этих захоронений подчеркивает, что глиняны сосуды, найденные здесь идентичны тушемлянским” и делает ссылку на опубликованную работу Г. Ф. Соловьевой. Прочитаем и мы, что в действительности написано в данной работе: в кургане с сожжением № 14 „находились три сосуда”. Два горшка сохранились неполностью: „По своему типу они очень близки посуде из верхнего слоя городища Тушемля и из могильника близ Обидны” (Типологически они ближе не к Обидне, а к Новому Быхову и Нижней Тошнице, замечание автора) и далее: „Третий горшок-цельный, сделан из светло-коричневой глины, хорошо заглаженный, меньших размеров, напоминает по форме раннеславянскую керамику типа корчак²⁵. Из сказанного следует что В. В. Седов не верно передал вывод Г. Ф. Соловьевой о керамике из Демьянок. Г. Ф. Соловьева ведь четко пишет, что керамика имеет аналогии не только с тушемлянскими, но и дру-

гими памятниками, в том числе, типа Корчак.

Автор знакомился со всеми материалами из Демьянок с любезного разрешения Г. Ф. Соловьевой. В целом, лепная керамика из Демьянок типологически значительно ближе к средневековой керамике Южной Белоруссии (Хотомель) и Северной Украины, чем к Смоленщине. Однако, если керамика из Демьянок и имеет какие-то аналогии в Тушемле, это позволяет сделать вывод о связях и контактах племен Смоленщины и Гомельщины. В результате этого некоторые типы сосудов прояснили от одной культуры к другой.

Далее также о Демьянках. Рецензент критикует авторов статьи и отмечает, что они „ошибаются называя эти захоронения курганами”. Однако такое замечание не может быть принято. Во-первых, о курганах пишет автор раскопок Г. Ф. Соловьева. Во-вторых, автор этих раскопок специально на это обращал внимание и пришел к выводу, что в Демьянках не обнаружено грунтовых захоронений. И все другие рассуждения В. В. Седова о курганах в Демьянках, при сравнении с опубликованными данными Г. Ф. Соловьевой, не могут быть приняты.

Выводы Г. Ф. Соловьевой не вызывают принципиальных возражений. Курганы типа Демьянок в Белорусском Поднепровье с лепной керамикой известны в нескольких местах. Так, нами у Нижней Тошницы, в 1/2 км от бескурганного могильника, в лесу был выявлен курганный могильник. Раскопано три кургана (всего имеется более сотни). В одном из курганов найден венчик лепного сосуда по типу близкого к бескурганному захоронениям около Н. Тошницы. Три таких же кургана раскопаны в лесу между Н. Быховым и Адамешкой.

В 20-х годах курганы, содержащие лепные сосуды типологически близкие к Демьянкам, Н. Тошнице, Н.

²⁴ И. В. Кухаренко, Могильники полей погребений в Верхнем Приднепровье. КСИИМК, вып. 53, стр. 84, рис. 37, 16.

²⁵ Г. Ф. Соловьева, Славянские курганы близ с. Демьянки. СА, 1967, № 1, стр. 189.

Быхову и др., были раскопаны И. А. Сербовым около дер. Добужа Быховского района. Фотографии четырех таких сосудов опубликованы в одной из белорусских газет³¹. Курганы с сожжением и лепной керамикой в них выявлены также в Туровщине (Самурадцы, Гомельской обл., раскопки автора в 1964 г.).

Таким образом, в Белорусском Поднепровье в третьей четверти I тыс. были распространены грунтовые могильники и курганы с сожжением. Такой дуализм был характерен как для Гомельского и Могилевского течения Полесья, а также и для бассейна Днепра.

Рецензент касается также вопросов топонимики и гидронимики. Специалисты в этой области науки пишут, что бассейн Припяти был занят славянами в очень отдаленное время (гидронимика и топонимика не отвечает на вопросы хронологии). В частности В. А. Жучкевич пишет: „Есть отдельные случаи, когда балтийское происхождение приписывается гидронимам, происходящим от названия славянских поселений, трансформированным за время длительного употребления. Некоторые гидронимы с одинаковым успехом могут быть объяснены и с позиций балтийских, и с позиций славянских языков, тем более, что многие слова являются общими для тех и других. В действительности же на территории Белоруссии очевидные балтийские гидронимы встречаются только к северо-западу от Ляввии Пружань—Слуцк—Рогачев—Костюковичи”³². Интересно заметить, что указанная здесь линия городов является приблизительно и границей культуры штрихованной керамики с культурами Южной Белоруссии железного века (милоградской, двумя этапами зарубинецкой). Можно также еще привести

вывод А. Кочубинского³³, который в 1897 г. писал, что „...территория доисторической Литвы границами своими имела бы с юга-северный бассейн Припяти...” (подчеркиваю не реку Припять!, Л. П.).

Итак, чтобы подвести некоторые итоги ответа на рецензию В. В. Седова здесь же можно привести его слова из докторской диссертации, которые вполне подходят к территории Белорусского Поднепровья. В. В. Седов пишет: „Непременным условием для всякого вывода о единстве этноса должна быть генетическая преемственность при смене одной археологической культуры другой. Если такая преемственность отсутствует, то неизбежен вывод о смене одного этноса другим или наслоении одной этно-языковой единицы на другую”³⁴. Итак, для Белорусского Поднепровья довольно отчетливо прослеживается генетическая преемственность на протяжении всего железного века и вплоть до эпохи раннефеодального времени. В Центральной и Северной Белоруссии такой преемственности нет и на эту территорию происходит постепенное наслоение культур из Южной Белоруссии. На основании этих данных есть больше оснований связывать все культуры железного века Белорусского Поднепровья со славянами, чем с балтами. Проникновение по Днепру и Березине культур можно связывать с постепенным распространением славян на балтийскую территорию (культуру штрихованной керамики и днепровскую культуру). Интересно привести здесь вывод А. А. Погодина по вопросу о расселении славян из Южной Белоруссии в северном направлении. Эти племена не могли распространяться на восток и северо-восток к Волхову иначе, как по Днепру „...где следы славянской колонизации восходит, пови-

³¹ Археологічныя раскопкі ў Магілёўшчыне, газ. „ЗВЯЗДА”, Менск, 1928, № 20.

³² В. А. Жучкевич, Топонимика, Минск, 1965, стр. 144.

³³ А. Кочубинский, Территория доисторической Литвы, ЖМНП, СССР, 1897, стр. 60—64.

³⁴ В. В. Седов, там же, рукопись, стр. 5.

димому, к очень далеким временам. И здесь географическая номенклатура связывает русских колонизаторов Новгородской области с исконными обитателями Полесья: Волховы болота Мозырского уезда, Волхов (приток между глухой Ланью и Припятью) слишком напоминают наш знаменитый Волхов..."²⁵. Исходя из сказанного можно сделать предположение, что памятники Банцеровщина, Дедиловичи и др. третьей четверти I тыс. н.э. вполне могут иметь некоторые балтийские черты, поскольку они возникли на балтийской территории. Их изучение позволит ответить на вопрос о славяно-балтийских связях и контактах в середине и второй половине I тыс. н.э. В заключение благодарю за рецензию В. В. Седова, поскольку появилась возможность несколько шире осветить некоторые из вопросов, которые затрагивались в опубликованном докладе.

Л. Д. Поболь
Минск

Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля*, (Очерки истории северной Белоруссии в IX—XIII вв.), Издательство „Наука“ Москва 1966, 292 страницы и 73 рисунка.

На протяжении многих лет Л. В. Алексеев занимается изучением археологии и истории Полоцкой земли — одного из крупных раннефеодалных княжеств древней Руси, располагавшегося на территории современной северной Белоруссии. Результаты его изысканий изложены в рецензируемом историко-археологическом издании.

История Полоцкой земли уже давно привлекала внимание. Одними из первых, кто ею занимались, были польские хронисты XV—XVI вв. (Мадцей Стрыйковский и другие). Об этом во введении говорит автор, где он де-

лает сжатый и довольно полный обзор работ по освещаемым вопросам. Он называет важнейшие письменные источники, отмечает большой вклад белорусских археологов в изучении археологических памятников рассматриваемой территории.

Здесь же, во введении Л. В. Алексеев кратко излагает основные итоги и достижения современной научной мысли по вопросу этнической истории северной Белоруссии в дославянский период. Сейчас общепризнано, что в северной и центральной Белоруссии до V века н.э. обитатели балтийские племена (культура штрихованной керамики и днепро-двинская культура, для которой Л. В. Алексеев употребляет название „западнодвинская“).

Первая глава начинается с рассмотрения вопроса о появлении славянских племен в северной Белоруссии и характере их проникновения на эту территорию и соседнюю Смоленщину. Проблема эта очень сложная и ее изучение начато недавно. Остается не совсем ясно были ли носители культуры типа верхнего слоя Банцеровщины (VI—VIII вв.) балтами, или это население испытало влияние славян. Возможно, это была своего рода буферная культура.

Л. В. Алексеев по традиции связывает со славянами-кривичами так называемые длинные курганы (VII—IX вв.) Смоленщины и Полотчины в тот период, когда они ассимилировали аборигенное балтийское население. Этот весьма интересный и важный вопрос автор излагает очень кратко.

Больше внимания уделяет он крупным курганам с трупосожжением — археологическим памятникам Полоцкой земли конца I—начала II тысячелетия н.э., среди которых есть три разновидности: курганы с остатками кремации на горизонте, в насыпи и в яме. В книге правильно отмечено, что одна из хорошо исследованных курганных групп Рудня возле Полоцка

* А. А. Погodin, Из истории славянских передвижений, СПб., 1901, стр. 94.

должна быть датирована не VIII—IX веками, а IX—X. То же самое относится к курганный группе Старое Село под Витебском. В итоге получается, что мы пока не знаем как выглядели древности полоцких кривичей в VIII веке.

Рассмотрев соответствующие материалы, автор вслед за В. В. Седовым, считает, что кривичи рассеялись из Псковщины на Полотчину и Смоленщину (стр. 34) и в районе бассейнов рек Ушачи и Березины сложилось ядро полоцкой ветви кривичей, которые в летописях больше известны под названием „полотчане“. В книге приводится карта расселения славянских племен в Белоруссии в конце первого — начале второго тыс. н.э. (стр. 51). Между прочим, вся территория современной Гродненской области, согласно этой карты, была заселена ятвягами, для чего достаточно доказательств пока нет.

Основная часть книги (2—6 главы) посвящена археологии и древней истории Полоцкого княжества: его хозяйственной жизни, городам, материальной и духовной культуре, политической истории. Полоцкое княжество характеризуется как крупнейшее на Руси государственное феодальное образование.

Л. В. Алексеев рассматривает природные условия этого края и затем высказывает мнение о характере его заселенности в древности (плотность населения и т. д.). Важным источником ему послужило картографирование археологических памятников (около 3 тыс.). Представляется правомерным сделанный вывод, что территория Полоцкой земли в древности представляла конгломерат нескольких густозаселенных массивов, разделенных между собой большой территорией леса.

Опираясь на эти и другие данные, автор рецензируемой книги предпринял любопытную попытку реконструировать территорию удельных княжеств Полоцкой земли (Полоцкое, Минское,

Друцкое, Витебское, Изяславо-Логойске и Лукомльское). Эти шесть первоначальных уделов-волостей, по его мнению, соответствовали шести сыновьям знаменитого князя Всеслава Полоцкого (1044—1101 гг.), между которыми после его смерти они были поделены. С некоторой долей вероятности можно считать, что это так и было. Но надо оговориться, что ни Лукомль, ни Лукомльское удельное княжество древнерусским летописям в XII веке не известны. В Ипатьевской летописи под 1180 годом, на которую ссылается Алексеев (стр. 76), речь идет не о Лукомле полоцком, а о Лукомльском городе на реке Суле. Зато из этой летописи определенно следует, что в Полоцкой земле в 1159 году существовало Стрежевское удельное княжество, о котором автор в данном случае предпочел умолчать.

Определив с большой долей условности удельно-княжества, Л. В. Алексеев сделал другую заслуживающую внимания попытку: уточнить общую границу всей Полоцкой земли. Здесь он использовал, наряду с летописными, топонимические данные (наименования „Рубеж“ и „Межа“). Подобные названия населенных пунктов, конечно, отражают пределы какой-то территории в какие-то, быть может, древнерусские времена. Если это действительно так, то они могут соответствовать в одинаковой мере как границам отдельных удельных княжеств, так и границе всей полоцкой земли. Разобраться, где здесь истина — весьма трудно. Однако поскольку в основном расположение этих топонимов не противоречит тем границам, которые можно себе представить на основании летописных данных, то их следует учитывать как вспомогательный материал.

Реконструируя древние пути сообщения и торговли, автор в некоторых случаях слишком увлекается. Так он считает, что арабские дирхемы полоцканами „покупались в Киеве и вози-

лись по Днепру на север" (!) (стр. 86).

Много внимания уделено в книге городам. По существу им посвящена большая ее половина. Автор высказал интересные догадки и предположения по топографии некоторых городов. Он обратил внимание на сообщение польских авторов конца прошлого века М. Вагльинского и Т. Липинского о существовании в Минске, помимо Верхнего замка (Замчища), еще и Нижнего замка и высказал вполне вероятное предположение о его месте нахождения на территории современного города. Пользуясь документами XVI—XVII вв., он определил, где находились курганные могильники древнего Витебска.

Наряду с этим в разработке исторической топографии важнейших городов Полоцкой земли Л. В. Алексеев допустил существенные ошибки. Без всяких на то оснований он на карте-реконструкции древнего Полоцка показал большое селище VII—IX вв. вокруг Полоцкого городища и ошибочно отрицает наличие посада древнерусского времени в Заполотье. Следует считать установленным фактом, что посад древнего Полоцка размещался по меньшей мере в трех местах и в этом, вероятно, отражено деление города на отдельные районы — „концы“, как их называли в древности.

Не может быть принята без существенных поправок предлагаемая Л. В. Алексеевым реконструкция территории древнего Минска, хотя она является шагом вперед в изучении топографии этого города. Автор не учел сведений о реке Немиге из одного польского издания („Słownik geograficzny“, т. VII, 1886, стр. 89—90), в котором сказано о двух ее рукавах при впадении в Свислочь из чего следует, что крепость „Замчище“ была окружена со всех сторон водой. Есть серьезные основания полагать, что в древности посад размещался не только южнее Замчища, как считает автор, но и севернее его, на правом берегу Свислочи,

где он показывает большое болото. Явление заболачивания местности с древним культурным слоем довольно распространено в лесной полосе Восточной Европы. Л. В. Алексеев положительно относится к гипотезе о зарождении Минска на Строчицком городище в 12 км от современного города на реке Менке (стр. 147—148). Ему следовало бы сказать о происхождении названия города. Оно образовано не от слова „менять“, как об этом писали часто до сих пор, а от древнейшего гидронима типа Мень, Мена (славянское преобразование Менка) и относится к так называемой типовой модели с суффиксом „ск“ — „дк“. Аналогии этому явлению: река Полота — Полоцк, Витьба — Витебск, Друцк — Друцк и т.д. В этой связи интересно отметить, что польский город Минск Мазовецкий находится вблизи реки Менья, от которой, по-видимому, происходит его название.

Неправильной является реконструкция центральной части древнего Витебска (стр. 168). На месте расположения древнейшего городища показан ров, очертания которого точно соответствуют конфигурам городища.

В своей работе Л. В. Алексеев привлек большую литературу, выпущенную вплоть до начала 1966 года. Тем не менее он не учел некоторых очень важных работ для его темы, что привело его к неправильным выводам. По утверждению автора, Друцк возник в XI веке (стр. 151). Между тем покойный академик М. Н. Тихоморов, исследовав вкладную друцкого князя Василия Михайловича в Друцком евангелии, доказал, что „Друцк существовал уже в X веке“, а в 1001 году, т.е. через 13 лет после принятия христианства, в нем была построена соборная Богородицкая церковь одна из древнейших на Руси¹. Этот факт следует учиты-

¹ М. Н. Тихомиров, Послание белорусского Пимена, „Неделя“, 1965, № 36, стр. 9—10.

вать автору, который ведет многолетние раскопки в Друцке и неоднократно обнаруживал множество декоративных керамических плиток.

По аналогии с Друцком Л. В. Алексеев заключил, что Витебск возник в начале XI века, правда с оговоркой „по-видимому“ (стр. 161). Однако белорусский археолог А. Н. Лявданский в 1930 г. и М. Н. Тихомиров в 1956 г. говорили о возникновении Витебска в IX столетии. Это было подтверждено при археологических раскопках Института истории Академии наук Белорусской ССР за три года до выхода в свет книги Л. В. Алексеева. Вскоре было установлено, что на левом притоке Западной Двины речке Лукомке в IX веке существовал населенный пункт кривичей Лукомль. Можно полагать, что Полоцк, Витебск, Лукомль возникли примерно в одно время в качестве опорных пунктов славянской колонизации в белорусском Подвинье и затем стали городами. Подобным образом в X веке возникают Заславль, Друцк, по-видимому, Минск, Логойск, Брацлав. О Лукомле, Заславе, Борисове, Логойске, Копыси и других городах в книге говорится непропорционально мало. Так, о Лукомле текст составляет всего-навсего 11 строк, а о Копыси и того менее.

В книге есть немало удачных мест, посвященных описанию материальной и духовной культуры населения Полоцкой земли (архитектуре, прикладному искусству, верованиям и т.д.). Автор много занимался изучением креста Евфросиньи Полоцкой — общепризнанного шедевра древнерусского эмальерного искусства, который был изготовлен полоцким мастером Лазарем Богшей в 1161 году. Реликвия была похищена в годы немецкой оккупации из Могилёва. В книге воспроизведено фото креста в цвете.

Л. В. Алексеев считает доказанной остроумную гипотезу, высказанную в последние годы, о происхождении над-

писей на Борисовых камнях. Эта гипотеза состоит в том, что „огромные кресты и надписи, призывающие помощь Бога его рабу Борису, возникли весной 1128 г., в дни борисоглебских аграрных празднеств (2 мая), и призывали всевышнего дать урожай“ (стр. 231—232). Однако такому заключению противоречат наблюдения над первым Борисовым камнем, который сохранился до наших дней на своем месте в русле Западной Двины в 5 км ниже Полоцка. Во время весеннего паводка камень весь покрывается водой и начинает выступать над ее поверхностью обычно к началу июля месяца. Крест и надписи на камне никак не могли быть иссечены в мае месяце.

Значительное место уделено в книге вопросам политической истории (феодалы, войны, княжеские междоусобицы), но почти ничего не говорится о вечевом устройстве и форме государства в Полоцком княжестве.

Книга заканчивается кратким заключением, где автор подчеркивает, что Полоцкое княжество представляло собой самостоятельную политическую единицу древней Руси, обладало оригинальной культурой. В XIII веке Полоцкое княжество было первым, принявшим на себя удары немецких крестоносцев. Автор пришел к выводу, как и другой исследователь В. В. Седов, что „проблему происхождения белорусского народа нельзя рассматривать изолированно от взаимовлияния славянских племен и балтийских аборигенов“.

Л. В. Алексеев собрал и систематизировал значительный и разнообразный материал, использовал результаты раскопок других исследователей, ввел в научный оборот материалы из своих собственных раскопок. Успехи развития археологии Белоруссии сейчас настолько значительны, что пока книга вышла из печати стали известны многие новые факты, которые в ней не могли быть учтены. Книга Л. В. Алек-

сева один из важных этапов в создании будущих капитальных трудов по археологии и древней истории северной Белоруссии.

G. B. Штыков
Минск

V. Pisani, *Il paganesimo balto-slavo*, „Storia delle religioni”, red. G. Castellani S. J., Torino, tom II (1965), s. 307—357.

Wśród opublikowanych w ostatnich latach u nas i za granicą syntez wierzeń dawnych Słowian i Bałtów na szczególne zainteresowanie zasługuje kilkuarkuszowa praca prof. Vittore Pisaniego wydana bardzo starannie w efektownej szacie graficznej i zawierająca sumienną prezentację źródeł. Walorem tej ciekawej pracy jest krytycyzm wywodów i inwencja oryginalnych pomysłów autora rozwijanych na solidnej bazie etymologicznej. Mimo zwięzłości pracy uderza bogactwo zawartej w niej treści. Przejrzystość starannie uporządkowanego materiału ułatwia korzystanie z tej pracy zaopatrzonej na końcu w dość obszerny wykaz bibliograficzny. Uderzył mnie w nim brak fundamentalnej pracy W. Mannharta, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga 1936. Korzystne wrażenie robi wyodrębnienie poszczególnych zagadnień w osobne rozdziały-ustępy, poświęcone nie tylko bóstwom i w ogóle istotom nadprzyrodzonym uszeregowanym w hierarchie, ale i miejscom kultu, rytuałowi i obrzędowości, składanym ofiarom, funkcjonariuszom obsługującym kult, wieszczbiarstwu.

Kilka drobiazgów należałoby skorygować. Na s. 819, 821 i 851 chochlik drukarski zniekształcił w podpisie pod ilustracjami, przedstawiającymi „baby” kamienne, nazwę Nieborowa, gdzie znajdują się te monumenty. Na s. 829 należy sprostować podpis pod rysunkiem wyobrażającym tzw. „Światowida” zbruczańskiego, który nie pochodzi z Husiatyna koło Krakowa, jak pisze autor, lecz

został wyłowiony z rzeki Zbrucza dopływem Dniestru na terenie wsi Liczkowce w dawnym powiecie husiatyńskim w odległości ok. 500 km od Krakowa w linii powietrznej. Przy tym należy nadmienić, że skrupulatne badania zabytku, o którym autor sądzi, iż jest prawdopodobnie falsyfikatem, obroniły jego autentyczność (por. Doc. G. Leńczyk, *Światowit zbruczański*, „Materiały Archeologiczne” V(1964), s. 5—59 oraz tenże, „A jednak autentyczny i słowiański, „Z otchłani wieków” XXXI(1965), s. 9—17, ryc. 1—5). Poprawki wymaga też w podpisie pod ilustracją na s. 852 pisownia miejsca znalezienia drewnianej rzeźby figuralnej z Behren-Lübchin.

W tej dwuczłonowej rozprawie Pisani najpierw zajmuje się panteonem słowiańskim. Peruna i Swarożycza-Dadźboga uważa za najwyższe bóstwa pansłowiańskie, którym w pierwszej kolejności poświęca wiele uwagi.

Pouczające są zestawienia etymologiczne autora pozwalające uważnemu czytelnikowi wyciągnąć własne, samodzielne wnioski. Dotyczy to m.in. najwyższego bóstwa plemion indoeuropejskich, boga ojca (*Deus pater*), którym w religii indyjskiej jest Dyausz pitar, w greckiej Ζεύς πατήρ, a w rzymskiej Jupiter (*Dieuspiter*). To naczelne bóstwo plemienne odzwierciedla stosunki patriarchalne (*pater*) w łonie rozpadającej się wspólnoty pierwotnej. Wzbogacone językoznawczymi rozważaniami wywody autora pozwalają na ustalenia o doniosłych konsekwencjach badawczych. Znany pod różnymi postaciami epitet Zeusa wywodzący się od poświęconego mu dębu (s. 811) stał się, według ciekawej koncepcji autora, w drodze osobliwej hipostazy trackim Bachusem (Βαχχος od bhagos dąb). Inna forma tego samego epitetu, oznaczającego związek bóstwa z dębem, a mianowicie perqus (łaciński quercus), stała się nazwą tego bóstwa u Germanów (F'orgyn), Bałtów (Perkunus) i Słowian (Perun). U tych ostatnich fonetyczna zbieżność nazwy bóstwa dę-

bowego (Nestorowego Peruna) z polskim piorunem, grzmotem piorącym, czyli uderzającym (por. praczkę piorącą drewnianą kijanką) i ukraińskim perunem = błyskawicą, uwypukliła atrybut tego gromowładnego boga, którego wspomina już w VI wieku Prokop z Cezarei nie wymieniając jednak jego nazwy. Pisani przypominają zresztą w tym kontekście, iż dąb wyobrażał Zeusa również u Celtów (s. 818) uwypuklając tym samym indoeuropejską genezę tego patriarchalnego bóstwa o dębowym atrybucie. Wskazuje też w przekonujący sposób na proveniencję słowiańskiej nazwy Peruna w prostej linii z indoeuropejskiej nazwy dębu konfrontując z Perunem jego odpowiednik albańsko-iliryjski (Peren-di = Perkunos Dieus) i indyjski (Parianyas) i kładąc w ten sposób kres jałowym spekulacjom próbującym z wątpliwym skutkiem wyjaśnić rzekomą przeciwstawność mających się wykluczać nomenklatur Perun i Perkyn.

Wymowne jest zestawienie X-wiecznej, odnoszącej się do Słowian wschodnich żeglujących Dnieprem ku Morzu Czarnemu informacji Konstantyna Porfirogenety (De administrando imperio, rozdział 0) o kulcie dębu z analogiczną wzmianką Herborda (księga II, rozdział 32) o podobnym kulcie dębu w Szczecinie, z czego wynika jasno, że kult ten krzewił się zarówno u Słowian wschodnich, jak i zachodnich. W tym kontekście lekcja zniekształconego przekazu Proue w jedynej do przyjęcia formie Prone staje się oczywista, skoro Helmold (księga I, rozdział 84) wspomina równocześnie święte dęby poświęcone właśnie temu stargardzkiemu, holsztyńskiemu bóstwu w opasanym płótem świętym kręgu. Tak oto sama struktura głęboko przemyślana omawianej pracy przez umiejętne zestawienie odpowiednich przekazów i staranny dobór faktów umożliwia uważnemu czytelnikowi samodzielne ustosunkowanie się do niektórych spornych kwestii.

Rugijski Porenutius — Pioruniec to wcale nie mały Piorun, jak to sobie wyobraża autor (s. 818) (zwałby się bowiem Piorunkiem), lecz po prostu oboczna forma równoległa do Pioruna, naczelne bóstwo plemienne, jak na to wskazuje jego pięciotwarzowe wyobrażenie.

Omawiając znane wpływy irańskie na Słowiańszczyznę w dziedzinie wierzeń autor (s. 812 i 813), zgodnie z panującym w nauce poglądem, przypisuje Scytom w wieku VIII i VII przed n.e. wzgl. Sarmatom w 2 poł. III wieku przed n.e. rolę propagatorów, czy pośredników w przeniesieniu idei i terminologii w tym zakresie. Jest jednak nieprawdopodobne, by zaratusztrański system dualistyczny dobra i zła w VI wieku przed n.e., poświadczony przez XII-wieczną relację Helmolda o czarnym bogu przeciwstawionym istocie najwyższej, wraz z irańskimi słowami: bóg (które zastąpiło i przeciwstawiło się dawniejszemu dziwowi z indoeuropejskiego deiuos o pejoratywnym odtąd zabarwieniu), święty i, jak wszystko na to wskazuje, z zapożyczonym właśnie wtedy z języka kaukaskiego wyrazem człowiek (cefuxu) mógł dotrzeć do Słowian za pośrednictwem Scytów już w wieku VIII—VII przed n.e. Ponieważ wśród tych pożyczek językowych figuruje także wywodzące się ze staroperskiego słowo „pisać” określające czynność typową dopiero dla cywilizacji, zapożyczeń tych nie przypisywałbym nie tylko Scytom, ale również nie Sarmatom, lecz dopiero państwu Sasanidów, które w V wieku podlegało częstym najazdom plemion koczowniczych od strony zarówno Kaukazu, jak i Azji Środkowej. Dopiero bowiem wtedy Słowiańszczyzna stanęła u progu cywilizacji i dopiero wtedy stała się podatna na przyjęcie określenia czynności specyficznej dla tego szczebla rozwoju.

W przekonujący sposób autor podważył domysł XII-wiecznego kronikarza o rzekomym istnieniu obok czczonego u Słowian wschodnich i zachodnich boga

ognia i słońca, Swarożyca-Dadźboga, fikcyjnego ojca tego bóstwa, Swaroga (s. 819 i 820). Szczegółowa etymologia nazwy Dadźbóg, wyprowadzonej od rdzenia deg = palić występującego też w językach bałtyjskich (pruskie dagis = lato), pozwala autorowi określić jego charakter jako bóstwa żaru, lata, i utożsamie z nim meklemburskiego Podaga (l. przypadek: Podag) wymienionego przez Helmoda (księga I, rozdział 84), wywodzącego się z identycznego rdzenia deg.

Autor daje nową, zasługującą na uwagę wykładnię nazwy Swarożyca (s. 820). Zestawiając początkowy człon wyrazu: swa z litewskim šuo = pies, w drugim członie widzi przymiotnik rogaty (rożyci od prasłowiańskiej formy rogitiol). W związku z tym pełne głębokiej wymowy jest ostatnie odkrycie drewnianej, niewątpliwie kultowej figurki pieska w późnorzymskim osiedlu w miejscowości Otałażka, pow. Grójec. Przyznam się jednak, że ten rogaty pies nie bardzo mi odpowiada swą irracjonalną fantastyką. Widziałbym tu związek nie tyle z rogiem, ile raczej z reżem-żytem (niemieckie Roggen, litewskie rugis), co poddaje pod ocenę kompetentnych językoznawców. Tym bardziej, że słusznym zdaniem Pisaniego, ów pies w nazwie Swarożyca kojarzy się z identyczną nazwą gwiazdy zapowiadającej upał letni u Greków, owe dies canicularēs (od wyrazu canis = pies) u Rzymian, kiedy dojrzewają plony (por. w związku z tym inne słowiańskie bóstwo plonu, urodzaju o nazwie Rgieł wywodzącej się z dawnej nazwy żyta: reż).

Z kolei autor omawia naczelną bóstwa lokalnych panteonów. Trudno zgodzić się z jego poglądem, wyrażonym przy okazji omawiania bóstwa szczecińskiego, Trygława, jakoby policefalizm bóstw słowiańskich miał na celu uzewnętrznienie potęgi i wszechmocy tych wszytkowidzących istot nadprzyrodzonych, podobnie jak zwyczaj wyposażania posągów indyjskich w cztery, lub więcej ramion (s. 822). Dziś już zjawisko wielogłowości

bóstw uchodzi za rezultat scalania całego panteonu indywidualnych bóstw, za odzwierciedlenie w sferze ideologii konkretnego procesu zespalania się pojedynczych plemion oddających cześć poszczególnym bogom w jeden organizm polityczny: państwo nadplemienne.

Prof. Vittore Pisani należy do nielicznych językoznawców i religioznawców, którzy nie tylko dostrzegają w dawnej religii Słowian jej powiązania z nurtem prastarych wierzeń indoeuropejskich i z śródziemnomorskim synkretyzmem religijnym, ale również potrafią to udowodnić operując po mistrzowsku analizą etymologiczną.

Z uznaniem trzeba się odnieść do trafnych wywodów autora na temat czczonoego w zachodniosłowiańskim Wołogoszczu Jarowita, którego utożsamia słusznie ze wschodniosłowiańskim Jaryłą widząc w tej drugiej formie diminutivum poprzedniej. Prof. Pisani nie daje się zwieść pojawiającym się później u zachodnich Słowian nadbałtyckich w związku z naporem niemieckim cechom militarnym charakteryzującym również i to bóstwo dostrzegając w nim bezbłędnie pierwotny atrybut boga słońca: wielką tarczę złotą (Herbord III, 6 i Ebbo III, 8), a w rdzeniu jego nazwy godne słońca epitety, jak olśniewający, pałacy, czy wiosenny. Warto tu w związku z tym wymienić również polskie słowo jarzyć się. Autor podkreśla, że kult tego wiosennego, słonecznego bóstwa wegetacji i na nowo rodzącego się roku był do niedawna żywy na Białorusi i na Ukrainie, gdzie obrzędy ludowe operując specjalną kukłą przyjmującą postać młodzieńca lub dziewczyny celebrowały rytuał śmierci i zmartwychwstania boga analogiczny do kultu Adonisa (s. 824). Wydaje mi się, że mielibyśmy tutaj ślad oddziaływań starych kultów rolniczych Bliskiego Wschodu penetrujących z Azji Przedniej poprzez barierę Kaukazu obszary na północ od Morza Czarnego zamieszkałe przez Słowian. Posłużenia się drogą przez Kaukaz mogłaby

dowodzić wspomniana już kaukaska pożyczka wyrazu człowiek.

Interesujące uwagi poświęca autor Welesowi (str. 824 i 825), bóstwu zwierząt i przysięgi, a zarazem chthonicznemu bogu świata podziemnego konfrontując go trafnie z Panem i przypisując mu indoeuropejskie pochodzenie. Kronika Nestora wyraźnie określa Welesa — Wołosa mianem boga zwierząt, w czym autor dopatruje się wyrazu dawnej tradycji. Toteż trafny jest jego krytycyzm pod adresem prof. A. Brücknera, któremu wypomina skrajną przesadę w imputowaniu św. Błażewi, jako patronowi bydka, faktu użyczenia Welesowi o podobnym imieniu zwierzęcego atrybutu. Pełen wymowy jest wreszcie wywód etymologiczny wyprowadzający z tkwiącego w imieniu bóstwa rdzenia vels starobułgarskie słowa: vluchvu i vlušiba oznaczające wieszczbiarza — wróżbitę i praktyki czarodziejские, guślarskie, którym się on oddaje.

Wśród źródeł dotyczących postaci Welesa autor wymienia (str. 824—826) „Słowo o wyprawie Igora”, o kłęsce księcia Nowogrodu Siewierskiego Igora Światosławicza w walce z Połowcami w roku 1185. Jeśli Słowo nie ma być w ogóle pominięte, to wymaga przynajmniej komentarza. Dotąd bowiem toczy się wśród uczonych namiętna, nie rozstrzygnięta jeszcze dyskusja na temat autentyczności tego rzekomo staroruskiego poematu z XII wieku opublikowanego dopiero w roku 1800, którego oryginał miał zginąć w pożarze Moskwy w roku 1812. Zdaniem pewnych autorytetów, jak np. francuski sławista André Mazon (1938), poemat ten ma być po prostu XVIII-wiecznym falsyfikatem, podobnie jak Pieśń Osjana Macphersona i wiele innych analogicznych wytworów wczesnego romantyzmu. Z tezą tą polemizują niektórzy uczeni amerykańscy (1948) i radzieccy (1946, 1962 i 1967), choć inni uczeni radzieccy z nią się solidaryzują wskazując nawet, jak to czyni A. A. Zimin (1963 i 1967), na postać pierwszego właściciela rękopisu Słowa,

mnicha Iwana Bykowskiego, jako na domniemanego autora poematu napisanego rzekomo ok. roku 1791, czy na osobę znalazcy utworu w którymś z klasztorów w roku 1795, amatora starożytności, hrabięgo A. I. Musin-Puszkina. Według Mazona autorem miałby być współczesny Katarzynie II N. N. Bantysz-Kamiński. Na gruncie polskim już poeta Cyprian Godebski, poległy w roku 1809 w bitwie pod Raszynem kwestionował autentyczność Słowa, którą współcześnie (1964) podważa m.in. również historyk prof. J. Taźbir. Wreszcie za autentycznością Słowa wypowiedział się u nas Marian Jakóbiec (1950) i Jarosław Iwaszkiewicz (1967), choć w dość dwuznaczny sposób. Jakóbiec przypomniał kapitalny argument orientalisty radzieckiego S. J. Małowa odnośnie do połowieckich wyrazów użytych w „Słowie” w archaicznej wersji niemożliwej do zrekonstruowania w XVIII wieku przy ówczesnym stanie europejskiej orientalistyki. Rzeczowy ten argument ma dostateczną siłę, by przeważyć szalę dyskusji.

Ta zbyt długa dygresja wydaje mi się być usprawiedliwiona, gdyż dotyczy autentyczności jednego z pierwszorzędných źródeł do badania dawnych wierzeń słowiańskich, wymieniającego oprócz Welesa także Daźz-boga, Strzyboga i Chorsa.

Wymieniając boginię Mokosz (s. 827) przytacza autor interesujący wywód etymologiczny, który dowodzi rodzimego, słowiańskiego charakteru tego bóstwa żeńskiego przekreślając tym samym fantazjowanie niektórych badaczy na temat jego fińskiego pochodzenia. O wielkiej wnikliwości autora i trafności jego analizy etymologicznej świadczy nieomyślnie wyczucie struktury nazwy bogini złożonej z dwóch elementów: rdzenia mot (motać, motek) uzasadniającego w pełni przypisywaną tej bogini przedzenia funkcję i atrybuty oraz sufiksu kosz podobnie jak w wyrazie roskoś = obfitość (rost = rosnąć + sufiks koś). Wywody autora wydają się trafniejsze od poglądu prof. J. Widajewicza odrywającej-

go niekompletny sufiks *osz* i zestawiającego go z końcówkami wyrazów Junosza, Lubosza.

Walorem pracy jest też to, że autor sięga do mało znanych, choć bardzo wymownych źródeł, które w nowym świetle ukazują wierzenia słowiańskie i sprawę ich długiej żywotności. Pisząc o Pereplucie (str. 827), bóstwie pijaństwa i tańca, jak to wynika z przekazów źródłowych i analizy etymologicznej. (plutat kręcić się w kółko) przytacza pochodzący z roku 1649 carski zakaz wzywania imienia tego bożka w noc Bożego Narodzenia, a więc w czas narodzin słońca, co wskazywałoby na związek czci tego słowiańskiego Bachusa z prastarymi, indoeuropejskimi kultami rolniczymi, których święta obchodzono właśnie w grudniu (Dionizja i Saturnalia).

Chorsa wywodzi ze wschodu (u Wogulów Kwores jest bóstwem nieba) jako boga słońca kojarząc rdzeń jego nazwy z irańskim *hvareš* = lśniący i *hvare* = słońce w Aweście (str. 826). Wydaje się jednak, że z dwóch błyszczących ciał niebieskich będzie chodziło tu nie tyle o słońce, ile raczej o księżyc, ciało niebieskie malejące, nikszące (staropolskie *charsnać* = nędznieć, chudnąć; czeskie *kršati* = nędznieć, krsek = karzeł; serbskie imię Chrs), jak to wynika z sugestywnych wywodów Józefa Widajewicza. Chors miałby więc ewentualnie charakter raczej lunarny będąc rodzimym, słowiańskim bóstwem księżyca.

Przy próbie objaśnienia zagadkowego imienia Strzyboga (str. 826) zaprowadziła autora zbyt daleko fantazja, kiedy usiłował — zastrzegając się wprawdzie, że tworzy tylko czystą hipotezę — dopatrzeć się w nim przez przyrównanie naciągniętej chyba etymologii bóstwa mrozu. Nie można mu przy tym odmówić pomysłowości, kiedy wykorzystuje konsekwencje tej etymologii widząc we wnukach Strzyboga ze Słowa o wyprawie Igora ludzi północy, a więc Skandynawów przeciwstawionych Słowianom nazwanym tam wnukami Dadźboga. Wielu uczonych w

oparciu o analizę tekstu „Słowa” widzi w Stribogu słowiańskiego Eola, bożka wiatrów, co jednak już dawno obalił Al. Brückner. Prof. J. Widajewicz w oparciu o równanie: *strib* — radosne płasy, podskoki, utożsamia trafniej Strzyboga ze skaczącym demonem wiosennych piasów Panem widząc w nim personifikację beztroski i radości. Chyba, że w tym domniemanym bóstwie mrozu uznamy jednego ze zwykłych duszków opiekuńczych, od których roją się dziedziny Bałtów podających wszystkim, każdą rzecz i czynność pod protekcję wprawdzie nie bóstw, lecz ostatnich istot nadprzyrodzonych. W tym aspekcie można by się zgodzić nawet i na duszka mrozu.

Z pomniejszych bóstw wymieńmy za Pisanim (str. 828) Pizamara, w którym autor domyśla się boga mściciela (pizma znaczy nienawiść w języku ukraińskim i serbskim), Porewita — gwałtownika od bułgarskiego słowa *pora* — gwałtowność, połabską Siwą (Żywię) mającą się wywodzić z gockiego *heiwa* — rodzina jako żeński odpowiednik ruskiego *Sjema*. Wśród niższych rangą istot nadprzyrodzonych, demonów, *bereginie* zwie nimfami górskimi z uwagi na pokrewieństwo ich nazwy z indoeuropejskim określeniem góry (str. 829), *Roda* i rożanice konfrontuje z rzymskimi *Parkami* (od *pario*) i greckimi *Moirami* (s. 830).

Warto podkreślić, że rytuał pogrzebowy kremacji zmarłego w łodzi (str. 831) znany ze Skandynawii i poświadczony w odniesieniu do Słowian przez źródło arabskie *Ibn Fadlana*, uzyskał w ostatnich latach interesującą ilustrację w postaci znaleziska archeologicznego z okresu wpływów rzymskich z terenu Mazowsza Płockiego. Podobnie wspomniany przez *Kosmasa* zakaz *Brzetysława*, odnoszący się do sprawowanych na rozstajach dróg obrzędów ku czci zmarłych z zastosowaniem masek nakładanych na twarze i przedstawiających nieboszczyków, został uzupełniony przez cenne znalezisko podobnych masek wczesnośredniowiecznych pochodzących z *Opola*. Autor ko-

jarzy trafnie (str. 837) ten osobliwy rytuał z podobnym zwyczajem starożytnym stosowania masek w obrzędowości pogrzebowej. Nie wiem tylko, na jakiej podstawie wywodzi go ze wspólnego źródła indoeuropejskiego. Genealogię bowiem jego w kulturze starożytnego Rzymu można cofnąć zaledwie do epoki Etrusków, a więc do połowy ostatniego tysiąclecia przed n.e. W związku z odkryciem wspomnianych, XII-wiecznych masek w Opolu szczególnej wymowy nabiera wymieniona przez autora *Constitutio synodalis Unieiovensis* z roku 1326 potępiająca owe maskarady (ludus larvatorum) (str. 837).

Co się tyczy religii Baitów, bardzo cenna jest wzmianka autora (str. 842) na temat analogicznych do litewskiego, indyjskich i armeńskich mitów solarnych. Pozwala ona bowiem w miarę o twierdzy na niebie z kamienia, w której uwieczniono słońce, widzieć praindoeuropejskie źródło, którego zasoby przejęły w dziedzictwie plemiona indoeuropeizujące nasz kontynent.

Pruskiego bożka wegetacji i urodzaju Kurke kojarzy prof. Pisani trafnie z polskim kurkiem — kogutkiem, znanym z obrzędowości Mazowsza, Kujaw, Podlasia, co uzasadnia poniekąd przytoczony przezeń wyraz litewski kurka na określenie indyczki (str. 843). Przy czym jak najślusniej, unikając skrajności i przesady, nie wywodzi wcale tego bóstwa genetycznie z wierzeń polskich, lecz zwraca uwagę na bogactwo w toponymii pruskiej nazw miejscowości z występującym w nich właśnie jego imieniem.

Żmudzkie, litewskie bóstwo dusz zmarłych, Velionisa, wymienionego w końcu XVI wieku przez Jana Łasiczkiego, zestawia autor z łotewską matką dusz zmarłych, Wella mate. Ich pruskim odpowiednikiem miałby być jego zdaniem raczej Patollus konfrontowany ze staroindyjskim patala-piekło, a nie Pecols (litewskie pecla = piekło). To rozróżnienie (str. 846) wydaje mi się dość dowolne

i mało przekonujące, skoro w staropolszczyźnie właśnie plurale tantum piekła oznacza podziemne mieszkanie dusz zmarłych.

W zajączym bóstwie leśnym, Medejnie, wymienionym w katalogu bóstw księcia Mendoga, widzi (str. 847) męski odpowiednik litewskiej Żworuny, opiekunki zwierząt wyobrażanej pod postacią suki. Pruski Potrimpus wzywany w czasie praktyk wróżbiarskich słusznie wydaje się być bóstwem losu (trimpas), odpowiednikiem łotewskiej Łajmy.

Wnikliwie rozpatruje autor listę Łasiczkiego pomniejszych bóstw litewskich (str. 848), w których dopatrywałbym się raczej zwykłych duchów opiekuńczych. Jest ich takie mnóstwo, że wprost każda rzecz, czy jakiegokolwiek zjawisko ma swego nadprzyrodzonego stróża (np. Priparscis jest duchem opiekuńczym prosiąt, Merinis — jeziora; nawet narządy płciowe nie są pominięte). Prawdziwym curiosum jest Kriksthos, pogański duszek opiekujący się krzyżami na ementarzach chrześcijańskich ustawianych na mogiłach (s. 849).

Analogiczną listę (str. 850) zawdzięczamy Strykowskiemu. Dotyczy ona duszków łotewskich (np. Seimi dewos — duszek opiekuńczy rodziny, Kielu dziewos — podróży).

Zastanawiające jest podobieństwo osobliwego zainteresowania wilkiem (str. 850) w praktykach kultowych w porze zimowej na Łotwie (ofiary z kóz składane wilkom) i w starożytnym Rzymie (Lupercalia). Kojarzy się to z Herodotowym wilkołactwem Neurów. Podobnie wiele do myślenia daje sugestywne zestawienie (str. 851) litewskiego alkas (lasek) z łotewskim ełks (bożek) i gockim alhs (świątynia) postulujące — jak sądzę — ponowne przeanalizowanie jaćwieskiej nazwy plemiennej Polesian mieszkających ongiś w okolicach Ełku (por. Doc. J. Nalepa, Jaćwiegowie, Białystok 1964, str. 47—49). Analogiczne zjawisko polskich homonimów (stoip, słup — idol) służy autorowi dla celów porównaw-

czych, czym zdradza on znakomitą orientację w najsubtelniejszych detalach bałtosłowiańskiego religioznawstwa.

Autor referuje też sprawę hierarchicznego rozwarstwienia grupy kapłańskiej u Bałtów na poszczególne szczeble (str. 852) wymieniając oprócz wajdelotów — wieszczbiarzy i żiniotów — „mądrych” także wurskajtów, a więc starszyzną kapłańską, na której czele miał stać ów nadrowski Criwe, sprawujący władzę nie tylko nad plemionami pruskimi, ale również i litewskimi, a nawet nad łotewsko-ugrofińskimi Liwami. Wiadomo wszak ze źródeł, że osobistość ta wyposażona była również w niemałą władzę polityczną. Ważną informacją jest wre-

ście wzmianka oparta na kronice pruskiej Duisburga z roku 1679 o kremacji ofiar końskich i ludzkich i starsza notatka z roku 1296 zawarta w łotewskiej kronice Ditleba von Alnpeke o paleniu ofiar ludzkich.

Lektura pracy prof. Pisaniego jest pożytecznym bodźcem do owocnych, ponownych przemyśleń religioznawczych kwestii zdawałoby się ostatecznie już wyczerpanych i przeanalizowanych do końca, poglądów raz na zawsze ustalonych. Należy się przeto autorowi szczerą wdzięczność za tę sympatyczną podjętą intelektualną.

Włodzimierz Szafranski

HISTORIA

V. T. Pašuto, *Agrarnyj vopros v Rossii w osweščenii sovremennoj buržuaznoj istoriografii*. „Voprosy Istorii”. Moskwa 1964, nr 7, s. 88—105.

Znamienne jest, jak podkreśla Autor, że współczesna historiografia burżuazyjna w coraz większym stopniu zajmuje się tematyką społeczno-gospodarczą. Jednakże badania nad dziejami agrarnymi feudalnej Rosji pozostają zacofaną dziedziną burżuazyjnej historiografii. Część historyków zachodnich pisząc o dziejach gospodarczych Rosji, zajęta rozwijaniem idei europeizacji Rosji, czy też rosyjskiego imperializmu, nie liczy się ani z osiągnięciami historiografii radzieckiej, ani z prawdą historyczną. Szereg badaczy zachodnich zaczyna wszakże coraz uważniej śledzić za postępami radzieckiej nauki historycznej i twórczo z niej korzystać, np. R. Smith, który wysunął interesującą tezę, że zmiany ustroju społecznego nie wynikają bezpośrednio z rozwoju narzędzi pracy. Inní autorzy, np. G. Stökl, korzystając z prac historyków radzieckich usiłują pogodzić stare koncepcje nauki burżuazyjnej z niektórymi osiągnięciami historiografii radzieckiej, przez co oczywiście popadają

w eklektyzm. Stökl uznając słowiańskość państwa staroruskiego jednocześnie twierdzi, że jego twórcami byli normańscy Waregowie. W zakończeniu tego uczającego pod względem metodologicznym artykułu V. T. Pašuto stwierdza, iż w nauce burżuazyjnej pojawili się ludzie, którzy wyżej cenią erudycję od antykommunizmu, że trzeba rozwinąć twórczy dialog z nimi, aby im pomóc w poznaniu prawdy.

Jerzy Ochmański

Enn T a r w e l, *Polska polityka agrarna w południowej Estonii na przelomie XVI—XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXX(1963), z. 4, str. 823—849.

Autor artykułu omawia niektóre momenty agrarnej polityki polskich władz w południowej Estonii, to jest w 10 północnoinflanckich starostwach. Głównie poświęca przy tym uwagę zagadnieniu regulowaniu instytucji posiadania ziemi i polityki nadziewania lenn, ale nie traci z pola widzenia także polityki wobec chłopstwa. Główne linie polityki agrarnej władz polskich w Inflantach ujawniły się już w czasie tuż po zajęciu tego kraju przez Polskę. Król chcąc zy-

skąć poparcie wielkich tamtejszych feudałów w wojnie o Inflanty — prowadzonej przez Polskę, Rosję, Szwecję i Danię — potwierdził w tzw. przywilejach Zygmunta Augusta prawa i przywileje inflanckiej szlachty. Poprzednie posiadłości trzymane na prawie lennym w istocie w myśl tych przywilejów przekształciły się w majątki alodialne. Także i następnie rozdawane ziemie przechodziły we władanie szlachty na prawach alodium. Zasadniczy zwrot w tej polityce przyniosło panowanie Stefana Batorego. Po powtórnyim zajęciu Inflant król już nie liczył się z poprzednimi ustaleniami. Konieczność stworzenia silnej wojskowej i administracyjnej organizacji pociągała za sobą konieczność wyciskania z ziem państwowych jak największych sum pieniężnych. W tym celu odbierano — „redukowano” — ziemie królewszczyzn od dawnych posiadaczy w bezpośrednie władanie państwa (starostwa). Dochody z tych ziem były ciągle jeszcze jednak skromne i nie wystarczały na utrzymanie wojska. Zaczęto więc oddawać ziemie w lenna — z obowiązkiem niesienia powinności wojskowej. Lenna oddawane były dożywotnio, przede wszystkim szlachcie polskiej: król już nie szukał oparcia dla swej polityki w szlachcie miejscowej. Taka polityka prowadzona była także i za Zygmunta III. W końcu XVI w. jedna trzecia wszystkich ziem należała już do feudałów. Kiedy w czasie wojny szwedzko-polskiej na przełomie XVI—XVII w. szlachta inflancka poparła Szwedów, dało to asumpt do nowych ograniczeń w jej stanie posiadania. Lenna teraz oddaje się prawie wyłącznie szlachcie polskiej.

Przejęcie ziemi w ręce króla oznaczało dla chłopów — w pierwszej fazie — okres ulg. Dopiero w czasie panowania Stefana Batorego, w związku z przekształceniem Inflant w place d'armee (z koniecznością utrzymywania na miejscu dużej liczby wojska) spowodowało nawrót zwiększania powinności chłopskich.

M. Lech

P. G. Kozłowski, W. W. Čepko, *Inventari i chozjajstvennyje dokumenty magnackich władenii Belorussii XVI—XVIII v.v. i inventari pomeščičyżch imeni pervoj połoviny XIX v. kak istoričeskijskij istočnik*, „Jeżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1962”, Minsk 1964, str. 24—42.

Historycy radzieccy, przygotowujący w myśl wskazówek XX Zjazdu KPZR nowe batalie wielkiego frontu ideologicznego, wiele uwagi poświęcają sprawom źródeł — nowych i znanych już dawniej, zalegających archiwa i już wykorzystywanych — sprawom poznania tych źródeł, opanowania ich i wykorzystania¹. Próba właśnie dania rzetelnej wiedzy o jednym z rodzajów źródeł jest interesujący nas artykuł.

Po krytycznej ocenie dotychczasowej wiedzy o źródłach autorzy² określają przedmiot swych badań: ma nim być inwentarz feudalnych majątków świeckich, stanowiących prywatną, dziedziczną z pokolenia w pokolenie własność magnatów. Uzasadniają taki wybór tym, że majątki magnackie grały na Białorusi, w jej życiu gospodarczym, rolę główną oraz tym, że inwentarze tych majątków i inne materiały były mało dotychczas wykorzystywane. Poza polem widzenia autorów pozostają więc inwentarze i dokumenty gospodarce majątków kościelnych, królewszczyzn i majątków szlachty średniej. Myślę, że na ten stan rzeczy wpłynął jednak — poza swobodnym wyborem tematu przez autorów —

¹ K. I. Šabunia, V. K. Jacunskij: *Osnovnye zadaczi izučenija agrarnoj istorii vostočnoj Evropy epoki feodalizma i epoki kapitalizma v svete rešenija XXII sjezda KPSS*, „Jeżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1962”, Minsk 1964, str. 13—23. Patrz także „Rezolucija V Sessii Simpoziuma po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy”, tamże, str. 7—9.

² Część artykułu, traktującą o inwentarzach i dokumentach gospodarczych XVI—XVIII w., napisał P. G. Kozłowski, zaś część o inwentarzach XIX w. — W. W. Čepko.

także i stan zachowania w archiwach. Inwentarze majątków drobnej szlachty wyginęły w burzach dziejowych i ślad po nich przepadł; inwentarze majątków magnackich, lepiej konserwowane, stanowiące większe zespoły, znane w nauce, będące przedmiotem zainteresowania państw lub instytucji³, przetrwały i mogą być obecnie przedmiotem studiów.

Sam inwentarz określają autorzy jako „opisanie gospodarki prywatnych ekonomii” odrzucając określenie Zabiełły, który widzi w nich „opis, rejestr ruchomego i nieruchomego majątku pojedynczych pańskich dworów”. Oba określenia jednak — jak myślę — pasują jednakowo, gdyż każde z nich odpowiada konkretnym plikom materiałów i trudno tu jeszcze wobec bogactwa formy inwentarzy znaleźć uogólniające określenie. Formą klasyczną inwentarza jest spis zawierający opis dworu pańskiego, posiadłości, wsi, miasteczek i wreszcie spis chłopskich powinności. Inwentarze — co autorzy specjalnie podkreślają — miały charakter zarówno opisowy, jak i normatywny.

Szczególnie cenne wywody autorów należy zasygnalizować przy drobiazgowej analizie zewnętrznej tych źródeł. Dowiadujemy się więc o takich postaciach inwentarzy, jak oryginały, kopie i bruliony, o znaczeniu ich nagłówków, o rozwoju chronologicznym inwentarza: od sumariów XVI wieku, zawierających niewiele tylko danych, aż po XVIII wiek, po bogate w szczegóły całe księgi. Różny jest w różnych okresach i język; od białoruskiego w XVI w. do polszczyzny (bardzo zresztą skażonej) XVIII w.

Inwentarze stanowią źródła bezcenne do takich tematów, jak rozwój folwarków, towarowość majątków, ilości mieszkańców, głównych wskaźników tenden-

cji zachodzących w gospodarce chłopskiej, ewolucji renty feudalnej, rozwarstwienia gospodarki chłopskiej. Jednocześnie — jak mówią autorzy — nie znajdziemy tam danych do takich zagadnień, jak poziom życia chłopca, narzędzi jego pracy, rodzaje zbóż i kultur, wysokość urodzajów. Trzeba wówczas sięgać po innego rodzaju dokumenty. Widzą też autorzy i takie ważne ujemne strony danych inwentarza, jak różnice w czasie ich sporządzania, bardzo często spotykane — nieujmowanie całego terytorium interesującej nas jednostki gospodarczej, a także brak jednolitego schematu przy ich zestawianiu. Wobec tych faktów konieczne jest stosowanie metody statystycznej, konieczne jest też grupowanie inwentarzy w zespoły chronologiczne i terytorialne.

Dla jak najrzetelniejszego wykorzystania inwentarzy proponują autorzy, by dzielić inwentarze na grupy chronologiczne, dzielić je i badać według rodzajów majątków, a więc królewskiej, dobrej duchowne, magnackie, szlacheckie; starać się układać i badać inwentarze tych samych majątków, tych samych stref geograficznych.

Brakiem zasadniczym tego ciekawego artykułu jest uchylenie się autorów od próby oceny wiarygodności inwentarzy. Nawet tam, gdzie odsyłając do krytycznej wobec inwentarzy literatury fachowej — prac badawczych historyków Polski (Leskiewiczowa), Litwy (Jablonskis) czy Ukrainy (Vorontkov) muszą mówić o pewnych mankamentach tych źródeł — raczej biorą w obronę źródła. Tymczasem już W. Kula⁴ dał krytyczną analizę prawdomówności inwentarzy. Z tezami W. Kuli wiąże się jeszcze i inna sprawa. Otóż naszym zdaniem nie wolno historii gospodarczej opierać tylko na aktach feudała — i Kula słusznie twierdzi, że powstają one w

³ O losach archiwów podworskich patrz B. Smoleńska i T. Zielińska, *Archiwalia prywatne w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie* (Archiwa magnackie), „Archeion” XXXVIII (1963), str. 167—187.

⁴ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963 str. 121—139.

konkretnej sytuacji. Należałoby pójść dalej i powiedzieć, że powstają one jako owoc, jako wyniki ostatecznych zabiegów, nieraz długoletnich zmian i manewrów w polityce magnatów. Akta gospodarcze są tylko końcowym efektem takich prac. Bez poznania materiałów obocznych — przede wszystkim korespondencji toczonej w tym samym czasie z administratorami majątków — inwentarze będą mimo wszystko materiałem przecięciowym, martwym. Odnosi się to w pewnej mierze i do innych akt gospodarczych — instrukcji czy rachunków.

Część artykułu traktująca o inwentarzach XIX w. przynosi ciekawe dane o losach tych dokumentów w zmienionej sytuacji gospodarczej. Folwark szlachecki został wówczas rzucony w inną rzeczywistość — carskiej Rosji, gdzie obowiązywały znacznie surowsze przepisy o powinnościach chłopskich. I oto inwentarze — dokumenty, przed którymi tak się broniono, bojąc się zafiksowania (w chwili jego powstawania) ciężarów chłopskich — okazywał się dla chłopstwa podstawą prawną do uchylania się od cięższych powinności. *Habent sua fata...*

Do mankamentów pracy zaliczyć wypada jeszcze i — chyba zupełnie zbędne kryptonimizowanie archiwaliów. Zamiast podać nazwę zespołu akt w archiwum w Mińsku czy Wilnie — autorzy podają tylko sygnatury, cyfry. Skądinąd dopiero, z kontekstu, domyśleć się można, iż mogą to być, pod cyframi tymi mogą się kryć archiwa podworskie Radziwiłłów, Paców, Sapiehów. A w ogóle szkoda, że nie istnieją, nie docierają do rąk badaczy dobre przewodniki po radzieckich archiwach: niejednokrotnie przecież zespoły akt są mechanicznie podzielone i nie wiadomo, co się dzieje z pozostałymi częściami⁵.

M. Lech

⁵ E. Chwałewik, *Zbiory polskie*, Warszawa 1926—1927; patrz tamże, *Nieśwież i losy tego archiwum*.

V. I. Meleško, *O feodalnoj rente i razvitii tovarno-deneznyh otnošenii v korolevskich ekonomijach vostočnoj Belorussii v konce XVI—XVIII v.*, „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1962”, Mińsk 1964, str. 221—230.

Wszelkie materiały przekrojowe, dające obraz wyrywkowy, obraz jednej chwili, są wielce zawodne. Dzieje się tak i wtedy nawet, jeśli zestawia się źródła jednego typu z różnych lat, z krótszych czy dłuższych odstępów czasu: pozostaną one nadal tylko fotografiami i wyciąganie wniosków na ich podstawie może być wielce ryzykowne. Autor dysponował dwoma inwentarzami ekonomii mohylowskiej — z 1604 i 1742 r., zachowanymi w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego; dla uzupełnienia mozaiki sięgnął po jeszcze inne, ale obraz nadal pozostał mozaiką, gdzie wszystko jest ilustracją tezy z góry postawionej.

Sztuczne wydaje się już samo określenie terytorialne tematu. Wschodnia Białoruś nie odcinała się niczym szczególnym od pozostałych części tego kraju, a istnienie takiego wielkiego środka miejskiego, jak Mohylów mogło tu nawet preponderować ją wobec innych terenów Białorusi — a tych elementów autor wydobyć nie próbował. Następnie proponować by należało zmianę, zacieśnienie tytułu artykułu, ograniczenie go do „feudalnej rente... w ekonomii mohylowskiej”, gdyż do tego terenu tylko autor się ograniczył. Tytuł tematu zresztą należałoby ograniczać dalej — nie tylko terytorialnie, lecz i merytorycznie. Toż przecież o samej rente i rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych pisze autor na trzech zaledwie stronach pomiędzy kilkunastu stronami artykułu. Dowiadujemy się za to mnóstwo szczegółów o samej ekonomii, o jej terytorium, zaludnieniu, strukturze gospodarczej, społecznej.

Autor przyjmuje za podstawę opis stanu faktyczny zastany i opisany w inwentarzach. Nie próbował nakreślić ciągłości, lecz przekroje, nie próbował do-

ciec, skąd i jak doszło do takiego stanu rzeczy. I dlatego staje przed faktami dokonanymi, które może i musi już tylko akceptować, objaśniać, bez próby analizy, interpretować, domyślać się — czerpiąc wiadomości per analogiam z innych, znanych mu materiałów. Toteż nie dowiemy się z jego rozważań dlaczego na przykład w pewnym momencie zniżył się czynsz płacony przez chłopów w okresie między rokiem 1647 a 1742. Autor stawia tezę, iż był on od początku już bardzo wyśrubowany i musiał być następnie obniżany. Skąd ta pewność? Najłatwiej w końcu zwalić wszystko tak, jak zrobił to autor, na niszczące wojny. A może jednak znalazłyby się inne materiały — choćby korespondencja — które ujmowałyby sprawę in statu nascendi?

Takim samym karkołomnym tłumaczeniem jest teza, jakoby pańszczyzna nie była wprowadzana do ekonomii mohylowskiej przez administrację królewską jedynie z uwagi na pograniczne położenie tej ekonomii i z obawy przed ruchami chłopskimi. Autor zresztą sam to widzi i wyjaśnia ten fakt dalej brakiem po prostu folwarków. Implikuje on królewskiej administracji ekonomii jakoby większą troskę o pograniczne latyfundiaria — ignorując fakt, że ta administracja niesłuchanie sporadycznie wracała się do gospodarki ekonomii, jeśli zostały one oddane w zarząd ludziom tak wysoko politycznie postawionym, jak chociażby J. Fleming, zarządzający ekonomią w latach 1742—1759. Przenosi sytuację istniejącą na Ukrainie, gdzie trwało stałe wrzenie chłopstwa, podsycane hajdamacczyną, na tereny Białorusi, gdzie sytuacja nie była tak zaogniona. I bynajmniej nie obawiano się chłopstwa ograniczając zasięg szlacheckiej własności prywatnej w ekonomii, lecz lękano się gospodarki szlacheckiej, która raz się usadowiwszy bardzo już była trudna do wyrugowania, a przechwytywała część dochodów pańskich. Dlatego to właściciele latyfundiów czy zarządcy ekonomii starają się obsadzać stanowi-

ska w podległych im majątkach lub arendować folwarki ludziom zaufanym, zależnym od siebie.

Jak się odbija ograniczenie się tylko do materiałów inwentarzy bez brania pod uwagę innych danych — prześledzić można na przykładzie choćby kwestii stanu zaludnienia w ekonomii. Autor podaje, że w 1604 r. było tam 7300 dymów i na tej podstawie — przyjmując 7 osób na jeden dym — dolicza się 50 000 ludzi. W takiej sytuacji staje następnie oczywiście bezradnie wobec faktu, iż w 1736 r. ekonomię zamieszkiwało 17 500 ludzi. I znów zwała wszystko na niszczące wojny nie zważając na to, że błędne mogło być pierwotne obliczenie ludności dla roku 1604. Toż skądinąd, z innych inwentarzy, widać wyraźnie, że w gospodarstwie chłopskim było nie siedem, ale cztery do pięciu osób — i wówczas suma się zgodzi, przynajmniej w przybliżeniu. A wojny na tych terenach w 1736 roku, od pochodu Karola XII na Rosję, pochodu, który sięgnął Mohylew-szczyzny i zakończył się Połtawą, rozgromem wojsk szwedzkich w następnym roku. Zresztą ostatnie działania wojenne zakończyły się tu jeszcze w siedemdziesiątych latach XVII stulecia i stan spokoju przetrwał właśnie do 1707 roku.

Nie do przyjęcia jest — stosowana zresztą i przez innych historyków — metoda podawania odnośników: sygnuje się je tylko cyframi bez podawania nazwy zespołu.

M. Lech

Z. Ju. Kopysskij, *Ekonomičeskie razwitiie gorodov Belorussii v XVI-pervoj polovine XVII v.*, Mińsk 1966, str. 225.

Możone problemy feudalizmu na ziemiach Białorusi, a zwłaszcza podstawowy problem układów ekonomicznych, stosunków ekonomicznych na tym terenie, to wciąż — mimo wielkich wieloletnich wysiłków całej plejady uczonych — sprawy poznawane. Wszelkie próby syntez przeświecają tu białymi plamami

hipotez, przecierane ostrymi kantami wciąż nowych faktów i ich interpretacji. Dzieje się tak zwłaszcza w dziedzinie historii miast, tak bezpowrotnie zadszonych przez ówczesne stosunki społeczne i odradzających się w nowych dopiero warunkach.

Interesujące nas miasta Białorusi mają już bogatą historiografię. Problemami ich zajmowali się uczeni polscy i wielu historyków białoruskich i radzieckich. Powstawały pełne historie najważniejszych ośrodków miejskich, jak chociażby Mińska, Połocka, Grodna i Mohylowa. Nie pokuszono się jednak dotychczas o pełniejsze oświetlenie całości problemu miast, ich życia i powiązań gospodarczych. Próbą taką jest właśnie omawiana książka.

Autor już w przedmowie stwierdza, iż za cel pracy postawił sobie rozbijanie mitów narosłych wokół historii białoruskich miast — takich jak mity o gospodarczym niedorozwoju ⁴tych ośrodków, o ich wyobcowaniu ze społeczeństwa wskutek zasiedlenia ich ludnością niemiejskową. Analizując dane o ilości ludności w miastach, dane o wysokości opłacanych podatków, aktywności handlowej, charakteryzując stopień wytwórczości rzemieślniczej, autor wykazuje, iż w omawianym okresie istniały ilościowe i jakościowe wzloty w tych dziedzinach. Także na podstawie tablic statystycznych udowadnia dalej, że ilość ludności żydowskiej (o nią tu głównie chodzi) w miastach nie przekraczała nigdy 10% ogólnej liczby mieszkańców, a średnia (obliczona dla 11 spośród 350 ośrodków miejskich wyliczonych dla Białorusi w tym okresie; to chyba jednak za mało reprezentatywny sondaż) wynosi ok. 6%. Podstawowe dla miasteczek Białorusi zagadnienie, czy były one samodzielnymi centrami życia gospodarczego, czy też po prostu ośrodkami rolniczymi, autor rozwiązuje stwierdzając, że grały one podstawową rolę w życiu ekonomicznym okolicy właśnie dzięki swemu rzemiosłu i handlowi, że wciągały wieś i folwark

w orbitę obrotów towarowo-pieniężnych, że same te stosunki kształtowały, iż wykształciły u siebie własne, prężne i bogate rzemiosło cechowe i kupiectwo.

Ta ciekawa próba pierwszej syntezy zjawiska tak bogatego, jak miasta Białorusi ma jednak wiele rozwiązań, na które trudno się zgodzić. Pierwszą i podstawową jest chyba sprawa źródeł przez autora wykorzystanych. Na wstępie wylicza on kilka ich rodzajów. Będą to: 1) Przepisy administracyjne władzy zwierzchniej i wyroki sądowe; 2) różnego rodzaju materiały sprawozdawcze, sporządzane przez miasta na życzenie władz zwierzchnich — właścicieli miast; 3) zapisy sądzonych spraw i decyzje magistratów miejskich; 4) pamiętniki historyczno-literackie i opisy; 5) mapy; 6) materiały archeologiczne. Jednak poprzestanie na wyliczaniu źródeł i ich zawartości — jak czyni to autor — to zdecydowanie mało: konieczna jest jeszcze krytyczna analiza tych materiałów, zbadanie stopnia ich wiarygodności i przydatności, czego niestety autor nie uczynił. Ograniczył się on tylko do skarg, że źródła nie obejmują wszystkich miast na terytorium Białorusi (dokładniejsze dane zachowały się tylko dla kilku miast: Połocka, Mohylowa, Mińska, Brześcia i Grodna; dla innych, takich jak Witebsk, Słuck i Pińsk, zachowały się tylko urywkowe materiały; cała grupa mniejszych, ale przecież również aktywnych gospodarczo miast, jak Orsza, Szklów, Bobrujsk, Mozyrz, Homel, Rzeczyca, Borysów, Nieśwież, Słonim, Kleck — znana jest tylko ze wzmianek w różnych źródłach; jeszcze mniej liczne są dane o małych miasteczkach) oraz do skarg na fragmentaryczność, małoznaczność i — prowadzącą do absurdu — pstrokaciznę danych. W tym ostatnim wypadku np. dla pewnego roku mamy materiały dla jakiegoś zagadnienia, za inne lata danych już brak. I tak jest w wypadku wielu spraw.

Mając pełną przecież świadomość stanu źródeł, jakimi rozporządzał, autor —

co gorsza, nie analizując przy tym ich wartości — nie cofa się jednak przed wykorzystywaniem ich i wyciąganiem uogólnień z tych tak fragmentarycznych materiałów. Odbija się to zdecydowanie ujemnie na śledzeniu zjawisk w przestrzeni i czasie. Dane z pewnego okresu, zjawisko występujące w pewnym czasie jest przecież czymś zupełnie innym w nowych warunkach — i warunkuje z kolei powstawanie nowych zjawisk. Błędem autora jest więc chyba odrywanie zjawisk i procesów od konkretnego tła — politycznego, gospodarczego, a choćby i zdrowotnego terenu, na którym akcja się rozgrywa. Okres czasu, tek zasiedlenia ich ludnością niemiejsco — autor swoją pracę, jest przecież długi i dzieją się wtedy rzeczy właśnie bardzo ważne: wojny z Rosją, ze Szwecją, pożary miast, epidemie. To wszystko wpływało bezwzględnie na rozwój miast Białorusi, na ich rzemiosło czy handel i bez znajomości tych przesłanek trudno zrozumieć fakty nagłych upadków czy wzlotów. Za każdym zakupem czy zaciągnięciem pożyczki kryje się inne wydarzenie, determinujące je i wyjaśniające. Autor wspomina o różnych epizodach wojennych, ale są to tylko ilustracje do narracji, nie analizy, nie wiążą się one jako decydujące w określonych tendencjach.

Rozprawiając się z poglądami swoich poprzedników, którzy pisali o tym samym zagadnieniu: Władimirskim — Budanowym, Antonowiczem, Stukaliczem i innymi, autor relacjonuje ich tezy, odpowiadając im dopiero w tekście książki. Myślę, że dobrze byłoby choćby w paru zdaniach dać taką odpowiedź natychmiast. Negatywna ocena nie byłaby wówczas tak gołosłowna.

Drobne potknięcie: „pracowity” to bynajmniej nie synonim chłopca bogatego, najbogatszego we wsi, uciskającego innych chłopów, jak to sugeruje autor, ale chłopca w ogóle, kmiecia.

Tak więc ta potrzebna i ciekawa książ-

ka zyskałaby bardzo, gdyby autor spróbował przeprowadzić w niej ocenę merytoryczną źródeł i ułokować analizowany materiał na konkretnym tle historycznym i geograficznym.

M. Lech

J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII wieku*. Poznań 1965, str. 405.

We współczesnej historiografii polskiej ważne także miejsce zajmują opracowania historii narodów ZSRR. Pracownicy Katedry Historii Narodów ZSRR na Uniwersytecie w Poznaniu, której kierownikiem jest prof. H. Łowmiański, prowadzą bardzo rozległe badania nad przeszłością i współczesnością litewskiego, białoruskiego, rosyjskiego, ukraińskiego, jak również innych narodów Związku Radzieckiego. W ciągu ostatnich lat J. Ochmański, J. Morzy, St. Aleksandrowicz, St. Kasperczak, M. Topolska (pracownicy tej katedry) wydali ponad dziesięć prac, w których dość wyczerpująco z pozycji marksizmu-leninizmu naświetlano zagadnienia socjalno-ekonomiczne. Dotyczą one rozwoju rolnictwa, miast i miasteczek Białorusi i Litwy w XV—XVIII wieku. Należy zaznaczyć, że opracowanie różnych problemów historii Białorusi zostało oparte na zupełnie nieznanych materiałach zalegających w archiwach.

Z naukowego punktu widzenia na dużą wagę zasługuje praca J. Morzy „Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku”. Według mnie praca ta zajmuje ważne miejsce w całej powojennej literaturze dotyczącej historii feudalnej Białorusi i Litwy. Pragnę podkreślić, że problemy demograficzne Litwy i Białorusi w epoce feudalnej dotąd nie były szczegółowo opracowywane. Oczywiście już przedtem prof. H. Łowmiański napisał szereg prac dotyczących zasiedlenia Wielkiego Księstwa Litewskiego w oparciu o „popisy” XVI w. Prace jego mają oczywiście duże znaczenie, ale problem nie został opracowa-

ny całkowicie, ponieważ nie został oparty wyczerpującym materiałem źródłowym. Książka J. Morzy stanowi przykład wielostronnego ustosunkowania się do tematu i umiejętności odpowiedniego naświetlenia go w oparciu o bardzo rozległy materiał. Oba tych prób nie można przeciwstawiać. Są one dwoma torami badań prowadzonymi do jednego celu. Trzeba jednak podkreślić, że pierwszy krok w tym kierunku zrobił nauczyciel, a drugi jego uczeń.

W recenzowanej książce rzuca się w oczy kompleksowość naświetlenia badanych zagadnień. Powstała ona tylko dzięki temu, że każdy rozdział książki oparty został na niesłychanie bogatej bazie źródłowej. Są to przede wszystkim nowe, po raz pierwszy wprowadzone do pracy naukowej materiały z archiwów i działów rękopisów bibliotek z terenów Polski i ZSRR. Wykorzystano również niezbędną bibliografię rodzimą i obcą.

J. Morzy przystępując do naświetlenia całości zagadnienia, zaznajamia czytelnika ze swoimi poprzednikami. Poświęca on tej sprawie wstęp historiograficzny. We wstępie poddaje analizie krytycznej prace poświęcone demografii Wielkiego Księstwa Litewskiego i Polski w XVI—XVIII wieku, napisane przez W. Sonze, W. Pocięchę, H. Łowmiańskiego, J. Leleweła i T. Korzona. Autor nie zgadza się z głównymi wnioskami swoich poprzedników, jak również z ich punktami wyjściowymi, według których został naświetlony problem demograficzny. Już ta część pracy wróży zupełnie nowe ujęcie i opracowania tej kwestii.

Straty w ludziach na Litwie i Białorusi w czasie działań wojennych prowadzonych w połowie XVII wieku, uważa autor za najważniejsze zagadnienie do rozwiązania. W związku z tym część swojej książki poświęcił dokładnemu omówieniu rozmiarów i charakteru wojny. Ten rozdział pracy w odróżnieniu od zagadnień demograficznych, został napisany w oparciu o opublikowany materiał i częściowo o literaturę. Jednakże, punkt

widzenia przedstawiany w tej części pracy przez autora, spełnia rolę ważnego argumentu przy wyjaśnianiu zjawisk kryzysu demograficznego w połowie XVII wieku.

Duże wrażenie sprawia realistyczny obraz zniszczeń, głodu i epidemii, które przyniosły ze sobą wojny połowy XVII w. Wydaje mi się jednak, że nie wszędzie w tym opisie zaakcentowano i omówiono dostatecznie obie wojujące strony. Swoje wnioski wysnuwa autor opierając się na wyliczeniach wypływających z bezpośrednich danych inwentarzy. Obliczenia te stanowią główne źródła demograficzne dotyczące mieszkańców i zajmują w książce znaczne miejsce. J. Morzy zaznajamia jednocześnie czytelnika z całym szeregiem pośrednich danych. Opierając się na nich określał roczny przyrost dymów, liczbę mieszkańców na jednostkę i terytorium i inne dane wyjściowe. Uważam, że niekompletność inwentarzy została ustalona przez autora na podstawie tych pośrednich danych.

W założeniach obliczeń J. Morzy leżą realne dane, opierające się na historycznych procesach i dlatego według mnie prawidłowo charakteryzują ogólne tendencje rozwojowe. Dyskusyjnymi wydają mi się pojedyncze dane liczbowe, a zwłaszcza te, które mówią o dynamice liczby ludności i jego strukturze. Za sporną uważam liczebność miast w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Według mnie jest ona zawyżona. Dyskusyjnymi są dla mnie również liczby określające ogólny stan ludności na Litwie i Białorusi w XVII wieku. J. Morzy założył na podstawie pośrednich danych liczbę dymów. Pomnożył ją przez średnie zasiedlenie domu (8 ludzi). W ten sposób otrzymał ilość ludności w Wielkim Księstwie Litewskim przed i po wojnie w połowie XVII wieku, a także w czasie jej trwania. Rezultat był taki: w 1654 roku, tj. w przeddzień polsko-rosyjskiej wojny w Wielkim Księstwie Litewskim było około 568 296 domów

i 4 546 368 ludzi, po wojnie — domów 312 800, ludności — 2 346 000. Straty w czasie wojny w latach 1654—1667 stanowiły: domów — 255 496, ludności — 2 200 368 (str. 153).

Jak widać liczba ludności w Wielkim Księstwie Litewskim była dość znaczna. Ogromne były też straty w czasie wojny. Oczywiście dane te są przybliżone i — jak mi się wydaje — zawyżone. Zostało to spowodowane zwiększeniem przez autora przeciętnej ilości ludzi w jednym domu. Nasze badania demograficzne we wschodniej Białorusi w XVII—XVIII wieku pozwalają wysnuć wnioski tego rodzaju, że nawet w końcu XVIII wieku, tj. kiedy rolnictwo rozwinęło się, o czym mówi w tej pracy, średnia ilość dusz w większości posiadłości wynosiła 6,5 do około 7,4 ludzi na dym, co w tej części Białorusi stanowiło prawdopodobnie średnio 7,0 ludzi na dym. Do takiego wniosku doszedł P. G. Kozłowski, badając gospodarkę magnacką w centralnej i zachodniej Białorusi w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.

Na pochwałę zasługuje to, że autor dąży do przedstawienia liczby ludności, dymów i ich strat w czasie wojen nie tylko w Wielkim Księstwie Litewskim, ale i w podziale na województwa, powiaty i w różnego rodzaju posiadłościach (szlachty, katolickiego duchowieństwa i króla). Co prawda i tutaj w szeregu wypadków zachodzą niejasności. Tak więc, w ekonomii Mohylewskiej w 1650 roku liczba dymów w tej książce została powiększona. W rezultacie takich niedokładności została powiększona sztucznie tak ilość dymów, jak i ludności. Straty np. zabudowań mieszkalnych w ekonomii określa autor na 15 tys. dymów (str. 171), tj. takiej ilości, jakiej w ogóle nie było w tej posiadłości ani w XVII, ani w XVIII wieku.

Porównując dane w jednym i tym samym obiekcie w okresie przed i powojennym, autor doszedł do wniosku, że największe straty poniosły powiaty graniczące z Rosją: braclawski, połocki,

witebski, orszański, mścisławski, reczycycki i mozyrski, gdzie trwały najzacieklesze walki i odbywały się częste dyslokacje wojsk. Straty w ludziach w tym rejonie wynosiły ponad 50% całej ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mniejsze straty poniosły powiaty litewskie i zachodniobiałoruskie.

Autor przekazuje nam swe bardzo interesujące spostrzeżenia dotyczące strat dymów i ludności w różnych typach posiadłości. Największe straty poniosły majątki kościoła katolickiego. Straty dymów w tych majątkach o 13% przewyższały zniszczenia ogólne (str. 163). Duże straty poniosły także majątki króla. W dobrach stołowych przewyższały one o 10,5% straty ogólne (str. 173). Najmniejszego uszczerbku doznała szlachta. W posiadłościach szlacheckich straty dymów w czasie wojen wynosiły zaledwie 37,8% (str. 205).

Opierając się na faktycznym stanie 79 miast i miasteczek, a także wykorzystując inwentarze wsi i spisy dymów, autor oddzielnie prześledził straty miejskiej i wiejskiej ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Doszedł on do wniosku, że straty ludzi w miastach stanowiły 53,3%, a na wsi 43,5% ogólnej liczby ludności Litwy i Białorusi (str. 200). Większe straty zaznaczyły się we wschodnich rejonach Białorusi.

Autor przytacza interesujące dane i swoje spostrzeżenia dotyczące struktury i własności dymów w Wielkim Księstwie Litewskim przed i po wojnie w połowie XVII wieku. Największym posiadaczem dymów była szlachta, do której należało przed wojną 59,5%, a po wojnie 67,2% ogólnej ich liczby na Litwie i Białorusi. Królewskie dymy stanowiły odpowiednio 34,4% i 28,2%. Znacznie mniej dymów posiadał kościół katolicki. W przededniu wojny należało do niego tylko 6,1% wszystkich dymów, a po wojnie procent ten zmniejszył się do 4,5% (str. 209).

J. Morzy przytacza ciekawe obserwacje dotyczące przyczyn kryzysu demogra-

ficznego, który nastąpił w momencie rozpoczęcia wojen w połowie wieku XVII. Badając to zagadnienie doszedł on do wniosku, że główną przyczyną ubytku ludności były nie tyle działania wojenne ile głód i epidemie, które zawsze towarzyszą działaniom wojennym. Ważnym czynnikiem, który również wpływał na zmiany demograficzne była też ucieczka pozbawionej środków do życia ludności na Ukrainę i do Rosji (str. 81, 149). Autor zwraca uwagę na to, że zmniejszająca się liczba ludności Białorusi była spowodowana także przesiedleńczą polityką rządu rosyjskiego (str. 83), mającej miejsce w czasie wojny w połowie XVII wieku.

Zasługują również na uwagę spostrzeżenia autora, dotyczące gęstości zaludnienia w różnych rejonach Białorusi i Litwy w latach 1648—1667. Analizując dane pochodzące z różnych źródeł doszedł on do wniosku, że przed wojną gęstość zaludnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego wynosiła około 15,3 ludzi na km², a po wojnie zmniejszyła się ona do prawie 8 ludzi na km² (str. 136, 146). Najgęściej zaludnione były: Księstwo Żmudzkie (18,7 ludzi na km²), województwo Witebskie (16,6 ludzi), Trockie (16,4 ludzi) i Wileńskie (16,0 ludzi na km², str. 136). Jeżeli porównamy gęstość zaludnienia ziem litewskich i białoruskich w całości, to okaże się, że na Litwie była ona większa (do 19 ludzi na km²), niż na Białorusi (13 ludzi na km², str. 390).

Autor w swej książce przytacza interesujące dane demograficzne dotyczące Litwy i Białorusi końca XVII i XVIII wieku. Pokrótce omawia on proces odbudowy gospodarki, wzrost liczby dymów i ludności, która rozpoczęła się po wojnie w drugiej połowie XVII wieku. W pracy zaznaczono, że proces ten trwał krótko. Już w latach 90-tych XVII stulecia nastąpiło zahamowanie liczebnego wzrostu ludności, a zatem kryzys demograficzny został spowodowany „nie woj-

nami, a gospodarką folwarczno-pańszczyźnianą i stosunkami społecznymi” (str. 213, 214).

Uwagi autora dotyczące kryzysu demograficznego w latach 90-tych w Wielkim Księstwie Litewskim znajdują potwierdzenia na przykładach szeregu posiadłości badanych przez nas we wschodniej Białorusi. Ale czy kryzys ten był powszechnym? Podany przez autora jako powód tego upadku wpływ gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, wydaje mi się niedostatecznie umotywowanym. Dlaczego właśnie w latach 90-tych system folwarczno-pańszczyźniany i stosunki społeczne wywołały zmniejszenie przyrostu demograficznego? Przecież ten system nie był w końcu wieku XVII czymś nowym? Przy czym, przyczyny kryzysu rozpoczętego w latach 50-tych XVII wieku autor motywuje tylko wojnami i spowodowanymi przez nie epidemiami i głodem. Należy pamiętać, że w tym czasie istniał ten sam ustrój społeczny i ta sama gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.

Kryzys demograficzny końca XVII i początku XVIII wieku doprowadził do tego, że od 1690 do 1717 roku liczba dymów zmniejszyła się o 113 250, co stanowiło około 30% ogólnej ilości dymów na Litwie i Białorusi (str. 215). Odbudowa gospodarki nastąpiła dopiero w drugim 25-leciu XVIII wieku i przechodziła dość aktywnie. Średni roczny przyrost dymów w okresie od 1717 do 1780 roku wyniósł 1,30‰, a ludności 2,2‰. W końcu XVIII wieku liczba ludności na Litwie i Białorusi dosięgła 5 milionów ludzi, co stanowiło 104,6‰ w stosunku do jego ogólnej ilości w połowie XVII wieku (str. 216, 217). Z tymi wnioskami autora nie można się całkowicie zgodzić. Można jedynie zgodzić się z tym, że liczba ludności Litwy i Białorusi w końcu wieku XVIII wynosiła nieco więcej niż przed wojną. Tego rodzaju przypuszczenia autora znajdują potwierdzenia i w naszych badaniach wschodniej Białorusi. Nato-

miast — 5-milionowa ludność Litwy i Białorusi wzbudza wątpliwość. Liczba ta została powiększona znowu przede wszystkim dlatego, że za współczynnik przyjął autor wysoką średnią (8 ludzi).

Można byłoby kwestionować i inne stwierdzenia autora przytoczone w tej pracy. Ja na przykład, nie podzielam zdania J. Morzy dotyczącego zacofania gospodarczego wschodniej Białorusi w porównaniu z innymi rejonami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Autor książki twierdzi, że w XVII wieku duże znaczenie miała gospodarka wodno-leśna, rybołówstwo, myśliwstwo, zbieractwo i hodowla pszczół (str. 123, 124).

Nasze badania we wschodniej Białorusi wykazały, że w tym rejonie, w związku z panującą rentą pieniężną i słabym rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, na przestrzeni XVII i XVIII wieku (z wyjątkiem okresu wojny) stosunkowo pomyślnie rozwijał się system towarowo-pieniężny. W związku z tym od drugiej połowy XVI wieku znacznie powiększały się miasta, rozwijała się drobnotowarowa produkcja i handel. Tworzyły się lokalne rynki, których ośrodkami stawały się większe miasta. Podstawową gałęzią rolnictwa na przestrzeni XVII i XVIII wieku była uprawa roli, chociaż znaczne miejsce zajmował przemysł przetwórczy, a nie surowcowy, jak twierdzi autor.

Dużym atutem tej książki są szczegółowe tablice zawierające cenny materiału liczbowy. Dane z tych tablic pozwalają porównać zaludnienie w domach, miastach i miasteczkach, oddzielnych posiadłościach, powiatach i województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na ich podstawie można prześledzić dynamikę rozwoju na Litwie i Białorusi na przestrzeni całego omawianego okresu.

Książkę J. Morzy czyta się lekko i z dużym zainteresowaniem. Sprawia ona dobre wrażenie na czytelniku. Jest to cenny wkład w badanie tego złożonego

i jak dotąd niedostatecznie opracowanego problemu.

W. I. Mielezsko
Mińsk — BSRR

A. Grickevič, *Mestnyj rynek sel'sko-chozajstvennych produktov v Słuckom kniaźestve v Belorussii v konce XVII — načale XVIII v.* „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy”, 1961 g., Riga 1963, str. 241—251.

Autor przebadła sporo nie znanych, po raz pierwszy na światło dzienne z archiwów mińskich wydobytych materiałów — jak na przykład księga „Licenty” miasta Słucka. Na ich podstawie przeanalizował obroty handlowe rynku słuckiego i zasięg terytorialny tego rynku.

Słuck był — jak na ówczesne stosunki i teren — dużym miastem i właśnie liczba jego mieszkańców była znakomitym rynkiem zbytu dla towarów i surowców wytwarzanych przez okoliczne gospodarstwa; surowców specjalnie dla rozwijającego się tu i specjalizującego rzemiosła (skórnicy). Niektóre gałęzie produkcji rzemieślniczej obliczone były zresztą na zbyt do garnizonu wojskowego w mieście. Słuck był centrum miejscowego rynku, skupiającego jak w soczewce życie handlowe w zasięgu od 50 do 140 nawet kilometrów. Rozwój towarów i stosunków pieniężnych pogłębiał materialną nierówność chłopów i mieszczan. W niektórych wsiach i miasteczkach powstaje warstwa chłopów-handlarzy. Jednak pańszczyzna hamowała dalszy rozwój takich tendencji. Jednocześnie rozwijała się i bogaciła warstwa handlarzy — mieszczan. Rynek miejscowy słucki — wykazuje autor — coraz mocniej wiązał się z innymi, sąsiednimi rynkami.

Ta ciekawa, analityczna praca zawiera jednak błędne twierdzenia o samym księstwie słuckim, twierdzenia stwarzające niebezpieczne nieporozumienia w dalszych sformułowaniach i wnioskach. Pojęcie „Słuczyny” w owym czasie nie pokrywało się już z historycznym terytorium księstwa słuckiego z XV—XVI w.

Obejmowało ono tylko całość tych dóbr alodialnych Radziwiłłów, które drogą sukcesji po córce Bogusława, koniuszego Wielkiego Księstwa Litewskiego, przeszło do książąt neuburskich. Dlatego też tak duży był opisany przez autora jego zasięg terytorialny — od Mohylew-szczyzny (księstwa kopskie i siebieżskie) po Grodzieńszczyznę i Żmudź (księstwo birżańskie). Tak więc pojęcie czysto administracyjne autor podstawiał zamiast pojęcia historyczno-geograficznego. Samo właściwe księstwo słuckie składało się z kilkunastu wsi i kluczy okolicznych¹. Słuczczyznę w 1744 r. wykupił Hieronim Florian Radziwiłł po długich pertraktacjach i procesach z Sapiehami i innymi². Garnizon słucki był garnizonem milicyjnym Radziwiłłów, a nie garnizonem Rzeczypospolitej³. Słuck rzeczywiście stanowił centrum administracyjne tych ziem⁴ (a gospodarcze dla najbliższych tylko kluczy), ale tylko dla wsi okolicznych. Nie stanowił jednak nigdy — jak twierdzi autor — centrum rynkowego dla całej Słuczczyzny: różne rejony (zwłaszcza w Mohylew-szczyźnie czy na Żmudzi) ciążyły do bliższych ośrodków miejskich.

M. Lech

A. P. Grickievič, *Chozajstvennye i pravovye položenija wojenno-služilogo naselenija w Słuckom knjażestve v XVI—XVIII vv.* „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1962 g.”, Mińsk 1964, str. 242—253.

Autor w swoich wywodach udowadnia błędność tezy, jakoby ziemianie w księ-

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, Dział XXIII (dalej AGADAR) — sprawy majątków.

² AGADAR IV — listy Radziwiłłów; Dział V — Listy do Radziwiłłów; Dział VI — Diariusze; Dział VII — Akta wojskowe; Dział XXIII — Akta majątkowe.

³ AGADAR, Dział VII — Akta wojskowe; Dział XXVI — Akta skarpców.

⁴ AGADAR, Dział XXIII — Akta majątków; Dział XXV — Inwentarze majątków; Dział IV A — Kopie listów.

stwie słuckim byli wyższą warstwą chłopstwa i jakoby ziemianie występujący w królewskich i lityfundjach magnackich w ogóle byli stopniowo zlewającą się z czynszowymi chłopami grupą wojennych chłopów-żołnierzy. Zgadza się natomiast z inną tezą, iż istniały w lityfundjach dwie grupy, nazywane „ziemianami”: właściciele ziemscy i ziemianie, tj. gospodarzący samodzielnie na roli, szlachta zagrodowa.

Na przestrzeni XVII i XVIII w. ziemianie, bojarzy, wybrańcy i ogół ludności pełniący powinności wojskowe przeszli wyraźną w księstwie słuckim ewolucję. Położenie tej grupy mieszkańców wsi w księstwie w wielu punktach podobne jest do położenia „odnodorców” w państwie rosyjskim.

Zajmując uprzywilejowane stanowisko prawne wśród chłopów w księstwie (a w znacznej mierze będąc w składzie niższej grupy klasy feudałów) ziemianie, bojarzy i wybrańcy pod koniec rozpatrywanego okresu stopniowo zbliżają się swym położeniem ekonomicznym do głównej masy chłopstwa, chociaż jeszcze pod pewnymi względami od niej się odróżniają. Różnice prawne w położeniu tej grupy mieszkańców wobec podstawowej masy chłopstwa w księstwie zachowały się do końca XVIII w. Znalazło to wyraz w przejściu wielkiej grupy ziemian, a także wybrańców w XIX w. w skład kategorii chłopów państwowych. Znaczna część ziemian po przyłączeniu tych terenów do państwa rosyjskiego weszła nawet w skład szlachty. Tak więc te grupy ludności, które jeszcze w XVI wieku znajdowały się na granicy między klasą feudałów i klasą chłopstwa i składały się z przedstawicieli obu tych klas — wraz z rozwojem feudalnych stosunków i wyklarowaniem się zróżnicowanych warstw społecznych same się różnicują, ale też w podstawowej masie przechodzą do klasy właśnie feudałów.

To ciekawe studium, w którym autor

sięgnął do wywodów prawnych, historycznych, a nawet etymologicznych (wywody nazwy ziemian) bezbłędne chyba w części merytorycznej, dotyczącej nazwanego tematu, ma poważne braki, jeśli chodzi o rozpatrywanie spraw tła, samego terytorium księstwa i jego losów. Tak więc bynajmniej nie było księstwo słuckie jednostką administracyjną Wielkiego Księstwa Litewskiego, lecz tylko jednostką gospodarczą, częścią wielkiego latyfundiów Olelkowiczów i Radziwiłłów, i to już od XV wieku, a w XVI w. toczy się o nie zacięta walka między Radziwiłłami a Chodkiewiczami. Dalej, odnosząc na trzydzieste — czterdzieste lata XVII w. pojawienie się grupy chłopów-ziemian autor przypisuje to faktowi, iż wtedy właśnie Sluck stał się twierdzą. Nie uwzględnia faktu, iż władcy księstwa Radziwiłłowie, stworzyli w końcu XVI w. ordynacje, które miały dostarczać siły zbrojnej — właśnie w postaci ziemian; tu właśnie szukać należy genezy zmian. W ramach interesów owych ordynacji znalazło się i księstwo słuckie. Dalej — Niezabytowski pisząc do Ludwika Karoliny Radziwiłł, że wielu chłopów przeszło w szeregi ziemian, bynajmniej nie stwierdza faktu stwarzanego przez Radziwiłłów, lecz tylko stan faktyczny, samowolę, którą trzeba ukrócić. Nie można pisać, że nie ma danych o ilości ziemian w Księstwie, jeśli istnieją całe partie akt zawierające popisy ziemian słuckich. Autor zdaje się nie wiedzieć o istnieniu milicji radziwiłłowskich, które to milicje właśnie aktywizowały, wyciągały na światło dzienne różne warstwy ziemian. Tymczasem u autora oddziały zbrojne i grupy ludności służebno-wojskowej wyskakują niejako jak Wenus z głowy Zeusa.

Autor wszędzie używa nazwy książe słucki. Czyżby nie wiedział, że to po prostu Radziwiłł?

Z. P. Szlossberg, *K voprosu ob izmenenii feodalnoj renty v Belorussii XVII—XVIII vekov (po dannym inventarnej feodalnych vladenii)*. „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy”, Tallin 1958, str. 105—127

Na podstawie przebadania i analizy inwentarzy posiadłości ziemskich, zarówno szlacheckiej jak i państwowej własności (starostw), autor udowadnia, iż do połowy XVI w. na Białorusi nie znajdujemy folwarków i gospodarstwa pańszczyźnianego. Podstawowe znaczenie ma renta pieniężna i naturalna — a to z kolei wpływa na rozwój towarowo-pięniężnych stosunków, na rozwój rzemiosła w mieście i na wsi.

Masowe powstawanie folwarków na Białorusi odnosi autor do okresu końca XVI i początku XVII wieku, przy czym gospodarstwo pańszczyźniane przede wszystkim powstaje i rozwija się w zachodnich rejonach kraju; w centrum Białorusi folwarki pojawiają się później — dopiero w pierwszej połowie XVII wieku. Na wschodzie, w rejonach Naddnieprza i Podźwinia gospodarstwo folwarczne nie było rozpowszechnione; w tych okręgach zachowały swoje podstawowe znaczenie renta pieniężna i naturalna przez cały ciąg XVII wieku.

Tworzenie folwarków zrewolucjonizowało system feudalny na tym terenie. Na pierwsze miejsce teraz wybijają się powinności pańszczyźniane, czynsz i opłaty w naturze mają już znaczenie drugorzędne. Jednocześnie jednak pańszczyźniano-folwarczny system gospodarowania zahamował rozwój związków rynkowych, ujemnie wpłynął na rozwój miast, miejskiego i wiejskiego rzemiosła.

Ciekawym rysem jest zachowanie aż do połowy wieku XVII we wsiach i miasteczkach Białorusi uprzywilejowanego statusu niektórych grup ludności wiejskiej — bojarów putnych, bartników, ziemian, strzelców, bobrowników; nie byli oni pociągani do wypełniania powinności pańszczyźnianych, płacili tylko czynsze i wypełniali posługi takie jak

np. jazda z listem, a dla ziemian służba wojskowa.

Wojny 1648—1667 wyniszczyły kraj i w początkach XVIII wieku zastajemy na Białorusi jednolitą masę pańszczyźnianych chłopów: siedzących na niewielkim, zazwyczaj $\frac{1}{4}$ włóki liczącym kawałku ziemi, wyposażonych w jedną parę wołów. System pańszczyźniany w początkach XVIII wieku rozpowszechnia się na całym terytorium Białorusi. Powinności chłopów na zachodzie i w centrum kraju już na przełomie XVII i XVIII wieku wzrosły do 6—8 dni w tygodniu.

Pewne taktyczne ustępstwa feudałów sprowadzające się na przykład do oddawania chłopom pustkowi w zamian za opłatę „trzeciego snopa” czy renty pieniężnej nie zmieniały istoty całego systemu, jego głównych tendencji. Podstawową formą gospodarowania stawała się wszędzie pańszczyzna. Obniżenie cen zboża na rynku doprowadziło zdaniem autora do oddawania ziem w arenę, w zastaw przez feudałów. Feudalna аренда ze wszystkimi swoimi „dobrodziejstwami” — przymusem kupna spirytusu, soli, tytoniu (po cenach wygórowanych), przymusowym młowie zboża w młynach pańskich, z ograniczaniem i zakazami handlu prowadzonego przez chłopów produktami swojego gospodarstwa z gubnie odbiła się na położeniu chłopów. Według autora tracą swoje uprzywilejowane stanowiska także i ziemianie, bojarzy putni, bartnicy czy osacznicy. Ich działki ziemi są teraz większe od innych we wsi poza tym jednak i w stosunku do nich wprowadza się przymus pańszczyźny odróbkowej, w tym i podwody. Ta ostatnia teza jest nie do przyjęcia w świetle materiałów archiwalnych. Ziemian w majątkach Radziwiłłów traktuje się jeszcze w całej drugiej połowie XVIII wieku jako szlachtę, nie wymagając od nich żadnych posług pańszczyźnianych, z wyjątkiem służby wojskowej.

Poczynając od szóstego dziesięciolecia XVIII wieku po powolnym restaurowaniu wsi zniszczonych w czasie wojny

północnej Białoruś wychodzić zaczyna ze względnego dotychczasowego zastoju. Pogłębia się kryzys folwarczno-pańszczyźnianej formy gospodarowania. Z tego właśnie czasu pochodzą gorączkowe poszukiwania nowego, lepszego, przejawiające się chociażby w próbach pogodzenia pańszczyźny z najmem siły roboczej w poszczególnych gałęziach gospodarstwa folwarcznego i w manufakturach.

Marian Lech

A. Codello, *Wydarzenia wojenne na Żmudzi i w Kurlandii 1656—1660*, „Przeгляд Historyczny”, t. 57 (1966), z. 1, str. 49—69.

Do końca 1655 r. Szwedzi opanowali całą Litwę i Żmudź, a wojsko litewskie wyszło z Pawłem Sapiehą i w latach następnych walczyło na ziemiach Korony. Już jednak od maja 1656 r. zaczyna się „wojna szarpana”, która doprowadzić miała do wyzwolenia Żmudzi, a następnie przeniesienia działań wojennych do Prus, Kurlandii i Inflant. Trzeba było później dużych wysiłków szwedzkich, aby mogli oni przedsięwziąć na tym terenie jakąkolwiek akcję zaczepną. Właściwie jednak stojąca tu grupa wojsk szwedzkich przechodzi do obrony — w zamkach, miastach i punktach umocnionych. Litwini działają tu początkowo pojedynczymi chorągwiami, później już całymi „dywizjami” po kilkadziesiąt chorągwi pod dowództwem Gosiewskiego, Paca i Sapiehy.

Praca A. Codello po raz pierwszy w naszej historiografii zapoznaje nas tak szczegółowo z niezliczonymi marszami, kontrmarszami, atakami i ucieczkami, zwycięstwami i klęskami „wojny szarpanej”. Poznajemy dowódców i wydarzenia, zamierzenia i ich realizację, błędy i rozwiązania unikalne. Ale też temat: rozproszenie wysiłku zbrojnego, krzyżowanie się interesów czynnych politycznie dziesiątków ludzi — odbił się na układzie

i treści pracy, a mnogość opisywanych epizodów mać klarowność całości.

Odbija się to zwłaszcza na opisach kontaktów bojowych z nieprzyjacielem. Wojska szwedzkie pojawiają się nie wiadomo skąd, dążą nie wiadomo dokąd, nie wiemy też, co zamierzają ogólniej szwedzcy dowódcy. A przecież wiadomo skądinąd, że wszelkie ich ruchy były koordynowane z ruchami, z kierunkami taktycznymi, przedsięwziętymi przez główne korpusy szwedzkie i że były uzależnione od manewrów króla Karola X Gustawa w Koronie i na Pomorzu. Ta sama uwaga tyczy też ruchów wojsk elektorskich, a i moskiewskich.

Poza tym autor widzi polityków i wodzów litewskich przez pryzmat interesów rodowych Paców. Choć ucieka od tych sugestii, choć w narrację wplata materiały — listy, relacje — ludzi, Pacom niechętnych, mimo wszystko obrał sobie partykularny, ciasny punkt widzenia, zacieśnił sam swój widokokrąg do spraw interesów Paców i rodów z nimi spokrewnionych: Gosiewskich, Komorowskich. Stąd też i często stronniczość sądów, stąd też i niezajmowanie stanowiska wobec posunięć Paców. Autor stwierdza na przykład, że Krzysztof Pac, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego, brał pieniądze od księcia kurlandzkiego, by bronił interesów Kurlandii u króla — i zostawia to bez komentarza. Mówi o niewątpliwych kontaktach Paców i Gosiewskiego ze Szwedami w 1655 r., o próbach ugody z wrogiem, przejścia do obozu szwedzkiego za cenę ochrony własnych majątków — i znów bez interpretacji. To samo czyni Pac resztą i w stosunkach z Moskwą. Należałoby powiedzieć chociażby, iż była to powszechna wówczas linia postępowania magnatów wobec najeźdźców. Brak szerszego tła odbija się i na obrazie stosunków Paców z Radziwiłłami, konkretnie księciem Bogusławem, koniuszym litewskim. Bezpośrednio prawie po opisie zażartych z nim walk mamy obraz sielanki między dwoma magnata-

mi. Tu konieczny jest komentarz w postaci przypomnienia o owych przegrupowaniach w polityce magnatów litewskich które nastąpiło pod koniec drugiej wojny północnej. Z okazji skoncentrowania się na Pacach mamy też takie czyste „wydumane” wywody, kiedy autor pisze o tym, jak to „zapewne” Krzysztof Pac brał udział przy boku Jana Kazimierza w pracach nad obroną kraju. Jednocześnie na tych samych kartach pisze autor, iż tenże kanclerz litewski potrafi prowadzić własną politykę, bynajmniej nie zbieżną z polityką króla. Owo wydumanie spotykamy jeszcze przy omówieniu zjazdu rodzinnego Paców, kiedy autor znów każe nam wierzyć, iż „niechybnie” tematem obrad były — i tu wymienia różne aktualne sprawy.

Tak więc większy obiektywizm w ocenie roli Paców i niezwiązanie perspektyw politycznych i strategicznych pozwoliłyby ocenić jak najlepiej tę pracę, gdzie mamy tak wiele — po raz pierwszy nie raz ukazanego — materiału i epizodów.

M. Lech

A. Codell, *Konfederacja wojskowa na Litwie w latach 1659—1663*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. VI (1960), cz. I, str. 21—46.

Podstawę źródłową artykułu stanowią materiały archiwalne, zawarte w Tekach Pacowskich i Tekach Naruszewicza w Muzeum Czartoryskich, dalej Teki Lukasa w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, wypisy źródeł Biblioteki Ordynacji Krasińskich i Biblioteki Ordynacji Zamojskich w Warszawie, zniszczonych w czasie wojny, oraz materiały Biblioteki Jagiellońskiej i Biblioteki PAN w Krakowie.

Konfederacja wojska litewskiego w latach sześćdziesiątych XVII w. w szerszym ujęciu tkwi pośrednio w zespole zagadnień ogólnopaństwowych Rzplitej, bezpośrednio zaś wiąże się ściśle z postacią Paców, inicjatywą i inspiracją Krzysztofa Paca, kanclerza litew-

skiego, i poczynaniami Michała, oboźnego litewskiego, regimentarza dywizji żmudzkiej. Pacom szczególnie zależało na wojsku. Chcieli z niego uczynić instrument polityki ku chwale swego domu przeciwko innym rodom możnowładczym na Litwie. Byli zwolennikami orientacji francuskiej, zabiegali dla tej orientacji o pozyskanie całej Litwy. Nic dziwnego, że konfederacje w wojsku przeszkadzały im w urzeczywistnieniu takich planów. Przeciwko sobie mieli Austrię i jej agentów w Rzeczypospolitej, wicherzących wśród magnatów.

Związek wojskowy wynikał z ruchów, które jeszcze w toku wojny ogarnęły wojska dywizji żmudzkiej. Poszło — jak zwykle w takich razach — o „chleby” dla wojska, o sprawiedliwy rozdział egzekwowanych podatków, ale ruch miał wyraźne ostrze antysapieżyńskie. Próbowano załagodzić spory, siano komisje; wojsko jednak wrzało ciągle, a nawet szukało opiekunów na zewnątrz, zwracając się z prośbą o protekcję do Bogusława Radziwiłła. Po zawarciu pokoju ze Szwedami dywizja żmudzka, dotąd krzywdzona przy podziałach, sama teraz krzywdzi pozostałe oddziały wybierając, co tylko jej w rękę wpadło, w myśl zasady „kto prior ten potior” i zastrzegając tym konflikt z Sapiehą. Wojna z Moskwą, kampania 1660—1661, odwiekla spór, ale na krótko. We wrześniu 1661 zawiązała się formalna konfederacja wojskowa pod Żeromskim i Kotowskim, a w listopadzie tegoż roku doszła do skutku liga z konfederacją wojska koronnego. Rok później doszło do ekscesów — do zamordowania przez skonfederowanych hetmana polnego Gosiewskiego, który próbował mediacji, a także nastrojonego ugodowo Żeromskiego.

Osobiście Michał Pac sumą przeszło 60 000 złp zjednał sobie niektórych dowódców chorągwi, pochwyił zabójców Gosiewskiego i w kwietniu 1663 doprowadził do dywersji wśród skonfederowanych, a w końcu do rozbitcia związku,

do odstąpienia od niego dywizji żmudzkiej. Pozostałe związkowe chorągwie tym mocniej lgnęły do koroniarzy, aby wraz z nimi w końcu ugodzić się z królem. Po załatwieniu spraw z wojskiem z nową siłą wybuchła ściszona chwilowo rywalizacja możnowładców. Szło teraz o wakanse, o buławę polną po Gosiewskim. Przeciwko Radziwiłłom i Sapiehom dostał ją Michał Pac.

W rozprawce A. Codello, wykorzystując nowe materiały archiwalne, daje nam bogatą panoramę walk politycznych w Rzeczypospolitej XVII w.

M. Lech

A. Codello, *Pacowie wobec opozycji Jerzego Lubomirskiego (1660—1667)*. „Przegląd Historyczny” t. 49 (1958), z. 1, str. 21—44.

Autor opowiada o charakterystycznych dla Rzeczypospolitej konfliktach między magnatami, które rzucały cień na politykę wewnętrzną i zewnętrzną kraju. Pacowie wyrosli i nabrali znaczenia służąc dworowi, toteż widzimy ich na pierwszej linii wszelkich poczynani dworu Marii Ludwiki i Jana Kazimierza. Największym z tych przedsięwzięć, które miało ostatecznie umocnić wpływy partii francuskiej w Rzeczypospolitej, była sprawa elekcji vivente rege. Przeciwko tej idei wystąpiła zgodnie cała opozycja, opierająca się na Wiedniu. Stąd też i konflikt Paców z Jerzym Lubomirskim. Antagonizmy te wystąpiły z całą mocą już w 1661 r., kiedy to Lubomirski usiłował przeszkadzać Pacom w robocie sejmikowej na Litwie, a wybujały w czasie walk o wpływy w wojskowej konfederacji w latach 1659—1663. Wciągano do gry także i innych magnatów. Sapiehę na przykład próbowano zjednać w ten sposób, że podsuwano mu atrakcyjne plany matrymonialne od obu obozów. Aby wyeliminować Lubomirskiego, złożono sąd sejmowy w 1664 r., na którym oskarżono marszałka o próbę zamachu stanu. Pacowie przypilnowali

wtedy sejmików na Litwie, na samym zaś sądzie byli najwymowniejszymi rzecznikami oskarżenia. Lubomirski, jak wiadomo, został skazany na infamię i konfiskatę mienia. On i jego zwolennicy nie złożyli broni. Dochodziło do spięć wróżących wojnę domową, groziło nawet oderwanie się Litwy pod przewodnictwem Paców, którzy zwołali separatystyczną konwokację w Grodnie. Przeciwno Lubomirskiemu Pacowie po wybuchu rokoszu zmobilizowali na Litwie wojsko i wysłali początkowo 20 chorągwi, sami zaś umacniali się politycznie, zagarniając nowe godności i dostojęstwa. Jazdę litewską rozgromili rokoszanie i musiała ona odejść na wschód, swawoląc w ziemiach koronnych. Pacowie nie zrezygnowali z walki — przygotowali znów 5000 wojska, które wzięło także udział w bitwie pod Mątwami. Pacowie doczekali się szczęśliwej chwili, kiedy Lubomirski ukorzył się przed królem. Oni sami wzrosli jeszcze w potęgę, gdy król wbrew opozycji buławę wielką po Sapieże oddał Michałowi Pacowi.

M. Lech

A. Spelskis, *Perła baroku wileńskiego*, Wilno 1964, wyd. „Mintis”, str. 25 + 35 fotografii.

W 1964 roku ukazała się w Wilnie piękna książeczka w jęz. polskim A. Spelskisa, poświęcona kościołowi św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie. Książeczka pomyślana została jako informator dla zwiedzających kościoł turystów¹. Na wstępie trzeba z przyjem-

¹ Wspaniała świątynia antokolska, słusznie w tytule książeczki nazwana „Perłą baroku wileńskiego”, nie doczekała się dotychczas monografii. Pisali o kośc. św. Piotra i Pawła: (wybór) J. I. Kraszewski, Wilno od początków jego do roku 1750, t. II, Wilno 1841, str. 367—368; M. Baliński, Kościół św. Piotra i Pawła z klasztorem ks. kanoników regularnych w Wilnie na Antokolu, „Tygodnik Ilustrowany”, VI, 1962, II pier., nr 154, str. 96; F. M. Sobieszczanski, Wnętrze kościoła św. Piotra i Pawła w Wilnie, „Tygodnik Ilustrowany”, III, 1877, I pier., nr 73, str. 312; X. Pleban (Zawadzki), Prze-

nością stwierdzić, że szata edytorska jest bez zarzuku. Całość drukowana rotograviurą na dobrym papierze, o starannym układzie graficznym, z wysmakowanymi efektami ilustracyjnymi, robi naprawdę bardzo miłe wrażenie. Jest to zasługą artysty A. Gedminasa i redaktora technicznego G. Juzenene. Słowa uznania należą się również autorowi znakomitych zdjęć — J. Grykieniowi.

Tekst książeczki podzielił autor na cztery części, w których omówił kolejno: ogólne założenia i źródła społeczne baroku, dzieje budowy kościoła, słynną dekorację stiukatorską wnętrza; wreszcie znaczenie świątyni antokolskiej jako pomnika kultury.

Historię budowy kościoła odtworzył autor bardzo starannie na podstawie dotychczasowej literatury, a literacka forma językowa, miejscami bardzo wyszukana, dodaje lekkości i urody tym z natury rzeczy dość suchym informacjom. Dowiadujemy się zatem, że hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac kościół fundował, że autorem planów był architekt krakowski Jan Zaor, budowa i dekoracja trwała od 1668 do 1791 roku, a dalej o autorach stiuków Piotrze Perettim i Giovannim Battistie Gallim, o malarzu Michale Aniele Pallonim, wreszcie o dwóch innych Włochach, którzy na początku XIX w. uzupełniali dekorację wnętrza. W tym skądinąd pięknym tekście kilka drobnych nasuwa niejakie wątpliwości.

1. Brak imion przy nazwiskach: Podane są tylko pierwsze litery imienia (jedynym wyjątkiem jest Palloni, którego imię zostało wydrukowane w całości); prowadzi to do niepotrzebnych nieporozumień.

wodnik hagiograficzny po kościele Antokolskim na pamiętkę Antokolanom [Wilno], b.d.w.; M. Skrudlik, Kto był twórcą fresków w kościele antokolskim św. Piotra i Pawła, „Dodatek literacki” [do Dziennika Wileńskiego], I, 1926, nr 8, 4.VII; St. Lorentz, O architekcie Janie Zaorze i dekoratorach kościoła św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie, „Dawna Sztuka”, I, 1938, str. 51—54.

2. Skoro mowa o tak mało istotnym współpracowniku, jak Jan Szreyter, projektant nie istniejących już (poza 1 wyjątkiem) rzeźb fasady, to trzeba by powiedzieć o rzeźbiarzach i sztukatorach, którzy zdobili fasadę — o Sucharze, Brabancie, Novotnym czy Hansie vel Janie².

3. Zabrakło również bardzo istotnej informacji, że kościół pierwotnie był budowany jako klasztor — dla kanoników regularnych.

4. Nieporozumienia powoduje również niczym nie uzasadnione opuszczanie określenia „święty” czy „błogosławiony” przed imionami. Np. informację, że w fasadzie znajduje się posąg „Stanisława” będzie czytelnik rozumiał jako wzmiankę o św. Stanisławie (Kostce lub Szczepanowskim), a tymczasem chodzi o błog. Stanisława Kazimierczyka, miejscowego wileńskiego kanonika regularnego, zmarłego in odore sanctitatis, a więc miejscowa interesująca specyfika. Szczególnie niebezpieczne jest to przy określaniu kaplic. Samo imię oznacza bowiem zwykle fundatora kaplicy, a nie wezwanie. A przecież napisanie „św. Augustyn”, a nie „Augustyn” wcale nie jest jakąś demonstracją fideistycznych przekonań, czego zapewne chciał uniknąć autor, a po prostu precyzyjniejszą informacją.

5. Informacja, którą autor zaczerpnął z Kraszewskiego o 300 pracownikach przy budowie dekoracji kościoła, jest bardzo przesadzona. Udowodnił to St. Lorentz³. Pracowników było kilkunastu.

Dekoracja wnętrza kościoła św. Piotra i Pawła nie nadarmo jest obiektem zachwyty wszystkich zwiedzających. Klasa artystyczna i uroda 2-tysięcznego zespołu rzeźb figuralnych i ogromnej ilości ornamentacji przykuwała zawsze uwagę historyków sztuki, a J. Spelskisa natchnęła

do napisania kilku stron półpoetyckich impresji. Mimo woli, czytając tekst autora i oglądając zdjęcia, ulega czytelnik urokowi antokolskich rzeźbionych postaci i poddaje się zachwytowi, jaki autor umiał przelać na papier. Jednak wśród impresji o charakterze estetyzującym są dwa bardzo ważne sformułowania, które warto podkreślić: 1) że wszystkie rzeźby łączą się ze sobą treściowo; oraz że 2) wewnątrz antokolskie jest idealną syntezą architektury i rzeźby. Trzeba tu autorowi pogratulować wnikliwości, szkoda tylko, że nie rozwinął bliżej obu tych cennych myśli.

Uwagi nasuwają tylko sprawy ikonograficzne. Autor ma tendencje do uznawania rzeźb Antokoła za ilustrację życia, ale tak nie jest i w XVII w. być nie mogło. To nie jest „scena rodzajowa z matką karmiącą” — tylko alegoria „Caritas”; kobieta trzymająca baranka nie przedstawia miłości do zwierząt — tylko alegorię drugiego błogosławieństwa z „Kazania na Górze”⁴.

Podobnie sam wieniec nie jest „symbolem władzy i majestatu”, ale poza „Pozęją” — albo atrybutem personifikacji „Cnoty”, albo „Mądrości”⁵, a kobieta z wieżą to św. Barbara itp.

Ale te drobne potknięcia nie mogą nam przesłonić obrazu „Perły wileńskiego baroku” — dzieła sztuki najwyższej rangi artystycznej, o znaczeniu nie tylko wszechzwiązkowym, jak słusznie pisze Spelskis, ale nawet ogólnoeuropejskim. To jest przecież najwspanialsza dekoracja kościelna XVII w. na północ od Alp. W rozwoju naszej sztuki to kamień milowy — pierwsza na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej dekoracja dojrzałego baroku, dekoracja, która zadecyduje o obliczu naszej rzeźby w następnym bez mała 50-leciu.

Mariusz Karpowicz

² St. Lorentz, O architekcie..., o.c., str. 57 n.

³ J. I. Kraszewski, Wilno, o.c., str. 367; St. Lorentz, jw., str. 54.

⁴ C. Ripa, La più ohe novissima Iconologia..., Padova 1630, t. I, str. 130.

⁵ G. de Tarvarent, Attributs et Symboles dans l'Art Profane, 1450--1600, Genewa 1959, str. 74.

J. Kachk, Ch. Ligi, *K'voprosu ob ekonomičeskom položenii i feodalnych povinnostjach krestjan w Estljandskoj gubernii v XVIII v. (Opit primenenija elektronno-sčetnych mašin v istoričeskom issledovanii)*, „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1962”, Mińsk 1964, str. 43—58.

Już dawno i szeroko stosują ekonomiści i statystycy metodę wyliczeń korelacyjnych dla badania związku masowych. Za pomocą tej metody nauczyli się oni szukać dróg podwyższenia produktywności socjalistycznego rolnictwa i wzrostu wydajności pracy w przedsiębiorstwach przemysłowych. Te nowe racjonalne metody torują sobie drogę i do pracowni uczonych — historyków, gdzie wydarzenia przeszłości dają się podsumować i przemawiają językiem cyfr. W ciągu półtorej godziny „mózg elektroniczny”, maszyna matematyczna, potrafiła wykonać obliczenia, na które strawiono by całe lata.

Uczonym chodziło tym razem o uzyskanie odpowiedzi na pytania w toczącej się dyskusji o wzajemny stosunek wzrostu gospodarstwa chłopskiego (jego wielkości i intensywności) do wzrostu powinności chłopskich wobec pana w Estonii. Jak wiemy, tezie, iż w okresie kryzysu systemu pańszczyźnianego chłopskie powinności i wyzysk, eksploatacja chłopstwa dochodzą do takiego stopnia, iż niszczą gospodarstwo chłopskie, przeciwstawiono tezę, iż zgubne skutki ekonomiczne wzrostu powinności niwelowane są przez jednoczesny wzrost i krzepnięcie gospodarstw chłopskich, ich intensyfikację.

Po krytycznej analizie wakenbuchów z początków XIX w. i danych rewizji z 1795 r. autorzy dochodzą do wniosku, iż związek, zależność poziomu pańszczyzny od ekonomicznej siły, stanu chłopskiego gospodarstwa jest prawie żadna; nawet silne gospodarstwo chłopskie było niszczone, całe zresztą nastawione było na obróbkę folwarku. Wzrost liczby mężczyzn, interpretowany jako dowód jego siły, był li tylko pochodną konieczności

posiadania siły roboczej do pracy na pańskim.

Tylko walka chłopów regulowała i osłabiała siłę pańskiego uderzenia na chłopca.

M. I. Lech

A. Code llo, *Rywalizacja Paców i Radziwiłłów w latach 1666—1669*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXXI (1964), z. 4., str. 913—930.

Na podstawie szerokiej bazy źródłowej — między innymi materiałów z bibliotek: Uniwersytetu Warszawskiego, Ordynacji Zamojskich i Biblioteki Krasieńskich, obecnie już nie istniejących, zniszczonych w czasie wojny — autor opracował historię niewielkiego, ale za to nasyconego wydarzeniami odcinka czasu w dziejach Litwy, rzutuującego zresztą na dzieje całej szlacheckiej Rzeczypospolitej.

Autor twierdzi, iż główną przyczyną rywalizacji obu rodów była duma rodowa, żądza władzy i interesy osobiste. Litwa pacowska współzawodniczyła z radziwiłłowską, bo każdy obóz chciał objąć kierownictwo polityki tego kraju. Walczono o sejmiki — o to, by wybierani tam byli deputaci spośród członków jednego z obozów, by przygotowywane tam instrukcje odpowiadały ich interesom i dawały im możliwość wpływania na bieg wypadków. Prowadzono intrygi z przedstawicielami państw postronnych, brano zagraniczne pieniądze, walczono w kraju o takie punkty oparcia, jak na przykład posiadanie zamku wileńskiego.

Pacowie umacniali swoje pozycje przede wszystkim w wojsku, zgarniali twierdze na Dźwinie i Dnieprze, zbierali pospolite ruszenie na Żmudzi, rozmieszczali wojska na leże w posiadłościach Radziwiłłów. Ze swej strony Radziwiłłowie dla zachowania równowagi politycznej na Litwie zrywali sejmy, napadali na majątki Paców. Gdy Krzysztof Pac dostał od króla wielką pieczęć kanclerza Litwy, a Michał Pac buławę wielką — hetmani — Radziwiłłowie w osobie

Michała dopięli, że mała pieczęć i mała buława dostała się w ich ręce. Ani Pacowicze zresztą, ani Radziwiłłowie nie mieli jakiegokolwiek koncepcji polityki na skalę krajową, lecz prowadzili politykę własną, rodową.

Autor oceniając oba oboje daje cenurkę „lepszemu” Pacom, wskazując na rolę Radziwiłłów w czasie potopu oraz na fakt, że Pacowicze byli zwolennikami na przykład elekcji *vivente rege* i zmieniły orientację z francuskiej na austriacką. Zapomina przy tym jednak, że bynajmniej nie jakieś idee czy dalekowzroczność, lecz znów po prostu prywatną, chęć uzyskania jak największych korzyści kazały Pacom iść z Janem Kazimierzem i wiązać się z Austrią. W sumie należy strzec się uogólnień, ale usilnie kontynuować szczegółową analizę poczynań i walk magnackich obozów.

M. Lech

E. Üpik, *Podjom krestjanskovo dviżenija na territorii Estonii v pierwuju potowinu severnoj wojny (1700—1710 gg.)*, „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1961”, Riga 1963, str. 195—206.

Źródła do historii chłopstwa w Estonii wrastają znacznie ilościowo w XVII w. wraz z rozwojem biurokratycznego aparatu państwa szwedzkiego oraz wraz z reformą sądownictwa, kiedy to wszystkie sprawy chłopskie, sądzone dotychczas przez feudałów, przeszły do sądów państwowych. Pozwala to bardziej szczegółowo niż dla czasów wcześniejszych przeanalizować wydarzenia odpowiadające im okresu.

Epoka tuż przed wojną północną w Estonii i Liflandii charakteryzuje się poważnymi przemianami gospodarczymi w związku z przeprowadzoną wówczas w Szwecji redukcją — wyłączeniem ziem państwowych. Uregulowano wówczas na mocy królewskich rozporządzeń także powinności chłopów wobec arendatorów i zapisano je w tzw. „wakenbuchy”. Estońscy i łotewscy chłopcy nie zys-

kali jednak wówczas nic: dotychczasowe prywatne ziemie oddawane były w arendy, co wznagalało tylko ekstensywną na nich gospodarke. Jedynym skutkiem politycznym redukcji ziemi było rozpowszechnienie wśród chłopstwa legendy o dobrym królu, który wyłącza feudałów, a chłopów chce brać w opiekę. Miało to ten skutek, że rozwinęło się bardzo szeroko chodzenie chłopów z suplikami i skargami na panów do władz państwowych, a także czasowa odmowa wypełniania powinności.

Dopiero na przełomie wieków, tj. w latach 1695—1698, po okresie klęski głodu, jaki nawiedził te strony, chłopcy wyleczyli się ze swego monarchizmu. Zaczęły się wówczas ostrzejsze wystąpienia — na przykład morderstwo popełnione na inflanckim baronie Wranglu.

W takich właśnie warunkach — w początkach chłopskiego wrzenia — zaczęły się na tych terenach działania wojenne. Z jednej strony nasiliła się presja państwa i szlachty na chłopów (żądania dostaw żywności dla armii, pobory do wojska), z drugiej jednak chwiejący się i trzeszczący pod naporem obcych wojsk aparat rządzenia był w unieruchamiany w ogóle. Oba warunki określały właśnie sytuację, w jakiej zaczęła się i potoczyła wojna chłopska na tych terenach. Rozwinęły się teraz na masową skalę (w ciągu 11 lat w 151 majątkach, czyli w 14% wszystkich majątków Estonii) odmowa wypełniania powinności, napady na urzędników folwarcznych, napady na oddziały szwedzkiej armii, grabieże folwarków itp. Chłopcy masowo uciekali przed poborem do wojska. Szczególnie szeroko rozwinęły się grabieże folwarków — nazywane przez autorkę delikatnie „kollektivnym prisvajaniem krestjanami pomieščičego imuščestva”.

Specjalnie ciekawa jest analiza stosunków społeczeństwa Estonii do stron wojujących. Złożone i rozdrobnione, rozwarstwione społeczeństwo tego terenu (niemieccy feudałowie i mieszczaństwo, estońscy i łotewscy chłopcy) miało bardzo

złożone i powikłane wzajemne płaszczyzny stosunków do szwedzkiego państwa. Konsekwencją było zjawisko, iż gdy w jednolitym narodowościowo państwie chłopci, choćby nawet najbardziej uciskani, występują raczej przeciwko najeźdźcy — to w Estonii dla chłopów nie istniało pojęcie niebezpieczeństwa z zewnątrz. Chłopi w Inflantach okazywali pomoc wojskom saskim, które walczyły tu w początkach wojny ze Szwedami, a później napadali na oddziały szwedzkie i pomagali wojskom rosyjskim. Wojna przeciwko Szwedom nie przerosła tu nigdy — tak jak to się stało na Ukrainie, Białorusi czy w Rosji — w wojnę ogólnonarodową.

M. Lech

P. Kozłowski, *Zemelnyj nadet i povinnosti krestjan v magnackich wlasienjach Belorussii vo vtoroj polovine XVIII v.*, „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1961”, Riga 1963, str. 218—231.

Historycy zajmowali się dotychczas przede wszystkim królewskimi i do ostatnich czasów mało było prac poświęconych całkowicie majątkom magnackim. Autor postawił sobie za cel przesiedzenie, w jakim stopniu przejawiają się w socjalno-ekonomicznym rozwoju chłopstwa w majątnościach magnackich te prawa i zjawiska, które zostały stwierdzone na królewskich; dalej — na podstawie materiałów dotyczących właśnie majątków magnackich postanowił ustalić zjawiska i procesy, którymi dotychczas w ogóle się nie zajmowano, jak np. położenie prawne i gospodarcze ziemian, bojarów; a wreszcie próbował zająć się zagadnieniem tzw. priemnych ziem w składzie gospodarstwa chłopskiego. Uwaga autora skupiła się głównie na położeniu chłopów pańszczyźnianych, gdyż oni stanowili w drugiej połowie XVIII w. przytłaczającą większość w majątkach szlachty, podstawową masę chłopstwa. Nie zajął się już zagadnieniem nadziału ziemi i powinnościami

włościan czynszowych ani też rzemieślnikami.

Praca oparta jest głównie na materiałach inwentarzy majątków Radziwiłłów, Sapiehów i kilku innych pomniejszych posiadaczy — na przykład Sliżniów. Dla analizy dobrano po kilka majątków z każdego rejonu geograficznego Białorusi, co pozwoliło wyciągnąć niektóre wnioski ogólne. Ogromna większość tych materiałów po raz pierwszy była w ogóle wyszukana w archiwach i wykorzystywana. Przede wszystkim rozpatrywano inwentarze na różne lata dla tych samych majątności. Takich majątków naliczono 13; dla każdego z nich istniały 2-3 inwentarze. Dowiadujemy się, iż przeciętnie wielkość chłopskiego nadziału nie przekraczała pół włóki. W gospodarstwie było zazwyczaj 1 lub 2 pary wołów, przy tym ilość siły pociągowej ma tendencję do wzrastania. Wśród chłopów pańszczyźnianych w majątnościach magnackich bez względu na niwelującą rolę pańszczyzn widać wyraźny proces rozwarstwienia. W związku z rozprzestrzenianiem się i rozszerzaniem folwarków rosła także i powinności chłopów. Chłopi czynszowi obciążani są teraz także nowymi powinnościami.

Bojarzy i ziemianie według autora stanowią najwyższą grupę chłopstwa. W epoce anarchii feudalnej wypełniali oni powinności wojskowe; w omawianym okresie zamieniają się już w chłopów czynszowych.

M. Lech

M. A. Jučas, *Derevnja i folwark Zemajtii v XVIII v. (Po materialam imenija Karteny)*. „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1963”, Wilno 1964, str. 362—367.

Autor oparł się na materiałach archiwum Jakuba Nagórskiego, podkomorzego żmudzkiego, starosty powientkiego i gitenskiego, bogatego i wpływowego szlachcica ziemi żmudzkiej końco-

wych lat Rzeczypospolitej szlacheckiej. Majątki Nagórskiego rozciągały się szeroko w powiecie tyłżyckim i oszańskim. Archiwum rodowe zostało odnalezione we dworze w Kurtowianach i przekazane w 1946 r. do Biblioteki Republikańskiej w Wilnie. Materiały uporządkowano, jednak w momencie kiedy autor z nich korzystał, nie były one jeszcze ostatecznie usystematyzowane i stąd też w publikacji nie podaje się sygnatur. Artykuł omawia głównie materiały dotyczące majątności Karteny, gdyż w archiwum one najlepiej się zachowały. Są to głównie korespondencja z ekonomami w Kartenach i dokładne periodyczne sprawozdania przesyłane do Kurtowian.

Autor w celu zilustrowania pewnych swoich tez sięga jeszcze początków XVIII w., ale głównie zajmuje się okresem o 50—60 lat późniejszym. W pracy omawia kolejno wielkość nadziałów chłopskich, obszary ziem obsiewanych, ilości wysiewanego zboża, handel towarami gospodarstwa chłopskiego, wreszcie ilość drabianych dni pańszczyzny czy wielkość czynszu chłopskiego. Tezy pracy tracą na wiarygodności, gdyż podawane są w oderwaniu od szerszego udokumentowania ówczesnych warunków. Nic na przykład nie mówi fakt wzmoczonego w 1790 r. naporu chłopskiego na miejscowy rynek. Eksploatacja pracy najemnej zapewne także inaczej by wyglądała przy analizie zapotrzebowania na ręce robotcze w gospodarce chłopskiej. Poza tym niebezpieczeństwo tkwi także w wykorzystywaniu i przekazywaniu materiału archiwalnego do końca nie uporządkowanego.

M. Lech

D. L. Pochilevič, *Koroľevskije ekonomii Litvy i Belorussii w 70—80 godach XVIII v. (Proizvodstvo, naselenije)*. „Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy 1963”, Wilno 1964, str. 347—361.

Do wielu znanych opracowań własnych, dotyczących ekonomii królewskich

w Wielkim Księstwie Litewskim¹, oraz prac W. Kuli² na ten sam temat dorzucił D. L. Pochilevič studium syntetyzujące o królewskich ekonomiach na Litwie i Białorusi w 70—80 latach XVIII w. Zajął się w nim przede wszystkim stosunkami produkcji i zaludnieniem.

Ekonomie te, pozostałości po obszernych domenach Jagiellonów, stanowiły podstawę utrzymania stołu królewskiego. Autor powtarza przekazy o znanych nam już w perypetiach A. Tyzenhauza, realizującego swą wielką reformę i skutki tejże dla struktury ekonomicznej i organizacyjnej ekonomii. W pracy wykorzystuje głównie materiały archiwum lwowskiego — zespół 181, nie znany dotychczas badaczom. Zajmuje się kolejno strukturą gospodarczą ekonomii, wielkością gospodarstwa, obciążeniem gospodarstw chłopskich, dalej stosunkami społecznymi i narodowościowymi. Szczególnie cenny jest akapit o samorządzie włościańskim.

M. Lech

D. L. Pochilevič, *Krestjanie Belorussii i Litvy vo vtoroj polovine XVIII v.*, Wilno 1966, 80, str. 216.

Autor zastrzega na wstępie, że bynajmniej nie stawia sobie za cel gruntownej analizy procesu rozkładu feudalizmu na

¹ D. L. Pochilevič, *Perevod gosudarstvennych krestjan Veľikogo Knażestva Litovskogo s otrabotočnoj renty na seneznuju v XVIII v.* W: *Istoričeskie Zapiski* Kn. 37, 1951, str. 144—168; tenże, *Agrarnaja reforma A. Tyzenhauza i žvelskoe wostanie*, *Eżegodnik po agrarnoj istorii vostočnoj Evropy* 1958, Tallin 1959, str. 278—301; tenże, *Perevod gosudarstvennych krestjan Litvy i Belorussii v seređine XVIII v. s seneznoj renty na otrabotočnuju*, *Istoričeskie Zapiski* Kn. 39 (1952), str. 121—158.

² W. Kula, „System” Tyzenhauza i jego upadek 1765—1780; tenże, *Supłaki chłopów z ekonomii litewskich 1777*; tenże, *Powstanie chłopów szawelskich w roku 1769*; tenże, *Manufaktury grodzieńskie w ocenie współczesnych rzeczoznawców*. Wszystkie rozprawy w: *Szkiece o manufakturach w Polsce XVIII w.*, Warszawa 1958, str. 309—455.

Białorusi i Litwie w XVIII w. Jest to niemożliwe bez głębszych studiów nad całością społeczno-ekonomicznego i politycznego życia kraju. Autor rozpatruje tylko problem gospodarstwa wiejskiego i chłopstwa, a więc tę część całości, gdzie proces formowania się kapitalizmu ledwo się w drugiej połowie XVIII w. zaznaczał. Główny swój cel widzi autor w analizie położenia chłopstwa i tych zmian, którym warstwa włościańska podlegała w związku z rozwojem gospodarstwa folwarcznego. Tło, na którym rozgrywała się akcja wypadków, prawie się od stulecia nie zmieniło. Nadal istniał monopol na ziemię i na chłopów — ale też i nigdy przed tym nie podniosła się tak wysoko fala krytycyzmu wobec istniejącego stanu rzeczy i fala reform. Na wsi pojawia się i rozprzestrzenia arrendowanie ziemi, rozwija się rynek wewnętrzny, handel, nawet banki. Rosną manufaktury, a chłopstwo wyraźnie się rozwarstwia.

W rozdziale I zajmuje się autor chłopami w dobrach stołowych, ekonomiach królewskich. Podstawowym problemem owego okresu była reforma przeprowadzana przez Tyzenhauza. Autor, powtarzając znane już tezy z prac własnych wcześniejszych i obficie czerpiąc z pracy St. Kościalskiego oraz z materiałów publikowanych w „Tekach Archiwalnych”, relacjonuje przebieg reformy, polegającej na procesie „przesadzania” chłopów z systemu czynszów na pańszczyznę. Bierność i posłuszeństwo włościan, którzy bez sprzeciwu przyjęli reformę, tłumaczy faktem, iż czynszowanie nie było w Rzeczypospolitej nigdy formą dominującą, lecz wynikało tylko z doraźnych potrzeb (odbudowy kraju po wojnach), państwo zaś było jeszcze na tyle silne, a chłopci tak nie zorganizowani, że reforma przechodziła prawie bez sprzeciwów.

Miało natomiast dotychczas zajmowano się położeniem włościan po reformie. Autorowi udało się odnaleźć i przeanalizować dokumenty i opisy dóbr sto-

wych z osiemdziesiątych lat XVIII w., które wiele w tym względzie odkrywają. Na ich podstawie D. L. Pochilevič daje drobiazgowy opis wszystkich powinności chłopskich.

Przeciętną ilość nadziałów ziemi wylicza autor na około $\frac{1}{2}$ włóki, pańszczyźniany chłopci odrabiali 104 dni z $\frac{1}{4}$ włóki, poza tym 4 dni „tłoków”, „gwaltów” i drobniejsze: nocne dyżury, straż, dalej szarwarki, wreszcie podwody: jedna w ciągu roku z Szawli do Libawy albo 2 do Rygi lub 4 do Mitawy. Były też daniny w naturaliach: jajka, kury, przędza. W pieniądzech opłacali tzw. podworowszczyznę od 6 do 15 złp z nadziału oraz podatki państwowe. Za ziemię dzierżawioną chłop płacił czynsze od 8 do 33 złp z włóki i odrabiał szarwarki.

W wyliczeniach autora podkreślić trzeba, że dysponował on pełnym materiałem dla wszystkich ekonomii, stąd też obraz jest stosunkowo wierny. Gorzej jest, kiedy zapuszcza się on w toku dalszych wowodów na teren spekulacji o wartości danin chłopskich (oddawanych w naturaliach i pańszczyźnie), o przeliczeniu ich na pieniądze. Wylicza, iż z $\frac{1}{4}$ włóki ziemi nadziału i z $\frac{1}{4}$ włóki gruntu dzierżawionego chłop ogółem odrabiał 175 dni w ciągu roku. Następnie, przeliczając je na (płacone przez skarb) 24 gr za dzień szarwarku konnego i 10 gr pieszego, dolicza się sumy 142 do 150 złp z gospodarstwa półwłócznego. Nie bierze w ogóle pod uwagę tych rozlicznych warunków i przyczyn, które sprawiały, iż niemożliwością jest wyliczenie konkretnej ceny robocizny w gospodarce. Kształtowała się ona przecież zawsze w zależności od miejscowych czynników, które zmieniały się jak w kalejdoskopie, niejednokrotnie z dnia na dzień. Dalsze też wywody, które autor oparł na powyższych wyliczeniach (bez zastrzeżenia, że są to wyliczenia obowiązujące tylko dla konkretnego miejsca i konkretnego czasu), nie wytrzymują krytyki.

Na kartach książki Pochileviča toczy się też dalszy ciąg dyskusji o roli i po-

łożeniu prawnym warstwy pośredniej między szlachtą a chłopami — bojarów i ziemian. Pochilevič opowiada się za tezą, iż są to chłopci, nie wolni w sensie prawnym, wolni tylko od pańszczyzny. Na dowód przytacza fakty „przesadzenia” z ziemian w chłopstwo. Opłacana przez nich wysoka „ziemiańszczyzna”, 80 złp rocznie, miała być rekompensatą właśnie za pańszczyznę. Autor widzi jednak i przyznaje, że są to ludzie rekrutujący się z dawnych bojarów i sług, których usługi okazały się już niepotrzebne w nowoczesnie zorganizowanym folwarku. Na tychże prawach siedzą i oficjaliści, a przecież wiadomo, że są to po prostu byli urzędnicy dworscy, których w ten sposób nagradzano za ich służbę. Chyba jednak Polichevič nie docenia całej złożoności drabiny hierarchii feudalnej w Rzeczypospolitej, jeśli tak lekką ręką zalicza do chłopów ziemian i bojarów XVIII w. Mogli oni rzeczywiście stracić swoje prawa polityczne dzięki zubożeniu, dzięki różnym przypadkom losowym zejść do poziomu chłopstwa, zawsze jednak ich geneza prowadzi nas do grup wolnej szlachty, bojarów i sług, wywodzących się jeszcze ze sług książęcych, osadzanych na gruntach. I co więcej jeszcze — nawet i teraz są oni znacznie lepiej uposażeni w ziemię i inwentarz.

Wylicza dalej autor liczne kategorie „wolnych” w ekonomiach, wprowadzając takie pojęcia, jak „nowi” — rekrutujący się z imigrantów, dalej słudzy, strzelcy, osacznicy i rudnicy „którzy rudę wytapiali”. Podkreśla się w książce, że obłożenie chłopstwa było niejednakowe, nierównomierne — zależało od wielu, bardzo nieraz niezrozumiałych, nie rozpoznanych względów. Zajmuje się dalej autor skutkami, jakie reformy Tyzenhauza wywarły na strukturę gospodarstw chłopskich w ekonomiach. Zaznacza się likwidacja ziem pustych, drobienie, dzielenie gospodarstw, zmniejszenie nadziału, zmniejszenie ilości ziem czynszowych — a jednocześnie zwiększanie się ilości do-

datkowych (poza pańszczyznę, która pozostaje bez zmian) prac darmowych w folwarku. Wyrzucani są różni dożywotnicy. Chłopi byli pod stałą policyjną kontrolą dworu, • czym świadczą rozliczne ustawy porządkowe, przytaczane przez autora. Pracę normowano im szczegółowo, co miało zapobiec lenistwu. Súpłiki chłopskie dostarczają nam odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu powinności inwentarzowe odpowiadały rzeczywistym obciążeniom chłopów. Posłużył się tu autor badaniami W. Kuli Wynika z nich, że pańszczyzna była bezprawnie powiększana, a trud chłopski wielokrotnie w najrozmaitszy sposób intensyfikowany i grabiony.

W dalszym ciągu w rozdziale pt. „Ekonomie w osiemdziesiątych latach XVIII w.” autor charakteryzuje stan ekonomii. Posłużył się tym razem inwentarzem sporządzonym w 1783 r., najpełniejszym, obejmującym wszystkie ziemie i powinności, a także pracą St. Kościałkowskiego. Na tej podstawie wylicza proporcje ilości ludzi na włókę ziemi, ilości ziemi na jedno gospodarstwo. Ponieważ jednak za Kościałkowskim — nie starając się zresztą w tej mierze wcale • poprawienie go — w skład ilości ludności wpisuje także i mieszczan, i Żydów, a następnie dzieli ich przez ilość włók w ogóle, więc obliczenia takie stają się czystą żonglerką cyframi. Także za Kościałkowskim podaje dyferencjacje chłopstwa w ekonomiach, rozwarstwienie ich na bogatych, zamożnych, średnich i ubogich.

Ciekawe są podliczenia wzrostu dochodów z ekonomii; okazuje się, iż z 377 000 złp w 1651 r. wzrosły one do 2 390 000 złp. Pochilevič analizuje poszczególne źródła tych dochodów, a dalej rozchody ekonomii. Należałoby tu jednak powiedzieć i o dewaluacji złotego polskiego na przestrzeni ponad stulecia, co wybitnie obniżyłoby wskaźniki wzrostu dochodu. Z większą także rezerwą trzeba by się odnieść do cyfrowych danych statystycznych oraz do bezinter-

sowności wskazówek gubernatorów, pytanych o drogi rozwoju ekonomii.

W następnej, drugiej części książki, przechodzi autor do omówienia położenia chłopów w starostwach i dzierżawach. Przy opracowaniu tego tematu rzuca się w oczy przede wszystkim swoistość bazy źródłowej i wynikające stąd skutki. Podstawowymi źródłami są tu bowiem tomy „Akt izdavaemych Vilenskoj Komisiej dla razbara drevnich aktov” oraz monografie — i tylko minimalnie archiwalia. Materiały dobierane są zupełnie przypadkowo, wrywkowo, bez analizy kryteriów uzasadniających wybór. Wpłynęło to i na rezultaty badań. Nie trzeba przecież przypominać, że gospodarstwo w starostwach i położenie tam chłopstwa było bardzo zindywidualizowane, że zależało od tysiącznych przyczyn, że niejednokrotnie gospodarstwa o miedzę rządziły się różnymi prawidłami i chłopci w nich znajdowali się w różnorodnym położeniu. Tymczasem autor nie waha się po przedstawieniu sytuacji w którejkolwiek ze wsi jakiegokolwiek starostwa, wybranego najzupełniej dowolnie, wyciągać wniosków obowiązujących dla całego badanego obszaru. Nigdy też nie tłumaczy się, dlaczego wybiera właśnie to a nie inne starostwo czy też taką a nie inną przestrzeń i czas. Toteż wywody jego należy brać dosłownie — jako obowiązujące tylko właśnie dla konkretnego starostwa czy dzierżawy, a nie tak, jak chce autor — dla całego tego okresu, dla całego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Z takimi dopiero zastrzeżeniami można przyjmować wyliczenia o stanie posiadania ziemi, o zagospodarowywaniu jej, zasiedleniu, o ilości inwentarza żywego. Przykłady brane są ze starostw dudzińskiego w woj. wileńskim, rydyńskiego, balinowickiego i celoskiego w Witebskim, rakontiskiego, rateńskiego i kilku jeszcze innych. Na pewniejszym już gruncie stajemy, kiedy Pochilevič operuje danymi z pracy A. Żabko-Potopowicza „Praca najemna i najemnik...”. Wilno 1928, bogato udoku-

mentowanej i reprezentatywnej. Nie tak szczęśliwie posłużył się liczbami podawanymi przez Downar-Zapolskiego w pracy „Socialno-ekonomičeskaja struktura litovsko-bełoruskoj derżavy v XVI—XVIII st.” w: Gistoryčno-Archeologicznyj Sbornik nr 1. Nawet widząc i podkreślając, że Downar-Zapolski w swych obliczeniach nie odróżnia wsi szlacheckich od starościńskich — bierze bez zastrzeżeń jego wywody dla zobrazowania... sytuacji właśnie we wsiach w starostwach. Ta sama sytuacja powtarza się przy korzystaniu z danych z pracy W. Wieczorka, który w dodatku (z czego autor, choć fakt stwierdza, ale znów żadnych stąd wniosków dla pracy nie wyciąga) w jeden kocioł wsadził jeszcze liczby z dóbr duchownych, oraz, co już Pochilevič sam podkreśla, wywody swoje oparł na rezultatach badań nad bardzo skromnym materiałem, z bardzo wąskiego terytorialnie zakresu. Mimo to wszystko autor bez skrupułów uogólnia tak skąpe i niereprezentatywne dane i wyciąga z nich wnioski, mające być obowiązującymi dla starostw w całym Wielkim Księstwie Litewskim. Autor operował też danymi z zupełnie przypadkowych lat, w jednym wierszu zdania pisząc o sytuacji w dwóch różnych starostwach, w kilku okresach czasu i znowu wyciągając z tego wnioski. Tak np. operuje liczbami dotyczącymi starostwa bobrujskiego w 1765 r. — i zaraz potem danymi z klucza brożackiego z 1765 i 1797 r., uogólniając sytuację w tych starostwach na cały kraj. W wielu wypadkach w ogóle nie podaje, dla jakich okresów danymi operuje.

I w tym rozdziale konsekwentnie nie ustrzegł się przed bezkrytycznym przyjmowaniem cennika na pracę ludzką; operuje danymi wrywkowymi dla różnych obszarów i różnego czasu. W tym miejscu mała dygresja: trudno za autorem dziwić się dzierżawcom starostw, iż zabierali dla siebie nadwyżki pieniędzy należnych skarbowi państwa z podatków ze starostwa. Przecież to właśnie między

innymi miało być ich dochodem ze starostwa; w przeciwnym razie nie opłacałoby się starostwa trzymać i dobijać się o nie u króla.

Cały obszerny podrozdział poświęcił Pochilevič położeniu ziemian, bojarów, chłopów — sług i komorników. I tu — jak przy omawianiu spraw w ekonomiach — zalicza ich do chłopstwa. Nazwanie ich zaś i prawa wywodzi z etymologicznej konieczności „ochrzczenia” nowej grupy chłopów, którzy wypełniali funkcje byłych sług — bojarów. Do tej grupy mieli wejść wg autora także i niektórzy z dawnych bojarów. Idąc konsekwentnie za D. Pochilevičem należałoby przyjąć, że w ogóle na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wyginęła w niewytłumaczony sposób cała grupa drobnej szlachty — dawnych sług-ziemian, a na jej miejsce byli stawiani chłopci osiedlani na nowych prawach. Tymczasem wiemy skądinąd, że katastrofy takiej nie było, a warstwa ziemian przetrwała aż do akcji legitymowania szlachectwa, przeprowadzonej przez carat prawie sto lat później. Na podstawie inwentarzy starostwa retawskiego (należało ono w 1784 r. do Ogińskiego), a zwłaszcza na podstawie akapitu, który pozwalał na usunięcie „niesprawnego w płaceniu czynszu i służbie” ziemianina z ziemi i gospodarstwa i zamienienia go bogatym gospodarzem wywodzi, iż ziemianie byli na pewno chłopami lepiej sytuowanymi. Słabym punktem tego wywodu jest fakt, iż w instrukcji wcale nie powiedziano — jak chce Pochilevič — że ów bogaty gospodarz ma być koniecznie chłopem; mógł to być przecież np. bojarzyn czy nawet ktoś ze szlachty drobnej bezziemnej z otoczenia pańskiego, kto chciał osiąść na ziemi.

Ziemiańskie, tacy jakich przedstawia autor, to gospodarze, którzy płacą wysoki czynsz — do 11,5 czerwonych złotych, mają stosunkowo dużo ziemi — jedną do 2,5 włóki, a nawet w innym miejscu 4 włóki, mieli obowiązek zbroić się na swój koszt i stawać na wezwanie starosty. Pochilevič widzi w tym fakt, iż peł-

nili oni służbę tak jak piechota łanowa. Poza tym sam autor przyznaje, że ziemianie pełniły wiele funkcji dawnych bojarów putnych, „listownych”. Stabilność położenia ziemian była bardzo względna i zależała od kaprysu pańskiego. Na przykład ziemianie w pewnej wsi zamienieni zostali na bojarów. Bojarzy płacili czynsz i dawali niektóre daniny, a także odrabiali szarwarki. I ich też autor nazywa chłopami, którzy tylko wobec braku folwarku we wsi siedzą na gołym czynszu. W tym miejscu ostro przeciwstawia się autor Downar-Zapolskiemu, który widzi w nich ludzi siedzących na ziemiach dzierżawionych, arendatorów. Wykorzystując luki w dowodzeniu Downar-Zapolskiego powtarza tu znów swoją tezę o ziemianach-chłopach.

Trzecią z kolejnych części książki poświęca autor sytuacji chłopów we wsiach szlacheckich. I tu znajdujemy zupełną dowolność w odbieraniu przykładów w przestrzeni i czasie. Traktując jednak te dane ze wszystkimi zastrzeżeniami, mamy jaskrawy obraz położenia chłopów w wielu miejscowościach. Dowiadujemy się, że pańszczyzny odrabiają tu chłopci do dwunastu dni w tygodniu z włóki, poza tym dochodzą liczne daniny w naturze i pieniądzu. Powinności i położenie prawne zresztą są tak rozliczne i różnorodne, iż w końcu sam autor rezygnuje z wymieniania ich wszystkich. Nie można ich zunifikować, przeliczyć na pieniądze ani też na jeden element pracy. Czyni wprawdzie autor próbę przeliczenia tych powinności na pieniądze, ale kończy się to tylko stwierdzeniem wysokości opłaty za pracę w poszczególnych miejscowościach. Ogólnie wylicza sumę złp 145 — 180 z półwłóki. Ale też dzień pracy liczony jest różnie i autor dysponuje liczbami od gr 4 do 15. Już sama ta rozpiętość świadczy, jak niemożliwe jest ściśle wyliczenie i wyciągnięcie wniosków.

Po zreferowaniu stanowiska polskich historyków co do wysokości w procentach oddawanych panu korzyści z uprawianej

przez chłopą ziemi i w ogóle korzyści z pracy chłopą autor dochodzi do wniosku, że gospodarstwo chłopskie tak wysokie obciążenie mogło wytrzymać, mogło istnieć tylko dlatego właśnie, że płaciło własną pracą, pracą rąk członków rodziny oraz że zazwyczaj duża część dochodów chłopskiego gospodarstwa wpływała z tej jego części, która była z arendy oczynszowana. I właśnie nowy atak na chłopskie gospodarstwo szedł w kierunku zmniejszenia ilości ziemi czynszowej oraz zwiększania ilości pańszczyzny. Atak ten poderwał same już korzenie gospodarki chłopskiej.

Zastanawia się dalej autor nad istotą i charakterem reform w dziedzinie rolnictwa w XVIII w. Dochodzi do wniosku, że ruch oczynszowania wywodził się z troski właścicieli ziemi o zwiększenie wydajności pracy chłopą. Opisuje i ocenia bardzo wysoko reformy Pawła Brzostowskiego w Mereczowszczyźnie i Joachima Chreptowicza w Szczorsach, które zapowiadały „pruską drogę” w rolnictwie, ma jednak pretensje iż „ani jedna z przeprowadzonych w Rzplitej w ziemiach szlacheckich reform nie dotykała podstawowych założeń społeczeństwa feudalnego, nie rozstrzygała zagadnienia swobody chłopów ani zagadnienia własności ziemi”. Jeśli gdzieś indziej reformy się nie udawały — Pochilevič widzi przyczynę w zbyt wysokim czynszu. Przyznaje też, że oczynszowanie było prądem progresywnym.

Pod koniec XVIII w. zmienia się charakter wspólnoty chłopskiej. Dotychczas zajmowała się ona raczej sprawami ogólnymi wsi. Obecnie coraz bardziej przechodzi na pozycję samorządu na usługach pana, jego interesów; na nią zwała dwór wiele funkcji administracyjnych, związanych z eksploatacją chłopą. Na podstawie przede wszystkim „Instruktaży...” St. Pawlika szczegółowo opisuje autor w cz. 4 swej książki obowiązki i czynności urzędników administracji wiejskiej — wójta, podwójciego, ławnika, dziesiątnika, ich pozycję

społeczną. Zajmując się dalej najemną pracą w gospodarstwie chłopskim i pańskim, autor dochodzi do wniosku, że przyczyną zahamowania owych procesów jest nie tyle nieobecność rąk roboczych, wolnych, mogących być kupionymi, ile prawo przywiązujące chłopą do ziemi i pańszczyzna.

Cały rozdział końcowy, szósty, wypełnia rzecz o walce chłopów przeciwko nowemu nasileniu eksploatacji, przy czym obok Tek Archiwalnych wykorzystał autor także dokumenty wydane w „Lietuvos valstieciu ir miestelienu ginčai sudvaru valdytojais” oraz bogaty materiał z księgi brzesko-kobryńskiej ekonomii, przechowywanej w archiwum leningradzkim. Specjalnie zatrzymał się zwłaszcza na powstaniu w ekonomii szawelskiej.

Praca D. L. Pochileviča rozszerza nasze wiadomości o bazie źródłowej do historii chłopów w XVIII w. oraz daje gruntowną analizę położenia chłopstwa w wielu wsiach w ekonomiach, starostwach i dobrach szlacheckich.

M. Lech

A. M. Karpačiov, ● *primenenii najemnogo truda v pomoščičjem chozjaistve Belorussii vo vtoroj polovine XVIII v.* „Eżegodnik po agrarnej istorii vostočnoj Evropy 1962”, Mińsk 1964, str. 285—293.

Autor atakuje tezę Żabko-Potapowicza (przyjętą zresztą i w radzieckiej literaturze naukowej) o ponadplanowym zmniejszeniu się zapotrzebowania na siłę najemną w gospodarstwie folwarcznym Białorusi w związku z powiększaniem — wyśrubowaniem pańszczyzny w drugiej połowie XVIII w. Krytykując inwentarze majątków jako źródło wielce niedostateczne, autor sięga po „opis topograficzny guberni mińskiej”, sporządzony w 1800 r. Wynika z niego, że jednak najemny trud był stosowany i że wyraźnie wzrastał. Nie wziął jednak autor z kolei pod uwagę faktu, iż materiał użyty w „Opisie” odnosi się

do folwarków położonych w jurydykach na gruntach miejskich, w Mińsku i w okolicy, folwarków z natury rzeczy pozabawionych zaplecza, siły roboczej w postaci wsi pańszczyźnianej.

Równie nietypowy dla uogólnień w stosunku do gospodarstw folwarcznych jest wywód o wzroście znaczenia pracy najemnej w hodowli zwierząt. Na Białorusi hodowla nie była tak powszechna, jak na przykład na Ukrainie, stąd też mały tylko procent siły roboczej włączany był w rynek pracy.

Najciekawszymi partiami artykułu są dane liczbowe i materiałowe o zastosowaniu pracy najemnej w folwarcznym przemyśle leśnym, transporcie i przemyśle, takim jak cegielnie czy gorzelnie. Dowiadujemy się tu o wysokości liczby robotników, wysokości ich płac i dynamice ruchu cen (bez uwzględnienia jednak ruchu cen artykułów spożywczych i spadku wartości pieniądza).

Rozwój gospodarki towarowej pociągał za sobą wiele zmian także i w nadbudowie: ziemianie muszą reorganizować swoje gospodarstwa i rozbić przestarzałą strukturę niektórych instytucji państwowych. Tu widzi autor źródło pojawiających się w końcu XVIII w. projektów zmian, reform Rzeczypospolitej.

Ale dopiero znacznie później, już w innych historycznie warunkach, spowodowanych połączeniem się Białorusi z Rosją i w ekonomice tego kraju, narastają warunki dla powstawania układu kapitalistycznego i następuje rozkład systemu feudalnego.

M. Lech

M. Jučas, *Prekyba Lietuvos kaime XVIII a.*, (w:) „Is lietuvių kultūros istorijos”, t. IV, Wilno 1964, str. 109—122.

Czynszowanie włościan we wsiach na terenie Litwy datuje się od końca XVIII w. i trwa z różnym nasileniem w ciągu następnego stulecia. Według spisu ludności w 1790 r. na Żmudzi w okręgu rosienskim już 64,7% gospodarstw chłop-

skich płaciło czynsze. W tym samym czasie w innych powiatach liczby te przedstawiały się następująco: powiat Szawle — 41,5%, Braśław — 45,9%, Wilno — 45,5%, Troki — 21,6%, Kowno — 16,4%.

Czynszowanie włościan było procesem postępowym, przyczyniającym się do szybszego rozpowszechnienia nowych kapitalistycznych form ekonomiczno-społecznych. W rozpowszechnieniu się renty pieniężnej byli zainteresowani przede wszystkim wielcy właściciele ziemscy, od których w ogóle wyszła inicjatywa czynszowania gospodarstw chłopskich. Wkrótce okazało się, że czynszowane gospodarstwa chłopskie dają większe zyski zarówno dzięki usamodzielnieniu się gospodarczym chłopów, jak również dzięki rozwijającej się wówczas wymianie towarowo-pieniężnej. Chłopi, chcąc opłacić czynsz, musieli część swych plonów sprzedać na targach małomiasteczkowych. Chłopi sprzedawali głównie zboże, len oraz zwierzęta hodowlane i produkty pochodzące z przetwórstwa mleka, mięsa, skór i wełny. Wkrótce utrwalił się specjalny system handlu. Wielcy właściciele ziemscy skupili w swoich rękach prawo posiadania targowisk małomiasteczkowych, którymi zarządzano bezpośrednio lub wydzierżawiano je za określoną opłatą. Chłopi czynszowi obowiązani byli przynajmniej raz w tygodniu przyjeżdżać na owe targi. Przestrzegano, by chłopi uczestniczyli na targach w miasteczkach, które należały do tych samych majątków, z których pochodzili chłopi. Wkrótce jednak handel wewnętrzny rozszerzył się, dzięki czemu zaistniała możliwość swobodnej sprzedaży produktów rolnych także na innych, dalszych rynkach. Na targach małomiasteczkowych przestrzegano pobierania określonego myta i opłat placowych. Niejednokrotnie narzucano ceny kupna i sprzedaży, dzięki czemu właściciele i dzierżawcy targów uzyskiwali dodatkowe dochody. Chłopi sprzedający swoje towary na targach musieli jednocześnie zakupywać inne towary, jak np. sól, śledzie czy wyroby z żelaza, jak

sierpy, kosy, lemiesz, topory itp., a także części odzieży i obuwie. Zwiększenie liczby gospodarstw czynszowych oraz ożywienie handlu wewnętrznego spowodowało jednocześnie ożywienie handlu zewnętrznego. Przez porty bałtyckie: Kłajpedę, Rygę, Królewiec i Libawę wywożono zboże i len, których eksport w tym okresie znacznie wzrósł.

M. Pokropek

S. Daukantas, *Rinktiniai Raštai*, Vilnius 1955, str. 478.

Daukantas (z polską Dowkont) był pierwszym historykiem litewskim, który pisał po litewsku. Urodzony 28.X.1793 r. na Żmudzi, kształcił się na Uniwersytecie Wileńskim (1816—1825), pracował jako tłumacz w kancelarii generał-gubernatora w Rydze (1826—1834), potem był kancelistą Senatu i pomocnikiem metrykanta przy Metryce Litewskiej w Petersburgu (1835—1850), a wreszcie współpracownikiem biskupa żmudzkiego Macieja Wołoncewskiego, znanego ze swoich zamiłowań naukowo-literackich i pracy na niwie narodowo-kulturalnej (1850—1855). Po zerwaniu z biskupem na skutek nieporozumień osobistych tułał się Daukantas po Żmudzi, cierpiał biedę i zmarł przedwcześnie 6.XII.1864 r. w Popielanach na Żmudzi¹. Dziejami Litwy zaczął się zajmować już w latach studenckich, kiedy słuchał wykładów Joachima Lelewela, Ignacego Daniłowicza i Ignacego Żegoty-Onacewicza, wybitnych podówczas profesorów historii i zamiłowanych badaczy przeszłości Litwy. W tych czasach zaczął się na Litwie budzić silny ruch lituanistyczny. Wśród oświeconych Litwinów zrodziło się prag-

¹ O Daukantasie jako historyku pisali: A. Janulaitis, *Simanas Daukantas*, Vilnius 1913; Z. Ivinskis, *Simanas Daukantas ir Lietuvos istorija*, „Naujoji Romuva”, nr 11—12, 1936; V. Mačiūnas, *Lituanistinis sąjudis XIX a. pradžioje*, Kowno 1939, str. 203—205; S. Kościakowski, *Dowkont Szymon*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. V, Kraków 1939—1946, str. 353.

nienie posiadania własnej narodowej literatury, słownika i gramatyki języka litewskiego. Coraz mocniej odczuwano potrzebę napisania historii Litwy. Słynny podówczas miłośnik starożytności litewskich, Dionizy Poszka († 1830), tak pisał: „...ktokolwiek naszą Historję Litewską napisze, nie daremna będzie jego praca. Bo najprzód w cnotliwym sercu swoim najdzie ukontentowanie, iż się przysłużył Narodowi Litewskiemu, na którego ziemi mieszka. Po wtóre: Ziolkowie, miła ojczyzna i narodowość, błogosławić będą matkę, która tak znakomitego człeka urodziła, a szanowne imię Jego unieśmiertelnia”².

Piszący te słowa Poszka miał nadzieję, że historię Litwy napisze może „Mazur” Lelewel albo Onacewicz. Tymczasem sławę nieśmiertelną zyskał zupełnie nieoczekiwanie Daukantas. Już w czasie studiów (1822) rozpoczął on pisanie dziełka „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių”, ale ukończył pewnie nieco później, w każdym razie przed rokiem 1830, gdyż Poszka był jednym z pierwszych czytelników rękopisu Daukantas, a zmarł w 1830 r. Praca ta, której polski tytuł brzmiałby: „Czyny dawnych Litwinów i Żmudzinów”, przeleżała w rękopisie sto lat, bo dopiero w roku 1929 zdołano ją wydać po raz pierwszy w Kownie. Pierwszą pracą historyczną Daukantas, opublikowaną za jego życia, była książka „Budās senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių”, co sam Daukantas tłumaczył jako: „Charakter starożytnych Litwinów górnych i dolnych”³, wydana pod pseudonimem Jokubs Łaukys w Petersburgu w 1845 r. Najważniejsze jego dzie-

² V. Mačiūnas, *Lituanistinis sąjudis*, str. 37 w przypisie 15.

³ W obszernym liście do T. Narbutta z Petersburga z 24.VI.1846 r. pisał Daukantas: „Wyszło tu w 1845 r. dziełko o zwyczajach starożytnych Litwinów w żmudzkim języku (błędnie odczytano: jeku) pod tytułem (sic!) Budās senovės Lietuviu Kalnienu ir Ziamajtiu, Charakter starożytnych Litwinów górnych i dolnych”. Zob. Daukanto laiškai, wydał A. Janulaitis, w: *Musu Senovė*, t. I, kn. 4—5, Tyłża 1922, str. 770.

ło „Istorija žemaitiška” (Historia żmudzka), ukończone w roku 1838, wydane zostało dopiero w latach 1893—1897 w Ameryce pod tytułem „Lietuvos istorija”. obejmowało ono dzieje Litwy od czasów najdawniejszych do roku 1569, tj. do unii lubelskiej.

Daukantas nie był badaczem krytycznym. Twierdził on np., że pańszczyznę przynieśli do Litwy Polacy i Niemcy, gdyż poddaństwo nie leżało w naturze Litwinów. W swej idealizacji dziejów dawnej Litwy zbliżał się Daukantas do jeszcze mniej krytycznego Teodora Narbutta (1784—1864), z którym się zresztą długi czas przyjaźnił. Daukantas jako historyk został przez swych rodaków odkryty dopiero u schyłku XIX w. Dla dochodzących wówczas do świadomości narodowej Litwinów świeżo wydawane dzieła Daukantasa miały ogromne znaczenie, uczyły ich patriotyzmu.

W skład „Pism zebranych” Daukantasa, przygotowanych przez M. Lukšienę, weszły cenniejsze fragmenty z „Darbai”, „Istorija žemaitiška” i „Budai”. Wyjątki te dość trafnie odzwierciedlają poglądy historyczne Daukantasa na przeszłość Litwy. W trzech dalszych partiach książki podany został wybór z prac ludoznawczych Daukantasa, z jego utworów literackich oraz z praktycznych książeczek dla ludu, które pouczały, jak hodować tytoń, pszczoły itp. Książka więc wszechstronnie zaznajamia z całokształtem dorobku pisarskiego Daukantasa. Tak pomyślany wybór ma złe i dobre strony, jak to wybór — nigdy nie zastąpi całości. Daukantas jako ojciec narodowej historiografii litewskiej i jako postępowy pisarz zasługuje na to, aby wydano pełny zbiór jego dzieł.

Jerzy Ochmański

St. A. Łazutka, *Revolucionnaja situacija v Litve 1859—1862 gg.*, Moskwa 1961, str. 260.

Historiografia radziecka wykazuje w ostatnich latach żywe zainteresowanie skomplikowaną i ważną w dziejach za-

równo Rosji, jak i Polski problematyką przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. Obok prac poświęconych powstaniu styczniowemu jako całości uwagę historyków radzieckich szczególnie skupiają z natury rzeczy bliższe im zagadnienia kryzysu feudalizmu i narastania sytuacji rewolucyjnej, a także powstania styczniowego na ziemiach litewsko-białoruskich.

Jednym z licznych przejawów tych zainteresowań jest właśnie książka S. A. Łazutki. Autor postawił sobie za cel wszechstronne w miarę możliwości naświetlenie wszystkich głównych aspektów sytuacji rewolucyjnej na Litwie w latach 1859—1862 oraz zachodzących pomiędzy nimi współzależności, traktując te zjawiska jako integralną część sytuacji rewolucyjnej na terenie całego imperium rosyjskiego, w skład którego wchodziła Litwa. Praca Łazutki, oparta na archiwaliach radzieckich oraz radzieckich i polskich źródłach drukowanych, składa się ze wstępu i 5 rozdziałów.

Omawiając we wstępie dotychczasową historiografię zagadnienia, autor zwraca uwagę na fakt, iż sytuacja rewolucyjna na Litwie znalazła odzwierciedlenie w pismach współczesnych rosyjskich rewolucyjnych demokratów. Charakteryzując burżuazyjną historiografię rosyjską, polską i litewską, autor podkreśla, iż niezależnie od wszelkich różnic w podejściu do omawianych zagadnień jej wspólną cechą jest traktowanie ówczesnych wydarzeń na Litwie jako fragmentu polskiej walki o niepodległość, w której główna rola przypadła liberalnej szlachcie. W ujęciach tych lud litewski traktowany był bądź jako bierny obserwator, bądź jako narzędzie szlachty i duchowieństwa. Od wpływu tych interpretacji uwalniała się stopniowo rodząca się marksistowska historiografia litewska lat międzywojennych, uzyskując po II wojnie światowej szersze możliwości badawcze dzięki udostępnieniu historykom niedostępnych przedtem archiwaliów.

W pierwszym rozdziale pracy autor za-

warł obszerną i drobiazgową charakterystykę sytuacji ekonomiczno-społecznej Litwy na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w., wykazując, iż we wszystkich dziedzinach gospodarki zaznaczał się wyraźnie głęboki kryzys stosunków feudalnych i narastanie elementów kapitalistycznych. Omawiając rozwój niektórych gałęzi przemysłu i rzemiosła, hamowany zresztą brakiem wolnonajemnej siły roboczej, autor zwraca np. uwagę na jeden z symptomów kapitalistycznych przemian w wytwórczości, jakim było zahamowanie rozwoju i regres bardzo rozwiniętego poprzednio gorzelnictwa, związanego z własnością ziemską i opartego na pracy pańszczyźnianej. W handlu przejawem kryzysu był fakt, iż oparta na pracy pańszczyźnianej produkcja rolna nie mogła nadążyć z zaspokojeniem zwiększonego popytu na rynku na produkty żywnościowe, wywołanego wzrostem liczby ludności i wojska.

Analizując następnie przejawy rozkładu gospodarki pańszczyźnianej na wsi, uwypukla autor specyficzną cechę stosunków litewskich, jaką stanowił wysoki — jeden z najwyższych w państwie rosyjskim — stopień koncentracji ziemi w rękach wielkiej własności (gub. kowieńska 75% ziemi, gub. wileńska 69,5%). Elementy gospodarki kapitalistycznej występowały jednak głównie w największych majątkach. Ogólnie biorąc, na schyłku lat pięćdziesiątych system pańszczyźniany dominował jeszcze na wsi litewskiej. W dalszym ciągu autor kreśli genezę i rozwój powinności poszczególnych kategorii ludności wiejskiej na Litwie; uwypukla przy tym wzrost różnych form ucisku i stopniowe pozbawienie jej ziemi jako zjawisk typowych dla schyłkowego okresu feudalizmu.

Na tym tle przechodzi autor w rozdziale II do omówienia antyfeudalnego ruchu chłopskiego jako głównego elementu sytuacji rewolucyjnej. Jego rozwój dzieł na dwa okresy: od zakończenia wojny krymskiej do ogłoszenia ukazu z 19.II.

1861 r. oraz od tej daty do wybuchu powstania styczniowego. Analizując różnorodne formy oporu chłopów, autor uwypukla szczególną rolę, jaką odegrał w nim żywiołowy i upórny zarazem ruch trzeźwości na wsi. Podkreśla też mocno ludowy charakter tego ruchu, w którym duchowieństwo katolickie odegrało jedynie rolę drugorzędną, czego dowodem jest m.in. fakt, iż ruch ten szerzył się także w głębi Rosji. Warto tu dodać, że ruch trzeźwości, który przybył z Zachodu do Polski już w połowie lat czterdziestych, szerzył się w kręch zaborach, głównie jednak w Galicji, pod wpływem niższego duchowieństwa, nabierając stopniowo akcentów antyfeudalnych.

W dalszym ciągu rozdziału autor podaje analizie ukaz carski z 19.II.1861 r. oraz omawia formy wystąpień chłopskich jako protestu przeciw jego postanowieniom. Charakterystyczny dla stosunków litewskich był fakt, iż brali w nich także udział chłopcy z dóbr rządowych, gdzie położenie ich niewiele się różniło od położenia chłopów z dóbr prywatnych, zaś ujemne skutki reformy carskiej miały ich dotknąć w jednakowym stopniu. W konkluzji autor stwierdza, że zwalczany przez władze i klasy posiadające ruch chłopski w omawianym okresie stanowił zasadniczą przesłankę późniejszych wydarzeń lat 1863—1864 na Litwie.

W rozdziale trzecim autor omawia na wstępie poglądy rosyjskich rewolucyjnych demokratów na sprawę chłopską, podkreślając, że ruch oporu na wsi stanowił dla nich podstawę kształtowania programu społeczno-politycznego i ułatwił im zdemaskowanie prawdziwego charakteru reformy carskiej. Przyczynił się też do stopniowej radykalizacji ich poglądów społeczno-politycznych. Z drugiej zaś strony odezwę rewolucjonistów rosyjskich, kierowane z kraju i z zagranicy do różnych warstw społeczeństwa, zwłaszcza zaś do chłopów, oraz rozwój ruchu demokratycznego, działalność „Zemli i Wolii” wpływały z kolei na aktywizację

ruchu chłopskiego. Autor podkreśla przy tym, że rewolucjoniści rosyjscy łączyli sprawę chłopską ze sprawą wyzwolenia uciskanych przez Rosję narodów, co miało szczególne znaczenie dla rozwoju ruchu rewolucyjnego na Litwie.

Następnie autor omawia poglądy i działalność propagandową rewolucjonistów m.in. ks. Mackiewicza i Konstantego Kalinowskiego. Podkreśla on, iż ks. Mackiewicz był rzecznikiem likwidacji ustroju feudalnego w drodze rewolucji agrarnej, która oddałaby chłopu bezpłatnie całą ziemię na własność oraz przyznałaby mu prawa obywatelskie. Był on też rzecznikiem współpracy narodu litewskiego z narodami sąsiednimi. Przechodząc następnie do omówienia poglądów i działalności Kalinowskiego i związanej z nim grupy autor uwypukla ich rolę w zjednoczeniu rewolucyjnych elementów spośród zamieszkujących te tereny narodowości oraz wpływ na dalszy rozwój walki chłopów przeciw caratowi i obszarnikom.

Końcowa część rozdziału poświęcona jest omówieniu roli polskich i litewskich kół studenckich i oficerskich na terenie Rosji oraz ich oddziaływaniu na Litwę, które przyczyniło się do pogłębienia tutaj sytuacji rewolucyjnej i do ideowego przygotowania młodzieży do powstania styczniowego. W zakończeniu autor stwierdza, że ruch chłopski na Litwie i w całej Rosji przyczynił się do rozwoju szerokiego ruchu rewolucyjno-demokratycznego.

IV rozdział pracy Łazutki poświęcony jest omówieniu ruchu rewolucyjnego w miastach oraz aktywności szlachty. Ruch niższych warstw miejskich w okresie sytuacji rewolucyjnej był — jak podkreśla autor — charakterystyczny jedynie dla terenów Polski, Litwy i Białorusi, nie występował natomiast w Rosji. Wobec braku ściślejszych danych dotyczących składu społecznego tego ruchu autor wysuwa przypuszczenie, że brały w nim głównie udział niższe warstwy miejskie, pobudzone do wystąpień ciężkim położe-

niem ekonomicznym, które czyniło je podatnymi na agitację rewolucyjną. Autor słusznie podkreśla rolę, jaką w tym ruchu odegrali robotnicy zatrudnieni przy budowie kolei warszawsko-petersburskiej, zwłaszcza w Białostockiem. Nie wspomina jednak o roli Szwarcego i stworzonej przez niego organizacji rewolucyjnej w Białymstoku. Złożona w większości z robotników kolejowych, wywierała ona obok wymienionych przez autora agitatorów przybyłych z Królestwa wpływ na rozwój ruchu manifestacyjnego o charakterze narodowym zarówno w północno-wschodniej części Królestwa, jak i na terenie Białostoczczyzny.

Autor w dłuższym wywodzie uzasadnia, dlaczego niższe warstwy ludności miejskiej nie mogły wypracować własnego programu i występowały pod przewodnictwem szlachty, duchowieństwa i inteligencji burżuazyjnej pod hasłami narodowowyzwoleńczymi. Słusznie uwzględniła też autor oddziaływanie wydarzeń warszawskich na rozwój manifestacji antyrządowych; wkrótce ujawnił się tu również wpływ manifestacji z części Królestwa, sąsiadujących z terenami Litwy i Białorusi. Opisując przebieg manifestacji Łazutka podkreśla, że stopniowo przybierały one coraz ostrzejsze formy, w miarę jak ich kierunek wymykał się z rąk liberalnej szlachty i przechodził w ręce inteligencji demokratycznej ze studentami na czele. To też odegrały one dużą rolę w przygotowaniu niższych warstw miejskich do powstania.

Autor przechodzi następnie do obszerniej charakterystyki ruchu szlacheckiego na Litwie, w którym dostrzega słusznie liczne analogie z polskim ruchem szlacheckim. Zarazem stoi jednak na stanowisku, że działalności szlachty na Litwie nie można traktować jedynie jako części polskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego, rozwijał się on bowiem w specyficznych warunkach litewskich. Omawiając programy formułowane w środowiskach

szlacheckich, autor podkreśla dominującą w nich tendencję do podporządkowania sobie mas ludowych i utrzymania ich wystąpień w granicach pokojowych. Szlachta wywierała też wpływ na nieliczną jeszcze inteligencję litewską, wychowaną w tradycjach kultury polskiej. W końcu rozdziału znajduje się omówienie aktywności szlachty, zarówno w jej formach legalnych, jak i nielegalnych, a także postawy duchowieństwa. Jego niższe warstwy związane były całkowicie z ruchem chłopskim, część zaś kierunku pochodzenia szlacheckiego starała się wciągnąć lud do manifestacji solidarystycznych.

W sumie autor widzi — obok stron ujemnych pozytywną rolę ruchu szlacheckiego w tym, iż skierowany był on przeciw wspólnemu wrogowi — caratowi.

Ostatni rozdział pracy Łazułki poświęcony jest charakterystyce polityki władz carskich w różnych okresach rozwoju sytuacji rewolucyjnej. Cechowała tę politykę niejednorodność i chwiejność, co uwidoczniło się zwłaszcza w jej stosunku do podstawowej wówczas kwestii chłopskiej. Autor omawia dzieje przewlekłego sporu pomiędzy ziemiaństwem a rządem carskim o zakres i sposób realizacji reformy agrarnej, podkreślając, iż rząd ze względów ogólnopaństwowych oraz pod wpływem rozwoju wydarzeń dążył do nadania jej szerszego zakresu, niż tego sobie życzyła szlachta, która chciała zatrzymać w swym ręku całą ziemię. Narastający kryzys polityczny zmusił też rząd do złagodzenia kursu i do poczynienia wobec polskiego i litewskiego ruchu narodowowyzwoleńczego pewnych ustępstw, które jednak nie zadowolili nikogo. Dalszy rozwój tego ruchu spowodował nawrót rządu do polityki represji. Autor zwraca uwagę na pewne rozbieżności dotyczące zakresu i stopnia tych represji, pomiędzy rządem a władzami lokalnymi, które reprezentowały często twardszy kurs (N a z i m o w). Niejednorodność i chwiejność uwidoczniła się także

w polityce rządu wobec samego chłopstwa. O wpływy na nie walczyło w okresie po reformie ziemiaństwo z rządem, który podejmował bezskuteczne zresztą próby skierowania wsi przeciw ruchowi szlacheckiemu.

Podsumowując swoje rozważania nad sytuacją rewolucyjną na Litwie w latach sześćdziesiątych na tle sytuacji w całym państwie, autor wypukla te jej elementy, które decydowały o specyfice jej rozwoju na omawianym terenie. Bardziej zaawansowany rozwój stosunków kapitalistycznych na wsi, a co za tym idzie — zaostroszony konflikt między dworem a wsią, udział ludności miejskiej oraz szlachty w ruchu narodowowyzwoleńczym, konflikt narodowościowy, powiązanie sytuacji na Litwie ze sprawą polską, wreszcie przejście sytuacji rewolucyjnej w zbrojne powstanie — oto czynniki, które decydowały o jej szczególnie ostrym charakterze na tych terenach. Czynniki te stwarzały tu dla rządu carskiego szczególnie trudne położenie i sprawiały zarazem, że Litwa stała się — jak pisze autor — węzłowym punktem wewnętrznych, a nawet zewnętrznych sprzeczności w owym czasie. Autor podkreśla, że w tym okresie uwydatniły się silnie litewskie dążności narodowe. Dalszy rozwój ruchu rewolucyjnego na Litwie, w którym współdziałali litewscy, polscy i rosyjscy rewolucjoniści związany jest z powstaniem styczniowym.

St. Chankowski

V. Biržiška, *Praeities pabiros. Rinkins straipsnių is Lietuvos praeities*, Brooklyn—New York 1960, str. 352.

Vaclovas Biržiška (1884—1956), autor fundamentalnej „Lietuvių bibliografija“ (t. I—V, wydanej w latach 1924—1935, obejmującej wszystkie druki litewskie od roku 1547 do 1910), dał się też poznać jako wybitny znawca historii kultury litewskiej. Pozostawił po sobie uniwersalną historię dawnej książki litewskiej:

„Senują lietuvišką knygą istorija” (t. I—II, 1953, 1957). Natomiast jako historyk dziejów politycznych jest mniej znany. Tymczasem jego dorobek naukowy i w tej dziedzinie jest spory, co uwidacznia tom „Praeities pabiros”, w którym zebrano ogółem 31 jego prac historycznych. Objętość tych prac i ich wartość oraz problematyka jest różna. V. Biržiška nie uprawiał mediewistyki, najchętniej zajmował się okresem odrodzenia Litwy — drugą połową wieku XIX. Jednakże i w mediewistyce miał coś do powiedzenia, gdyż w 1930 r. ogłosił studium o drogach krzyżackich na Żmudź w końcu XIV w., przedrukowane w niniejszym zbiorze. Studium to, opisujące szlaki wypraw krzyżackich na Żmudź (według krzyżackich „Wegeberichte”), jest cennym przyczynkiem do historii osadnictwa litewskiego. Zajął się też V. Biržiška wiekiem XVIII i dziedziną mało znaną. Napisał cenny przyczynek do historii zaludnienia Litwy w końcu XVIII w. Drugiej połowy XIX w. dotyczą głównie dwie jego większe prace „Lietuvių Golgota” i studium poświęcone 50-leciu zwycięstwa druku litewskiego (1904—1954). Wszystkie jego drukowane tu prace nie posiadają aparatu naukowego — bibliografii, przypisów. Jednakże autor, znany z solidności, podawał tylko sprawdzone fakty, a że z racji swych studiów bibliograficznych epokę odrodzenia znał wybornie, jego wywodom należy zaufać wszędzie tam, gdzie mówi o konkretnych wypadkach historycznych. Jest w tej książce i ustęp poświęcony pierwszemu poważniejszemu zarysowi historii Litwy w języku litewskim, a mianowicie podręcznikowi „Lietuvos istorija” (Kauņas 1936). Pisali go młodzi historycy J. Jakštis (ur. 1900), Z. Ivinskis (ur. 1908), P. Klimas (ur. 1891) oraz P. Šležas i A. Šapoka. Ten ostatni, redaktor całości, miał wówczas równo 30 lat (ur. 1906, zm. 1961). Jeden z pierwszych egzemplarzy podręcznika trafił do biblioteki Uniwersytetu im. Witolda Wielkiego w Kownie, dyrektorem której

był podówczas V. Biržiška. Po przeczytaniu części podręcznika, dotyczącej dziejów Litwy pod panowaniem rosyjskim, Biržiška złapał się pewnie za głowę, bo czym prędzej pobiegł szukać redaktora książki. Na pierwszych stronach tego ustępu znalazł tyle błędów, że Šapoka natychmiast wstrzymał druk dalszych egzemplarzy, zabronił rozsyłania już wydrukowanych, po czym poprawił tekst i polecił wycofane strony drukować od nowa. „Niestety — pisze V. Biržiška — w tym czasie nie zdążyłem całego ustępu ‘Litwa pod władzą rosyjską’ przeczytać” (str. 91). Autorem tej części był młody i wcześniej zmarły (1938) P. Šležas, który — jak utrzymuje Biržiška — sam nie badał samodzielnie historii Litwy XIX w. Biržiška co prawda nie wymienia nazwiska Šležasa, ale mając pod ręką ten podręcznik nietrudno sprawdzić, kto był autorem tego rozdziału.

Wypada żałować, że do omawianego zbioru nie weszła jedna z najlepszych prac V. Biržiški. Jest to studium „Iš mūsų laikraščių praeities” (Z przeszłości naszych czasopism), drukowana pierwotnie w czasopiśmie „Bibliografijos žinios” (1931, nr 6; 1932, nr 1, 2, 5, 6, pod nieco innym tytułem), a wydana jako osobna książeczka w 1933 r. Pozycję tę można było zamieścić kosztem innych mniej wartościowych artykułów.

Jerzy Ochmański

Masinės žuodynės Lietuvoje (1941—1944). Dokumentų rinkinys I t. 1, Vilnius 1965, str. 347 oraz „Aldai”. Menesinis kultūros žurnalas. Boston 1966, nr 6(191), str. 241—252.

Nie tylko w procedurze postępowania karnego, ale również w historii — zwłaszcza zaś w historii najnowszej — konfrontacja odgrywa poważną rolę. Korzystamy z tej możliwości konfrontacji, skoro w wyżej wymienionych publikacjach występuje ten sam sztab litewskich fałszywistów na służbie Hitlera. Chodzi nam o działający w Berlinie od 17.XI.1940 r.

Lituwii Aktywistę Frontas (LAF) oraz tak zwany tymczasowy rząd Litwy (23 czerwca — 5 sierpnia 1941 r.). Wydawany przez nacjonalistów litewskich w Bostonie miesięcznik „Aidai” wydrukował apologię działaczy spod znaku LAF oraz owego sześciotygodniowego „rządu”, prezentując ich czytelnikom jako bohaterów narodowych i działaczy ruchu oporu. Zupełnie inne nasuwają się wnioski przy lekturze dokumentów, ogłoszonych wspólnie przez Akademię Nauk Litewskiej SRR oraz Naczelny Zarząd Archiwów i Centralne Archiwum LSRR. Redaktorzy wydawnictwa: B. Baranauskas i E. Rozauskas ogłosili dokumenty niemieckie i litewskie, które dają prawdziwy i wstrząsający obraz całości zbrodni popełnionych na terytorium Litwy w latach 1941—1944 przez ludzi kierowanych, inspirowanych i wychowanych przez ten właśnie sztab nacjonalistycznych prowodyrów. Rzecz jasna, że w roli wykonawców zbrodniczej polityki najpierw wystąpili ludzie błędzący, a potem już seria pospolitych łotrzyków, kryminalistów, ludzi pozbawionych jakiegokolwiek moralności, tych, których na Litwie w czasie okupacji nazywano „strzelcami ponarskimi” (Ponary — wzgórze na zachód od Wilna, na których dokonano najwięcej masowych egzekucji).

Wydawcy „Masinés žudynės” podają krótką informację. „Lietuvių Aktyvistų Frontas” to organizacja powstała 17 listopada 1940 r. w Berlinie z inicjatywy posła Kazimierza Škirpy i pod opieką hitlerowskiej Abwehry. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej LAF zorganizował „tymczasowy rząd litewski”, sztaby w różnych miastach Litwy oraz uzbrojone oddziały, które mordowały masowo aktywistów radzieckich, chłopów nadzielonych ziemią, komunistów i wszystkich tych, którzy zadeklarowali się jako zwolennicy władzy Rad. Škirpa nie mógł przyjechać z Berlina. Na czele „tymczasowego rządu” stanął działacz chadecji Juozas Ambrazevičius, równocze-

śnie minister oświaty. Tyle wydawcy „Masinés žudynės” (str. 330, 335 i 339). W recenzowanym zbiorze ogłoszono tylko nieliczne dokumenty, pochodzące bezpośrednio od LAF (str. 49—51) i od „rządu” J. Ambrazevičiusa (str. 105—107). Redaktorzy „Aidai” zatroszczyli się natomiast o zestawienie dużej ilości nazwisk owych „aktywistów”.

Pierwszy nielegalny „sztab” powstał w Wilnie 9.X.1940 r. w składzie: mjr Vytautas Bulvyčius, dr Adolfas Damušis, dr Pranas Padalis, Leonas Prapuolenis, płk J. Vėbra i inni. Analogiczny sztab powstał w Kownie. Wykorzystano tu pracowników b. laboratorium doświadczalnego Zarządu Uzbrojenia (w celu zgromadzenia materiałów wybuchowych) oraz studentów medycyny i lekarzy, którzy oddali do dyspozycji LAF auta pogotowia ratunkowego. Redaktorzy „Aidai” (np. Olgierd Budreckis na str. 250) twierdzą, że „Litewscy aktywiści” byli bardzo słabo uzbrojeni i walczyli „bez żadnej pomocy Niemców”. Jednakże przytoczone w tychże artykułach dane zaprzeczają takiej tezie. Berliński sztab LAF mianował swym pełnomocnikiem na kraj Prapuolenisa. Dywersantów zaopatrzone w dwie krótkofalowe stacje nadawcze. Znany nazwiska niektórych łączników, którzy podtrzymywali komunikację między Berlinem a Litwą jeszcze przed wybuchem wojny (kpt. Albert Svarplaitis, kpt. Bronius Michelevičius, Mykolas Naujokaitis, por. J. Dženkaitis). O tym ostatnim dowiadujemy się, że w dniu wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej przyleciał z Niemiec na samolocie i wylądował na kowieńskim aerodromie (tu został ranny i zmarł). Opracowano dokładnie plany dywersji natchmiast w pierwszym dniu wojny. Płk Juozas Vėbra przygotował oddział do opanowania radiostacji w Kownie. Bracia Bobelisowie i V. Garbenis zorganizowali oddziały, których celem było zaatakowanie arsenałów. Płk Jurgis Bobelis został mianowany przez LAF ko-

mentantem wojskowym Kowna (później jeden z organizatorów I batalionu policyjnego). W toku walk w rejonie Kowna 24 czerwca 1941 r. kpt. A. V. (w „Aidai” nie podano nazwiska) zwrócił się przez radio do niemieckiego lotnictwa z prośbą o pomoc. Eskadra niemieckich bombowców zaczęła bombardować wskazane uprzednio miejsce koncentracji wojsk radzieckich. Litewscy „aktywiści” nie dopuścili do wysadzenia w powietrze mostu na Niemnie, niszczyli wojskowe linie telefoniczne, strzelali z zasadzki do radzieckich żołnierzy itd. Pewną rolę odegrała również wzmoczona propaganda, nawołująca do dezercji żołnierzy-Litwinów, wcielonych dopiero przed kilku miesiącami do Armii Czerwonej. Wśród takich okoliczności uformował się w Kownie „tymczasowy rząd” litewski. W skład jego weszli: p.o. prezesa ministrów J. Ambrezevičius (obecnie działa w USA jako prof. Juozas Brazaitis), J. Matulionis (finanse), J. Senkus (dyrekcja informacji), K. Venčius (zdrowie), płk Jonas Šlepetys (sprawy wewnętrzne), generał Stanisław Raštikis (obrona narodowa), dr Adolf Damušis (przemysł), L. Prapuolenis (pełnomocnik LAF) i inni. Ogółem w „tymczasowym rządzie” zasiadło 15 osób, reprezentujących różne ugrupowania burżuazyjnych nacjonalistów (podaliśmy tylko niektóre nazwiska z uwagi na ich aktywność). O Adolfie Damušisie dowiadujemy się, że był głównym przywódcą antyradzieckiej ruchawki zbrojnej, która w dniach 23 i 24 czerwca 1941 r. ułatwiła armii hitlerowskiej opanowanie Kowna („Aidai”, jw., str. 246—251).

Faszystom litewskim spod znaku LAF (na lewym ramieniu nosili białe opaski z tymi trzema literami) nie udało się zrealizować pierwotnego planu, aby uformować rząd według projektów opracowanych w litewskim gronie na terenie Berlina. Premierem miał zostać zawodowy dyplomata Kazys Škirpa, wicepremierem J. Masiliūnas, ministrem

spraw zagranicznych — R. Skipičius (w „Aidai”, str. 244 i 252).

Rząd hitlerowskiej Rzeszy nie chciał komplikować sytuacji nawet na przeciąg kilku tygodni obecnością w Kownie litewskich dyplomatów, toteż Škirpa i Skipičius nie otrzymali zezwolenia na wyjazd z Berlina. J. Masiliūnas został w połowie czerwca 1941 r. aresztowany przez radzieckie władze bezpieczeństwa i deportowany. Gen. St. Raštikis nie odegrał poważniejszej roli i nie mógł jej odegrać. Hitlerowskim okupantom byli potrzebni litewscy faszyci tylko o tyle, o ile mogli wystąpić w roli policjantów, straży więziennej i członków oddziałów używanych do ekspedycji karnych, łapanek itp. Toteż najczęściej dokumenty wydawane przez „rząd tymczasowy” podpisywali J. Ambrezevičius i płk J. Šlepetys. Ten drugi kierował najważniejszym dla hitlerowców resortem¹.

Dr Adolf Damušis w swych wspomnieniach usiłuje odmalować wzniosły obraz rzekomo szlacheckich ideowców z „Lietuvių Aktyvistų Frontas”. Twierdzi on np., że „powstaniem kierowali młodzi ludzie, wychowani w szkołach niepodległej Litwy, o postawie do gruntu demokratycznej, pod względem społecznym postępowi, w zakresie światopoglądowym dojrzałym” („Aidai”, str. 244). Przyjrzyjmy się więc, jak wyglądali w działaniu, w akcji politycznej owi „aktywiści”, występujący pod firmą „Partizanų štabas”.

Wydawcy „Masinės žudynės” wymieniają w przedmowie następujące grupy dokumentów: 1) Dyrekcji, instrukcje,

¹ Nie jest ściśle twierdzenie A. Budreckisa w „Aidai”, str. 252, że: „Rządowi tymczasowemu zabroniono drukować w czasopiśmie zarządzenia i odezwy”. Wystarczy przejrzeć wydawane w 1941 r.: w Kownie — „I laisve” i w Wilnie — „Naujoji Lietuva”. W Kownie w 1941 r. ogłoszono drukiem cały tom pt. „Laikinosios Lietuvos vyriausybės istatymai, nutarimai ir potvarkiai”. Nie ulega wątpliwości, że działalność J. Ambrezevičiaus i J. Šlepetysa — właśnie dlatego, że byli oni marionetkami w rękach hitle-

rozkazy, komunikaty i artykuły hitlerowców i burżuazyjnych nacjonalistów z okresu okupacji. Pochodzą one w ogromnej większości z archiwów: Centralnego Archiwum Państwowego LSRR (LTSR CVA), Centralnego Archiwum Rewolucji Październikowej na Litwie (CVSR) oraz Centr. Archiwum Rewolucji Październikowej na Białorusi. 2) Akta Komisji Nadzwyczajnej do badania zbrodni niemieckich wraz z dodatkowymi protokołami zeznań świadków z lat 1944—1945. Są one przechowywane w Centrinis Valstybinis Spalio revoliucijos archyvas oraz w Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos rankraščiu skyrius (Oddział rękopisów Centralnej Biblioteki Akademii Nauk LSRR). 3) Zeznania zbrodniarzy wojennych oraz protokoły zeznań świadków, zgromadzone przez działającą przy Akademii Redakcję do publikowania dokumentów archiwalnych (Archyviniams dokumentams skelbti redakcija ADSR)². Prawie wszystkie dokumenty pochodzące z archiwów ogłoszone są drukiem po raz pierwszy. Wydawcy „Masinės žudynės” zastosowali przejrzystą konstrukcję tematyczną.

W rozdziale I, wstępnym (str. 19—46), znajdują się dyrektywy hitlerowskiego kierownictwa w zakresie masowej eksterminacji ludności. Mamy tu szereg dokumentów ilustrujących programy hitlerowców jako wielkiej organizacji przestępczej oraz plany kolonizacji i zgermanizowania krajów Nadbałtyki.

Większą część recenzowanego wydawnictwa stanowi rozdz. II pt. „Pomoc rowców — zgodna jest z interesami okupantów. Wśród nacjonalistów litewskich latem 1941 r. istniały określone złudzenia, że odegrają oni poważną rolę „państwową”. Trudniej jest zrozumieć po tylu latach fakt zwolenników twierdzeń „Aidai”.

² Redaktorem naczelnym tej redakcji jest od 1958 r. Bolesław Baranauškas, jeden z głównych redaktorów „Masinės žudynės”. Od 1921 r. — członek Komunistycznej Partii Litwy, w latach 1942—1944 — uczestnik ruchu partyzanckiego na Litwie, w latach 1948—1958 — poseł do Rady Najwyższej LSRR, „Mažoji Lietuviškoji Tarybina Enciklopedija”, t. I, Vilnius 1968, str. 180.

udzielona hitlerowcom przez burżuazyjnych nacjonalistów”. Nasuwa się uwaga wstępna, że wiele jeszcze dokumentów pozostało nie ujawnionych. Chodzi nam szczególnie o ewentualne ustalenie ilości żołnierzy i oficerów radzieckich oraz ich rodzin jako ofiar strzelania z za węgla, stosowanego masowo przez „aktywistów” LAF 23—24 czerwca 1941. Terrorysty z owych „partyzanų štabai” w wielu miejscowościach strzelali do kobiet i dzieci, które ewakuowały się do RSFR na otwartych platformach kolejowych. Były to rodziny oficerów radzieckich. Smutny był też los tych żon, które nie zdążyły wraz z dziećmi trafić do pociągów z ewakuowanymi. O tym wszystkim w „Žudynės” są jeno nieliczne wzmianki, rozproszone po dokumentach. Rzecz zasługiwałaby na bliższe zbadanie. Należy ogłosić dodatkowe dokumenty.

Zbrodnie obarczają odpowiedzialnością polityczną trzy główne odłamy litewskiego faszystwu na służbie Hitlera: Lietuvių Aktyvistų Frontas (mówiliśmy już o tym wyżej; potrzebne są dokumenty uzupełniające w celu naświetlenia działalności Centrali LAF w Berlinie); organizacje klerykalno-nacjonalistyczne (litewska chadecja), Lietuvių nacionalistų partija (litewska partia faszystowska). Głównym przewodnikiem tego krwawego odłamu był Ignacy Tau n y s klasyczny przykład hitlerowskiego pachołka: kapitan armii litewskiej (do roku 1939), w roku 1941 został dyrektorem departamentu policji, po wypędzeniu hitlerowców z Litwy organizował antyradzieckie bandy dywersyjne („Žudynės” str. 234 i 344). Adolf Damušis w swym artykule uznał za stosowne podkreślić niezadowolnienie przebywających w Berlinie zwolenników Voldemarasa, którzy twierdzili, że tylko oni są najbardziej spokrewnieni ideologicznie z hitlerowcami („yra visai giminingi naciams”) i dlatego powinni mieć monopol na utrzymywanie łączności między Berlinem a Kownem i Wilnem („Aidai” str. 244). Istniały ponoć tarcia między woldemarasowcami a in-

nymi ugrupowaniami, które nie chciały uznać prymatu działaczy spod znaku „Żelaznego Wilka”. Jest to nieudolna próba odżegnienia się od najbardziej skrajnego odłamu litewskiego faszystwu. Jeden z czołowych przywódców Lietuvių nacionalistų partija gen. Petras Kubiliūnas został mianowany przez hitlerowców jako „pirmais generalinis tarejas” (pierwszy generalny radca) przy Generalkomisarzu Litwy A. Kentalnienie. Wydawcy „Žudynės” umieścili na okładce oraz na str. 95 fotografię (Kowno, maj 1942) tego b. szefa litewskiego sztabu generalnego w rozmowie z dygnitarzami hitlerowskimi, którymi są: Reichskommissar A. Rosenberg i Generalkommissar A. Kenteln. LNP została zlikwidowana oficjalnie 17.XII.1941 r., ale faszyci — woldemarasowcy cieszyli się nadal pełnym zaufaniem okupantów.

Lekturę bogatej tematycznie dokumentacji usprawniają przypisy w końcu książki (str. 325—338). Zawierają one przede wszystkim dwójaki materiał informacyjny: 1) o głównych organizacjach niemieckiego i litewskiego faszystwu, 2) o strukturze organizacyjnej niemieckiej i litewskiej policji. Wydawcy opierali się tu zapewne na materiałach archiwalnych. Tak np. o najważniejszych osobach ponurego dramatu, jaki się odbywa na kartach recenzowanego wydawnictwa — czytamy na str. 334: „W sierpniu 1942 r. było ogółem 20 litewskich batalionów policyjnych. Służyło w nich 341 oficerów, 1772 podoficerów, 6275 szeregowców — ogółem 8388 ludzi. Liczba batalionów i odbywających w nich służbę ludzi stale się zmieniała, gdyż w walce przeciwko Armii Radzieckiej i partyzantom radzieckim ginęły całe bataliony, w ostatnim zaś okresie wojny żołnierze batalionów, widząc, że wypadnie ponieść odpowiedzialność za własne zbrodnie, zaczęli masowo dezertować (do 17 marca 1944 r. zdezerterowało 2300 ludzi)”.

Wydawcy wyodrębnili specjalne rozdziały poświęcone eksterminacji ludno-

ści: w mieście Wilnie (str. 143—207), w powiecie wileńskim (str. 208—226), mieście Kownie (str. 227—288) i powiecie kowieńskim (str. 289—306). W przedmowie zaznaczono, że zbiór zawiera dokumenty w takim właśnie zasięgu terytorialnym. W rzeczywistości recenzowane wydawnictwo zawiera dużo dokumentów dotyczących całego terytorium Litwy, gdyż w Kownie i Wilnie znajdowały się główne sztaby, kierujące zbrodniczą akcją. W szczególności „Masinės žudynės” dają obraz eksterminacji ludności żydowskiej na całym obszarze Litwy. Dużą wartość mają również dokumenty zamieszczone na końcu (str. 307—323) pt. „Poza granicami Litwy”. Zawierają one wstrząsające opisy bestialstw dokonanych przez litewskie bataliony policyjne na Białorusi. Zasluguje zwłaszcza na uwagę raport z 30.X.1941 r. Gebietskomisarza w Słucku Carla, poświęcony rzezi ludności wykonanej przez 11 litewski batalion policyjny.

Akcja ujawniania i karania niemieckich i innych zbrodniarzy wojennych ciągnie się — jak wiadomo — od wielu lat po zakończeniu wojny światowej; ukazały się drukiem w Niemczech dokumenty, które wykorzystali również wydawcy „Žudynės”³. Wielu zbrodniarzy przebywa bez zasłużonej kary na emigracji i choć znane jest ich miejsce pobytu, nie może ich dosięgnąć ręka sprawiedliwości. Na str. 317 znajduje się fotografia ławy oskarżonych w procesie morderców z drugiego batalionu litewskiej policji pomocniczej. Proces odbył się w Wilnie 10—20 października 1962 r. Tych kilka przykładów jest dowodem, ile trudności mieli do przezwyciężenia prokuratorzy i historycy.

*

W części końcowej naszych uwag rencyjnych chcielibyśmy jeszcze poinformować polskiego czytelnika o niektó-

³ SS im Einsatz, Berlin 1967, Fall 9. Das Urteil gegen das Oberkommando der Wehrmacht, Berlin 1963, Fall 17. Das Urteil gegen das Oberkommando der Wehrmacht, Berlin 1960.

rych konkretnych przykładach rodowodu zbrodni. W znacznej części zeznań i życiorysów powtarzają się te same szczegóły, a więc: przynależność do Związku Strzeleckiego (Lietuvos Šaulių sąjunga) lub do organizacji tautininków „Żelazny Wilk” (Geležinis vilkas). Potem są to działacze LAF, a jeszcze później dywersanci, których hitlerowcy po odpowiednim przeszkoleniu w Niemczech przerzucali w latach 1944—1945 na terytorium Litwy po to, aby organizowali tam dywersję i sabotaż. O rozmiarach akcji przedsięwziętej przez „aktywistów” LAF świadczą wymownie dwa dokumenty. Prokurator sądu okręgowego w Szawlach M. Krygeris (Litwin) w tajnym piśmie do naczelników powiatów wskazywał na niebezpieczne dla porządku społecznego a nader liczne przykłady aresztów i rozstrzeliwań bez żadnej podstawy. W tym raporcie z 29.VII.1941 r. pisał on o „nieuzasadnionej eksterminacji Litwinów, którzy pracowali w bolszewickich urzędach”. Wśród aresztowanych jest dużo niepełnoletnich (str. 87—88). Burżuażyjni nacjonałiści oburzyli się na Krygerisa z powodu tego pisma i zadencjowali go przed hitlerowcami. Krygeris dłuższy czas przesiedział w więzieniu (z przedmowy na str. 9). Standartenführer SS Jäger, zatrudniony w Einsatzkommando 3 w Kownie, w obszernym dokumencie z 1.XII.1941 r. zestawiał bilans dokonanych egzekucji, zaznaczając, że w każdym powiecie trzymano w więzieniach „bez żadnej podstawy” po 600 osób narodowości litewskiej. Dopiero po wykonaniu serii egzekucji zaczęto sprawdzać, kogo z aresztowanych można by wypuścić na wolność. Ten obszerny raport Jägera (str. 130—140; oryginał znajduje się w Centralnym Archiwum Rewolucji Październikowej w Moskwie) zawiera dane z całego terytorium, objętego zasięgiem działalności „Einsatzkommando 3” (główny sztab w Kownie; „pododdziały operacyjne” zostały wysłane do Wilna, Szawel, Dyneburga i Mińska). Wykaz zawiera dane liczbowe o egzekucjach

wykonanych od początku lipca do 1 grudnia 1941 r. Zamyka go cyfra bilansowa—137 350 osób. Wymienieni są osobno komuniści (najwięcej komunistów rozstrzelano w rejonie Dynaburga, a mianowicie 573; okres—13.VII.—21.VIII.1941 r.). W pierwszej kolejności ofiarą terroru organizowanego przez „aktywistów” LAF, policji litewskiej i później litewskich batalionów policyjnych padali komuniści i wszyscy ci, którzy byli zaangażowani w działalność polityczną na terytorium Litwy Radzieckiej w latach 1940—1941. Świadczą o tym dokumenty ogłoszone na str. 81—92, 131—137 i 143—149. Wzmianki o komunistach znajdują się również w dziesiątkach innych dokumentów. Na str. 228—229 jest lista osób przebywających w więzieniu kowieńskim i przeznaczonych na rozstrzelanie. Większość to komuniści, a wśród nich posłanka do Rady Najwyższej LSRR Jadwiga Budzińska, rozstrzelana 10.VII.1941 r. Na str. 144—145 wydawcy zamieścili dokumenty (wraz z fotografiami), dotyczące rozstrzelania w roku 1941 trzech znanych działaczy: Ludwika Adomauskasa (przewodniczący Sejmu Ludowego w 1940 r. i potem komisarz ludowy kontroli), Andrzeja Bułoty (kierownik Wydziału Prawnego Prezydium Rady Najwyższej LSRR) oraz Waleriana Knyvy (komisarz ludowy oświaty). Egzekucji dokonał tak zwany litewski „Oddział Specjalny” w Wilnie.

Na str. 215—225 mamy dokumenty o obozach koncentracyjnych w Bezdanych, Niemenczynie, Szumsku i Nowej Wilejce. W obozie w Nowej Wilejce zginęło 13 000 jeńców wojennych. Jeńcy wojenni stanowić by mogli temat odrębnego podrozdziału. Informacje o nich są rozrzucone po wielu dokumentach. Weźmy parę przykładów. Str. 43—46: ściśle tajna instrukcja dowództwa „Sicherheitspolizei” z roku 1941 w sprawie traktowania jeńców wojennych; str. 123—129: dokumenty dotyczące pełnienia przez litewskie bataliony policyjne funkcji strażników przy obozach jenieckich; str. 141:

niemiecki dokument zawierający dane podsumowujące akcje w latach 1942—1943, a więc — aresztowano ukrywających się rosyjskich jeńców wojennych — 583, uczestników ruchu oporu — 1134, za ukrywanie partyzantów i jeńców — 33; na str. 142 sprawozdanie wymienia ilość jeńców wojennych, którzy zginęli na terytorium Litwy do 1944 roku łącznie — 229 738.

Zwracamy uwagę czytelników na protokoły zeznań świadków, dotyczące więzień w Kownie oraz egzekucji dokonywanych na terenie fortów IV, VI, VII i IX twierdzy kowieńskiej (str. 255—279). Na str. 260 znajdujemy wzmiankę o por. Prapuolenis, który w końcu czerwca osobiście rozstrzeliwał komunistów. Największym miejscem kaźni stał się fort IX.

Bardzo wiele dokumentów mówi o zagładzie Żydów. Generalny prokurator USA na procesie Norymberskim Jackson stwierdził na podstawie znanej mu podówczas dokumentacji, że ogólna ilość zlikwidowanych w Republice Litewskiej Żydów sięga 71 105 osób (str. 115). Mapa pochodząca z archiwum SS Einsatzgruppe A (str. 116) podaje wyniki akcji eksterminacyjnej w krajach wschodniobałtyckich i Białorusi (sprawozdanie obejmuje okres od 16.X.1941 do 31.I.1942):

A. Rozstrzelanych: 1) Estonia — Judenfrei, 2) Łotwa — 35 238, 3) Litwa — 136 421, 4) Białoruś — 41 828.

B. Pozostało przy życiu: Łotwa — 2500 (getto w Rydze) i 950 (getto w Dźwińsku), Litwa: 15 000 (getto w Kownie), 25 950 (getto w Wilnie), i „przybliżona” liczba Żydów, którzy „jeszcze” na Białorusi istnieją ok 128 000. Według sprawozdania Sicherheitspolizei w Kownie na terytorium Litwy w maju 1943 r. pozostało przy życiu 44 584 Żydów (w tej liczbie pewna część przetransportowanych z Białorusi). Przychodziły też transporty z Wrocławia i Wiednia (str. 117). Za strzał oddany do niemieckiego żołnierza zarządzono w Wilnie akcję nadzwyczajną i 2 września 1941 r. wymordowano 864 Żydów, 2019 Żydów i 817 dzieci ży-

dowskich (str. 136). Z 70 000 Żydów zamieszkałych w Wilnie ocalało ok. 15 000 (większość w oddziałach partyzanckich, część jako ukrywający się mieszkańcy miasta). Szczegółowy materiał dowodowy zawierają zeznania świadków (str. 162—177). Mamy również dokument zawierający zestawienie sum, które uzyskano ze sprzedaży mienia żydowskiego w różnych miastach i miasteczkach (str. 212—214). „Żudynės” zawierają opis głady Żydów w Kownie. Finał tego dramatu odbył się 12—13 lipca 1944 r. Zginęło wtedy w toku zarządzanej ewakuacji przeszło 6 tys. ludzi (w tym ok. jednego tysiąca zastrzelonych na miejscu lub spalonych żywcem przy likwidowaniu ostatniego getta).

Litewskie bataliony policyjne wysłano nie tylko na Białoruś, o czym mówiliśmy wyżej, ale również do kilku ukraińskich i rosyjskich oraz do Lublina. Na str. 323 (dok. 239) znajduje się wyszczególnienie liczebności tych jednostek. II batalion, wysłany jako straż obozu w Majdanku, liczył: 14 oficerów, 61 podoficerów i 292 szeregowców.

Dokonane przez nas omówienie świadczy o bogactwie tematycznym oraz demaskatorskiej doniosłości dokumentacji litewskiej, ogłoszonej w roku 1965 w Wilnie. Dokumenty te piętnują zbrodnie niemieckich hitlerowców i litewskich faszystów. Część dokumentów w języku niemieckim należałoby ogłosić w języku oryginału. Pożyteczne są zamieszczone w końcu książki biogramy ważniejszych osobistości.

Aleksy Deruga

Lietuvos partizanai. Album, scenariusz i teksty opracował P. Štaras. Opracowanie graficzne W. Bačenąs. Wydawnictwo „Mintis”, Wilno 1967 r., str. 344. Tłumaczenia tekstów na język rosyjski dokonał O. Kapłanas a na język angielski M. Grodzienkis.

Wydawcą albumu jest Instytut Historii Partii przy KC KPL filia Instytutu Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR. Al-

bum oparty został na bogatym materiale ikonograficznym, zwłaszcza jeśli uwzględnimy okoliczności w jakich materiał ten powstał. Zamieszczono w nim w sposób usystematyzowany 1108 mało znanych dotąd zdjęć i fotokopii oraz 9 rysunków obrazujących powstanie, rozwój i działalność bojową radzieckiego ruchu partyzanckiego na Litwie. Materiał ilustracyjny zgrupowany został w trzech częściach.

Część pierwsza zatytułowana „Na czele narodu walczącego z okupantem”, zawiera 126 zdjęć i fotokopii i szczegółowo obrazuje początkowy etap organizacji podziemia i walk partyzanckich oraz masowe zbrodnie dokonane przez okupanta na Litwie.

Część druga — „Za ziemię ojczystą i wolność narodu”, zawiera 885 zdjęć i fotokopii i szczegółowo obrazuje działalność partyzanckich formacji Litwy. Materiał ilustracyjny uzupełniają zwarte teksty o poszczególnych oddziałach i grupach.

Część trzecia — „Śladami bojowników”, przedstawia 97 zdjęć i fotokopii obrazujących stosunek społeczeństwa do bojowych tradycji walk partyzanckich oraz popularyzację tych tradycji w dobie obecnej.

Album poprzedzony został krótkim wstępem wydawcy, zawierającym syntezę ruchu partyzanckiego na Litwie. Zawiera ona nowe mało znane oceny i uogólnienia, nie bez rzeczy będzie więc przypomnienie niektórych jej tez.

Autorzy wstępu rozwój ruchu partyzanckiego rozpatrują zgodnie z przyjętą w literaturze radzieckiej chronologią Wielkiej Wojny Narodowej, tj. w trzech kolejnych okresach.

W pierwszym okresie wojny (czerwiec 1941 — listopad 1942) ruch partyzancki znajdował się w stadium organizacji. Pierwsze grupy i oddziały partyzanckie odczuwały poważnie niedostatek uzbrojenia prowadziły jednak w stosunkowo szerokim zakresie działalność zbrojną i wywiadowczą.

W działalności ruchu partyzanckiego, a zwłaszcza odradzających się w konspiracji komitetów partyjnych, wiele uwagi poświęcono pracy organizatorskiej i agitacyjno-propagandowej wśród ludności. Ówczesna sytuacja polityczna i klasowa na Litwie, o czym autorzy wstępu nie wspominają, wymagała wyjaśnienia szerokim warstwom społeczeństwa istoty polityki okupanta i kolaborującej z nim burżuazji litewskiej. Był to okres najtrudniejszy w rozwoju ruchu partyzanckiego. W tych latach podziemie poniosło dotkliwe straty — w walkach poległy 552 osoby tj. 38,8% członków podziemia, w tym wielu jego wybitnych organizatorów (m.in. sekretarz KC KP(b)L I. Mieskupas-Adomas).

W drugim okresie wojny (listopad 1942 — grudzień 1943) ruch partyzancki na Litwie znacznie wyrósł, okrzepł organizacyjnie, zdobył doświadczenie bojowe i wykazywał stałą tendencję wzrostu. Walka partyzancka została skoordynowana i podporządkowana Litewskiemu Sztabowi Ruchu Partyzanckiego powołanemu w dniu 26 listopada 1942 r. „Ogólnonarodowa nienawiść ludności Litwy — piszą autorzy wstępu — do okupanta i jego sług — burżuazyjnych nacjonalistów stworzyła sprzyjające warunki dla rozwoju ruchu partyzanckiego. Oddziały partyzanckie zasilane były systematycznie młodymi patriotami, którzy wbrew zarządzeniom okupanta o masowym wyjeździe młodzieży do Niemiec i mobilizacji do armii faszystowskiej wychodzili potajemnie do lasu do radzieckiej partyzantki” (s. 5—6).

Wydaje się, że u podstaw „przełomu” w rozwoju ruchu partyzanckiego na Litwie legła nie tylko „ogólnonarodowa nienawiść ludności litewskiej” do wroga. Olbrzymi wpływ na proces przemian w orientacji ludności litewskiej miały również zmiany w ogólnej sytuacji na froncie wschodnim, poznanie rzeczywistych celów i istoty polityki okupanta i bałamutnej polityki nacjonalistów litewskich, w czym olbrzymią rolę odegra-

li komuniści litewscy i wreszcie wielka działalność organizatorska i propagandowa KC KP(b)L.

Ruch partyzancki na Litwie rozwijał się w porównaniu z innymi republikami ZSRR w specyficznych warunkach, o czym autorzy wstępu nie wspominają. Po stronie okupanta opowiedziała się burżuazja litewska szukając sposobu powrotu do utraconych zaledwie przed rokiem pozycji klasowych i bogatsze warstwy ludności miejskiej. Złożona była również sytuacja polityczna wynikająca m.in. z układu stosunków narodowościowych. Obok nacjonalistycznych sił burżuazji litewskiej na znacznym obszarze republiki prowadziła antyfaszystowska działalność polska Armia Krajowa, organizacja o charakterze antyradzieckim kierująca się w swej działalności tzw. „teorią dwóch wrogów”.

Wskazanie we wstępie na tę złożoność i specyfikę warunków rozwoju ruchu partyzanckiego na Litwie wydaje się koniecznym, chociażby dlatego, ażeby prezentowane w albumie duże sukcesy radzieckiego podziemia uzyskały większą wartość, żeby móc w pełni uzmysłowić sobie jak olbrzymiego wysiłku dokonała KP(b)L i zorganizowany przez nią Litewski Sztab Ruchu Partyzanckiego doprowadzając w ostatnim roku okupacji do masowej walki partyzanckiej. W trzecim okresie wojny (grudzień 1943—1945 r.) ruch partyzancki osiągnął najwyższe stadium rozwoju i przeszedł do bezpośredniego współdziałania z wojskami frontowymi wyzwalającymi obszary republiki. W połowie 1944 r. KP(b)L posiadała już swoje komitety i organizacje na całym obszarze Litwy. Szeroko zakrojoną działalność prowadził również Komsomoł. Grupy i oddziały partyzanckie wyołły w brygady i zgrupowania. Pierwszoplanowym zadaniem partyzantki w tym okresie było zbieranie danych wywiadowczych (bezpośrednie zaplecze frontu), walka z transportem, oraz dezorganizacja środków łączności.

W okresie wojny — wg danych auto-

rów wstępu — na Litwie działały 92 oddziały partyzanckie. W sumie w oddziałach partyzanckich, organizacjach partyjnych i komsomolskich oraz organizacjach antyfaszystowskich walczyło ponad 10 tys. konspiratorów (str. 7). Ważną rolę w rozwoju ruchu partyzanckiego na Litwie spełniała prasa konspiracyjna. Ogółem organizacje partyjne i komsomolskie wydawały 15 gazet.

Przedstawiony w albumie materiał ilustracyjny bogato przedstawia historię powstania i rozwoju ruchu partyzanckiego. Autorzy albumu podkreślają olbrzymią rolę KP(b)L. Jest w nim także bogaty materiał związany z działalnością KC, Południowego i Północnego komitetów obwodowych, terenowych organizacji i grup operacyjnych KC.

Liczne fotokopie konspiracyjnych gazet, odezw i ulotek, niosących słowa prawdy i otuchy do przybitego tragizmem wydarzeń narodu, są świadectwem olbrzymiego wysiłku komunistów w dziele zacieśniania więzi z ludnością, wyjaśniania sytuacji na froncie, demaskowania obłudnej propagandy wroga. Wśród konspiracyjnych odezw są również druki wydawane w języku polskim. Tylko w jednym Wilnie wychodziły trzy gazety w języku polskim — organ wileńskiego Związku Patriotów Polskich „Sztandar Wolności”, „Za Wolność” i „Związkowiec”.

Zachowało się sporo dokumentacji o sławnych partyzantach litewskich. Są to zdjęcia dowódców brygad i oddziałów, bohaterskich zwiadowców i minerów, zbiorowe fotografie grup i oddziałów, wykolejonych transportów wroga, broni partyzanckiej itp.

Załączona do albumu kolorowa mapa republiki przedstawia rozmieszczenie sił partyzanckich. Wynika z niej, że w połowie 1944 r. nie było w republice skrawka ziemi, gdzie okupant czułby się bezpiecznie.

Ikonografia stanowi jedną z form dokumentacji historycznej. Jest to dokumentacja szczególna, przenosi ona bo-

wiem w dzień dzisiejszy zastygłą cząstkę ówczesnego obrazu, martwą historię. Jej niedostatkim jest to, że nie ukazuje ona procesu historycznego w rozwoju. Dopiero zestawienie chronologiczne tych osobliwych dokumentów może dać obraz dziejów.

Wartość historyczna albumów zależy więc w dużej mierze od owej chronologii, od doboru dokumentów i zwięzłości komentarza. Zdają sobie sprawę jak trudnym zadaniem jest opracowanie albumu o ruchu partyzanckim. Nikt przecież nie myślał wówczas o dokumentacji fotograficznej, która trafiwszy do rąk wroga mogła być groźnym środkiem dekonspiracji. Dlatego z dużym szacunkiem i uznaniem odnoszę się do wysiłku autorów recenzowanego albumu. Zrobili oni dużo, by odtworzyć możliwie najwierniej przy pomocy dokumentów obraz tych trudnych lat, wydobyć olbrzymie wartości poznawcze z zachowanych dokumentów ikonograficznych o ludziach podziemia. Wielu luk tematycznych w albumie nie sposób było uniknąć i traktuję to ze zrozumieniem. Uważam jednak, że album zyskałby wiele, gdyby autorzy podali przy zdjęciach daty, nawet przybliżone. Brak dat pozbawia wiele zdjęć wartości dokumentu historycznego. W rezultacie nie wiemy nawet, które zdjęcia są z tamtych lat, a które współczesne.

Autorzy albumu dobierając zdjęcia o bohaterskiej walce partyzantów litewskich z okupantem nie poskąpili również zdjęć ukazujących ówczesnych bohaterów podziemia w dobie obecnej oraz stosunek do ich czynu narodu litewskiego i narodów wspólnie toczących boje z faszystowskim najeźdźcą. Znalazły się wśród tych zdjęć również obrazy ukazujące moment wręczenia przez ambasadora PRL litewskim bojownikom polskich najwyższych odznaczeń bojowych. Jest więc w albumie również cząstka naszej wspólnej tradycji bojowej.

Prześiąknięte duchem internacjonalizmu radzieckie podziemie na Litwie stwarzało dogodne warunki podjęcia wal-

ki wszystkim antyfaszystom bez względu na narodowość. Według danych Instytutu Historii Partii przy KC KPL w szeregach partyzanckich na Litwie było: Litwinów — 62,5%, Rosjan — 21%, Żydów 7,5%, 3,5% Polaków, 2% Białorusinów, 2% Ukraińców i 1,5% innych narodowości Kraju Rad (s. 7).

Współczesna Litwa z pietyzmem odnosi się do swoich rewolucyjnych i bojowych tradycji, w tym również do bohaterskich walk partyzanckich. Świadczy o tym, m.in., fakt wydania recenzowanego albumu oraz opublikowany w nim materiał.

Michał Gnatowski

P. Š t a r a s, *Rol komunističeskoj partii w organizaciji i razvitii partizanskoj borby w Litovskoj SSR*. „Wtoraja Mirowaja Wojna”. Materiały naukowej konferencji poświęconej 20 godowišćynie pobiedy nad fašystskoj Giermaniej. Kniga tretia. Dwiženie soprotiwljenja w Jewropie. Moskwa 1966 r. s. 97—108.

Referat wygłoszony na sesji naukowej, taki bowiem charakter nosi recenzowane opracowanie, nie może podjąć ze względu na ograniczone rozmiary wielu spraw, zwłaszcza jeśli mają one dotyczyć tak złożonych problemów jak okupacja hitlerowska na Litwie w latach ostatniej wojny. Słusznie więc uczynił autor koncentrując swoją uwagę tylko na jednym z problemów — roli komunistycznej partii w organizacji i rozwoju ruchu partyzanckiego w Litewskiej Socjalistycznej Republice.

Walka wyzwolenicza na Litwie nosiła specyficzne cechy. Była to jednocześnie walka z burżuazją litewską, która w imię obrony swoich klasowych interesów i powrotu do władzy poszła na współpracę z Niemcami. Szukała ona u Niemców pomocy w walce o odzyskanie utraconej w lipcu 1940 r. władzy i przywilejów. Jeszcze do wybuchu wojny radziecko-niemieckiej część litewskich nacjonalistów związała się z faszystowskimi Niem-

cami stanowiąc „V kolumnę” Hitlera w republice. Razem z burżuazją litewską do współpracy z okupantem przystąpiła reakcyjna część duchowieństwa.

W tych specyficznych i niezwykle trudnych warunkach rozwijał się litewski ruch oporu. Od samego początku wielki wkład w jego rozwój wnieśli komuniści. W przeddzień wojny Komunistyczna Partia Litwy (KPL) liczyła 4625 członków. Ponad 14 tys. liczył Komsomoł. Podczas ewakuacji władz i KC KPL w pierwszych dniach wojny część członków KPL i Komsomołu wyjechała w głąb ZSRR. Na okupowanych terenach pozostała jednak ponad połowa członków KPL i około 85% członków Komsomołu. Wśród nich znalazł się cały czołowy aktyw partyjny i radziecki. Stanowili oni kadre konspiratorów, aktywnych uczestników walk z okupantem.

Autor szczegółowo omawia w swej pracy rolę KPL w organizacji walki antyfaszystowskiej na okupowanych terenach. Działalność partii i ruchu partyzanckiego rozpatruje on w poszczególnych okresach wojny wskazując, że etap narodzin ruchu oporu i ukształtowanie się jego form ze względu na specyfikę warunków trwał na Litwie cały pierwszy okres wojny (1941—1942).

Zgodnie z ogólnymi wytycznymi WKP (b) i Rządu Radzieckiego KPL już w pierwszych miesiącach okupacji przystąpiła do organizacji ruchu oporu na zajętych przez wroga terenach. Ewakuowany do Moskwy KC KPL opracował szczegółowy plan działania na terenach okupowanych i podjął niezbędne prace organizacyjne zmierzające do powołania konspiracyjnych komitetów międzyrejonowych. Zadaniem tych komitetów było:

- 1) reaktywować podstawowe organizacje i kierować ich konspiracyjną działalnością,
- 2) organizować dywersję — zwłaszcza na szlakach komunikacyjnych,
- 3) rozwijać pracę informacyjno-wyjaśniającą o sytuacji w okupowanym kra-

ju, o wojskowych, politycznych i ekonomicznych poczynaniach Niemców.

W celu organizacji konspiracyjnych komitetów partyjnych KC wysłał na tyły wroga szereg grup organizatorskich. Pierwsze grupy udały się do okupowanej Litwy jeszcze w 1941 r. W marcu 1942 r. przybył na okupowane tereny wraz z grupą organizatorów sekretarz KC I. Mieskupas-Adomas, który miał za zadanie powołać ośrodek kierowniczy podziemia. Zrealizowanie tych zadań okazało się sprawą bardzo trudną. Działalność nacjonalistów litewskich oraz terror przewencyjny wytworzyły wśród społeczeństwa litewskiego atmosferę, w której działalność konspiracyjna była wyjątkowo trudna. Tym niemniej, dzięki wysiłkom komunistów, niektóre grupy organizatorskie wyrosły w oddziały partyzanckie. W 1942 r. działało już na Litwie 12 oddziałów i 24 grupy, w których uczestniczyło łącznie ponad 1400 osób. Nie było to jednak jeszcze — podkreśla autor — podziemie organizacyjnie ukształtowane, nie posiadało ono dostatecznej ilości uzbrojenia i innego niezbędnego w konspiracji sprzętu. Konspiratorzy ponieśli w tym czasie duże straty: zginęło 552 osoby czyli około 36% podziemia w tym również sekretarz KC I. Mieskupas-Adomas i szereg innych działaczy.

W drugim okresie wojny — podkreśla autor — nastąpił wzrost ruchu partyzanckiego na Litwie. Wiąże się on zarówno ze zmianami na froncie wschodnim jak też ze zwiększoną pomocą ruchowi partyzanckiemu z „Wielkiej Ziemi”. Powołany 26 listopada 1942 r. Litewski Sztab Ruchu Partyzanckiego rozwinął aktywną działalność zwiększając dostawy broni i sprzętu.

W kwietniu 1942 r. udała się do okupowanej Litwy nowa grupa operacyjna KC KPL pod kierownictwem M. Šumanskasa i G. Zimanasasa, która ustaliła zasady łączności rozwijającego się podziemia z LSzRP. W połowie 1943 r. — podkreśla autor — nastąpiła zmiana

w orientacji części społeczeństwa litewskiego. Do walczącej z okupantem klasy robotniczej, biednego chłopstwa i inteligencji pracującej dołączyły się na wsi średnie warstwy chłopstwa a w mieście warstwy rzemieślników i drobnej burżuazji. Zrozumieli oni, że tylko drogą walki z okupantem i rozgromienia faszyzmu można zapewnić Litwie wyzwolenie i byt niepodległy. Zwycięstwa Armii Czerwonej na froncie czyniły tę drogę realną i bliską.

Wzrost ruchu partyzanckiego w 1943 r. charakteryzuje już dążenie do większej centralizacji i koordynacji działań. Powstają pierwsze zgrupowania partyzanckie. O burzliwym wzroście szeregów partyzanckich świadczy wymownie fakt, że ilość oddziałów wzrosła w 1943 r. w porównaniu do r. 1942 2,5 raza a ich stan osobowy — 3 razy.

W związku z dalszym rozwojem ruchu partyzanckiego w styczniu 1944 r. KC KPL podjął decyzję w sprawie powołania dwóch komitetów obwodowych. Sekretarzem Komitetu Obwodowego Obszaru Południowego został G. Zimanas, a sekretarzem Komitetu Obszaru Północnego — M. Szumanskas. W połowie 1944 r. na okupowanych obszarach Litwy działało już 20 konspiracyjnych komitetów powiatowych i 29 gminnych. Wyrosły znacznie, mimo dużych strat, organizacje partyjne w Wilnie, Kownie i innych miastach. KC KPL okazał znaczną pomoc w rozwoju komsomolskiego podziemia. W 1944 r. działało już 18 komitetów powiatowych i miejskich kierujących pracą 236 organizacji komsomolskich.

Komitety i organizacje partyjne dużo uwagi poświęcały w swej działalności pracy masowo-politycznej i propagandowej. Autor podaje cyfry obrazujące olbrzymi wysiłek partii w tym zakresie. Pod kierownictwem KPL rozwijały aktywne działania organizacje antyfaszystowskie. Autor wspomina tylko o największych organizacjach: „Antyfaszystowskim Związku Litewskim” działającym w Kownie oraz antyfaszystowskich

organizacjach w Wilnie — „Związku Wyzwolenia Litwy” i „Związku Patriotów Polskich”.

W zakończeniu pracy autor podsumowuje działalność ruchu partyzanckiego na Litwie jeszcze raz akcentując olbrzymią rolę w jego powstaniu i rozwoju KPL. Wyniki działalności bojowej i dywersyjnej 92 oddziałów partyzanckich Litwy, grup partyzanckich i dywersyjnych, organizacji antyfaszystowskich, partyjnych i komsomolskich to: wykolonowanych 517 transportów kolejowych wroga, 110 zniszczonych mostów, 48 koszar, 559 km łączności telefonicznej, 18 posterunków rozbitych. W czasie wymienionych akcji, potyczek i bitew zabito ponad 14 tys. żołnierzy i oficerów Wehrmachtu, policji oraz osób współpracujących z Niemcami. Dokonało tego podziemie liczące, według danych autora, ponad 10 tys. osób.

Cyfry strat wroga wydają się być nieco zawyżone. Jeśli nawet w toku dalszych badań ulegną one weryfikacji, będą wymownym dowodem olbrzymiego wysiłku podziemia.

Praca P. Starasa stanowi niewątpliwie znaczny krok naprzód w trudnej pracy badawczej nad dziejami ruchu oporu na Litwie. Chcę zwrócić jednak uwagę Czytelnika na wypowiedziane mimochodem, a raczej powtórzone przez autora, oceny polskiego podziemia burżuazyjnego na Litwie, z którymi zgodzić się nie mogą zarówno ze względów metodologicznych jak i merytorycznych.

Omawiając w skrócie obrady tajnego zjazdu „Związku Patriotów Polskich” w Wilnie autor referuje treść przyjętej przez konspiratorów rezolucji. Pisze on, iż rezolucja zalecała „demaskować polskich nacjonalistów działających według dyrektyw polskiego rządu emigracyjnego znajdującego się na służbie anglo-amerykańskich reakcjonistów. Rezolucja piętnowała zbrojne bandy polskich nacjonalistów, którzy utrzymywali łączność z niemieckimi okupantami, brali od nich broń, amunicję, medykamenty, napadali na ra-

dzieckich partyzantów, pomagali hitlerowcom mordować ludzi radzieckich, dławić ludowy ruch antyfaszystowski" (s. 106).

●bradujący w lutym 1944 r. zjazd konspiratorów mogli podjąć w określonym klimacie walki rezolucję, która zawierała przesadnie sformułowane oceny. Ale czy powinien je powtarzać po z górą 20 latach bezkrytycznie historyk, który miał możliwość skonfrontowania zawartych ocen, zapoznania się z dorobkiem nauki na ten temat. Chociażby z pracami polskich historyków, którzy dali krytyczną ocenę działalności burżuazyjnego podziemia polskiego ale odrzucili fałszywe i niczym nie uzasadnione osądzenia AK o współpracę z okupantem. Armia Krajowa reprezentowała odmienne poglądy polityczne, była organizacją burżuazyjną i antyradziecką, ale nie upraszczajmy sprawy, nie była organizacją prohitlerowską, nie dawała radzieckiego ruchu partyzanckiego za niemieckie pieniądze i niemiecką broń.

Metodę bezkrytycznego, dowolnego cytowania i interpretowania dokumentów historycy uznali za nieporozumienie. Tym bardziej za nieporozumienie uznać należy podany wyżej cytat w pracy P. Śtarasa stanowiącej przecież w całości interesujący przyczynek do rozważań nad skomplikowaną historią polityczną Litwy w latach II wojny światowej.

Michał Gnatowski

W. P. Sams●n, *Partizanskoje dviżenie w Łatvijskoj SSR w gody Wielikoj Ocieśtiewiennoj Wojny*. „Wtoraja Mirowaja Wojna”. Materiały naučnoj konferencji poświęconej 20 godawščynie pobiedy nad fašystskoj Germanijej. Kniha tretia. Dwiżenie soprotiwlenija w Jewropie. Moskwa 1966 r., s. 91—96.

Recenzowane opracowanie stanowi jeden z referatów wygłoszonych na sesji naukowej zorganizowanej w 1965 r. w Moskwie z okazji 20 rocznicy zwycięstwa nad faszystowskimi Niemcami. Jest to

jedna z nielicznych prac syntetycznych o ruchu partyzanckim na Łotwie. Autor nie ujmuje w nim, ze względu na ograniczone rozmiary, określone ramami referatu, jak też na brak opracowań szczegółowych wszystkich podstawowych problemów ruchu partyzanckiego w republice. Ogranicza się on w zasadzie do jednego ważkiego problemu—odmienności warunków i specyfiki walk partyzanckich na Łotwie.

Na wstępie autor podkreśla, że walka narodu łotewskiego z okupantem, tak jak i w pozostałych republikach ZSRR, była walką o wolność i niezależność narodową, socjalistyczny ustrój społeczny i byt narodowy. Przebiegała ona jednak w odmiennych warunkach społeczno-politycznych i geograficznych.

Podstawową kwestią określającą odmiennosc warunków powstania i rozwoju ruchu partyzanckiego — podkreśla autor — był specyficzny dla Łotwy układ stosunków klasowych i politycznych. Powstała w wyniku wydarzeń lat wojny Socjalistyczna Republika Łotewska nie posiadała jeszcze ukształtowanych socjalistycznych stosunków społecznych. Nie rozwiązany był do końca podstawowy problem polityczny okresu przejściowego — problem, jak to określa autor, „kto kogo?”. Burżuazja łotewska śmiertelnie zagrożona i pozbawiona przez władzę radziecką podstaw swego bytu—własności, w jej obronie nie zawahała się stanąć po stronie okupanta. Walka z okupantem na Łotwie przebiegała więc równoległe z walką z własną burżuazją. Siły burżuazji były znaczne. Zgrupowała ona w organizacji „Ajzsargi” około 40 tys. osób. Burżuazja łotewska posiadała znaczny wpływ na wsi, zwłaszcza w tzw. kułackiej części wsi jak to w uproszczeniu określił autor. Ten wewnętrzny front klasowy rzutował na rozwój ruchu partyzanckiego.

Główną siłą społeczną ruchu oporu na Łotwie była klasa robotnicza i biedniejsze warstwy wsi. Aktyw radziecki już w pierwszych miesiącach okupacji wystąpił

przeciwko śmiertelnemu wrogowi, reżimowi faszystowskiemu. Opór ich został jednak przy udziale nacjonalistycznych sił burżuazji łotewskiej krwawo zdławiony. Proces wypracowania trwalszych zasad organizacyjnych ruchu partyzanckiego wymagał dłuższego czasu. Rozciągnął się on na Łotwie w zasadzie na cały pierwszy okres wojny (1941—1942). Dopiero w końcu 1943 r. można mówić o zorganizowanej, bardziej masowej walce partyzanckiej.

Olbrzymią rolę w ukształtowaniu się i rozwoju ruchu partyzanckiego odegrała Komunistyczna Partia Łotwy, która mimo niezwykle trudnych warunków podjęła rolę organizatora i ideowego kierownika ruchu partyzanckiego. Dzięki wysiłkom KC KPŁ wysłano do okupowanego kraju 400 organizatorów partyzanckich. W końcu 1942 r. przybył na obszary Łotwy wraz z 5-osobową grupą organizatorską sekretarz KC K. Ozoliņš. W II poł. 1943 r. działały już dwa konspiracyjne komitety miejskie i sześć powiatowych. Znaczną rolę w rozwoju partyzantki na Łotwie odegrała współpraca z partyzantami obwodu kalininowskiego. Z ich bazy partyzanckiej leżącej nieopodal granicy partyzanci łotewscy „rozpracowywali teren”, dokonywali akcji, ustalali kontakty. Podstawową jednostką w ruchu partyzanckim Łotwy były oddziały. Taka struktura organizacyjna podyktowana została m.in. brakiem większych maszywów leśnych, gęstą siecią dróg i linii łączności. Oddziały te nie stacjonowały w całości w jednym miejscu. Dzielili się one zazwyczaj na pododdziały, które tak samo posiadały sztaby i załóżki wszystkich służb a więc faktycznie stanowiły „oddział w miniaturze”. Często pododdziały wyrastały na nowych miejscach w oddziały. W r. 1943 powstały też wyższe formy organizacji partyzantki — brygady. Sztab brygady koordynował działalność 4—7 oddziałów, które znajdowały się nieraz w znacznej odległości od siebie. Na Łotwie nie powstały nawet w końco-

wym okresie okupacji wielkie bazy partyzanckie czy całe „kraje partyzanckie” jak na Białorusi. Brak dogodnych warunków geograficznych oraz duże skoncentrowanie wojsk nie pozwoliły na to nawet w końcowej fazie okupacji. Głównymi formami walki były dywersje na szlakach komunikacyjnych oraz zasadzki na niewielkie grupy nieprzyjaciela.

Autor — sam uczestnik walk partyzanckich — wysoko ocenia rezultaty bojowej działalności partyzantów łotewskich. Podaje np. że unieszkodliwili oni ponad 40 tys. żołnierzy i oficerów Wehrmachtu, policji, cywilnych władz okupacyjnych oraz ich współpracowników. Cyfra ta ulegnie prawdopodobnie w toku dalszych badań weryfikacji. Nie wiem w oparciu o jakie dane autor ustalał liczbę strat wroga. Wydaje się jednak, że około 13 tys. partyzantów (na taką liczbę autor szacuje w końcu okupacji ich siły) nie mogło uzyskać tak wielkich sukcesów. Np. nie mniejsze siły partyzantów litewskich, jak ocenia P. Štaras (tamże str. 107), zlikwidowały około 14 tys. sił żywych okupanta. Uwzględnić należy też i ten fakt, że partyzanci nie zawsze posiadali dostateczną ilość uzbrojenia, nie byli też tak wyszkoleni itp. Uwagi moje noszą oczywiście charakter hipotetyczny. Trudno jest dziś na podstawie szacunkowych cyfr i przypuszczeń wysnuć ścisłe dane. Dlatego też winniśmy zachowywać dużą ostrożność w formułowaniu tego rodzaju ustaleń. Jest to zresztą problem szerszy. Podawane obecnie przez historyków cyfry dotyczące akcji partyzanckich i ich rezultatów w innych republikach noszą ten sam charakter. Budzą też wątpliwości podobnej natury.

W całości opracowanie W. P. Samsona uznać należy za cenny przyczynek do dziejów ruchu partyzanckiego na Łotwie, tematu trapiącego ale niezwykle złożonego i trudnego.

Michał Gnatowski

P. P. Lipiło, *Vsienarodnoje partyzanskoje dviżenie w Biejarussi (czerwiec 1941 — lipiec 1944 r.) „Wtoraja Mirowaja Wojna”*. Materialy naučnoj konferencji poswiaščonnoj 20 godavščinie pobiedy nad fašytskoj Giermaniej. Kniga tretia. Dwiżenie soprotiwlenija w Jewropie. Moskwa 1966 r., s. 71—90.

Na temat ruchu partyzanckiego na Białorusi ukazało się już sporo opracowań naukowych oraz wspomnień uczestników walk z faszyzmem, w których w zasadzie wszystkie problemy ruchu oporu w mniejszym lub większym stopniu zostały podjęte i naświetlone. W recenzowanej pracy, stanowiącej referat wygłoszony na sesji naukowej, autor daje syntezę ruchu oporu w republice.

Dzieje walk partyzanckich i podziemia na Białorusi autor dzieli na 3 okresy. Chronologicznie odpowiadają one w zasadzie okresom Wielkiej Wojny Narodowej w ZSRR.

Pierwszy okres (lipiec 1941 — listopad 1942) stanowił fazę organizacyjną podziemia. W tym czasie podziemie przeszło od narodzin w pierwszych miesiącach wojny do podjęcia w szerszym zakresie walk latem i jesienią 1942 r. Ukształtowała się w tym czasie struktura organizacyjno-bojowa podziemia odpowiadająca nowym warunkom i zadaniom, wyrosły i zdobyły doświadczenie kadry dowódców i organizatorów, ustalony został scentralizowany system dowodzenia operacyjnego.

W drugim okresie (listopad 1942 — grudzień 1943) przypadającym na czas radykalnych zmian w sytuacji wojennej, na froncie wschodnim ruch partyzancki osiągnął olbrzymie rozmiary i stał się ruchem masowym, swoim zasięgiem i intensywnością odpowiadającym ogólnonarodowej walce wyzwolenczej. W tym okresie rozwinęły się i okrzepły na Białorusi wszystkie formy ruchu oporu. Nastąpił szybki i niespotykany dotąd liczebny wzrost podziemia. Partyzanci białoruscy w 1943 r. sprawowali kontrolę nad znacznymi obszarami republiki two-

rząc „partyzanckie kraje” i strefy. Poszczególne zgrupowania i brygady utrzymywały stałą łączność między sobą oraz łączność radiową i lotniczą z Białoruskim Sztabem Ruchu Partyzanckiego. Partyzanci białoruscy realizowali w tym czasie zadania, które ze względu na charakter i wyniki miały znaczenie zadań operacyjno-strategicznych.

Trzeci okres (grudzień 1943 — lipiec 1944) był okresem końcowym. Działalność sił partyzanckich i podziemia w tym okresie charakteryzował fakt ścisłego taktycznego współdziałania bojowego z wojskami frontowymi, wspólnie prowadzone walki o wyzwolenie określonych miejscowości i łączenie się sił partyzanckich z Armią Czerwoną. Ruch partyzancki osiągnął w końcowym okresie swój najwyższy stopień rozwoju.

Autor szczegółowo omawia rozwój ruchu partyzanckiego i masowego podziemia antyfaszystowskiego w poszczególnych okresach jego rozwoju. Wielką zaletą pracy P. P. Lipiły w porównaniu z innymi pracami na ten temat, jest to, że ukazuje ona ruch partyzancki na Białorusi nie statycznie a w rozwoju, podkreśla olbrzymie trudności jakie trzeba było pokonać i jakie straty ponieść zanim stał się on ruchem masowym i uzyskał sprawne scentralizowane dowództwo. Oczywiście przedstawiona przez autora analiza rozwoju ruchu partyzanckiego, zwłaszcza w pierwszym jego okresie, nie jest jeszcze wyczerpująca. Nie wynika to z niedopatrzenia autora. Na wszechstronną syntezę tego okresu jest jeszcze za wcześnie. Jest to okres najmniej przez historyków opracowany. Nierównomiernie opracowany jest również ruch partyzancki w poszczególnych rejonach Białorusi. Najslabiej oczywiście na obszarach zachodnich BSSR. Z tych też względów i w omawianym opracowaniu autor nie wiele mógł powiedzieć o walce antyfaszystowskiej na tych terenach.

Organizatorem i kierownikiem podziemia na Białorusi była Komunistyczna

Partia (bolszewików) Białorusi (Kp/b/B). Autor poświęca wiele miejsca działalności partii w podziemiu wykazując na konkretnych przykładach jej kierowniczą rolę oraz duży wysiłek organizatorski propagandy.

Według ustaleń autora recenzowanej pracy na okupowanych obszarach Białorusi działała szeroka sieć partyjnego podziemia: 10 obkomów, 125 komitetów międzyrejonowych, rejonowych i miejskich, 1132 organizacje podstawowe w partyzanckich oddziałach i brygadach oraz 184 organizacje terenowe. W sumie podziemne organizacje partyjne liczyły w końcu okupacji ponad 35 tys. członków (s. 72). Obok podziemia partyjnego rozwijało aktywną działalność również podziemie komsomolskie. Na okupowanych obszarach działało wśród młodzieży 10 podziemnych komitetów obwodowych Komsomołu, 210 komitetów międzyrejonowych, rejonowych i miejskich oraz ponad 5,5 tys. organizacji komsomolskich zrzeszających w sumie ponad 95 tys. osób. Z inicjatywy komunistów i komsomolców — pisze autor — stworzono na zachodnich obszarach BSSR setki patriotycznych, antyfaszystowskich organizacji. Skupiały one, według niepełnych danych, przeszło 12 tys. konspiratorów. Podziemie partyjne, komsomolskie, organizacje antyfaszystowskie oraz formacje partyzanckie stanowiły zwarty system komunistycznej konspiracji ściśle związanej z ludnością wsi i miast.

W zakończeniu pracy autor sumuje dotychczasowe rozważania oraz podaje szereg cyfr obrazujących skład osobowy podziemia i bilans wyników działalności dywersyjnej i bojowej. Są to cyfry niezwykle interesujące, jakkolwiek moim zdaniem, niekiedy dyskusyjne. Według obliczeń autora na obszarach Białorusi działało w okresie okupacji 1108 oddziałów partyzanckich, 1003 oddziały wchodziły w skład 199 brygad, pozostałe zaś operowały samodzielnie. Liczyły one łącznie 374 tys. osób. Oprócz tego w różnego rodzaju organizacjach i grupach

oraz w pojedynkę działało 70 tys. partyzantów. Współdziałało z partyzantami i stanowiło siły zapasowe oddziałów ponad 400 tys. osób spośród miejscowej ludności. Duży był udział kobiet w szeregach partyzanckich. Stanowiły one 16% składu osobowego białoruskich partyzantów. W oddziałach białoruskich partyzantów walczyli przedstawiciele wszystkich narodowości Kraju Rad oraz szeregu krajów Europy. Polacy stanowili wśród nich jedną z liczniejszych grup narodowościowych.

Partyzanci białoruscy z honorem wykonali postawione przed nimi zadania i przyczynili się w dużym stopniu do zwycięstwa nad faszystowskimi Niemcami. W cyfrach, według ustaleń autora omawianej pracy, przedstawiał się on następująco: — około 500 tys. zabitych żołnierzy i oficerów Wehrmachtu, służb pomocniczych, policji oraz osób współpracujących z Niemcami, 11 128 wykolejonych transportów i 34 pociągi pancerne, ponad 300 tys. zerwanych szyn na torach kolejowych, 13 700 rozbitych samochodów, 819 spalonych i rozbitych mostów kolejowych i 4710 mostów na drogach kolejowych, 7300 km uszkodzonej linii łączności telefonicznej, 305 zniszczonych samolotów, 1355 rozbitych ciężarów i samochodów pancernych, 438 armat różnego kalibru, 939 składów i magazynów wojskowych, 948 rozbitych sztabów i posterunków wroga, 90 rozbitych lub spalonych niemieckich majątków. Cyfry powyższe ulegną zapewne weryfikacji w toku dalszych badań i konfrontacji zwłaszcza z danymi drugiej walczącej strony. Jeśli nawet zostaną one zmniejszone, będą wymownym dowodem olbrzymiego hartu, upor i męstwa. Za wykazane w czasie walk bohaterstwo ponad 70 białoruskich partyzantów otrzymało najwyższe odznaczenie bojowe Order Bohatera Związku Radzieckiego, a 120 tys. inne ordery i medale.

Praca zawiera kilka drobnych nieścisłości. Niektóre z nich, jak na przykład stwierdzenie, że wojska radzieckie wkro-

czyły do Białorusi jesienią i zimą 1942/43 r. (s. 74), wynikały najprawdopodobniej z przeoczenia korekty.

Opracowanie P. P. Lipiły nie ujmuje wszystkich istotnych problemów ruchu partyzanckiego, stanowi jednak w całości cenny wkład do syntezy ruchu oporu na Białorusi w latach II wojny światowej.

Michał Gnatowski

C. Chlebowski, *Rozbicie więzienia w Pińsku 18.I.1943 r.* „Wojskowy Przegląd Historyczny”, R. XI (1966) nr 3 (39), s. 105—133.

Wiele jeszcze problemów organizacyjno-bojowej działalności ZWZ i AK wymaga wnikliwych badań naukowych i szerszego oświetlenia. Badań takich wymaga zwłaszcza powstanie i działalność organizacji „Wachlarz”. Z dużym więc zainteresowaniem przeczytałem artykuł C. Chlebowskiego omawiający niektóre problemy genezy tej organizacji oraz przedstawiający szczegółowo przygotowanie i przebieg akcji na więzienie w Pińsku i odbicie aresztowanych oficerów „Wachlarza”.

„Wachlarz” pomyślany został jako niewielka organizacja składająca się z dobranych, doskonale wyszkolonych sabotażystów. Około 25% ich składu stanowiłi skoczkiwie przygotowani w Anglii zwani „cichociemnymi”.

Organizacja ta miała stanowić osłonę ze wschodu oraz poprzez doraźne akcje sabotażowe na tyłach wojsk niemieckich walczących na froncie wschodnim dokumentować wobec aliantów swoją „aktywność” i obecność na froncie walki, co z kolei stanowiło argument w przetargach politycznych z ZSRR prowadzonych przez rząd emigracyjny. Działalność „Wachlarza” ograniczono do obszarów położonych na wschód od granicy Polski z 1939 r. Obszar działania podzielony został na 5 rejonów zwanych również „odcinkami”. „Wachlarz” wbrew lansowanemu przez Polskie Siły Zbrojne (t. III) tezom nie rozwinął większych działań

zbrojnych zarówno ze względu na charakter koncepcji jego użycia, o czym jeszcze będzie mowa, jak też ze względu na niewielkie postępy organizacyjne w terenie.

Podstawowym problemem recenzowanego artykułu jest akcja na więzienie w Pińsku. Oto w skrócie jej historia: 20 listopada 1942 r. aresztowani zostali w Dawidgródku: dowódca III Odcinka „Wachlarza” kapitan „Wania” (dr Alfred Paczkowski), por. „Bocian” (Mieczysław Eghard), „Azor” (nazwisko nie ustalone) i por. „Ryś” (Czarnecki) zastępca kapitana „Wani”. W końcu grudnia aresztowanych, za wyjątkiem por. „Bociana”, który w nocy z 20 na 21 listopada zmarł w celi od odniesionych w czasie przesłuchania ran, przewieziono do więzienia w Pińsku. W grudniu tegoż roku nastąpiły również liczne aresztowania na IV odcinku w Mińsku.

Autor pisze, że dowództwo „Wachlarza” nie kwapiło się z podjęciem akcji na rzecz uwolnienia aresztowanych i nawet formułuje oskarżenie, że lekką ręką „spisywano ludzi na straty”. Wydaje się, że jest to zbyt mocne i nie wynikające ze znajomości faktycznego stanu w organizacji sformułowanie. „Wachlarz” w tym czasie przestał faktycznie funkcjonować. W cytowanym przez autora III tomie Polskich Sił Zbrojnych (s. 484) Czytelnik znajdzie fragment sprawozdania KG AK z dnia 1.IX.1942 r., w którym zawarta jest informacja, że Komendant Główny AK zamierza: „...Związać akcję „303” („Wachlarz”) z pracami okręgów wschodnich, by móc przejść na jednolite wykonanie osłony od wschodu”.

W listopadzie 1942 r. KG AK nakazała KG „Wachlarza” przekazać poszczególne odcinki dowódcom odpowiednich okręgów Armii Krajowej. „Wachlarz”, który ze względu na niezadowalające postępy organizacyjne nie był w stanie zrealizować głównego zadania osłony, jak też w pełni wykonać bieżące akcje dywersyjne, przestał funkcjonować.

Akcji odbicia więźniów, o której pisze

autor, dokonano na polecenie KG AK. Akcję w Pińsku przeprowadziła grupa KG pod dowództwem kpt. Jana Piwnika ps. „Ponury”. W skład grupy wchodziło 16 osób (7 skierowanych z Warszawy z KG i 9 z Brześcia). Do prac pomocniczych włączono 8 osób. Ta niewielka ilość ludzi dokonała w mieście z 3,5 tysięcznym garnizonem Wehrmachtu i policji z odległej o 350 km Warszawy jednej z największych udanych akcji AK na przełomie 1942/1943 r. KG AK wysoko oceniła wyczyn ludzi „Ponurego” stawiając akcję w Pińsku jako wzór na organizowanych szkoleniach. Uczestników akcji nagrodzono 2 Krzyżami Virtuti Militari kl. V i 15 Krzyżami Walecznych.

Relacjonując szczegółowo przygotowania i przebieg akcji autor artykułu cytuje, nieliczne niestety dokumenty zachowane z akcji, relacje uczestników oraz wzbogaca tekst fotokopiami dokumentów (np. plan więzienia) i zdjęciami. Wierne odtworzenie przebiegu akcji, skonfrontowanie spraw rozbieżnych w relacjach i ustalenie danych biograficznych zapisać należy na konto zasług i sukcesów autora. Artykuł stanowi w całości interesujący przyczynek do dziejów walk „cichociemnych” z okupantem.

Podkreślając duże zasługi autora w odtworzeniu przebiegu akcji w Pińsku nie mogą zgodzić się z niektórymi jego tezami dotyczącymi koncepcji powołania i oceny „Wachlarza”. Próbuje on na wstępie artykułu określić cel i zadania „Wachlarza”. Cytuje za PSZ (t. III) fragmenty rozkazów Naczelnego Wodza i w ten sposób formułuje zadania „Wachlarza”: „Do programu tak pomyślanej organizacji — obok dywersji jako głównego jej punktu — dodano już w kraju, poza koncepcjami Naczelnego Wodza, zadanie osłony ewentualnego powstania narodowego przed cofającą się w przyszłości armią hitlerowską. Była to jedna z wielu koncepcji sztabowców konspiracyjnych, i o ile dywersja stała się faktem, o tyle osłona powstania pozostała nie zrealizowaną teorią” (s. 107). Nie jest to ścisłe

określenie zadań „Wachlarza”. Autor nie wspomina, że intencją organizatorów „Wachlarza” była również „osłona ewentualnego powstania narodowego” przed Armią Czerwoną. Wynika to niezbicie z ogólnych koncepcji politycznych kierownictwa „podziemia londyńskiego” i znajduje potwierdzenie w materiałach KG tej organizacji. Zadaniem pomocy Armii Czerwonej poprzez aktywne działanie na tyłach wroga faktycznie powstał dopiero na wiosnę 1942 r. Ograniczony on został zresztą do obszarów na wschód od granicy polskiej z lipca 1939 r. Osłona powstania narodowego przed wrogami, jak to wówczas określano, „nr 1 i nr 2” pozostała nadal w założeniach „Wachlarza” zadaniem podstawowym a problem dywersji na tyłach wroga — zadaniem drugoplanowym, podporządkowanym potrzebom realizacji zadania głównego. Autor podnosząc ten problem niepotrzebnie unika wyraźnych ocen, w niczym bowiem krytyka ogólnych koncepcji politycznych kierownictwa „londyńskiego podziemia” nie umniejsza wkładu żołnierzy AK w walkę z okupantem, a w tym wypadku konkretnego wkładu „cichociemnych”. To przecież nie wina żołnierzy, że sposobiono ich i kierowano do walki nie zawsze na główne odcinki, że oszczędzono siłę i środki z myślą o innych niż walka z okupantem celach.

Szczegółowe odtworzenie bohaterskiego udziału „cichociemnych” w walce z okupantem, chociażby w jednej końcowej w historii „Wachlarza” akcji stanowi znaczny wkład autora do stworzenia prawdziwego obrazu Polski Podziemnej. Oddanie hołdu prawdziwym bohaterom, a takimi byli opisani w artykule „cichociemni”, powinno być jednym z przyświecających nam celów w czasie żmudnych prac badawczych nad dziejami konspiracji. Na nic się zdadzą uniki czy obrona politycznych koncepcji kierownictwa, niesłuszność których wykazała historia ostatnich lat wojny i powojenne dzieje Polski.

Michał Gnatowski

T. Stępniewski, *Powstanie i działalność organizacyjno-bojowa „Wachlarza”*. „Wojskowy Przegląd Historyczny”, R. XII (1967), nr 2 (42), s. 231—247.

Wśród wielu problemów działalności organizacyjno-bojowej ZWZ i AK bardzo interesującym a dotąd nie opracowanym¹ problemem jest działalność „Wachlarza”. Organizacja ta powstała na jesieni 1941 r. jako specjalna jednostka dywersyjna przeznaczona do działań na tyłach wojsk hitlerowskich walczących na froncie wschodnim. Dotychczas nie podejmowano szerszych badań nad działalnością tej organizacji ze względu na brak wiarygodnych materiałów. W r. 1966 odnaleziono w Warszawie archiwum ppłk dypl. Remigiusza Grocholskiego, ostatniego komendanta „Wachlarza”. Dzięki temu wzbogaciły się szczątkowe dotąd materiały dotyczące organizacji, co pozwoliło na podjęcie prac badawczych. Ppłk Stępniewski w oparciu o nowe materiały ustalił ogólny zarys i działalność bojową „Wachlarza” za cały okres jego istnienia tj. od jesieni 1941 do jesieni 1942 roku. Autor zastrzega się we wstępie, że artykuł nie jest wynikiem zakończonych prac badawczych a stanowi tylko pierwszą, najbardziej ogólną próbę syntetycznego zarysu kilku najistotniejszych problemów. Autor zalicza do nich: genezę „Wachlarza”, jego rozwój organizacyjny i działalność bojową. Omówienie tych właśnie problemów składa się na treść artykułu.

W pierwszej części artykułu autor przedstawia w skrócie ogólne elementy sytuacji wojskowo-politycznej, w której przyszło działać rządowi emigracyjnemu i KG ZWZ po napaści Niemiec hitlerowskich na ZSRR. Jest to niezbędny punkt wyjścia dla zrozumienia celu powołania nowej organizacji i ustalenia jej genezy. Autor na podstawie licznie cytowanych

dokumentów wykazuje, że pomimo zawarcia układu między emigracyjnym rządem polskim a rządem Związku Radzieckiego o współpracy wojennej rząd emigracyjny pozostawał nadal na starzych antyradzieckich pozycjach, wykładnikiem których była między innymi teoria „dwóch wrogów”.

Szły więc w dalszym ciągu zalecenia do kraju z Londynu (depesza nr 1170 z 22/24.6.1941 r. i inne), że „...Rząd nie widzi w dzisiejszych warunkach możliwości angażowania się na rzecz współdziałania z Rosją”². Wkrótce okazało się jednak, że ograniczona do działalności organizacyjnej żywotność ZWZ nie odpowiadała nie tylko potrzebom frontu wschodniego ale również potrzebom i interesom samego rządu emigracyjnego. Już w pierwszych miesiącach wojny na obszarach leżących na wschód od Bugu rozpoczęły działalność dywersyjną żywiłowo powstające grupy i oddziały partyzantki radzieckiej. Rząd radziecki wydał zalecenia rozwijania aktywnych działań partyzanckich angażując do walki również Polaków zamieszkałych na wschodnich obszarach. Podważało to szeroko dotąd reklamowany prymat polskiej konspiracji na tych terenach. Żeby więc wykażać wobec aliantów zachodnich jak również wobec ZSRR, że rząd emigracyjny sprawuje kontrolę nad terenami wschodnimi podjęte zostały decyzje ożywienia działalności dywersyjnej. Powołana została jesienią 1941 r. w tym celu specjalna organizacja, której nadano kryptonim „Wachlarz”. Jej dowódcą mianowany został ppłk Jan Włodarkiewicz (ps. „Jan”), a jego zastępcą i szefem sztabu — ppłk Remigiusz Grocholski (ps. „Doktor”, „Inżynier” i „Waligóra”). Pełnił on później funkcję dowódcy a szefem sztabu był mjr Stefan Rychter, ps. „Brożyna”, „Dan” i „Tmury”.

Podstawowym zadaniem „Wachlarza”, w myśl intencji organizatorów, była osłona ewentualnego powstania narodo-

¹ Na temat „Wachlarza” ukazał się w WPH (nr 3, 1966 r.) artykuł C. Chlewońskiego, pt. „Rozbięcie więzienia w Pińsku. 18.I.1943 r.” oraz kilka artykułów tegoż autora w tygodnikach.

² MID WIH w Warszawie, kop. 16*, s. 37, depesze KG AK.

wego od wschodu. Działalność dywersyjną ograniczono do obszarów na wschód od granicy polskiej z lipca 1939 r. Miało to być, w myśl zamierzeń rządu emigracyjnego, wymownym świadectwem dużych możliwości organizacyjnych i bojowych ZWZ a jednocześnie odsunięciem ewentualnych uderzeń odwetowych hitlerowców najdalej na wschód, poza granicę państwa polskiego z 1939 r. Zalecano więc używać podczas akcji wyłącznie języka rosyjskiego lub niemieckiego. Działalność tej organizacji miała być jednocześnie odpowiedzią rządowi ZSRR domagającemu się współdziałania w walce z okupantem na tyłach wroga. Do takiej współpracy na okupowanych terenach polskich rząd emigracyjny nie chciał dopuścić.

W dalszej części artykułu autor omawia szczegółowo proces kształtowania się koncepcji zadań „Wachlarza”. Ostateczne sformułowania ich sprowadzały się w/g zachowanych ulotek dowództwa do:

- „1. Przyczynić się do zniszczenia materialnej siły Niemców;
2. Przyczynić się do utrudnienia apro wizacji frontu niemieckiego;
3. Partyzantka na tyłach Niemców;
4. Opóźnić zbliżanie się bolszewików;
5. Ile się da, zacząć wspólną akcję z Ukraińcami polonofilami” (str. 235).

W toku realizacji planu przygotowań dowództwo „Wachlarza” dokonało wkrótce przeszerogowania kolejności wymienionych zadań, w wyniku czego na pierwszym planie znalazła się sprawa osłony ewentualnego powstania narodowego od wschodu, określana ogólnie w dokumentach organizacji jako „destrukcja komunikacji”.

Cytując licznie rozkazy i sprawozdania dowództwa „Wachlarza” autor dochodzi do wniosku, że „...ostatecznie główną treścią działalności bojowej „Wachlarza” miało być pozostawanie w gotowości do akcji wykonanej na specjalny rozkaz, a więc w istocie rzeczy pozostawanie w stadium identycznym, jak wszystkie inne siły ZWZ — AK.” (str. 237).

W dalszej części artykułu autor omawia rozwój organizacyjny „Wachlarza”. Podstawową jednostką organizacyjną ustalone zostało dowództwo odcinka, któremu podlegali dowódcy patroli (1+4, 1+10). Patrole po wykonaniu w oznaczonym dniu swych zadań miały obowiązek udać się w wyznaczony rejon w celu połączenia się w zgrupowanie partyzantkie w sile około 50 osób i kontynuować akcję. Przewidywano też możliwość tworzenia w miarę potrzeb również dowództw odcinków terenowych tzw. „trójkątów”, które miały prowadzić akcje tylko na określonym obszarze danego odcinka.

W założeniach organizacyjnych obszary działania „Wachlarza” podzielone zostały na 5 odcinków. Autor wykazuje w artykule, że pełnej gotowości organizacyjno-bojowej nie osiągnięto w żadnym z ustalonych terminów.

W 1942 r. zaistniała sprzyjająca sytuacja dla uaktywnienia londyńskiego podziemia na rzecz pomocy Armii Czerwonej. Władze brytyjskie poparły postulaty radzieckie i wyraziły nawet gotowość pokrycia części kosztów z tym związanych. Budżet tej organizacji na rok 1942 w sumie 4 mil. dolarów miał być w 2/3 pokryty przez brytyjczyków a tylko 1/3 część miała pokryć strona polska.

Gen. Władysław Sikorski w rozkazie do KG AK żądał wówczas większej aktywności. Chciał on w ten sposób chociaż w części spełnić zobowiązania wobec aliantów. Charakterystyczne, że i tym razem sprawę sprowadzono do aktywności „Wachlarza” działającego na ziemi radzieckiej poza granicami z 1939 r. Rozkaz ustalał skoncentrowanie ataków na następujące obiekty:

— linia kolejowa: Korosteń—Żytomierz—Kijów;

— węzeł kolejowy Mińsk oraz linie: Mińsk—Borysów i Mińsk—Bobrujsk;

— węzeł kolejowy Połock oraz linie: Połock—Witebsk i Połock—Wielkie Łuki;

— węzeł kolejowy Dźwińsk oraz linie:

Dźwińsk—Psków i Dźwińsk—Połock” (str. 240). „Wachlarz” nie był przygotowany do zrealizowania tych zadań.

Omawiając szczegółowo osadzenie „Wachlarza” w terenie autor na podstawie dokumentów wskazuje na ogromne trudności i niesprawny przebieg organizacji dowództw na miejscach. Ustalenie w Warszawie składu dowództw poszczególnych odcinków w głównej mierze spośród skoczków tzw. „cichociemnych” (stanowili 25% składu „Wachlarza”) dokonano stosunkowo łatwo. Gorzej było z ich osadzeniem w terenie. Jeszcze wiosną 1942 r. główne siły „Wachlarza” tkwiły w Warszawie. Przesyłane do Londynu meldunki o postępach organizacyjnych były, jak wykazuje autor, po prostu fałszywe. Cała akcja realizacji wymienionego rozkazu gen. Sikorskiego ograniczyła się faktycznie do kilku drobnych dywersji. W AK uważano w dalszym ciągu, że głównym zadaniem „Wachlarza” pozostaje osłona powstania narodowego od wschodu a akcje bieżące są zadaniem drugoplanowym.

W związku z nikłymi postępami organizacyjnymi w osadzaniu „Wachlarza” w terenie, a stąd i niemożliwość zrealizowania w pełni planu osłony oraz akcji bieżących już w sierpniu 1942 r. powstały w KG AK tendencje zmierzające do likwidacji odrębności organizacyjnej tej jednostki. W listopadzie KG AK nakała KG „Wachlarza” przekazać poszczególne odcinki dowódcom wschodnich okręgów AK działających między Bu-

giem a była wschodnią granicą Polski. Centrala „Wachlarza” przetrwała jeszcze w stadium likwidacji do marca 1943 r. biorąc udział w tym czasie w dwóch brawurowych akcjach na więzienia w Mińsku i Pińsku.

Za cały okres istnienia tj. od listopada 1941 do lutego 1943 r. „Wachlarz” w/g niepełnych danych przetrzczył na wschód około 200 dywersantów. Dokonali oni przy udziale miejscowych konspiratorów 28 udanych akcji bojowych różnego typu, w tym najprawdopodobniej 12 akcji na kolejach. Straty własne „Wachlarza” wynosiły około 20 zabitych i od 40 do 60 aresztowanych.

Artykuł ppłka Stępniewskiego zawiera wiele nowych ustaleń i ocen. W ich świetle fałszywie brzmią lansowane o „Wachlarzu” tezy w PSZ (t. III). Zwraca na to uwagę autor w zakończeniu artykułu. Krytyczna ocena koncepcji politycznych kierownictwa podziemia londyńskiego nie umniejsza oczywiście — podkreśla autor — wysiłku bojowego, poświęceń i daniny krwi żołnierzy AK. Nie szczędzili oni bowiem nigdy swych sił by sprawnie wykonać otrzymane zadania bojowe, wykazali wiele żołnierskiej brawury i odwagi. Artykuł o „Wachlarzu” stanowi interesujący przyczynek do dziejów walk AK, wyjaśnia wiele dotąd nie tkniętych przez historyków spraw. Stąd nosi on pionierski charakter i niewątpliwie przysłuży się do dalszych badań i uściśleń.

Michał Gnatowski

ETNOGRAFIA

M. Olechnowicz, *Badacze folkloru poleskiego w pierwszej połowie XIX wieku*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, zeszyt 41, Łódź 1955, str. 67—78.

Przedmiotem artykułu jest omówienie kilku polskich prac dotyczących Polesia, wydanych w I połowie XIX w. Są to: „Podróż Kontryma odbyta w roku 1829

na Polesiu”, Poznań 1839; J. I. Kraszewskiego, *Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy*, Wilno 1840; R. Zienciewicz, *Piosenki gminne ludu pińskiego*, Kowno 1851; J. Śniadeckiego, *Polesie w: „Biblioteka Warszawska”*, 1845, i kilka innych mniejszych opracowań, artykułów i recenzji. Powstanie tych prac autor wiąże „z ogólnym wzrostem zainteresowań twórczością lu-

dową w skali europejskiej". Stwierdzenie to nie jest jednak wystarczające, szczególnie w wypadku badań kultury ludowej Polesia i terenów sąsiednich, które do końca XVIII w. wchodziły w skład Rzeczypospolitej. Problem jest bardziej złożony. Bez wątpienia dużą rolę w powstawaniu zainteresowań kulturą chłopską odegrały nowe prądy umysłowe i kierunki literackie początków XIX stulecia; nie należy jednak pomijać dążeń społecznych i narodowościowo-wyzwoleńczych. Nie jest przypadkiem, że w I połowie XIX w. powstały prawie wyłącznie prace polskich badaczy. Na terenach Rusi, Litwy, Białorusi — w tym także Polesia — szukali oni tradycyjnych przedchrześcijańskich elementów kultury słowiańskiej, a także odkrywali „nieskażony” charakter kultury wiejskiej, która zachowała najwięcej cech kultur narodowych, wyraźnie odróżniających się od kosmopolitycznej kultury szlacheckiej. Jednocześnie wydawane były prace z zakresu społeczno-ekonomicznego; stawiały one coraz wyraźniej postulaty konieczności zmian gospodarczych i społecznych. Dokonanie takich zmian uważane było w postępowych kołach szlacheckich za warunek odrodzenia państwowego. Problem odrębności narodowościowej w badaniach z I połowy XIX w. nie był jeszcze wyraźnie zarysowany. Ziemie wschodniej Rzeczypospolitej pozostawały w dalszym ciągu w rękach polskich lub spolszczonych rodów magnackich i szlacheckich. Tylko ten fakt decydował o przynależności tych ziem do Polski bez względu na to, jaki element chłopski ziemie te zamieszkiwał: polski, białoruski, ruski czy litewski. Problem odrębności narodowościowej stał się punktem centralnym zainteresowań w połowie XIX w. i w latach następnych. Po stłumieniu powstania listopadowego, a szczególnie styczniowego, rząd carski rozpoczął na szeroko zakrojoną skalę akcję jednoczenia ziem tzw. Siewiero-Zapadnego Kraja z imperium rosyjskim. Na tym polityczno-społecznym tle powstało wiele inspi-

rowanych akcji naukowych, rozwijały się badania historyczne, językoznawcze i archeologiczno-etnograficzne, w wyniku których ukazały się pierwsze obszerne opracowania rosyjskich badaczy, jak Karskiego, Szejna, Romanowa i innych. Celem tych prac było m.in. scharakteryzowanie języka i kultury Białorusinów oraz wykazanie z jednej strony podobieństwa do języka i kultury Wielkorusów, z drugiej zaś przeciwstawienie ich kulturze polskiej. W świetle tych uwag widać, że „ogólny wzrost zainteresowań twórczością ludową” ma w różnych okresach czasu i na różnych terenach całkiem odmienne podłoże.

Mimo że autor w tytule ogranicza zakres artykułu do folkloru poleskiego, to jednak uwzględnia również prace o tematyce szerszej. Omówione prace należałoby podzielić na trzy grupy: 1. prace o charakterze statystyczno-ekonomicznym w takim rozumieniu tych terminów, w jakim były one stosowane w XIX w.; 2. prace z zakresu folkloru: pieśni i zwyczajów ludowych i 3. prace historyczno-krajoznawcze. Do pierwszej grupy można byłoby zaliczyć oprócz omawianej pracy Kontryma także J. E. Lachnickiego „Statystykę guberni litewsko-grodzieńskiej”, Wilno 1817, pracę zawierającą wiele cech wspólnych z „Podróżą” Kontryma. W grupie trzeciej natomiast oprócz prac J. I. Kraszewskiego i J. Śniadeckiego także prace M. Balińskiego, T. Święcickiego „Opis starożytnej Polski”. Prace dotyczące pieśni i zwyczajów ludowych na Polesiu należałoby omówić na szerszym tle i wykorzystać Z. Dołęgi Chodakowskiego „O Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej” oraz prace Ł. Gołębiowskiego i K. W. Wójcickiego, a także dorobek ośrodków wileńskiego.

W przeglądzie prac poświęconych Polesiu polskich autorów zostały pominięte szkice W. Pola, drukowane wprawdzie dopiero w II połowie XIX wieku w I i II tomie „Obrazów z życia i natu-

ry", Kraków 1869—1870, ale powstałe po 1832 r., tzn. po jego podróży na Podole, Wołyń i Ukrainę oraz częściowo Polesie. Są to szkice: „Z krain stepowych” i „Na jeziorach”. Niewątpliwą zasługą autora jest przypomnienie współczesnemu czytelnikowi mało znanych i trudno dostępnych opracowań kultury ludowej Polesia. Podane są krótkie wiadomości biograficzne o autorach oraz przedstawiona jest w formie sprawozdawczej treść prac zacytowanymi ciekawszymi fragmentami. W artykule znajduje się kilka drobnych błędów i niedopatrzeń, np. niepoprawne cytowanie tytułów prac. Pełny tytuł opracowania Kontryma brzmi: „Podróż Kontryma, urzędnika banku polskiego odbyta w roku 1829 po Polesiu. Wydana przez Edwarda Raczyńskiego”. Na str. 70 autor raz cytuje J. I. Kraśzewskiego „Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy”, drugi raz „Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy”. Błędnie podane są strony w pracy Kontryma. Ma być 69, a nie 62. Rozprawa ta składa się nie z 13 rozdziałów, lecz z 12 rozdziałów numerowanych oraz z przedmowy wydawcy i opisu trasy podróży, poprzedzających właściwe rozdziały. Ponadto autor korzystając z tekstu oryginałów nie zawsze zaznacza je w cudzysłowie, tak jak w wypadku opisu zwyczaju Kusta, wykorzystanego z *Zienkiewicza*, „Piosenki gminne ludu pińskiego”.

M. Pokropek

A. Fr. Kłonoński, *Drewniane budownictwo ludowe na Mazurach i Warmii* (Peasant wooden buildings in Masuria and Warmia), Olsztyn 1965, „Pojezierze”, 248 pp. + 159 illustrations, 3 tables, and 12 maps in the text.

A valuable addition to the already abundant Polish literature on traditional peasant buildings and farmsteads was added by Dr. Kłonoński's book. It includes a thorough analysis of historical background and an evaluation of relationships among transitional forms of farmsteads and buildings, and landre-

forms, changing economic conditions and related governmental regulations. Having devoted much attention to the essential background information and including an extensive review of related German and Polish literature, the author did not avail himself to as much technical and architectural detail as the research material now available could present. Dwelling-houses are dealt with predominantly in this book. Clearly and logically arranged, the contents are divided into these chapters: Introduction (literature, geography, history) about 25 pages; Part I (structure and architectural features of dwelling-houses) 40 pages of text; Part II (classification and description of dwellings, based on their interior layouts, including gable-end arcades) about 50 p., with only one page on farming buildings; Part III (some old beliefs and superstitions related to new dwelling-houses) 2 pages; Conclusions 6 p.; Footnotes and bibliography 20 pages. This adds up to about 140 pages of text, the rest of the volume being occupied by informative illustrations. All but a few photographs and drawings are made by the author. This fact increases the significance of the book.

Masuria and Warmia are Polish territories of former East Prussia (Germany), earlier a part of Balto—Prussian land. After devastating invasion and subsequent rule of Teutonic Crusaders in the 13th century, the autochthons of these areas, the Prussians, were extinguished and gradually replaced by settlers from West Europe, Poland and Lithuania. This mixing of various ethnic groups and their cultures among themselves and the remnants of the Prussians resulted in overlapping of various types of peasant settlements and buildings. In Masuria and southern Warmia the newly established farmsteads were similar to those of the Polish mainland. The author suggests that there were some ties to the autochthonic Balto-Prussian building culture but he cannot prove this due to

a lack of objective facts from the past. There are still numerous toponyms of Balto-Prussian origin in Masuria, e.g. in the surroundings of Olsztyn — localities named: Dywity, Kajny, Likuzy, Maidy, Skajboty and others (p. 24). It is now difficult to trace back to the origins and subsequent transformations of farmsteads and dwelling-houses, and to distinguish among Polish, German and other ethnic influences. A. F. Klonowski sheds new light on this problem.

Middle-sized peasant farms are typical in Masuria; not large estates, as further to the East. The preserved wooden buildings are about one hundred years old, rarely up to two hundred. There are no reliable documents to recreate the picture of farmsteads in this area of the 17th and earlier centuries. Therefore the researchers have to depend on scarce historical notes, on brief descriptions in various earlier publications of topographical character, and on comparative material of neighbouring countries. This is what Dr. Klonowski did, with great care evaluating numerous authors and their often contradictory conclusions about the prevailing tripartite, or otherwise called trisectional dwelling-houses in Masuria and Warmia. This type of dwelling is not restricted to this territory but is known from Finland down to the Balkans, and from Sweden east to Siberia, as the author states on p. 167. Therefore, the genesis should be approached from an all-European point of view, and this would be beyond the limits of the subject of the book. In spite of very thorough treatment of the topic, the author's conclusions leave some unanswered questions regarding this genesis. One cannot accept for granted the old hypothesis about a growing together of two different buildings: a simple one-room cottage and a store-house (granary). This idea was proposed back in 1903 by the Polish scholar L. Puszet, among others; later elaborated by Sigurd Erixon, Paulius Galaunė,

K. Moszynski. Mr. Klonowski subscribes to this school of thinking. But other researchers, not mentioned by the author, e.g. the Estonian prof. Gustav Ränk (1962), now in Sweden, and the Lithuanian ethnographer Kl. Čerbulėnas (1964), tried to explain the origin of such two-ended, tripartite dwelling-houses on another basis. Mr. Čerbulėnas maintains that a needed expansion of formerly smaller cottages resulted in larger houses, by adding another end and dividing large rooms into several smaller ones. Dr. Ränk elaborates on the problem of evolution of fireplaces and stoves as a major factor in shaping the layout of ante-room-kitchen dwellings which are the above mentioned tripartite houses. They both explored independantly some hitherto unused historical data and new field research. (See reviews of G. Ränk's and K. Čerbulėnas' works by the same reviewer in "Acta Baltico-Slavica" Vol. V, 1967).

Much credit is due to Dr. Klonowski for his methodical and constructive criticism of numerous German authors on same subject in Masuria and Warmia. Many of them, with a few exceptions (those being F. Dittrich, R. Dethlefsen), were obsessed by 20th century nationalistic German ideas to push German influences upon the formation of farmsteads and peasant buildings in former East Prussia among Polish and Lithuanian settlers. In my opinion, the author successfully proved that the traditional farmsteads of Masuria and southern Warmia are closely related to those of the native land of Polish settlers, in particular to the neighbouring north-west part of Poland. On the other hand, the author considers the value of German research work done while East Prussia was part of Germany, and not available to the Polish scholars. Many wooden buildings have since disappeared. The author also reminds us about the Lithuanian part of former East Prussia, adjoining Masuria and Warmia, with

typically Lithuanian peasant buildings, including Lithuanian granaries. He traces some similarities between Masurian and Lithuanian dwelling-houses. The reviewer has devoted some of his studies to the north-east part of East Prussia and may refer to his work "Lietuvių sodžiaus architektūra Mažojoje Lietuvoje" (Architecture of Lithuanian peasant buildings in Lithuania Minor), "Studia Lituanica" I, New York 1958.

Only after 1945 could the Polish researchers take an inventory of the remaining wooden buildings in Masuria and Warmia, and most of this work was done 1953—1960. Nowadays the wooden buildings are being rapidly replaced by masonry construction, and it was important not to delay in field research and inventory of older farmsteads. This was done by the teams of Muzeum Mazurskie, Politechnika Warszawska and Politechnika Gdańska. The author was associated with the Muzeum Mazurskie in Olsztyn, and participated personally in much of the field research work. The results of this recent investigation include data on about 500 wooden buildings surveyed. Map. No. 10 shows the area covered. The material of this inventory is the basis of Mr. Klonowski's book. The author shows that: 1) the still preserved traditional wooden architecture in the villages of Masuria and southern Warmia was created by skilled carpenters with an understanding of peasants' needs and within their available means; 2) the ethnic peculiarities and historical stratification can be traced in the layout of farmsteads and dwelling-houses, and are clarified by the authors classification system shown on special tables; 3) a centuries-long separation of peasant settlers from Poland resulted in the conservation of some architectural and structural feature which had disappeared earlier in other parts of the country.

In the analysis of those beautiful gable—arcades and relative corner porches, a relationship should be considered

to similar porches of oldest Lithuanian dwelling-houses, now extinct the so-called *namas*, with an open hearth inside. As a vivid link between Polish gable—arcades and Lithuanian houses, several photographs from the surroundings of former Insterburg and Klaipeda published by G. Frölich could be mentioned. (G. Frölich, *Das litauische Gehöft*. "Zeitschrift der Altertumsgeellschaft Insterburg", Heft 10, Insterburg 1907). The problem of the dome-shaped chimney needs further investigation. Dr. Klonowski accepts the slavonic origin of such chimneys (p. 120), suggested by other writers. But the author acknowledges the existence of similar dome-shaped chimneys, built on the ground inside of the centrally located anteroom in Sweden and Baltic countries in the north, and Hungary in the south. It seems to me again that this problem of genesis, not directly related to wooden architecture, the main subject of this book, should be reserved to a special study.

The editing of the book could be better, and there are at least two editors mentioned besides the author. We find numerous repetitions in the text. E.g., on pages 27 and 35, the explanation of the formation of farmsteads is identical. The location of dwelling-houses with respect to the street ("Na Mazurach do drogi szczytem, a na Warmii ścianą frontową") is repeated on pp. 39, 41, 45, 48, 50, 125, 129 a.o. These and similar repetitions are unnecessary. Some maps published are reduced to a scale too minute. The tables of dwelling-house layouts on pp. 123, 124 have some unexplained numbers in their subtitles: Nr. 8, Nr. 35, etc., without a connection to the rest of the book. The identifications of districts on p. 123 read: *szczyciński, działowski...*, and on p. 124: *pow. Szczytno*, etc. The latter writing is clearer since it helps to find the names on a map. On pp. 125, 127, 130, 138 a.o. the author deviates to structural details and ornamentation of

buildings which do not belong to the analysis of layout of dwelling-houses, the topic of this chapter. On p. 133 there is a reference to a layout (rzut) to ryc. 109, but this picture is a photograph, and not a plan. Four pictures of candlesticks on p. 208 are incongruent in this book.

There are too many repetitions (ibidem) in footnotes. E.g., on p. 96, footnote 102 refers to J. Siatkowski's dictionary's p. 33. On p. 142 we find again same reference about the same word "trempeł". On p. 19 footnotes 9, 10, 11 refer to the same reference source; they could be combined into one footnote. The same is found on p. 44 with footnotes 23 to 27, referring to the same dictionary. This abundance of ibidem footnotes makes for interrupted reading. Modern scholarly books tend to reduce footnotes to a minimum, by including references with the text. The title of a chapter on p. 28 reads "Kształt wsi...", whereas the same one in the chapter of footnotes on p. 219 reads differently "Kształty osad..."; elsewhere in the contents, p. 247, it reads "Kształt osiedli...". All three titles mean the same, and should be printed exactly the same way. Naturally, a little more attention on the part of the editors could have straightened out such irregularities.

While the general review of Polish peasant buildings by J. Wiśniewski (Architektura drewniana w Polsce, Warszawa 1961) had so little to present from Masuria and Warmia, the book by A. F. Klonowski fills in the gap, and for a long time to come, will remain "a must" for students of this subject.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

A. Jankevičienė, *Lietuvos TSR medinių varpinių architektūra* (The architecture of wooden belltowers in Lithuania). "Lietuvos TSR architektūros klausimai" vol. III, Vilnius 1966, pp. 122—142, with 37 illustrations.

There is a shortage of publications on wooden churches and belltowers of

Lithuanian towns and villages. By contrast, the monumental architecture of historical styles in Lithuania has been the subject of numerous publications in various languages. This work by A. Jankevičienė is the first original study of belltowers since prof. P. Ga-launė's book on Lithuanian folk art (Kaunas 1930), which also included religious wooden architecture. A. Jankevičienė, a historian of architecture, became known through several significant papers on Gothic churches in Lithuania. With much interest we observe this shifting of subject from monumental architecture to the vernacular wooden structures. Indeed it is a successful switch. And her new subject deserves attention, as the belltowers have been dominating features of small towns and villages for many centuries. Typical old wooden churches do not have tall spires as the belltowers stand near by.

Due to a shortage of historical sources about the beginnings of belltowers in Lithuania, Mrs. Jankevičienė gives only a brief introduction, and proceeds with a review of architectural shapes and structural frame of the remaining belltowers. The oldest ones were built in the 18th century. In her analysis, based on personal observations and research, the author places an emphasis on volume shape. This approach constitutes the basic criteria for her new attempt to present a logical classification of many variations of belltowers. Generally, all wooden belltowers in Lithuania are similar in plan, and their appearance is predetermined by the simple framework and different combinations of volumes in space. According to this classification, there are four types, all shown on a tabulation of elevations and plans, and a total of eleven variations. The roof of all types is a pyramid, topped with an ornamental cross of wrought iron. While most belltowers are enclosed with walls of plank sheathing, there are a few made of open frames of one or more posts,

without any walls. Solid log walls are exceptions among belltowers.

In a footnote there is a reference to a regulation of church authorities in Warmia, from the year 1610, requesting that the belltowers should be enclosed with walls, and the bells should be raised high enough in order to protect them from accidental ringing by outsiders. The author assumes that this regulation in Poland influenced the development of wall-enclosed towers in Lithuania. And there are other common historical ties between belltowers in Lithuania and those in Poland and the Ukraine, where building of belltowers had begun earlier. For similar (or parallel) phenomena A. Jankevičienė refers to the works of K. Mokłowski, Z. Gloger, K. Ruski, V. Sičinskij, and W. Krasowski.

In volume and contents this work of Mrs. Jankevičienė may be compared to a paper on Latvian belltowers written by architect Paul Campe (*Glockentürme und Glockengerüste der Landkirchen und Friedhöfe Lettlands*, „*Commentationes Balticae*” vol. II, Bonn 1955, pp. 1–39, 36 illustrations). Apparently, the author did not have access to this valuable publication, since there is no mention of it in her bibliographical notes. It must be noted that in her paper A. Jankevičienė did not attempt to explain the genesis of Lithuanian belltowers, nor did she try to cover the question of geographical distribution of various types. Otherwise it would have been necessary to include more comparisons with the neighbouring countries. As a first step into this broad subject, the author concentrates on a detailed description of numerous examples of belltowers, and brings up typical features of local architectural traditions.

A total of 32 different belltowers are presented in photographs or drawings. 19 of them are from Žemaitija, 11 from Aukštaitija, and only two from southern Lithuania. The value of this work in-

creases with the fact that one half of the printed pictures are being published for the first time, and a number of others are new photographs showing belltowers already known from older pictures elsewhere. Most of these are taken by the author herself. There are no dates given with the illustrations. Nor are statistics presented as to the total number of wooden belltowers still standing. It is known to the reviewer that there are hundreds of them scattered all over the present territory of Lithuania. It is to be hoped that these monuments of wooden architecture will be preserved and cartographically presented. Numerous footnotes of the paper distract the reader. As suggested in the “*Ethnologia Europea*” I, 1967, footnotes should be avoided by proper editing, and thus benefit in readability. A one page resume in Russian has been added at the end of the volume.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

K. Čerbulėnas, *Užvažiuojamųjų namų architektūra* (The architecture of inns). „Lietuvos TSR architektūros klausimai” vol. III, Vilnius 1966, pp. 143–164, with 19 illustrations.

The history and architecture of old-time inns in Lithuanian villages, towns and some estates are dealt with in this article by the known ethnographer. These substitutes for hotels, having served peasants, peddlers and old travelers, were also taverns and meeting houses. They were abundant all over the country until the end of the 19th century. According to the inventories of the 16th century, in some towns there were as many taverns as dwelling houses. Nowadays there are only a few of them left, and these are converted to other uses. The scrupulous study of K. Čerbulėnas is another “first” in Lithuanian literature of ethnography and vernacular architecture. This work includes both types of inns: those with

stables and barns to shelter horses, and the tavern and guest rooms under the same roof; and the other type — taverns only. The former type is the major subject of the article.

The history of inns can be traced back to the 14th century, or earlier. These establishments leased to innkeepers, became an important source of income to landowners and churches. The social evils connected with the abundance of taverns are emphasized by the author in detailed citations from the inventories of the 16—17th centuries (“domy ujezdne”, “karczmy gościnne”, “stodoły”). The history of inns in Lithuania and their negative social impact was elaborated by prof. Z. Ivinskis (“Lietuvių Enciklopedija”, vol. XXVIII, Boston 1963). This reference is not included in the notes of K. Čerbulėnas.

The major portion of the article is devoted to a description of the layout, architecture and structure of inns. This is done with deep insight and based on many examples from different parts of the country. Generally, the construction of inns was similar to that of small town dwellings in wood, masonry or adobe. The size of inns is larger than of ordinary houses, especially when they included stables. Having traditional hip-roofs with about 45° slopes, these buildings were higher and thus dominated the street. K. Čerbulėnas does not agree with Z. Gloger (of 1907) on differences between Lithuanian and Polish inns which had walls of sawn timbers, often plastered and whitewashed. Available material shows that Lithuanian inns were built of sawn timbers already at the end of the 18th century, while older ones had log walls of round timbers. Plastering and whitewashing were exceptions in Lithuania. In some instances, the architecture of inns followed Renaissance and Baroque trends as did other urbane buildings. But the examples discussed by the author do not include such deviations from the typical verna-

cular. There is no mention of trade signs posted at inns. It is known that such signs were used in Lithuania, similar to those in Poland, called “vecha” or “wiecha”.

The article is illustrated with photographs and drawings of twelve inns. Six of them are taken by the author. None of the illustrations are dated, and this is a deficiency of most publications of this kind in Lithuania. Many footnotes, some a half a page long, point to a need of better editing. The valuable technical data given in the footnotes could be included with the main text. There is a resume in Russian added at the end of the book (pp. 429—430), without any references to the illustrations. Translations of picture subtitles would be of great help to those readers who are not familiar with Lithuanian language. Or this could be done in the form of a list of illustrations.

The concluding note of the author points to the need to preserve the rapidly disappearing old inn buildings. He suggests utilizing these buildings as tourists' homes. One has to agree with the author, since it has been widely realized that the past plays an important role in giving a sense of orientation to the present day society and in establishing values of time and place. Buildings must be preserved for aesthetic and architectural reasons as well as for cultural and historic ones. This has been understood and effectively proven in Poland after the devastations of the war.

Jurgis Gimbutas
Boston — USA

I. Butkevičius, *Leedu talvelamute kaunistamine*. W: Etnograafiamuseumi Aastaraamat, T. XX; Tartu 1965, str. 209—229, ryc. 13.

W estońskim piśmie muzealnym I. Butkevičius, autor kilku opracowań z zakresu budownictwa litewskiego, zamieścił artykuł o zdobnictwie

w ludowym budownictwie drewnianym na Litwie. Według autora rozwój zdobnictwa w budownictwie wiejskim datuje się na I połowę XIX w. Pozostaje to w związku z rozpowszechnieniem się nowych narzędzi i technik, jak np. ręcznych piłek, dłut i świdrów, pozwalających na wykonywanie w drewnie określonych form zdobniczych. W tym samym czasie na znacznych terenach Litwy następuje przeobrażenie się dachu czterospadowego na dach dwuspadowy, dzięki czemu uzyskiwano w bryle architektonicznej większą powierzchnię, nadającą się do zdobienia. Wreszcie jako trzecią przyczynę wymienia autor uwłaszczenie włościan, które chyba w pośredni sposób mogło przyczynić się do zmiany w modzie architektonicznej. O ile w okresie przed 1820—1864 istniały narzucone wsi pewne wzorce budownictwa, to po uzyskaniu samodzielności ekonomiczno-społecznej chłopcy mogli wzorce te w dowolny sposób zamieniać. Zmiany te dotyczyły nie tylko ogólnej konstrukcji i rozplanowania, ale głównie drugorzędnych elementów, jak np. zdobnictwa, przez które chciano podkreślić pozycję osobnika w danej społeczności wioskowej. Duży wpływ na powstanie zdobnictwa mogli wywrzeć także rzemieślnicy: cieśle i stolarze, którzy w rozwijającym się wówczas kapitalizmie podlegali prawu konkurencji.

Autor omawia zdobnictwo szczytów, ganków, drzwi, okien oraz naroży, czyli węglów i ścian. Najbardziej charakterystyczną ozdobą szczytową są wiatrownice, śparogi, czyli dwie deski ograniczające od strony zewnętrznej pokrycie dachu. Deski te u góry mogły być przybite do kantów, czyli na gładko, lub mogły nieco wystawać poza wierzchołek dachu, tworząc nowy element zdobniczy, znany pod nazwą śparogów. Przeciwieństwem ich były pazdury, czyli wycinane ażurowo deski, przybijane pionowo do wierzchołków wiatrownic. Poza omówionymi wyżej wiatrownicami szczyt dwuspadowego dachu obramowywano poziomo-

nymi deskami, czyli okapnikami. Zarówno wiatrownice, jak i okapniki były bogato profilowane lub ażurowane. Trójkątną płaszczyznę szczytów wypełniano deskami układanymi w różne wzory: kwadraty, romby, jodełkę itp. Podobną technikę szalowania miały starsze formy drzwi wejściowych. Formy nowsze, wykonane techniką filonową, wykazują przejęte z zewnątrz elementy zdobnictwa neoklasycystycznego. Zróżnicowane zdobnictwo występuje także przy oknach. Na zdobienia te składają się okiennice, a przede wszystkim górne i dolne listwy, przybijane wzdłuż ram okiennych. Listwy te mają wyjątkowo bogatą ornamentykę, wśród której spotyka się oprócz wzorów geometrycznych także wzory zwierzęce. Zdobieniu podlegały także ganki z 2—4 słupkami (forma starsza) i ganki obudowywane i oszklone (forma nowsza). Ponadto omówione zostały na różne listwy przybijane na węgly budynku, stwarzające rodzaj pilastrów, oraz szalunek ścian.

Bogactwo zdobienia występujące w nowszych typach budownictwa litewskiego nie zawsze harmonizowało z ogólną bryłą architektoniczną. Pod tym względem budynki z XVIII i XIX w. mają bardziej prawidłowe proporcje zrębu i dachu, dzięki czemu tworzą samodzielną formę zdobniczą. Zawarty w artykule materiał nie jest materiałem nowym. Autor wykorzystał go w innych opracowaniach, jak np. w rozdziale „Valstieču gyvenamieji namai” w pracy zbiorowej „Lietuviu etnografijos bruožai”.

M. Pokropiek

S. Cimermanis, *Saldūdenū zveja Lejasciemā un Belavā 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. w.*: „Archeologija un Etnografija”, t. IV, Rīga 1962, Wyd. Łotewskiej Akademii Nauk, str. 167—181, ryc. 28.

W artykule pt. „Śródłodowe rybolówstwo w Lejasciemie i Belawie w II połowie XIX i w XX wieku” autor zajmuje się opisem narzędzi rybackich i sposobów łowienia ryb z uwzględnieniem po-

dłóża geograficznego i na tle stosunków społeczno-gospodarczych na przełomie XIX i XX stulecia w regionie Gulbene (północno-wschodnia część Łotwy granicząca z Estonią i obł. Pskowską).

Autor dzieli rybołówstwo na aktywne i bierne, tzn. na takie rybołówstwo, w którym konieczne jest w czasie połowów ciągle współdziałanie człowieka, i na takie, w którym stosuje się tylko sieci zastawne. Z kolei autor wydziela narzędzia i sposoby połowu, stosowane w okresie zimy i latem. Najprymitywniejszymi sposobami łowienia ryb zimą jest głuszenie ich pod lodem lub łowienie na blaszaną przynętę. Większego nakładu pracy, większej ilości ludzi i specjalnego sprzętu wymaga łowienie za pomocą zimowych niewodów (ziemas vads). Do letniego połowu służyły różnorodne narzędzia i sposoby. Autor wymienia pętlę (ar cilpu), wykonaną z końskiego włosia i zaczeponą na długiej żerdzi, żelazne ości, brodnie, kłonie i właściwe sieci. Spośród ości wymieniony jest typ ości dwuczęściowych i jednoczęściowych. W polskiej terminologii etnograficznej ości te określane są jako ości kabłączkowe i grzebieniowate (grzebieniowato-tulejkowe). Na badanym terenie do powszechnie występujących narzędzi rybackich należą kłonie (kesele). Są to głównie kłonie sieciowe ze szkieletem drewnianym w kształcie pałaka. Interesującą siecią są samie (Kakažas), zbudowane z dwóch zakrzywionych żerdzi, na których rozpięta jest siatka. Podobną do sań jest tzw. puskakažas, sieć, która nie ma w naszej terminologii rybackiej właściwego odpowiednika. Przypomina ona kłonię wasagowatą. Inną wymienioną przez autora siecią są brodnie (porównaj łotewską nazwę: bridenis). Sieć ta składa się z dwóch skrzydeł i stożkowatego worka, zwanego na północno-wschodnich terenach Polski kutlem. Sieć tę ciągnie kilku rybaków. Do osobnej grupy autor zalicza właściwe sieci (tinās — sieć, vasaras vadi — letni niewód).

W grupie biernych narzędzi rybackich

autor omawia dwa podstawowe rodzaje sieci: wiersze i żaki. Wiersze, wykonane z prętów łoży, autor nazywa klugu murdas. Podaje rysunki wierszy bezsercowej, zbudowanej w kształcie wydłużonego stożka, i wierszy sercowej. W języku łotewskim słowo murds oznacza także żaki, sieć podobną do wierszy, wykonaną jednak z siatki naciągniętej na kilka drewnianych obręczy z jednym lub kilkoma sercami. Autor dzieli żaki na jednoskrzydłowe (vienspārna murds), dwuskrzydłowe (divspārnu murds) i żaki podwójne (pāra murds). Stwierdzenie autora, że omawiane narzędzia rybackie są podobne do narzędzi spotykanych na terenach sąsiednich, należy uzupełnić danymi o ich całkowitych zasięgach. Wiele z tych narzędzi ma bardzo szeroki zasięg europejsko-azjatycki (np. oście), inne natomiast zasięg lokalny. Szczególnie zajmujący jest zasięg sań. Oprócz terenów państw nadbałtyckich obejmuje on Białoruś i wschodnio-północne tereny Polski (Kurpie, Pojezierze Augustowsko-Suwalskie). O podobieństwie rybołówstwa łotewskiego i litewskiego może świadczyć wspólne nazewnictwo (tinās, tinklas — sieć, žebērklis, žeberklai — ości). Podobieństw w nazewnictwie można się także dopatrzeć w języku polskim, o czym wspomniano przy omawianiu brodni — bridenis. Słabszą stroną artykułu jest to, że autor schematycznie omawia podstawy społeczno-gospodarcze rybołówstwa. Rewolucja Rosyjska nie stanowi na Łotwie wyraźnej cezury czasu, oddzielającej jedne formy gospodarcze od drugich. Zanik przywilejów i praw z okresu feudalnego mógł następować zarówno w XIX, jak i w pierwszych latach XX w. Autor wyraźnie nie przeciwstawia rybołówstwa zawodowego rybołówstwu sezonowemu, którym trudniła się przecież większość mieszkańców tego regionu. O żywotności tej formy rybołówstwa mogą świadczyć narzędzia wykonane jeszcze w 1951 r., na które powołuje się autor.

M. Pokropek

V. Milius, *Klumpdirbystes amatas Lietuvoje*, w: „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai”, Serija A, nr 2(19), Wilno 1965, str. 169—184, ryc. 8.

Artykuł omawia wyrób drewnianych butów, tzw. klumpi. Autor zagadnienie to poruszył we wcześniej wydanym opracowaniu „Lietuviu etnografijos bruožai”, jednakże dopiero w omawianym artykule rozwinął ten temat, dając dokładne opisy narzędzi i technik stosowanych przy wyrobie klumpi, organizacji produkcji i zbytu. Do wyrobu klumpi używano kilku nieskomplikowanych narzędzi i przyrządów, z których część służyła do ogólnych prac ciesielsko-stolarskich i kołodziejskich, część natomiast — tylko do wyrobu klumpi. Do takich przyrządów i narzędzi należała kobyłka, koza (ožys), wykonana z pnia, w którym wycięte było skośne wgłębienie, służące do umieszczenia dwóch klocków drewna, przeznaczonych do wyrobu klumpi. Do wydlubowywania służyły prymitywne świdy łopatkowe (gražtas), stosowane także przez kołodziei do wydlubowywania dziur w piastach do kół. Do wygładzania wewnętrznej powierzchni stosowano dłułka i ryłce (skaptas). Do obróbki zewnętrznej służyła ławka-kobylica oraz strug, czyli skoblica. Z innych przyrządów autor wymienia cyrkle i miarki do oznaczania wielkości klumpi. Wyrobem drewnianych butów zajmowali się małomiasteczkowscy rzemieślnicy lub małorolni chłopcy. Na Litwie istniała do niedawna ciekawa forma godzenia rzemieślników, polegająca na tym, że rzemieślnika wyrabiającego klumpie zapraszali poszczególne gospodarze, u których pracował przez kilka dni, wykonując buty dla całej rodziny. Najbardziej rozpowszechnioną formą zbytu klumpi była sprzedaż na jarmarkach. Rzemieślnicy z gotowymi wyrobami jeździli nie tylko na targi lokalne, ale rozwozili towar nawet poza granice Litwy. Największe rozpowszechnienie klumpi wśród ludności wiejskiej na Litwie przypada na koniec XIX w.

M. Pokropek

Zervynos — kraštotyros bruožai (pod red. zbior.), „Lietuvos TSR Kraštotyros Draugija”, Vilnius 1964, str. 240, ilustr.

Latem 1963 r. z inicjatywy sekcji folklorystycznej Wileńskiego Oddziału Litewskiego Towarzystwa Krajoznawczego zorganizowane zostały kompleksowe badania terenowe we wsi Zervynos (rejon Varene Litewskiej SRR). W badaniach tych, które trwały tydzień wzięli udział wykorzystując urlopy i dni wolne od pracy — przedstawiciele różnych nauk i specjalności: historycy, etnografowie, folklorysty, językoznawcy, biolodzy, lekarze, muzycy i malarze. Były to pierwsze tego rodzaju badania terenowe w działalności od niedawna zresztą istniejącego Towarzystwa Krajoznawczego. Wieś Zervynos położona jest w środku Puszczy Gudańskiej, po obu stronach rzeki Ūla. Ta wieś, niegdyś typowo rolnicza, stała się w latach władzy radzieckiej osiedlem robotników przemysłu leśnego. Członkowie Towarzystwa Krajoznawczego, prowadząc w niej badania, starali się w miarę możliwości dokładnie poznać środowisko naturalne wsi, jej historię, kulturę materialną, folklor i sztukę, a także prześledzić zmiany, jakie tu zaszły w ciągu przeszło dwudziestu lat władzy radzieckiej.

W roku 1964 rezultaty badań opublikowane zostały przez Towarzystwo Krajoznawcze w niewielkim tomie pt. „Zervynos — szkice krajoznawcze”. Składa się na ten tom dwadzieścia artykułów kilkunastu autorów oraz kilkanaście zapisanych we wsi pieśni. Większość artykułów poświęcono historii wsi i jej folklorowi, a jedynie trzy kulturze materialnej (I. Butkevičiusa o budownictwie, V. Miliusa — o pożywieniu i R. Sipavičiute — o tkactwie). A. Stravinskąs jest autorem ostatniego artykułu, poświęconego współczesnym przemianom wsi Zervynos. Omawiana praca pomyślana została jako wydawnictwo popularne, przeznaczone dla szerokiego kręgu czytelników inte-

resujących się krajoznawstwem, wobec czego trudno stawiać jej zarzut, że poszczególne zagadnienia omawia w sposób pobieżny, a inne (np. rolnictwo) prawie całkowicie pomija. Niewielka ilość i nieprzejrzystość materiału ilustracyjnego wiąże się z techniką wydawniczą tomu (rotaprint).

Porównywanie omawianej pracy z polskimi monografiemi wsi jest niecelowe, gdyż ich odpowiednika należałoby szukać raczej w fachowej literaturze etnograficznej, zaś literatury popularnej, propagującej etnografię, brak w Polsce prawie zupełnie.

Andrzej Woźniak

„Ignalinos kraštas” (red. zbiorowa), „Lietuvos TSR Paminklų Apsaugos ir Kraštotyros Draugija”, Vilnius 1966, str. 337, ilustr.

„Ignalinos Kraštas” jest kontynuacją cyklu wydawnictw krajoznawczych, zapoczątkowanych przez Towarzystwo Krajoznawcze Litewskiej SRR tomem artykułów o dawnej i współczesnej kulturze wsi Zervynos. Nowo wydana książka — nie tracąc zalet wydawnictwa popularnego — ma o wiele szerszy od swojej poprzedniczki zakres tematyczny, wiele zestawień i tabel, bogaty i pod względem technicznym co najmniej poprawny materiał ilustracyjny, tj. aparat naukowy, ułatwiający korzystanie z niej historykowi czy etnografowi. Schemat zastosowany przy zbieraniu i publikacji materiałów dotyczących wsi Zervynos jest przez Towarzystwo Krajoznawcze w nieco zmodyfikowanej postaci kontynuowany w badaniach nad tzw. Krajiną Ignalińską, leżącą na północny wschód od Wilna. Ta mała, malownicza kraina lasów i jezior, obecnie rezerwat przyrody obejmujący kilkanaście wsi na obszarze ok. 12 tys. ha, coraz częściej odwiedzany przez turystów, okazała się również miejscem bogatym w materiał etnograficzny.

Latem i jesienią 1964 r. ekipa składa-

jąca się z archeologów, historyków, etnografów, folklorystów, językoznawców, lekarzy i muzyków, razem około 40 osób, zebrała bogaty materiał terenowy, który uzupełniony materiałami archiwalnymi, stał się podstawą omawianej pracy.

W części historycznej zwraca uwagę znajomość prac historyków polskich, i to nie tylko starszych, jak Strykowski, Balińskiego, lecz również nowszych i najnowszych — Łowmiańskiego, W. Antoniewicza, Hedemanna, Semkowicza, Ochmańskiego (por. A. Tyła, „Pierwsze przekazy pisane o okolicach Linkmenis”, R. Batura, „Zamek Linkmenis i obrona kraju w XII—XV w.”).

W części poświęconej kulturze materialnej Krainy Ignalińskiej najobszerniej potraktowane zostało budownictwo (artykuł I. Butkevičiusa). Rolnictwu poświęcony jest artykuł I. Petrušisa, zaś o rybołówstwie, które na tym terenie zawsze odgrywało poważną rolę, pisze V. Milius. Problemami rodziny ze zwróceniem uwagi na zmiany, które zaszły w niej w ciągu ostatniego półwiecza, zajęła się A. Vyšniauskaitė. Kilka artykułów poświęconych zostało podaniom i pieśniom, w które Kraina Ignalińska jest wyjątkowo bogata. Ich analizą zajmują się N. Velius, D. Krištopaite, V. Juodpūsis, L. Sauka, K. Grigas.

Oprócz wymienionych znajdujemy w tomie materiały dotyczące medycyny ludowej (E. Šimkūnaite), rzemiosła artystycznego (A. Stravinskiene, R. Sipavičiute), zwyczajów weselnych (E. Karaliūte), toponimiki oraz analizę miejscowego dialektu (I. Ermanyte, K. Eigminas, J. Kardelyte).

Tom zawiera także ponad sto pieśni, podań, przysłów i zagadek. Na uwagę zasługuje bardzo staranna szata edytorska oraz materiał fotograficzny, wyjątkowo liczny (ok. 100 zdjęć) i ciekawy.

Andrzej Woźniak

JEZYKOZNAWSTWO

Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences, edited by D. P. Blok, Amsterdam. — 1956 MOUTON and Co. — The Hague — Paris (¶11 S.).

Die Internationalen Kongresse für Namenforschung gewinnen nach dem 2. Weltkriege immer mehr an Gewicht. Nicht nur die Zahl der Teilnehmer und der von ihnen vertretenen Länder nimmt zu. Auch die vorgebrachten Themen lassen mehr und mehr erkennen, daß die Namenforschung (Onomastik) Weite und Tiefe gewonnen hat. Sie ist heute aus der Welt der Wissenschaft nicht mehr fortzudenken. — Bescheiden und langezeit angefochten waren die Anfänge: Der „1. Internationale Kongreß für Toponomie und Anthroponymie“ fand 1938 in Paris statt. Noch im Jahre 1931 hatte der Internationale Linguisten-Kongreß in Genf sich strikt geweigert, einem Antrag von Albert Dauzat auf Schaffung einer bescheidenen Sektion für „Toponymie“ Raum zu geben. Rückblickend würdigte der langjährige Generalsekretär des „Internat. Onomastischen Komitees“, H. J. van de Wijer (Leuven) auf dem (8.) Amsterdamer Kongreß 1963 des klarsichtigen und mutigen A. Dauzat (†) Pioniertat. Eine eigenartige Ironie der Geschichte hat bewirkt, daß der beschlossene 2. Kongreß nicht 1941 (in München), sondern erst 1947, wieder in Paris, stattfinden konnte. Seither standen die weiteren Kongresse stets unter einem günstigen Stern, getreu dem Motto „Audaces fortuna iuvat“: 3. Brüssel 1949 — Gründung des „Comité International“ — 4. Uppsala 1952 — 5. Salamanca 1955 — 6. München 1958 — 7. Florenz 1961.

Der 8. Int. Kongreß für Namenforschung fand nun 1963 (26.—31.8.) in Amsterdam, dem „Venedig des Nordens“, statt. Dem genius loci entsprechend stand er unter der Ägide „Der Mensch und das Wasser“. Seefahrt und Wasser-

baukunst sind bestimmende Kräfte in der Geschichte der gastgebenden Niederlande. Eine Ausstellung alter Seekarten im „Rijksmuseum“ machte die Kongreßteilnehmer mit dem Heimatland der Kartographie ebenso bekannt wie eine Exkursion nach Friesland mit seiner hochstehenden Landwirtschaft und der gepflegten Bürgerkultur alter Land- und Seestädte.

Auf der feierlichen Eröffnungssitzung (27.8.) begrüßte zunächst S. J. Fockema Andreae (Leeuwarden) die Gäste. Er wies auf die Verknüpfung der Namenforschung mit vielen Zweigen der Geistes- und der Naturwissenschaften hin und betonte die Bedeutung der soziologischen Namenforschung. — Anschließend sprach der Jurist G. E. Langemeyer, Präsident der Kgl. Akademie der Wissenschaften der Niederlande über Namenforschung als „extroverte“ Wissenschaft. Ihr Material entnimmt sie den verschiedenartigsten Wissenszweigen, ihre Grundlage bleibt die Sprachwissenschaft. Aus eigener Praxis im Bereich der Rechtsphilosophie lagen ihm Bemerkungen zum „Nominalismus“, geistvoll verknüpft, nahe.

Aus dem nun folgenden umfassenden Bericht des Generalsekretärs Van de Wijer (s.o.) können hier nur wenige Punkte erwähnt werden. Er betonte insbesondere die einträchtige, vielfach beneidete Zusammenarbeit aller Erdteile in der Namenforschung (sie beginnt, jetzt auch den Weltenraum zu ergreifen). Besonders gute Fortschritte macht die Forschung im Osten und im Südosten Europas. Viele nationale Fachzeitschriften sind in „25 Jahren Fortschritt“ entstanden. Die Niederlande waren das erste Land der Erde, welches schon 1885 in den „Nomina Geographica“ eine Spezialzeitschrift nur für geogr. Namen besaß. Der Redaktor des vorliegenden Bandes, der „Proceedings“, Dierk Peter Blok (Amsterdam), bisher Sekretär des

„Bureau voor Naamkunde“, wurde soeben Dozent für „Onomastische Siedlungsgeschichte“. — Anschließend sprach J. Herbillon (Brüssel) „Albert Dauzat zum Gedächtnis“. Am bekanntesten dürfte dieser ursprünglich der Rechtswissenschaft und Soziologie angehörende Franzose durch sein „Dictionnaire étymologique de la langue française“ der Nachwelt bleiben. Begeisterter Alpinist und Wanderer, wurde er Verfasser vieler geographisch-sprachlicher Werke. Zur eigentlichen Namenkunde kam er spät, wurde aber ihr kühner Neuerer. Auch als Anreger des „Nouvel Atlas linguistique de la France“, nach Provinzen geordnet, gewann er bleibende Wirkung. In der Indogermanistik ist sein nüchterner, realer Blick zu würdigen. — Zum Abschluß der Eröffnungssitzung überbrachte Vladimir Georgiev (Sofia) Grußworte der auswärtigen Akademien; Ch. L. Wrenn (Oxford) sprach im Namen der Universitäten des Auslandes.

Die glanzvolle Abschluß-Sitzung (31.8.63) eröffnete P. J. Meertens (Amsterdam) mit einer ehrenden Danksagung an die „Frau als Helferin des Mannes“ in Leben und Wissenschaft. Mit einem Dank an Organisatoren und Diskutanten des Kongresses verband er die Feststellung, daß dieser „überraschende Entdeckungen“ vieler Referenten der Öffentlichkeit bekanntgegeben hat. Mittelpunkt der Namenkongresse wie des Zentrums in Löwen (I. C. O. S., Zeitschrift „Onoma“) ist seit 1949 der nun im 9. Lebensjahrzehnt immer noch tatkräftige Van de Wijer. Seine Ansprache war dem Nachruf und Nachruhm seit Florenz (1961) verstorbener Namenforscher gewidmet. Hier seien nur folgende Forscher erwähnt:

Max Vasmer (1886—1962, Berlin): „Eine jener Persönlichkeiten, die an die große Epoche der Sprachforschung in Deutschland erinnern“. Bleibenden Wert besitzen vor allem seine Werke: Russisches Etymologisches Wörterbuch (1953—1958, 2. Redaktion); „Wörterbuch

russ. Gewässernamen“ und „Russisches geographisches Namenbuch“ (werden fortgesetzt). — G. P. Lestrade 1897—1962, Johannesburg, Südafrika, Kenner von 12 Bantu-Sprachen u.a.m., Begründer ihres wissenschaftl. Studiums, Südafrikas Vertreter seit dem Kongreß in Brüssel (1949). — Magnus Olsen (1878—1961), Prof. für Alt-Norwegisch, Isländisch und Runologie in Oslo, Sekretär des großen Runologen Sophus Bugge, Inschriftenforscher. — Jānis Endzelins (eb. 22.2.1873 in Mīckēni, Rajon Valmiera, gest. 29.6.1961 in Rīga): Begründer der modernen Linguistik und Namenforschung des Lettischen. Grundlegende Bedeutung behalten seine Werke: Latviešu valodas gramatika, Rīga 1951 (deutsche Voraussgabe: Heidelberg 1922); K. Müllenbachs — J. Endzelins, Lettisch-deutsches Wörterbuch, Rīga 1923—1932, nebst J. Endzelins — E. Hausenbergs, Ergänzungen und Berichtigungen, Rīga, 1934—1945; J. E., Senprūšu valoda, Rīga 1943 (mit Wörterbuch, Deutsch: Altpreußische Grammatik, Rīga 1944, ohne Wb.); Latvijas PSR vietvārdi (Die Lokalnamen der Lett. SSR), I, II (A-J, K-O), Rīga 1956, 1961 (wird fortgesetzt von Vallija Dambē).

Über den Verlauf des Kongresses berichtete der stellv. Gen. Sekretär H. Draeye (Herent b. Leuven). Er bedauerte, daß keiner der offiziellen deutschen Vertreter anwesend sein konnte. — Das Erscheinen der Zschr. „Onoma“ ist seit 1962 gesichert. — Als Nachfolger M. Vasmers (?) für die baltisch-slawische Namenforschung wurde Peeter Arumaa (Stockholm) kooptiert. Als Tagungsort für den 9. Kongreß wurde London beschlossen (hat dort Juli 1966 stattgefunden). — Einer Anregung des Präsidenten folgend soll einer der nächsten Kongresse in Polen oder in der Tschechoslowakei abgehalten werden, da die Namenforschung dieser Länder einen hohen Stand besitzt. — Auf Antrag von Vl. Georgiev (Sofia) wurde eine Unter-Kommission für „Gewässernamen“

befürwortet. — Vertreter der USA und Kanadas plädieren für ein „Internationales Onomastisches System“ künftiger Namengebung im Weltraum. Ein spezielles Komitee soll dies Problem studieren. — Nach einem Dank an das Organisationskomitee durch F. Falchun (Rennes) im Namen aller Teilnehmer schloß der Vorsitzende den wohl gelungenen Amsterdamer Kongreß 1963.

Der mir vorliegende stattliche Band der „Proceedings“, im Großformat in repräsentativer Form vom weltbekannten Verlag Mouton gestaltet, enthält 83 Kongreßvorträge. Die Einzelreferate sind alphabetisch nach den Verfasseramen geordnet (S. 1—604). Es folgt die Teilnehmerliste, „List of Congressists“ (S. 605—611), nach Ländern geordnet. Sehr praktisch ist, daß jeweils die Postanschrift des Teilnehmers angegeben wird. Dadurch wird künftiger Gedankenaustausch sehr erleichtert. — Die Fülle des Stoffes ist so groß, daß hier nurmehr eine kursorische Übersicht des Wichtigsten gegeben werden kann. Ich habe sie nach Sachgruppen gegliedert, wobei sich Überschneidungen nicht immer vermeiden ließen:

1. Allgemeines: Richard N. Hall (Bethesda US), *Recent progress in international standardization of geographical names* (S. 224—29) berichtet kurz über Ergebnisse in Kommissionen der UN. — Jacques Pohl (Bruxelles), *Couleurs — oppositions et onomastique* (390—400) gibt Beispiele von Namenpaaren (Farben) aus Belgien (Flamen: Wallonen) und Italien, struktureller Art. Wertvoll sind die Diskussionsbeiträge. — E. Possoz (Bruxelles), *Nom et tabu* (401—03) behandelt in inhaltreicher Kürze „Vater“ bzw. „Mutter“ als Prinzip in der Namengebung der Stammes-Gesellschaft. Mangels konkreter Beispiele bleibt die Darstellung zu abstrakt.

J. B. Rudnyčkýj (Winnipeg), *Typology of Namelore* (433—41) versteht unter „Namelore“ ein Teilgebiet der Volkskunde, nämlich das, worin „Namen“

wesentlicher Bestandteil sind. Er unterscheidet 4 Gruppen: 1. Legenden, Mythen mit Namen-Tradition; 2. Volksetymologien von „Namen“; 3. Namen-Tabus, ihre Folge: Euphemistische Namen; 4. Sprichwörter mit Namen-Inhalt. Jede Gruppe ist mit Beispielen aus Kanada und Europa vertreten, indianische Mythen interessieren besonders.

Elsdon C. Smith (Evanston USA), *The significance of Name study* (492—99) ist eine weiteste Kreise ansprechende Plauderei. Die Beispiele sind nicht immer stichhaltig.

Aurelia und Joan Stan (Cluj), *Concerning the relation between First name and person* (500—04) versuchen Gesetzmäßigkeiten in der Relation Vornamenzahl: Personenzahl in etlichen Gemeinden Rumäniens zu finden. Daß der Einfluß naher Industriestädte die Namengebung von Bauerndörfern (Arbeiter!) bereichert, dürfte selbstverständlich sein. — P. Zinsli (Bern), *Eine Suffix-Landschaft im westschweizerischen ON-Bereich* (561—91) verdient eingehendere Besprechung. Vf. weist nach, daß gewisse „typische“ Suffixe vieler ON um die Jura-Seen zwar romanische Grundlagen z.T. besitzen. Sie haben aber erst, in früh-alemannischer Periode verändert, ihre Ausprägung erhalten: -is, -iz(-ez), -ers(-erz), -els(-elz). Klare Kartenskizzen (5) sind beigegeben.

2. Albanisch. Egrem Çabej (Tirana), *Die Herkunftsfrage der lich der albanischen Kolonien in Italien im Lichte vornehmlich der Sprache und der Eigennamen* (70—81, Karte S. 71): Ein gelungener Versuch, die Herkunft einer gut abgrenzbaren Auswanderergruppe aufzuhellen. Die Wanderung vollzog sich in Etappen (15.-18.Jh.). — D. G. Moutos — Eric P. Hamp (Chicago), *Linguistic and cultural categories in the toponyms of a Greek-Albanian township (Deme)* (310—22, Karte S. 319) ist eine übersichtliche Studie über ein gemischt-sprachiges Gebiet (Dorf Sofikò b. Korinth). Wertvoll ist die Mundart-Wieder-

gabe aller Namen durch den dort gebürtigen Autor.

3. Alteuropa: Hermann M. Ölb^{er}g (Innsbrück), *Die Erforschung der vor-römischen Sprachen Tirols auf Grund der Toponomastik* (352—57) bespricht rund 190 Namen, wovon 30 keltische. Die übrigen seien nicht illyrisch (H. Krahe), aber doch indogermanisch, ähnlich dem „Ligurischen“? — B. H. Stolte (Rozenaal Ndl.) *Ptolemy's description of the coast of France, Belgium and Holland from the Seine to the Erns* (513—20) bespricht kritisch die „Weltkarte“ des Ägypters *Prolemaios*. Sie beruht auf *Marinos von Tyros*; Grundlage sind Straßen-Messungen der Römer. Die Abweichungen der eingetragenen Strecken von der Realität haben eine Toleranz von höchstens ± 20 km. Vf. beschränkt sich auf einen Ausschnitt in Nordwesteuropa. Neben Gewässer- und Ortsnamen werden auch Stammesnamen besprochen, wie *Tungri*, *Menapii* (Belgien). — Marcel Baudot (Paris), *Quelques thèmes hydronomiques primitifs* (18—26) gibt den Forschungsstand an „alteuropäischen“ Gewässernamen bekannt. Er wertet u. a. die Ergebnisse von H. Krahe, P. Lebel, A. Scherer, R. Schmittlein. Umstritten bleiben Themen wie *+al-isa*, *apa*, *onna*. Sein aeurop. „Inventar“ (S. 19): *+adulos*, *adros*, *albha*, *apsos*, *alva*, *aura*, *nedtos*, *neinos*, *neida*, *polā*, *olmos*, *olsa*, *seros* sowie *+alontos*, *ayont*, *snova* (für Quellen) ließe sich erweitern. Tautologische GN wie *+Alis-apa* entstanden aus Kontamination zweier Sprach-Schichten. Vf. erwägt, ob der GN *+aus-* prä-idg. sei oder eine „vokalisierte“ Nebenform zu *+al(i)s-*. —

4. Baskisch: Pedro Catalá y Roca, *Cuestiones de Hydrotoponimia Tarraconense* (Cataluña) (85—93) bespricht eine Auswahl von GN Kataloniens mit guter urkundlicher Belegung. — A. Griera (San Cugat, Span.), *Les paròisses de la diocèse de Lleyda* (201—12) untersucht gründlich das Na-

mengut der Kirchspiele zwischen Pyrenäen und Ebro (Karte S. 202). Besonders interessant ist die präromanische Schicht (203 f.), ihrerseits mehrschichtig. Ebenso die der „Wiedereroberung“ (204 f.), beginnend mit der vor-arabischen Zeit (bis 11. Jh.). Bemerkenswert ist der ON Castigaleu (205) = *Castrum Galindii*(?). — Henri Guiter (Perpignan), *Étymologie toponymique dans la région Pyrénéo-Méditerranéenne* (213—19): Eine Auswahl, u. a. der ON *Anderra* = bask. *Ama-iturr-a* „(bei den) 10 Quellen“ (213); bask. *Bit-erri(s)* „Straßen-Ort“ (Karte S. 215); Bagur = *Ibai-gorri* „Roter Fluß“. — René Lafon (Cours Tartas, Frankr.), *Projet d'un lexique explicatif des noms Aquitains et Vascons* (270—74): Sein Vorschlag stützt sich u. a. auf Inschriften in griechischer und iberischer Schrift N der Pyrenäen. Wichtig sind bask. *ur* „Wasser“, *biturri* „Quelle“. Die baskischen Grundlagen sind auch wichtig für vor-idg. GN in Alteuropa und bis zum Kaukasus.

5. Gewässernamen: Vladimir Georgiev (Sofia), *Die europäische Makrohydronymie und die Frage nach der Urheimat der Indoeuropäer* (188—195) behandelt 26 Flüsse mit über 500 km Länge, alphabetisch mit Etymologie(en) eigener und fremder Autorschaft. Der Aufsatz ergänzt den von M. Baudot (s. q. sub 3.). Der II. Teil ist polemisch, gegen H. Krahes Thesen. Auch hier findet man viele GN-Grundwörter nützlich vereint. — A. Moralejo Laso (Santiago, Span.), *Los antiguos nombres de los rios Esla y Orbigo* (295—303) untersucht die GN der beiden Hauptflüsse von León; antik *Astura* bzw. *Urbicus*, vermutlich baskiber. *astura* „Felswasser“ bzw. *ur-bi* „Zweiwasser(fluß)“, „Zusammenfluß“, wie *Confluentes* oder lit. *sán-takas* m. — F. Reyniers (Paris), *Application nautique de la racine „selk“* (404—08), ein Beitrag zum Thema „Meer und Mechanik“. Die Wurzel idg. *+selk-* „schleppen, ziehen“ (vgl. lit. *vilk-*, *velk-*, *velk*)

war grundlegend im Schiffsbau der Griechen. Vf. gibt eine eingehende technische-etymologische Beschreibung.

M. Roblin (Paris), *Les Hydronymes de la région de Senlis* (Oise) (413—25) beschreibt und erklärt die gallo-roman. GN des Gebiets. Sein Hauptfluß (ca. 50 km) ist die Antonne = 920 *Altona*, 995 *Altumna*. Dier GN ist auch im NW Deutschlands als ON verbreitet. Vf. erklärt ihn aus kelt. *alt-* „Berg“, dann „Tal in Bergen, Trogtal“ plus Suffix *-ona* f. (*-onrus* m.). Die Ornette = kelt. *+Ol-* *ona* gehöre zu idg. *+ol-* : *el-* „krümmen“ in vielen GN, mäandrierende Läufe bezeichnend (hierzu u.U. die „Wuhle“ in Berlin, aus *+Ol-* *-iā* f.). — Die Thève = 798 *Tava* gehöre zu gall. *tau*, breton. *tao* „ruhig“ (erinnert an die lit. GN *Távė*, *Távėlė* f. im Nėmunas-Delta, Gerullis-Stang S. 104). — Der ON *Néry* = 12.Jh. *Neri-acus* erinnert an *Nėris* les Bains (Allier) = *Aquae Nėrii*, beide an Quellen(!) und verwandte Namen (S. 418; vgl. lit. *Nėris* m. und *Nėringā* f. „Kurische Nėhrung“). — Die Aufsätze von H. Schall und R. Schmittlein zu balt. GN s. unten! — Jost Trier (Münster), Flußnamen und Wasserbauten (544—48) gibt 3 Beispiele von GN, die auf Flußwehre deuten: 1. die Dill = urk. 11.Jh. *Dillena* (wie der meckl. ON *Eld-ena* am Ufer der „Eldē“), zum App. nhd. „Diele“, dial. *Dill(e)*, Brett. — 2. die *Schelde* = dial. die *Schalte* „Schleuse (n Brett)“. — 3. die *Schleuse*, im fränk. SW Thüringen sei ein über Magdeburg aus den Niederlanden eingebrachtes Wort (mlat. *ek-schlusa* f.). Weitere Wasserwörter sind nur angedeutet.

6. Baltoslawisch: Yves Edouard Boeglin (Strasbourg), *Les noms de rivières de la Serbie et du Monténégro* (48—57) untersucht in Auswahl mit „summarischer Klassifikation“ die Flüsse Serbiens N von Donau/Save sowie von Montenegro (im S Wasserscheide Agäis: Donau). Sprachliche Vielschichtigkeit gibt hier Probleme auf. Wichtig ist das „Wandern“ von antiken GN stromauf-

wärts, mit dem Ausweichen verdrängter Völkler ins Gebirge. Hier sind ihre Spuren in GN/ON bewahrt. Alle größeren Flüsse trugen vor-slawische GN, später oft mit slaw. Suffixen versehen. Aus der Verteilung der Namen sind Rückschlüsse auf die „Vor-Heimat“ manchmal möglich. — Beispiele: *Morava* mit Oberlauf *Morav-ica*, antik *Margus* mit ON *Margum*, inschriftlich *Murri*, vgl. gall. *marga* mit german. *mersch* „Sumpfland“. — 2. *Ibar* (240), der *Morava* parallel, vergleicht Vf. mit der Quellgrotte *Ubar*. Er ist geneigt, solche GN, wie auch den *Evros* (Bulgarien), GN *Iberia* (Gasp) und *Ebro* (Spanien) als „sprudelnder Quell, Wasser in Überfluß“ zu erklären. Andere Erklärungen: Idg. *+eibh-rā* „besprengen, netzen“ (*Georgiev*) oder idg. *+mbh-rā*, wie in lat. *imber* „Regen“ und GN wie *Ambris*, *Amper*, *Emmer*. 3. *Raška* (60 km) mit ON *Ras*, heute Banja, 1. Hauptstadt der Serben, antik *Ars-a*, vgl. den ON *A(r)sinai*, antik bei Novi Pazar, sei verwandt mit vielen GN *Ar-s-* in den Alpen, in der Bedeutung „eilen, laufen“ — 4. Den GN *Lab*, Nfl. der *Sitnica*, will Vf. aus *+Alb-* erklären. Es ist aber an viele bsl. GN zu denken, die mit *Lab-*, *Leb-* gebildet sind, z.B. 3 Seen „*Labus*“ in Mecklenburg. 5. Mehrere GN serb. *Ljeva* neben *Crno-ljeva* (nur mit *crn-* „schwarz“ gekoppelt, nicht mit anderen Farbbezeichnungen!) will Vf. zu slaw. *liti*, iterat. serb. *lijevati* „gießen“ stellen. Eher ist an den GN lit. *Lėvuō*, *-ėns* m. und lett. *lēvenis* m. „moorige, s. bewegende Stelle“ (LEW 363) zu denken. J. Jordan (București), *Formations diminutives dans la toponymie Roumaine* (237—42) gibt einen Überblick der wichtigsten Bildungen. Darunter sind auch slawische. — Ivan Lutterer (Praha), On the nicknames of inhabitants in Czech place-names (289—94) stellt Spottnamen zusammen, welche Nachbarn den Einwohnern tschechischer Dörfer geben. Er glaubt nicht, daß sie in Böhmen zahlreicher sind als anderswo; nur seien sie hier stärker „offiziell“ geworden.

John P. Pauls (Cincinnati USA), *Geographical names of West-Polissye* (BSSR) (358—70) erklärt eine große Zahl des Gebiets N vom Pripet gruppenweise: GN, BergN, ON (Karte S. 359). Sie sind größtenteils nordukrainisch. Etliche balt. Namen hält er für jung. — S. Rospond (Wrocław), *Schrift- und Lautformen in der slav. Onomastik* (426—32) widmet dem wichtigen Gesichtspunkt Raum, daß in Urkunden Schreiber-Gewohnheiten bei lateinischer Schrift die phonetischen Vorlagen mehr entstellen als bei kyrillischer Schrift. Zahlreiche Beispiele, von denen manche anfechtbar sind: Der ON „Berlin“ z. B. beruht nicht auf Personennamen (+*Bral-*, *Brato-*). Archäologisch ist bis in neueste Zeit auf der Insel B. keinerlei Siedlungsfund. Es liegt ein FlurN +*Burlini* m. pl. zugrunde, zu lit. *buřlas* m. „Morast“. — Auch im Falle ON *Kraków* muß ein PN nicht vorliegen: Die Flußschleife der Weichsel unter dem Wawel kann zu bsl. +*krāk-* „rauschen“ gehören, vgl. lett. *krāce* f. „Stromschnelle“. — Der sorb. VolksN *Milzane* pl. könnte zum lett. FlurN *Milka* f. stimmen, vgl. lit. *Milkos purvas*, *Milkai* und ON preuß. *Milkenn* (PON 99, LPSR Vv II 437), zum vb. lett. *milzt* „schwellen“. Hermann Schall (Berlin), *Kurisch-selische Elemente im Nordwestslawischen* (450—64): Vf. weist an 7 GN sowie 3 Netzbezeichnungen Übereinstimmung zwischen Oder/Weichsel-Gebiet und Kurland/Diina nach: GN +*Dzēdra* (oder +*Kēdrā?*): „Ceder“; LandN *Čirs(i)-pēne*: kur. *čirsi* „trans“ + GN *Pienia*; *Kalve* f. „Insel“: ON Calbe, Kalbe; GN *Kart(h)-āne*: GN kur. *Kartenālē* „Bitterwasser“; F1N/ON *Nezenna*: GN lett. *Cena* „nicht morastige Stelle“ (Insel in der Trave, Wagrien); GN *Plāne* f.: *Plōnē* f. „haarfeine Segge“ (Grasart); ON 1230 *Zadewalz*, h. Salitz, Kr. Schwerin: GN kur. *Zārdū valks* m. „Bach am Zaun, Gerüst“: Nd. „Manzen“ pl., Netzwände zum Heringsfang: kur.-lit. *māsts* m. „1 Fischzug“, Urform balt. +*mantjā* f., ähnlich lat. *mēnsa* f.; nd. „Stangen“ = 2 Zuglei-

nen am Sacknetz (*Flock*): lit. *stāngus* „spannkräftig“; nd. „Zeese“ = Sacknetz: lett. GN *Cēze* f., balt. +*Kēzjā* f., vb. lit. *kēz-ti* „sich aufblähen“. — Diese und weitere Beispiele sprechen für baltische Einwanderung über die Ostsee sowie längs der Flüsse und Seenplatten des Baltischen Höhenrückens. —

René Schmittlein (Belfort), *Les noms d'eau de la Lituanie* (469—80): Teil I ist eine polemische Darstellung der Studien des Autor an baltischen Namen. Angeregt durch E. Benveniste sammelte er 1934—39 in Litauen selbst Namen. Etliche Ergebnisse konnte er 1938/9 veröffentlichen. Bekannt sind seine „Études sur la nationalité des Aestii“, I: *Toponymie lituanienne*, *Bade(n)* 1948. Vf. hat Hans Krahe Material zur Verfügung gestellt, das dieser 1950—60 in seinen „Beiträgen zur Namensforschung“ mitverwertete. Vf's These von einem starken Namenanteil der Goten in Litauen (4. Jahr.), vor allem im Bereich der Personennamen, dürfte auch weiterhin auf Widerspruch stoßen. Richtig ist seine Wertschätzung der Mundartformen, sein Hinweis auf den fraglichen Nutzen „normalisierter“ Formen und auf die Schwierigkeit, die „richtigen“ Intonationen zu setzen. Inwieweit ein *finnisches stratum* in den Gebieten Samland-Zemaiten-Semgallen nachweisbar ist, bedarf minutiöser Nachprüfung. *Livische* Einsprengsel in der schon von A. Bielenstein bis zum Kurischen Haff nachgewiesenen „urlettischen“ Schicht sind sicher, worauf Vf. hier aber nicht hinweist. Richtig ist auch, daß „alteuropäische“ Namen im baltischen Bereich ebenso vorkommen wie in Westeuropa (vgl. oben M. Roblin sub 5.). — Nützlicher ist Teil II: Listen verschiedener Grunwörter, z. B. in lit. GN (S. 473 f.) oder lit. PN, Komposita (S. 478 f.), die aber in den meisten Fällen gut litauisch, nicht „germanisch“ sein dürften. Der Abschnitt 3. „Noms Paléo-Européens“ (S. 480) ist zu kurz; Vf. verweist auf seine „Aestii“ (1948, s. o.), S. 87—134.

Jar Slavutyč (Edmonton Can.), *The Russian deformation of Ukrainian surnames* (488—91) unterscheidet phonetische und morphologische Adaptationen. Erstere reicht tiefer. Letztere beschränke sich meist auf russ. -ov, -'ev. Ukr. -enko n. bleibt erhalten. Der „Purismus“ der Ukrainer sei 1930 amtlich untersagt worden. — O. Starčuk (Edmonton). *The semantics of the geographical names in Bukovina* (505—08) bietet viele wissenschaftliche Einzelheiten zur Geographie und Geschichte. Bewohner der B. waren seit dem 6.Jh. die Stämme „Tyverci“ und „Utyč“¹. Im 10.—11.Jh. war die B. Teil der Kiever Ruš, im 12.—13.Jh. Teil des Fürstentums Galizien-Wolhynien. Der scharfe Einschnitt des Mongolensturms veränderte vieles. Danach gehörte die B. zur Moldau, seit Anfang des 16.Jh.s den Türken. Der Norden war 1775—1918 den Habsburgern untertan. Hauptfluß ist der Prut, ein iran. GN (s. auch Georgiev sub 5.). Die Hauptstadt ukr. Černivci, rumän. Cernauti, älter russ. Černovicy, sowj. Černovcy „Czernowitz“ hat ihren Namen laut archäologischer Funde (1961) von der alten Festung „Čern“ bei Lenkivci auf dem Gegenufer (12.Jh.). Die Tataren haben sie 1259 zerstört. — Es folgen geogr. Namen, semantisch in Gruppen geordnet, ukrainische, rumänische, türkische, Habsburger (deutsche, magyarische, polnische) und „unklare“ Namen. —

Zdzisław Stieber (Warszawa), *L'ancienne frontière nord-ouest du Polonais à la lumière de l'onomastique* (509—12) berichtet summarisch über eigene und Studien seiner Schülerinnen zur Suche nach der alten Grenze zwischen Sorbisch — Polnisch-Pomoranisch. Niedersorbisch war das Gebiet um Krosno/Kressen (Oder), wie auch die Forschungen des sorb. Historikers Frido Mětšk zeigen. SE von Krosno entstand das — leider noch immer ungedruckte — NT des Jakubica (1542, jetzt UB Tübingen), ältestes großes Sprachdenkmal des Nsorb. — Weiter ostwärts, um Zielona Góra

(Grünberg) und Sulechów (Züllichau) war altpolnisches Gebiet, ON-Typen wie *Dambitzen*, *Dombrawa* usw. gegenüber nsorb. „*Düben*“. — Nördlich der unteren Warta/Warthe ist überall „*tart*“ = pomoranisch nachgewiesen. In alter Zeit war dieser frühslaw. Typ aber auch in Südpolen vorhanden: Reste im 17.Jh.z.B. im ON *Karwo-drza*, Vorstadt von Kraków. — Der ON *Stupsk:Stolp* wiederholt sich in Masowien: 13.Jh. dort noch *Stolpsk*; ebenso Stadt Puktusk: 17.Jh. *Pottowsk*. Die Gnesener Bulle (12.Jh.) enthält 2x den ON *Chołm* (heute: *Chelm*).

W. T. Zyla (Winnipeg), *Ukrainian anthroponymy in the Kharkov Register of 1660* (596—604) wertet ein Zinsregister der Moskauer Regierung für die PN-Forschung aus. Es wurde angelegt, um im Grenzgebiet der „*Bilhorods'ka čerta*“ die Zahl der Bevölkerung sowie militärische Reserven (Fourage) zu bestimmen. Die Bücher Nr. 26 „*Kosaken*“, 25 „*Zivilisten*“ und 27 „*Bojaren-Kinder*“ sind eine Fundgrube für histor. PN.Vf. gliedert aber nach semantischen Gruppen, macht aber auf Überschneidungen aufmerksam, die unvermeidbar sind. Interessant sind u.a. die Berufsnamen (3.), welche z.T. deutschen oder jiddischen Einfluß verraten: *Synkar* „Wirt“, *Rymar* „Sattler“, *Kušner* „Kürschner“, *Šliušar* „Schlosser“... Das Suffix -enko n. bedeutet u.a. „Sohn des...“, z.B. *Strel-č-enko* „Sohn des Schützen“, doch daneben auch, deminutiv: *Bez-uš-enko* „Ohreohr“ und mit anderem Suffix *Bezručko* „Ohnehand“ u.a.m. — Zahlreich sind PN von Tiernamen, wie *Čajka* „Kiebitz; Möwe“, *Puhač* „Ohreule“, *Voučenko* „Wolfs-“. — Nahrung und Gerät: *Kočerha* „Schürhaken“, *Tverdochleb* „Hartbrot“. — Altertümliche Bildungen, wie *Markov*, syn *Zaitsov* oder *Tenetynskoho brat*, waren 1560 im Schwinden.

7. Germanisch: Hans Kuhn (Kiel), *Die ON der Kolonien und das Mutterland* (260—65): Gemeint sind die Beziehungen zwischen der Namengebung

in älteren Ursprungsbereichen germanischer Zunge und deren Tochttersiedlungen. Der polemische Aufsatz zeigt u. a., daß wir mit mehreren „Schüben“ der Zuwanderung rechnen müssen, eine methodisch wichtige Beobachtung. So prägt Vf. einen terminus „**Zeannordisch**“ für Gemeinsamkeiten zwischen Westnordwegisch, Färöisch und Isländisch, während das übrige Norwegen später mehr zum Schwedischen hinneigte. Ebenso blieb das „Anglonormannische“ lange in lebendiger Verbindung mit dem Festland-Französischen. Traditionelle termini wie „Nordseegermanisch“ und „Anglofriesisch“ macht die Namenforschung zunehmend fragwürdig. — Vielfach löst sich das Neuland bald sprachlich vom Mutterlande: die neue Umwelt erfordert neue Benennungen, Mitgebrachtes veraltet und wird an Ort und Stelle durch Neubildungen ersetzt oder überwuchert. Beispielsweise mußte auf Island für die hier allein vorgefundenen „heißen Quellen“ Neubenennung Platz greifen. Ererbtes anorweg. *bekkr* „Bach“ ist auf Island zugunsten *lœkr* aufgegeben, das nur in NW-Norwegen in Gebrauch war: „Enge Auswahl aus mitgebrachtem Stoff“ (S. 263). — Die ostdeutschen Typen auf *-grün*, *-kau*, *schlag* sind dort ganz neu „modisch“ geschaffen und rasch verbreitet. — „Billige Massentypen“ sind auch die *-ingen*, *-heim* in allen german. Neusiedelländern der Völkerwanderungszeit. Die Dynamik der Neuschöpfungen geht also vielfach gerade vom Neuland aus! — Schon die Römer griffen in neuen Provinzen vielfach auf einheimische Sprachmittel „bei starkem Bedarf“ bedenkenlos zurück: Typen wie *Augusto-dünun*, *Julio-magus* und besonders suffigale Neubildungen wie *-ācum*, *-iācum* sind ebenso auf keltischen Vorbildern rasch erwachsen wie auch „Übersetzungen“ im Stile von *Confluentes* für kelt. *Con-date* (264). — Vf. dynamische Betrachtungsweise bleibt auch in ganz anderen Sprachgebieten sehr zu beachten. — Maurice Broens,

Les appellatifs Germaniques dans les noms de lieu et de cours d'eau de la moitié méridionale de la France (58—62) zeigt kursorisch an Beispielen sowie 2 instruktiven Karten (nach S. 60), daß Namenrelikte der germanischen Eroberer des 5.—6. Jh. in Frankreich südlich der Loire viel zahlreicher sind als angenommen. Beispiele: *Resimberg* = Riesenberg, *Rabastens* = Rabenstein, *Dieupentale* = Diependal, *Rigancelle* = *Rigan-sele* (PN), *Galensette* = *Galen-sati*, *Guizengart* = Wiesengart usw. Andere sind richtige „Lehnwörter“, welche die galloromanische Vorbevölkerung von den eindringenden Franken (Pippiniden) einfach als Flurnamen übernommen hat: *la Fare*, *la Rode*, *la Bure*, *la Brede*, *la Leche*, *l'Espaut* usw. Ihre Verteilung ist aber durchaus nicht willkürlich: sie folgt deutlich den Wanderwegen der Eroberer. Aber erst ihr Vergleich mit Aussagen der Archäologie und der Urkunden, wie der salischen, ripuarischen und burgundischen Rechtsammlungen bringt volle Gewißheit. — Von den zahlreichen GN können hier nur wenige erwähnt werden: *Waria* „kl. Wasserlauf“, *Wisa* „feuchte Wiese“, *Winja* = *Vennes* „Weide“, *Bruch* „Brücke“, *Ford* „Furt“ u. a. — Interessant ist *Bizi* „Bach“, das auch elbostfällisch ist (61). Im *Médoc* ist dafür *Gala* = *Jales* üblich. — Auch *Apa* kommt vor (62)! S. 62 sind die Dichtezentren angegeben. —

Gerhard Cordes (Kiel), *Die Schreibung dt. Eigennamen in latein. u. deutschsprachigen Quellen* (96—103) ist eine notwendige Kritik an der Wiedergabe historischer Namensformen (hier 1250—1350) durch die Historiker. Die lesenswerte Studie zeigt an konkreten Beispielen, wie vorsichtig der Namensforscher hier sein müßte.

M. Gysseling (St.-Amanssberg, Belg.), *Ein Personennamenbuch für Belgien, die Niederlande, Luxemburg, Nordfrankreich und Westdeutschland* (bis 1225) (S. 220—23): Der bekannte Herausgeber des entsprechenden „Ortsnamen-

buches" für das gleiche Gebiet und den gleichen Zeitraum warnt ebenso vor kritikloser Benutzung der meisten früheren Urkundenbücher. Er kündigt hier sein 2. Werk an, das gewiß ebenso minutiös gearbeitet sein wird wie das erste. — P. Hovda (Oslo), *Similarity and identity between names of shoals, reefs and half-tide rocks at sea and names of waterfalls and rivers* (230—36) ist eine vorzügliche, bis ins Einzelne gehende Studie der Bezeichnungen an den Felsküsten Norwegens für Untiefen, Riffe und mit Ebbe und Flut wechselnde Objekte und Naturerscheinungen, auch verbaler Art im Munde der dortigen Fischer. Vergleiche mit ähnlichen Bezeichnungen anderer german. Gebiete machen die Darstellung noch anschaulicher und lebendiger. Sie ist auch methodisch von besonderer, nachahmenswerter Einprägbarkeit. —

Knud B. Jensen (Søborg, Dänemark), *Considerations on some Germanic tribe-names* (243—46) untersucht kritisch die bekannten Zusammenhänge zwischen Namen von Stämmen und Landschaften. Häufig sind Landschaften nach Stämmen benannt, nicht nur umgekehrt. Idg. *er* „Erde“ steckt im VolksN (H) *Eruli* = „Menschen“. Schwed. *faia* „Ebene“ ist ebenso im ON *Falun* wie in LandN wie Ost-, West-*falen*, verwandt mit altengl. *falh* „Flugland“ und slaw. *polje* „Feld“. — Zum Begriff „Stein“ gehören VolksN wie *Xaloi*, *Chamavi*, *Harii*, *Charini*, *Greutungi*, *Rugii* und *Saxi*. — Vf. sieht in *-avus* ein gallisches (latinisiertes?) Suffix, z. B. in den VolksN *Battavi*, *Frisiavi*, *Carnavii*, *Tebavii*, *Vellavii*. — Den unstrittenen Namen *Germani* hält Vf. für eine Ableitung von *germen*, *-inis* n. (WH I 594) „Keim, Sproß, Zweig“ und vergleicht *Alemanni*, das zu idg. **al-* „wachsen“ gehöre (vgl. lat. *al-ere* WH I 31 f.). — Wichtig ist *-varii* in vielen VolksN wie: *Amsi-*, *Angri-*, *Boio-*, *Falcho-*, *Chattu-*, *Vidi-varii*. Ob damit wirklich lat. *vir*, lit. *vyras* verknüpft werden darf (sic 245!)? Dagegen gehören gewiß

Einwohnernamen wie ags. *Man-ware* „Bewohner der Insel Man“ (im Kanal) mit den *-varii* (s.o.) zusammen zu german. *warjan* „wehren“, asächs. *waran*, *-ōn* „hüten, bewohnen“ (Bach PN I § 173). Die echte, nicht latinisierte Form ist germ. **-variōs* pl. (ib.). — Wie die lebhafteste Diskussion zeigt, bleiben Vf.s Ansätze vielfach unstritten, doch sind seine Zusammenstellungen als Material wertvoll. — Wolfgang Laur (Schleswig), *Namen an der schleswigholsteinischen Westküste* (275—80) schildert — ähnlich wie Hovda (s.o.) — die flache Wattküste mit ihren Inseln und Halligen. Viele geogr. Bezeichnungen, Appellativa wie Namen, darunter *nordfriesische* mit ihren mundartlichen Varianten, werden vorgeführt. Nordfries. *Lai*, nd. *Lei* „kl. Rinne im Watt“, gehört zu nhd. *leiten*, z.B. *Hilligentey*, h. Wartfname auf Langeneß. — Nfr. *Hewer* f. „Meeresarm“ ist eine *r*-Erweiterung zu afries. *hef*, nhd. *Haff* = „Meer“. — Nfr. *Halig* „unbedeichtetes Vorland“ wurde auch auf „kl. Marschinsel“ spezialisiert. — Eine *n*-Erweiterung zu asächs. afries. *mēri* „Meer; Sumpf“ ist (adj.) **mēr-ina* f. in as. *Mērna*, mnd. *Marn(e)* „Rand, Kante am Wasserlauf“. — Horst Naumann (Zwickau), *Die Widerspiegelung wirtschaftlicher Verhältnisse im Flurnamenschatz Nordwestsachsens* (323—26) lenkt unsere Aufmerksamkeit auf 3 Phasen der wirtschaftlichen und damit auch semantischen Entwicklung historischer Flurnamen: 1. Identifizierung größerer Teilräume; 2. Wirtschaftsform als Hauptfunktion; 3. Verdrängung feinerer Differenzierung durch uniforme, blässere Benennungen. —

Viljo Nissilä (Helsinki), *Friesisch-Niederländisches in der finnischen Namengebung* (346—51) zeigt uns starke kulturelle Wirkungen der Segelschiffahrt in der Ostsee, vom Westen her gesehen. Seit dem 9. Jh. schon gab es 2 Zentren: *Heleby/Haithabu* (Schleswig) und *Birka*, im Mälarsee (Mittelschweden). Letzteren ON verbindet Vf. mit fries. *birek*, *berek*

„Recht (sgebiet)“, ergibt finn. **ON** *Pirkka-*, *Pirkki*. Dagegen hat schwed. *björk* „Birke, betula“ finn. **ON** *P(j)örkki*- ergeben. — Fries. *kogg(o)*, *kugg* „Segelschiff“ hat an der finn. Westküste Namen ergeben (vgl. auch lett. *kugis* m. „Schiff“!). — Das Appellativ finn. *pirkka* „Kerbstock“ (als Kontroll-Zeichen) steht neben altruss. *bor̄k-*, *berk-* (schon 11. Jh.) = „10 Pud Gewicht“. Ergänzend its auf lett. *birka* f., *birks* m. „Kerbstock“ hinzuweisen (s. A. Bielenstein, *Holzbauten* S. 706—11, mit Abb.). — Der **PN** *Friso* ist in finn. **ON** wie *Riisala*, *Friisala* bewahrt, *F-* ist nur in späten Bezeichnungen erhalten. — Der **ON** *Tulk-kila* weist auf *tulk* „Dolmetsch“ (vgl. lit. *tūlkas*, lett. *tulks* m. „idem“ und preuß. **ON** 1315 *Tulkin*, pow. Morag, *LEW* 1137 bzw. **PON** 188). — Finn. **ON** *Sihtuuna* (Kemi) erinnert an schwed. *Sigtuna* (vor 1187).

Rudolf Schützeichel (Bonn), *Namen- und Wörterbücher des deutschen Sprachgebiets* (481—85) gibt einen Umrissplan weiten Umfangs für eine Bibliographie der „Namen und Wörter“ im gesamten Sprachraum bekannt. Die Masse des Materials sei bereits gesammelt, die Systematisierung schreitet voran. — Carl-Eric Thors (Helsinki), *The Baltic as a separating and a unifying element in the formation of Place-Names* (529—41) ist ein groß angelegter Überblick über Schwedens Einfluß in Finnland samt Estland, mit Ausblicken auf andere Einflüsse. Im Gegensatz zur historisch bewegteren Südküste der Ostsee war die Brücke Mittelschweden — Åland — Westfinnland stabiler. Finnlands Südküste war Jahrhunderte unbewohnt, nur Jäger und Fischer streiften es nomadisch. — Kontinentale Namen-Typen gelangten aus NW-Deutschland über Dänemark nach Schweden, längs der Flüsse nordwärts (J. Sahlgren). — Zeitweise blockierten Nordwestslawen ältere german. Verbindungsweg'e. Dänemarks Südküste haben „wendische“ Relikte (Suffix *-itse* : *-ici*). Revolutionären

Wandel brachte die Zeit der Hanse: Ihre Namengebung beschränkt sich auf Küstenstädte (**PN**), da Kaufleute, nicht Bauern zuwanderten. Auch in Finnlands Häfen und an Unterläufen der Flüsse gibt es nd. (Berufs-) Namen: *Beijar*, *Flaming*, *Krutar*, *Toppar*. Der **ON** *Ratzeburg* (meckl.) erscheint übertragen als „*Raseborg*“, Schloß in S. Firmland. — Viel stärker und andauernder war der Zustrom quer über den Bottnischen Meerbusen, vor allem aus Mittel-, doch auch aus dem nördlicheren Schweden. — Rätselhaft ist die Entwicklung in Östbotten: Die „*Vendel*“ — Periode (frühe Eisenzeit), reicht bis etwa 700 u.Z. Dann folgt eine Siedlungslücke bis ca. 1200. Erst die frühchristlichen Neusiedler scheinen die Vorfäter der heutigen Finnlandschweden zu sein. Der Siedlungsschwund vorher dürfte mit einem Versiegen des *Peizhandels* zu tun haben, der nun über eine südlichere Route nach Nordrußland ging. — Dies Ergebnisse der Archäologie. Die Linguisten ihrerseits verweisen auf sehr alte german. Namen in Finnland. Vf. schildert verschiedene Sprach-Theorien. — Für *Estland* stehen die schwed. Küsten- und Inselsiedlungen in Zusammenhang mit dem Handel der Kreuzzugszeit und später. *Gotland* vermittelte. — Auf die Besprechung vieler einzelner Grundwörter, die in Namen nach Finnland gelangt sind, muß hier verzichtet werden. — An Küsten und Flußmündungen haften viele Namen, die von schwed. *Fischern* stammen; sie sind auch vor dem rein finnisch-sprachigen Hinterland zu finden. — Nur als Niederschlag gemischter schw. Stammes-Siedlungen verständlich sind „*Gaunamen*“, wie die **BW** *Hälsing-*, *Svi-*, *Önning-* usw. verraten: Herkunft der Siedler aus *Hälsing-*, *Svea-*, *Ö-land*. Mit „*Svear*“ wurden Mittelschweden bezeichnet. — Die Frage, inwieweit Finnen ihrerseits nach Schweden (**W**) Namen einbrachten, streift Vf. nur kurz. Dieses Problem wäre wert, genau untersucht zu werden. — Heinrich Wesche (Göttingen), *Flurnamen und*

Wortgeographie (575—77) setzt sich kritisch und ergänzend mit Hans Kuhns Thesen einer (3.) „vorgermanischen“, doch idg. Sprache in Namenrelikten NW-Deutschlands auseinander. Er schöpft zusätzliches Material aus dem noch wenig publizierten Flurnamenschatz Niedersachsens. Dadurch werde die von Kuhn angenommene *Aller-Begrenzung* solcher Namen fraglich: Namen mit unverschobenem Anlaut (idg.) P- können weder german. noch kelt. sein (Kelt. gab p- auf). Solche Flurnamen gehen nach Wesche aber ostwärts bis zur Elbe! Er erschließt (aus FIN) weitere *apa*-Namen (80), als GW oder als BW. — Von 20 mit p- anlautenden ermittelten Wortsippen gibt Vf. hier folgende 3 bekannt: 1. +*pis-*, *pes-*; 2. +*pos-*; 3. +*plor-* (ausführlichere Fassung angekündigt S. 577 Anm. 1). — Zu niederländischen Namen *Südafrikas* (Afrikaans usw.) siehe unten! —

8. Griechisch: N. P. Andriotis (Thessaloniki), *Zur Morphologie der mittel- u. neugriechischen Familiennamen* (1—5) zeigt, daß „Familiennamen“ erst im Hochmittelalter (nach westlichen Mustern) die altgriechische Namengebung abgelöst haben. Er untersucht die von *Substantiven* abgeleiteten morphologisch. 10 Gruppen werden, mit längeren PN-Listen illustriert, vorgeführt. —

Jean A. Thomopoulos (Athenai), *Anthroponymes et toponymes francs en Grèce* (521—28): Seit dem 4. Kreuzzug, Anfang des 12. Jh., sind im Süden Griechenlands, auf Inseln und an Küsten durch militärische Besetzung „fränkische“ Namen entstanden. Die „*Franken*“ genannten Namengeber waren aber meist Italiener (Venetianer), Franzosen, Spanier, Deutsche und Flamen. Träger solcher Familiennamen sind oft noch an ihrer katholischen Konfession erkennbar. Die Namenlisten enthalten vorwiegend italien. Namen, darunter Vornamen german. Herkunft. Auch etliche albanische Namen kommen vor (ital. Form). Interessant ist Lautersatz in

griech. Munde, z. B. c : č; mp- : v- oder b-. — Geogr. Namen lassen 3 strata erkennen. Beispiele: Agriech. *Skopē* f.: byzant. *Vigila* (aus lat. *vigilia*): neugr. *vardia* (venet. aus germ.) „Warte, Wache, Bergauslug“. — Wertvoll sind auch die Literaturangaben. —

Dikéos V. Vayacacos (Athenai), *Les études toponymiques en Grèce de 1833 à 1962* (561—67) gibt einen instruktiven, klaren Gesamtüberblick zur Namenforschung in Griechenland. Er unterteilt in: 1. Staatliche Statistik geogr. Namen samt amtlicher Namengebung; 2. Gelehrte Namenstudien. — Nach 400 Jahren *türkischer* Besetzung stellte ein Spezialkomitee zunächst den Namenvorrat seit altgriechischer Zeit fest. Die folgende amtliche Namenfestsetzung war z. T. allzu archaisierend. Sie hat historische neuere Bildungen im Volksmunde zu wenig berücksichtigt. Vielfach sind letztere praktisch dennoch durchgedrungen. Jetzt wird ein vollständiger „*Ortskatalog*“ für alle 50 Bezirke (je 1 Band) durch Bürgermeister und Feldhüter gesammelt, dann amtlich bearbeitet: Pro Gemeinde Angabe des Sitzes und der zugehörigen Siedlungen, deren Veränderungen, Angabe der Bewohnerzahl laut Volkszählungen von 1920, 1951. Gesondert folgt ein Register *türkischer* Namen (Besetzungszeit). — Namenkundliche Sammlungen: In Zettelform bei dem „Historischen Wörterbuch des Gr.“ und in Volkskunde-Archiven (Akademie) und „Mittelalter-Archiven“, nach Texten der *Türkenzeit* (1453—1821). Man sammelt außerdem lokale Literatur, Karten und ältere Itinerare kritisch. Vollständig: 30 000 Flurnamen auf *Kreta*. — Private Namenforscher werden genannt. — Vf. unterscheidet folgende Schichten: 1. Prähellenisch, 2. Klassisch, 3. Byzantisch, 4. Neuhellenisch, 5. Fremdes, unterteilt in: Slawisch, Fränkisch (s.o.), Albanisch, Türkisch, Venezianisch, Walachisch. — Eine wertvolle Bibliographie ist beigegeben. — Vgl. auch die Aufsätze von *Le Berre* über idg. +*selk-*

in agriech. Schiffbaunamen (42—47) und von *Moutsos-Hamp* über albanisch-griechische Mischsiedlung bei Korinth (oben sub 2. Albanisch). —

9. Keltisch: F. Falchun (Rennes), *La double accentuation de certains toponymes Gaulois* (138—146) vertritt die These, daß die Bretonen (Inselkelten) bei ihrer Landung in Gallien dort noch Festlandkelten (*Gallier*) antrafen und noch längere Zeit mit ihnen in Sprachsymbiose gelebt hätten. Vf. stellt fest, daß gallische Namen nach der Romanisierung zweierlei Akzentuierung unterlagen, z.B. ergab *Côndate* — *Conâtes*, aber *Condâte* — *Condé*; ebenso *Bitúrîges*: *Bourges*, aber *Biturîges*: *Berry*; *Atura*: *Aire*, doch *Atûrus*: *Adour*, usw. Ursache sei eine „urbane“ Betonungsweise, kolonialrömische, gegenüber einer „ländlichen“, konservativen, noch keltischeren altansässiger Bauern. Die urbane sei bereits in vorrömischer Zeit von den Griechen bestimmt, später so beibehalten. Funde bestätigen, daß griechischer Kultureinfluß schon im „freien“ Gallien weit nach Norden reichte. Vf. glaubt andererseits, daß der breton. Dialekt der Landschaft *Vannes* direkt auf altgallischen Grundlagen beruhe, auch hinsichtlich der Tonstelle. Vf. s. geistreiche und anregende Thesen — er ist Schüler von A. Dauzat — sind es wert, weiter diskutiert zu werden. — W. F. H. Nicolaisen (Edinburgh), *Scottish water-courses as boundaries* (327—33) behandelt ein Thema, das schon methodisch von allgemeiner Bedeutung ist. Gestützt auf solide Urkunden gibt er Beispiele sowohl für jüngere german. GN wie auch für alteinheimische keltische. Ein Beispiel: GN gälisch *Allt na Criche* = „Grenzbach“ (vgl. in Gallien den GN *Alt-ona* (oben sub 5.) gehöre zu gäl. *créoch* „Grenze“, idg. u-St. +*krēk-ya*, zu *krēk*: *krok-* „ragen“ (8 Fälle). Ihm entspricht aengl. *March Burn* (13 Fälle).

Mil. Pavlović (Beograd), *Les traces des Celtes en Illyricum* (371—77, Karte S. 372) führt uns in die Zeit der

Kelteninvasion am Balkan (4.Jh.v.Z.). Sie kam von 2 Richtungen: Aus Bayern den Donauweg(N) und aus Helvetien durch Norditalien (W). Kelt. Stammesnamen erinnern an die Herkunft: *Boies*, *Belgites*, *Kotines* usw. — Strittig ist das BW im StadtN *Singi-dunum*. Es kommt auch mit dem thrak. GW *-daua* vor. Vf. stellt *singi-* zu lat. *cingulum* „Gürtel“. — Inwieweit die romanisierten Berghirten, skr. *Vlasi*, sg. *Vlah* m., teilweise auf Kelten zurückgehen, wird schwer nachzuweisen sein. Unsicher bleiben etliche skr. Appellativa, wie *marva* „Vieh“, — *-vreke* „Hose“ u.a. —

Melville Richards (Llandysul, Wales), *The names of Welsh lakes* (409—12) führt uns auf sicheren Boden. Die solide Arbeit vermittelt in Listenform, semantisch geordnet, eine große Zahl waliser GN. Grundwörter sind u.a. *llyn* „See“, *llwch* „Schmutz, Morast“, *pwll* „Teich“. Dagegen ist *loch* „See“ Lehnwort (irisch). — Wal. *llygad* „Auge“ und „Quelle“ erinnert an lit. *akis* m. „Auge“, lett. *aka* f. „Brunnen“ (IEW 5). —

10. Romanisch: A. M. Badia-Margarit (Barcelona), *Des noms de lieux catalans* „*Maçana*“, „*Maçanes*“, „*Maçanet*“ (6—17) ist eine sorgfältige Untersuchung mit dem Ziel, zu zeigen, daß der auf Alt-Katalonien beschränkte Bergname „*Maçana*“ und Verwandtes nur im Hochland vorkommt. Er hat demnach nichts zu tun mit dem seit dem 1.Jh.u.Z. in Iberien bekannten botanischen Appellativ *mat(t)iana* = *poma* „Apfel“. Eine Etymologie wird nicht gegeben. —

Emidio de Felice (Firenze), *La Sardegna d'après la toponymie des côtes* (147—73) zeigt in seiner tiefgründigen Studie, daß die Insel Sardinien selbst in der Namengebung ihrer (verkehrsfeindlichen) Küstenstriche den abweisenden, erzkonservativen Charakter des „*Sardischen*“ treu bewahrt hat, im Gegensatz zu landläufigen Meinungen. — M. T. Morlet (Paris), *Provins d'après les noms de ses habitants* (304—09): Die Vf.

wertet 2 Namenlisten von ca. 1324 aus, um anhand von 2 721 PN das damalige Wirtschaftsleben der kl. Stadt Provins zu erforschen. Sie liegt auf dem Plateau der kleinen Landschaft *Brie* im SE von Paris, einst ein pagus Karls des Großen. —

G. B. Pellegrini (Padova), *Problèmes de toponymie routière* (378—83) untersucht sorgfältig und klar Spuren alter Römerstraßen in der Namengebung der Provinz *Venetien*. Hier helfen vor allem ON des Typs *Migliaro*, *Migliarino* weiter. Es ist an lat. *lapis miliaris* „Meilenstein“ zu denken. — Im *Friaul* geht ein anderer Typ „*Barigliaria*“ auf ein verlorenes Appellativ (Adj.) lat. + *birotularia* (*via*) „Karren mit 2 Rädern“, Weg dafür, zurück. — Marius Sala (Bucureşti), *Sur quelques déterminatifs de la toponymie Roumaine* (442—4) stellt häufige Grundwörter zusammen und ordnet sie systematisch (Schemæ S. 445). Diese logische Gruppierung ist methodisch bedeutsam. — In der Diskussion weist J. Jordan darauf hin, daß die Namengeber meist nicht bewußt, sondern instinktiv richtig Bezeichnungen anwenden. —

P. L. M. Tummers (Heerlen Ndl.), *A la recherche d'une route Carolingienne Attigny—Aix la Chapelle* (549—56) ist wie die Arbeit von Pellegrini (s.o.) der „Ausgrabung“ alter Straßenzüge mit namen- und dialektgeographischen Methoden gewidmet. Hier geht es um eine vermutete Straße, welche 2 Residenzen Karls d. Gr. verbunden hat: Aachen und Attigny, beide in den „*Lorsch'schen Annalen*“ 765 erstmals erwähnt: „in *Aquis villa*“ und „ad *Attiniacum*“. Nach einem Exkurs über den Schwund gallischer Velarkonsonanten im Wallonischen untersucht Vf. die Lautentwicklung der Suffixe *-acum* (zu *-ai*, *-o*) und *-icum* (zu *-z*, *-ä*). Vf. bestreitet ein Suffix *-avus* (zu *-au*) in wallon. ON. In GN ist es erwiesen: *Sar-avus*/la Sarre. Ebenso in VolksN wie: *Andecavi*, *Batavi*, *Chamavi* und *Pictavi* (dies offenbar verwandt mit

den „*Pikten*“ in Schottland und dem Adj. lit. *piktas* „böse“, LEW 589). Zum Schluß erklärt Vf. die eigenartige Ausbiegung der deutsch/wallonischen Sprachgrenze S von Aachen (Karte S. 554) durch den starken Verkehr auf der heute verschollenen Straße.

Die übrigen Erdteile sind in den „*Proceedings*“ schwach vertreten, am besten durch türkische Namenarbeiten und — passim — Nordamerika (*Indianisch*), vor allem in kanadischen Aufsätzen.

11. Ostasien: Wolfgang Bauer (Ziegelhausen b. Heidelberg), *Chinesische Frauennamen auf Formosa* (27—41) ist die einzige Studie hierzu. Sie stützt sich auf ein Material von 4 466 PN von der Insel *Taiwan* und ist vorwiegend soziologisch angelegt. Vf. gibt zunächst eine Charakteristik der chines. Namengebung im Bereich PN überhaupt, wobei schon starke soziale Unterschiede zutage treten. Es folgt die Scheidung der Frauen- von den Männernamen. Sie ist von der Stellung der Frau in der chines. Gesellschaft früher und jetzt bestimmt. Die Frau ist meist altertümlicher und weniger individualisierend benannt als der Mann. „Name und Stand“: Eingliedrige Namen sind häufiger in sozial benachteiligten Schichten. Dabei sind „*Wunschnamen*“ und „*simple*“ Namen hier häufiger. — Die revolutionäre Umgestaltung der Gesellschaft Chinas widerspiegelt sich auch in der veränderten Namengebung in der jüngeren Generation. Noch immer aber richtet sich die Namengebung der Frau mehr oder minder nach der des Mannes und folgt somit auch deren neuesten „*Moden*“. Vf. gibt dem wichtigen Aufsatz im Anhang Listen von Frauennamen bei, welche sehr anschaulich die Denkweise des alten Kulturvolkes verdeutlichen. —

12. Südafrika: P. J. Nienaber (Johannesburg), *South African placenames* (334—45) weist einleitend darauf hin, daß die Holländer 1652 die Südspitze des hier ursprünglich Gelben, nicht Schwarzen Kontinents betreten haben.

Vorher hatten *Portugiesen* nur an den Küsten europäische Namen verbreitet. Vf. berücksichtigt erfreulicherweise auch die Namengebung der Afrikaner *stricto sensu*, der *Buschmänner*, *Hottentotten* und der zugewanderten *Bantuvölker*. Franzosen und Deutsche wanderten im 17. Jh. zu; stärker wurde der Einfluß der *Briten*: seit 1808 wurde die Kapkolonie britischer Besitz. — Der wichtige Aufsatz gibt in gedrängter Übersicht ein Bild der historischen Entwicklung des weiten Landes und der ihr folgenden Namengebung. Ausführlicher behandelt ist 4. Namen in Niederländisch-Afrikaans, gruppiert nach: Bodenarten, Flora Fauna, Geschichte, PN. — Zu 6. Buschmann-Sprache: Seit 1655 trafen Niederländer auf Vertreter dieses Sammler-volkes. Seiner abgesonderten Lebensweise entsprechend ist wenig an Namengut überliefert. Zudem ist die Zahl der wissenschaftlich damit Befassten gering. Einiges ist aus Tagebüchern der nld. Einwanderer bekannt. *Sonkwa* heißen die B. bei den Hottentotten. — 7. *Hottentotten*: Die ersten nld. Einwanderer trafen sofort auf H., da sie auch am Kap als Viehzüchter heimisch waren. Dort sind sie heute ausgestorben, Namengut wurde vielfach von den Einwanderern übernommen und lebt fort. Die Sprache der überlebenden *Namaqua-H.* wird wissenschaftlich erforscht. Namen vieler Stämme sind bekannt, sie nannten sich nach ihren Häuptlingen (z.B. PN *Gona*). Das Suffix *-kwa* bedeutet „Volk“ oder „Söhne von...“. Die Flurnamen beschreiben Flora, Fauna oder erinnern an Ereignisse. Im Trockenklima sind Wasserstellen lebenswichtig, hott. // *qani* „Wasser“ kommt häufig vor, ebenso Namen von Pässen und Weiden im Gebirge. Namen von Städten sind oft hott. FIN, von den Europäern lautlich angepaßt. Andere ON sind übersetzt. — Die Zeichen für die 4 „Schnalzlaut“ der H. sind S. 342, Anm. angegeben. — 8. *Bantu*: Die Neusiedler trafen erst gegen Ende des 18. Jh. im Innern auf südwärts wan-

dernde Bantu-Stämme. Nach vielen kriegerischen Auseinandersetzungen kam ein labiler Gleichgewichtszustand heraus. Auch die Namengebung der B. beschreibt die Natur des Landes, treffend und malerisch, oft metaphorisch. — PN von Häuptlingen der Bantu wurden von den Europäern als ON verwendet.

Anna de Villiers (Stellenbosch SA), *Pioneer toponymy in South Africa* (568–74) beschränkt ihr Thema auf die Zeit 1830–40. Ein historischer Überblick geht voraus. Seit 1820 bildeten *britische* Siedler eine Art Schranke zwischen Buren und „Kaffern“. Aus der Zeit des „*Großen Trecks*“ sind interessante Tagebücher überliefert. Häufige Naturnamen sind nld. *bos* „Busch“, *klouf* „Hohlweg“, *pan* „kl. Damm“, *poort* „Pforte, Eingang“, *rand* „Grat, Kamm, Bergkette, -rücken“, *vlei* „Sunpf“. Tiernamen bezeichnen oft „falsche“ Tiere, z.B. *tiger* = „Leopard“, *wolf* = „Hyäne“. Neusiedler entstellen ältere Namengebung, z.B. *Klein Lena*: *Glen Lenny*, *Guck hinab*: *Koekenaap* (*cake and ape*). —

13. Türkisch: Mehmet Eröz, *The influence of Middle-Asia toponyms on the toponyms of Turkey* (134–37) untersucht Namen-Übertragungen als Folge türk. Wanderzüge im 8.–10. Jh. Geeignet hierfür sind Namen von Stämmen. Sie wurden den Weideplätzen und Winterquartieren gegeben. Die *Ögüz-Türken* z.B. bestanden aus 24 Stämmen. Der Stamm wieder zerfiel in meist 5–11 Sippen (*clans*). Die Sippe nannte sich nach einem Ältesten. Sippennamen wurden zu Siedlungsnamen. Andere sind Flurnamen. Urkunden beweisen, daß auch vordem *seßhafte* Türken (Städter) an der Wanderung teilhatten. Eine Vergleichs-Liste (S. 136) zeigt Namen-Entsprechungen zwischen Mittelasien und der Türkei. —

Amiran Kurtkan, *Toponyms and social life in Istanbul* (266–69) benutzt ältere Einwohnerlisten (*Handwerker-Straßenverzeichnisse*) zum Nachweis wirtschaftlicher Änderungen in der türk.

Hauptstadt älterer Zeit (2 Tabellen). Gliederung nach Altersgruppen, Änderung der Benennungen und Angabe der Bedeutung von Handwerkernamen (engl.) erlauben einen Einblick in die Entwicklung der türk. Sprache und der Wirtschaftsformen. — B. N. *Sehsuvaroğlu*, *Les noms islamiques et les Turcs* (486/7) informiert kurz über den Namenwandel: Die vorislamischen Türken kannten 2 Arten von PN: a) offizielle, b) intern familiäre. Außerdem „Hüll-Namen“ (*tabu*) für Gottheiten. Hierfür verwendete man Namen von Eigenschaften. Unter dem Islam wurden alt-türkische Volksnamen aufgegeben. Für den türk. Sprachgeist bezeichnend sind viele (deformierende) Deminutiva. — Z.V. *Togan*, Die Bedeutung der türk. ON in Ost-Iran (542/3) berichtet anhand arabischer Quellen über frühere Wohnsitze vor-islamischer Türken in Afghanistan und Ostiran (10.Jh.). Die arab. Schriftzeichen führen oft zu Verwechslungen. Die „*Qarluq*“ z.B. saßen im 11.—12.Jh. am Unteren Serafsan, NE von Buchara (Usbekistan). Hier erinnern viele ON „*Xallux*“ (32) noch an sie. „*Qarluq*“ saßen auch S vom Kwen Lun am Flusse Jarund-Darja, in West-Tibet und am See Kuku-nor. Auch hier viele ON. — Die Erforschung der ON um Chorasán in Ost-Iran kann viel zur Aufklärung der Siedlungsgeschichte und der Wanderzüge türk. Stämme beitragen. —

Süheyl Ünver (Istanbul), *Les noms des quartiers d'Istanbul* (557—60) zeichnet ein Bild der Stadtentwicklung. Er unterscheidet 3 Perioden: Rom-Byzanz-Türkenzeit. Die Römerspuren sind ausgeblüht. Erhalten ist der Valens-Aquädukt. Der ON „*Istanbul*“ entstand aus byzant. „*Is tin polin*“ (in die Stadt). — Interessant sind die Namen der Stadt-Viertel. Sie stammen aus der Zeit des Eroberers; die meisten sind in Registern des 16.Jh. verzeichnet. Ihre Namengebung betrifft Sultane, Fürsten, Gilden, auch Tier— oder Pflanzennamen. Stadtbrände veränderten in jedem der letzten 5. Jh. Stadtbild und Namengebung. 2 Listen

stellen richtige Namensformen den vererbten gegenüber. Den Aufsatz beschließt ein Verzeichnis semantischer Namensgruppen. —

Kerim Yund, *Some toponyms in Içel* (Içel) (578—80) gibt eine Namensauswahl der türk. Provinz Içel. Sie umfaßt einen Küstenstreifen an der Südküste Kleinasien, im alten Kilikien, W von Tarsus. — Der ProvinzN Içel bedeutet „Binnenland“. — Der ON der Hafenstadt *Mersin* stammt von agriech. *inyrsinē* f. „Myrte (nbaum)“, dem dort häufigen Immergrün. — Der ON *Tarsus* gehört zu agriech. *tarsōs* m. „Fußsohle“. Die Stadt auf der Hochebene, zu Füßen des Passes *Gürlek*, war Straßenknoten in der Antike. Ihr Erbauer soll der Assyrer Sardanapal sein. — Der ON *Anamur* ist byzant. *Ana-morion*, so benannt, weil weit ins Mittelmeer vorgeschoben. — *Erdemli* ist benannt nach einer Sippe *Erdem-lu* „Söhne der Tugend“, von türk. *erdem*, des dortigen Noma-denstammes Jorük — ON *Gülmar* (Bezirk), dial. (*güner*) ist auch PN und bedeutet wohl „Granatapfelblüte“. — Weitere Namen bleiben unstritten. Tausende türk. geogr. Bezeichnungen harren der Deutung, ein ungehobener Schatz für Ethnographen und Volkskundler.

Selbst eine ausführliche Besprechung der „Proceedings“ kann deren inhaltlichen Reichtum nur annähernd vermitteln. Der Rezensent kann hier nur andeuten, was wesentlich ist. An Material ist im Sammelband noch bedeutend mehr zu finden. Wünschenswert bleibt, daß künftige Kongreßbände immer durch ein vollständiges alphabetisches Register für jeden Benutzer voll aufgeschlossen werden sollten. Aber schon in der vorliegenden Form darf das Buch als ein nützliches „*Handbuch der praktischen Namensforschung*“ empfohlen werden. Vorerst tritt in der Themewahl noch immer Europa in den Vordergrund. Die Namenkunde ist hier in harten Kämpfen erst unlängst zu einem anerkannten Wissenszweig geworden. Sie

ist jung; darum möchte man wünschen, daß ihre Kraft bald alle Länder des Erdkreises ergreifen möge. Die Forschung kann durch exakte Beiträge auch aus scheinbar entlegenen Bereichen immer nur gewinnen. Die moderne komplexe Betrachtungsweise legt Wert nicht nur auf Exaktheit im Detail. Weitblick und Vielseitigkeit sind genauso wichtig. Räumlich Fernliegendes kann zumin-

dest sachlich uns nahe angehen, wenn die angewandte Methode praktisch und dem Gegenstand angepaßt ist. Hierfür bieten die „Proceedings“ viele tief eindringende Beispiele. Man kann den Herausgeber D. P. Blok zu seinem gelungenen Werk beglückwünschen.

Hermann Schall
Berlin

~~6792~~
93997/6

IV KRONIKA-CHRONICLE

КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ТОПОНИМИКЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЗОНЫ СССР, РИГА, ФЕВРАЛЬ 1967 Г.

Северо-западная часть территории СССР в этническом отношении является одной из интереснейших областей Европы. С давних времен до настоящего времени эту территорию заселяли и находились в постоянном контакте различные племена и народности трех крупнейших восточно-европейских этноязыковых массивов — славян, балтов и финно-угров. Для истории языка современных народностей северо-запада СССР — русских и эстонцев, латышей и белорусов, литовцев и карел, для изучения их взаимовлияний, а также для реконструкции истории и языка племен, обитавших здесь в древности, огромное значение имеют материалы топонимики.

Поэтому вполне понятен большой интерес к первой топонимической конференции, посвященной северо-западной зоне СССР, которая состоялась в г. Рига 7—8 февраля 1967 г. В конференции приняло участие большое число исследователей из Москвы, Риги, Минска, Вильнюса, Ленинграда, Львова, Таллина, Киева, Петрозаводска, Новгорода, Тарту, Смоленска, Черновцы, Лиенаи и многих других городов Советского Союза. Всего было прочитано около сотни докладов и сообщений, по многим из которых велись прения. Помимо топонимических докладов на конференции были заслушаны выступления археологов, антропологов и этнографов.

Конференцию открыл вступительным словом академик-секретарь Отделения общественных наук Академии Наук Латвийской ССР А. А. Дризул. На первом планарном заседании было заслушано три доклада. В. А. Никонов (Москва) прочитал доклад „На пути к теории собственных имен“, в котором поднял некоторые теоретические вопросы ономастики. Как и всякое слово имена собственные, по мнению докладчика, обобщают (выражают понятие). Необходимо различать три плана значений имени собственного: 1) этимологическое (деономастическое), 2) ономастическое, 3) отономастическое. В связи с этим имеется три функции значений собственных имен (ономастическая, дескриптивная и идеологическая). Для определения имени собственного В. А. Никонов считает весьма важным выявить в языках разных типов все случаи отличий имен собственных от нарицательных (в грамматике, словообразовании, в отборе апеллятивов и фразеологии). В. В. Седов (Москва) в докладе „Гидронимика и археология“ сосредоточил внимание на возможных путях решения некоторых этноисторических и этнолингвистических вопросов комплексным методом по археологическим и гидронимическим данным. В частности на основе археологических и гидронимических данных докладчик выделяет в восточной части древней территории расселения балтов три диалектные группы:

1. Днепро-двинскую (Смоленское Поднепровье и Витебско-Полоцкая часть западно-двинского бассейна); 2) Днепро-неманскую (Белорусское Поднепровье и часть Верхнего Понеманья); 3. Голядскую (западная часть Волго-Окского междуречья и смежные районы днепровского левобережья). В. В. Семенов указал далее на возможности датировки гидронимических напластований при помощи археологических материалов и показал возможность решения вопросов о направлениях и путях расселения различных этнических групп при координации гидронимики с археологией. С интересом был выслушан доклад латвийских археологов Э. Д. Шноре, Я. Я. Граудониса и И. А. Лозе (Рига) на тему „К вопросу об этногенезе населения Прибалтики”. Для этнической атрибуции археологических культур эпох палеолита, мезолита и раннего неолита пока нет данных. В развитом неолите на территории Эстонии и Латвии, по мнению докладчиков, обитали предки прибалтийских финно-угров (культура ямочно-гребенчатой керамики). В эпоху позднего неолита в Восточную Прибалтику проникают племена культуры шнуровой керамики, которые были балтами или балто-славянами. В эпоху бронзы в Восточной Прибалтике консолидировались финно-угорская и балтская этнические группы, граница которых проходила примерно по линии устья Гауи — озеро Лубанское — верховья Западной Двины. В первые века н. э. в Прибалтике складываются все те балтские и прибалтийско-финские племена, которые известны по средневековым источникам.

Дальнейшая работа конференции происходила в пяти секциях. Наиболее оживленно протекали заседания секции „Балтийская топонимика”. К. Кузавинис (Вильнюс) в докладе „По поводу происхождения некоторых балтийских топонимов” рассмотрел топонимические образования на *-ava*, *-uva*,

-va, по происхождению составляющие разные исторические пласты. Во второй части доклада анализирован вопрос об образовании балтских этнонимов или областных названий (Айсты, прусы, Литва, Латвия, курши, селы, дайнавы, судавы, ятвяги и т.п.) от гидронимов. В докладе А. П. Вангааса (Вильнюс) „К стратификации семантики балтийских гидронимов” изучается семантика балтских водных названий по четырем основным структурно-образовательным типам (первичные, производные, сложные, составные). Доклад А. Раулинайтиса (Вильнюс) „Основы методики по исследованию топонимии балтийских (айстийских) языков” обращает внимание на некоторые трудности в изучении гидронимики балтского (докладчик предпочитает называть балтов вслед за К. Бугой айстами) происхождения. Докладчик отмечает, что ареал балтских гидронимов разделяется на две части — область расселения современных балтов (литовцев и латышей) и области, где балтская топонимика является субстратной. При изучении гидронимики последних областей необходимо учитывать все аспекты языкового, культурного, исторического и психологического воздействия русских, поляков, белорусов, немцев в хронологическом плане. Доклад В. Ф. Дамбе (Рига) „Актуальные проблемы гидронимики и топонимики в Латвийской ССР” был посвящен состоянию и перспективам латышской ономастики. Докладчица отметила, что в изучении топонимики Латвии много сделано по сбору материала, этимологиям и меньше в области этногенетических исследований. В ближайшее время необходимо обратить серьезное внимание на изучение словообразовательных и лексико-семантических ареалов и особенно на проблему стратиграфии географических названий. В сообщениях Д. Э. Земзаре (Рига) „Гидронимы на территории Латгале” и К. Ф. Курцалт

(Рига) „О некоторых гидронимах восточной части Латвийской ССР“ рассмотрены некоторые вопросы словообразования водных названий Латгалии. Проблеме славяно-балтских языковых связей по данным латышской и литовской топонимики были посвящены два доклада М. Ф. Семеновой (Рига) „К вопросу о славяно-балтских языковых связях“ и А. С. Рекена (Лиепая) „Латышские языковые связи с литовским и славянскими языками по данным топонимии Калупе“.

В интересном докладе А. П. Непокупного (Киев) „Словосложение как балтийский элемент в топонимии Украинского Полесья“ отмечены новые примеры названий с компонентом — уне и поставлен вопрос о балтском происхождении припятских географических названий, образованных словосложением. Интересно также наблюдение докладчика о западнобалтских следах в топонимии верхнеднепровского левобережья. Балтским следам в гидронимии междуречья Волги и Оки был посвящен доклад Ф. И. Гордеева (Иошкар-Ола). Исследователь отослал пребывания балтов на этой территории ко II тысячелетию до н. э. Л. Л. Трубе (Горький) прочитал доклад „О балтийских элементах в гидронимии Горьковской области“ В. А. Жучкевич (Минск) в докладе „К вопросу о связях топонимии Белоруссии с топонимией Литвы и Латвии“ обратил внимание на неравномерность распределения географических названий балтского происхождения на территории Белоруссии и указал на трудности в отнесении топонимов к балтам или славянам. На заседаниях секции „Балтийская топонимика“ кроме того были заслушаны доклады археолога Э. Ю. Тыниссона (Таллин) „Об этнических границах в западной Видземе“, Е. А. Шмидта (Смоленск) „Хронология балтийской топонимии Смоленского Поднепровья и данные

археологии“, где верхняя дата балтского гидронимического напластования определяется VIII—IX вв., М. К. Рудзите (Рига) „О фиксированных гидронимах на территории Латвийской ССР“, П. А. Аристе (Тарту) „Lāti (Латвия, латвийский, латышский) в эстонской топонимии“ и другие сообщения.

Доклады и сообщения, прочитанные на заседаниях секции „Белорусская и украинская топонимика“, касались частных вопросов. В. П. Лемтюгова (Минск) в докладе „Топонимическая номенклатура в белорусской топонимии“ классифицировала географические названия по лексико-семантическим группам. А. М. Прищепчик (Минск) посвятил свое сообщение префиксальным топонимам (типа Заракой, Зарака, Зарэчча). И. Я. Яшкин (Минск) систематизировал топонимику Славгородского района Белоруссии. М. Я. Гринблат (Минск) сделал доклад об отражении в географических названиях Белоруссии хозяйственной деятельности сельского населения. Той же теме, но по территории Волыни и Западного Полесья, было посвящено сообщение М. Т. Савка и Я. Д. Тимчишина (Львов). Географии топонимам на —ичи и —ь на Украине посвятил свой доклад О. А. Купчинский (Львов). Лексику и географию топонимов на —ице, —иско в бассейнах Днестра, Западного Буга и Припяти анализировал в своем докладе Г. Ф. Шиле (Львов).

На секции „Русская и финно-угорская топонимика“ были заслушаны доклады по топонимии отдельных районов северо-запада СССР. Псковской топонимике были посвящены доклады В. Н. Тагуновой (Муром) „Топонимика Псковской земли в памятниках письменности“, Е. Л. Любимовой (Москва) „Топонимия и ландшафты Псковщины“, В. М. Мокиенко (Ленинград) „Псковская топонимия и местная болотоведческая терминология“. Географическая но-

менклатура Новгородской земли рассматривалась в выступлениях В. П. Строгова (Новгород) „Микротопонимия с. Усть-Волма“, И. Д. Сухомлина (Днепропетровск) „О некоторых связях ономастического ареала Среднего Поднепровья с Новгородско-Псковской топонимикой“, Н. В. Шлыгиной и Н. В. Подольской (Москва) „Некоторые данные этнографии и топонимики о водско-ижорском населении“. Другие сообщения касались отдельных вопросов топонимики Карелии, Архангельской, Мурманской и Калининской областей.

На заседаниях секции „Теория топонимики“ были прочитаны доклады А. В. Суперанской (Москва) „Связь топонимов с называемыми объектами“, В. И. Ковалик (Львов) „Взаимодействие топонимической и нарицательной лексики“, Е. М. Черняховской (Львов) „О принципах словообразовательного анализа топонимов и гидронимов“, Г. П. Бондарука (Москва) „Роль прилагательных в образовании топонимов“, Ю. А. Карпенко (Черновцы) „О топонимической префиксации“, А. П. Корепаковой (Киев) „К теории образования микрогидронимов“, А. В. Никитина (Новгород) „К вопросу о генетивных и этгенетивных наименованиях в микротопонимии Русского северо-запада“. Взаимодействию антропонимики с топонимикой было посвящено выступление Е. М. Адамовича (Минск). Другие доклады и сообщения этой секции были построены на материалах далеких от Северо-запада.

В секции „Практическая топонимика“ было заслушано несколько докладов по вопросам транскрипции, перевода и сокращений географических названий.

На заключительном пленарном заседании Конференции были прочитаны доклады Р. Я. Денисовой (Рига) и К. Ю. Марк (Таллин) „Связи между разными этническими группа-

ми населения Прибалтики в I—III тысячелетиях н.э. по данным антропологии“, В. Д. Белевской (Москва) „О топонимических категориях“, Л. Н. Митрохиной и В. Г. Болдова (Москва) „Литература по топонимике северо-западной зоны СССР“ и В. В. Сенкевич-Гудковой (Петрозаводск) „Тойво Итконен как исследователь топонимики Финляндии“. С большим вниманием участники Конференции выслушали доклад прибалтийских антропологов Р. Я. Денисовой и К. Ю. Марк. Исследователи выделяют в Восточной Прибалтике в I и начале II тысячелетия н.э. два антропологических типа — долихокраанный массивный высоколокий европеоидный, которых характерен для балтских племен, и брахикраанный низкого- и широколицый, представленный прибалтийскими финнами (волжю, эстами и родственными им племенами). В формировании эстов принимал участие и первый антропологический тип. Вместе с тем, внутри долихокраанного высоколокого антропологического типа складываются дифференцируют узколокий вариант (для западных районов Литвы и Латвии) и широколицый (Латгалия, восточная Литва). Сложение этих антропологических типов и вариантов своими корнями уходит в эпоху неолита и бронзы.

В целом Конференция прошла успешно и весьма плодотворно. К началу Конференции были изданы тезисы докладов („Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР“, Тезисы докладов и сообщений. Рига, 1966). Планируется издание сборника основных докладов, зачитанных на Конференции. Привлечение к работе Конференции специалистов лингвистических профилей (археологов, антропологов и этнографов) оказалось полезным. Одним из недочетов топонимистов, работающих в северо-западных областях СССР, на мой взгляд, является невнимание к изучению геогра-

фических названий Калининградской области. На конференции не было представлено ни одного выступления по этой территории. Полагаю, что топонимикой этой области должны заняться прежде всего топонимисты Литвы и Латвии, где имеется большая

группа специалистов по балтистике. Работа Конференции была более продуктивной, если бы в ней приняли участие зарубежные коллеги, в частности польские топонимисты.

V. V. Sedov
Moskva

ARTURA OZOLA DIENA

III. wissenschaftliche Konferenz zum Thema: Lexikologie und Lexikographie. Riga, 18.03.1967.—

Im Jahre 1964 ist Artur Ozols verschieden — neben K. Mühlenbach und J. Endzelin eine der hervorragendsten Gestalten in der lettischen Philologie. Dem Andenken Artur Ozols' wurde die dritte sprachwissenschaftliche Konferenz gewidmet, die am 18. März 1967, am 55. Geburtstag Artur Ozols', in Riga stattfand. An dem Symposium haben Forscher aus der Sowjetunion (Lettland, Estland, Litauen und Grusien) und aus Polen teilgenommen und zwar diejenigen, die sich mit den Fragen der lettischen Philologie — besonders mit den Problemen der Lexikologie und Lexikographie beschäftigen. Während der Zusammenkunft wurden 16 Vorträge (und Mitteilungen) in lettischer oder russischer Sprache gehalten; die Thesen der Referate — in lettischer, resp. russischer, evtl. deutscher Fassung — waren schon vorher, photomechanisch gedruckt, erschienen worden¹. In folgenden vier Vorträgen (und Mitteilungen) wurden direkt (M. F. Semjonova, A. Reķēna) oder indirekt (D. Zemzare, St. Fr. Kolbuszewski) die sprachlichen Beziehungen zwischen Lettisch und Slawisch behandelt².

¹ Artura Ozola diena. Zinātniska konference. „Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi” Referātu tēzes. (Izd.) Ar Darba Sarkanā Karoga ordeni apbalvotā P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte. Rīgā 1967, SS. 54.

² M. F. Semjonova, O russko-latyšskich jazykovych svjazjach (na materiale geograficheskich terminov i toponimii Latv. SSR).

Das Referat von M. F. Semjonova (aus Riga) stand im engen Zusammenhang mit den Vorträgen der in Riga d.J. gehaltenen Konferenz, die zum Thema die Probleme der Toponymie der nordwestl. Gebiete der UdSSR hatte. Die Referentin hat darauf hingewiesen, dass zwei entgegengesetzte Richtungen in dem Prozess der Wechselwirkung des Lettischen und des Russischen auf Grund des Ortsnamenmaterials Lettlands zu verfolgen sind: das Einwirken des Russischen auf die lettische Sprache und das Eindringen des Lettischen in die russischen Mundarten und zwar der altgläubigen Russen, die sich in Lettland vor etwa 200 Jahren niedergelassen haben. Im Vortrag wurde das Problem des ersten — älteren Vorgangs zur Seite gelassen. M. F. Semjonova interessierte sich besonders für die Frage des zweiten — ziemlich jungen Prozesses. Die Untersuchungen der russischen Mundarten in Lettland haben eine ganze Reihe geographischer Termini — u.a. auch lettischen Ursprungs — aufgedeckt, die sonst in keiner anderen Mundart in Russland (bisher) belegt sind³. Diese topographischen und hydrographischen u.ä. Bezeichnungen, als Ortsnamen gebraucht,

A. Reķēna, Slāvu valodu un latviešu valodas sakaru izpaušme Kalupes izloknes zemkopības terminoloģijā.

D. Zemzare, Mušmire, gailene un bērziļape latviešu un lietuviešu valodā.

St. Fr. Kolbuszewski, Zur le. Bezeichnung puoļu karčamnieks LD 21397,3 (ein methodologischer Versuch).

³ Es gibt auch u.a. zweisprachige, russisch-lettische Benennungen (z.B.: *Поле-Лей-дуи, Гору-Калмс, Вильчеполе, Острово-Кольчелн*).

sind — oft nicht ohne gewisse Veränderungen — in die Ortsnamensammlungen und Ortsnamenverzeichnisse der Lettischen SSR aufgenommen worden.

A. Reķēna (aus Liepāja — Lettland) untersuchte die aus den slawischen Sprachen entlehnte landwirtschaftliche Terminologie der hochlettischen Mundart von Kalupe in Latgale. In ihrem Vortrag hat die Verf. das gesamte Lehnwort nach Inhaltsgruppen und zugleich auch nach Altersschichten geordnet und ist zu einer von vornherein zu erwartenden Feststellung gekommen, dass die ungf. im 19. u. 20. Jh. eingedrungenen Lehnwörter aus dem Russischen stammen, aus dem Polnischen dagegen diejenigen, die ungf. in der Zeit vor dem 19. Jh. aufgenommen worden sind⁴. Die letztgenannten — sowie die weissrussischen Lehnwörter — sind in der Mundart von Kalupe auch durch litauische Vermittlung entstanden.

Der Vortrag von D. Zemzare (aus Riga) bildete den Teil einer von der Verf. vorbereiteten umfassenden Untersuchung über die lettischen Pilznamen. D[aina] Zemzare berichtete über die Herkunft und die Verteilung der Namen des Fliegenpilzes (*Agaricus muscarius*), des Pfefferlings (*Cantharellus cibarius*) und des Täublings (*Agaricus integer* L.) auf dem lettischen und litauischen Sprachboden. Von der Referentin sind

auch Daten der slawischen und finnischen Nachbarsprachen in Betracht genommen, da diese in gewissen Fällen für die Etymologie und Geographie der lettischen und litauischen mundartlichen Pilzbenennungen massgebend und bestimmend sind⁵, und auch, da diese z.B. von der Einwirkung des Lettischen auf die Livische Sprache usw. zeugen.

St. Fr. Kolbuszewski (aus Poznań) hat in seinem Referat an Hand le. Bezeichnung puoļu karčamnieks LD 21 397,3 zu beweisen versucht, dass man die Bedeutung (evtl. auch die Lautgestalt) des in dieser Hinsicht unklaren Wortmaterials der lettischen Volkslieder (Latvju Dainas usw.) mit Hilfe des Etymologisierens verständlich machen kann: besonders gilt das von den Wörtern, die fremden Ursprungs verdächtig sind⁶.

Die Beratungen der Konferenz eröffnete Frau Doz. Dr. A. Laua, Leiter des Lehrstuhls für Lettische Sprache an der Universität in Riga. Die Diskussion schloss Dr. H. Bendiks, der wissenschaftliche Direktor des Instituts für Lettische Sprache und Literatur in Riga, der zugleich bekanntgab, dass die nächste Konferenz (im Jahre 1968) zum Thema *Probleme der Phonologie* gehalten wird.

St. Fr. Kolbuszewski

PROBLEMATYKA BAŁTYJSKA NA KONGRESIE SLAWISTÓW W PRADZE w 1968 r.

W dniach od 7 do 13 sierpnia 1968 r. odbył się w Pradze szósty międzynarodowy zjazd slawistów. Po raz drugi już miejscem kongresu była stolica Czechosłowacji: gościła ona pierwszy kongres w r. 1929. Następne odbywały się co pięć lat (z przerwą wojenną) w stolicach innych krajów słowiańskich: 1934 w Warszawie, 1939 w Belgradzie, 1958 w Moskwie, 1963 w Sofii. Przewodniczącym zjazdu był zasłużony czeski uczyony Bogusław Havránek.

⁴ Vgl.: Jant. (= J. Antoniewicz), „Acta Baltico-Slavica” 2 (1965), 510.

Zjazd był liczny: udział wzięło w nim około 1900 slawistów z 26 krajów świata;

⁵ Vgl. H. žasytė, poln. gąska.

Vgl. den nur im kurländischen u. livländischen Strandgebiet belgten le. Namen mušu sēne und liv. kārmiš-sēn.

⁶ In dieser in Livland (= Vidzeme) belegten unklaren Wortgruppe bedeutet puoļu nicht 'polnisch', sondern wahrscheinlich 'infläntisch- aus ehem. Polnisch Livland (=Latgale)': vgl. hierzu noch "Pohls" (in: G. Manteuffel, *Inflanty Polskie*. Poznań 1879, S. 60.— Und karčamnieks ist ein poln. (?) Lehnwort; es hat die Bedeutung 'Schlemmer' — nicht aber 'Schenkwirt', wie es E. Fraenkel LEW I 221 annimmt.

sposza Europy byli przedstawiciele Stanów Zjednoczonych (około 70 osób), Kanady, Australii, Nowej Zelandii i Izraela. Kraje słowiańskie reprezentowane były najliczniej; oczywiście, górowali przede wszystkim Czesi i Słowacy (razem około 550 osób), następnie szli uczeni z Bułgarii (ponad 150), ze Związku Radzieckiego (mniej więcej tyłuż), z Jugosławii (około 100); najmniej liczni byli w tej grupie Polacy (około 50 uczestników). Z innych krajów europejskich trzeba najpierw wymienić Niemiecką Republikę Demokratyczną (około 60), dalej Niemiecką Rep. Federalną (ponad 50), Węgry, Rumunię, Anglię, Danię, Szwecję, Francję, Austrię. Kilka innych ośrodków wzięło także udział w tym zjeździe.

Program zjazdu przewidywał dwa tylko zebrania ogólne, a to w związku z otwarciem i z zamknięciem. Poza tym obrady odbywały się w 5 sekcjach: językoznawstwa, literatury, zagadnień literacko-językowych (stylistyka, wersyfikacja itp.), folkloru, historii. Niektóre sekcje dzieliły się jeszcze na podsekcje, których posiedzenia odbywały się równolegle. Zgłoszono na kongres około 620 odczytów najróżnorodniejszej treści. Aby udostępnić je słuchaczom, ograniczono czas odczytów do 10 minut, a czas komunikatów przyczynkowych do 5 minut, przeznaczając natomiast część posiedzenia na dyskusję. Było to możliwe, ponieważ uczestnicy otrzymali zaraz po przybyciu do Pragi tom jednostronicowych streszczeń wszystkich odczytów. Realizacja programu, przynajmniej w sekcji językoznawczej, nie nasunęła trudności; przyznać należy, że ogromna większość referentów dostosowała się do postawionych rygorów. Zresztą spośród zapowiedzianych odczytów przynajmniej piąta część została odwołana z powodu nieobecności prelegentów.

Tematyka była różnicowana, obejmowała w zakresie językoznawstwa wszystkie jego dziedziny, tj. problemy fonologii, morfologii, składni, także stylistyki. Wygłoszone odczyty różniły się również

ujęciem: obok drobnych przyczynków szczegółowych były także wykłady o charakterze syntetycznym, w niejednym wypadku wprowadzające nowe zagadnienia albo przynajmniej odświeżające dawne poglądy. Tak np. prof. W. Vinogradov z Moskwy przypomniał wciąż aktualny problem homonimii wyrazów; prof. Roman Jakobson ze Stanów Zjednoczonych poruszył niedość zbadane zagadnienia językoznawcze dotyczące mitologii Słowian. Nie dały te odczyty nowych definitywnych rozwiązań, ale wskazały kierunki badań, które się w przyszłości mogą okazać płodne.

Tematyka bałtycka skromnie była reprezentowana. Najbardziej ogólny charakter miał mieć odczyt (niestety, nie wygłoszony) prof. V. Falkenhahnna (z NRD), omawiający wpływy ugrofińskie i turkotatarskie na języki bałtyckie i słowiańskie.

Natomiast zagadnieniom szczegółowym, ale bardzo istotnym i ważnym dla etymologii bałto-słowiańskiej, poświęcony był wykład prof. V. Kiparskiego z Finlandii. Omawiał on wahania w stosowaniu spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych w kojarzących się ze sobą wyrazach (typu słow. *bljušć* : *pljušć*). Najliczniej występuje ta chwiejność w języku litewskim, gdzie jest na to zjawisko ponad 200 przykładów; mniej obficie widać to w języku litewskim (około 50 przykładów), najrzadziej pojawia się w językach słowiańskich. Zdaniem prelegenta wahanie ma podstawę w substracie fińskim na terenach przybałtyckich; języki fińskie bowiem początkowo odróżnienia dźwięczności i bezdźwięczności spółgłosek w swoim systemie fonologicznym nie uwzględniały. Chwiejność powstała więc przy niedokładnym przejmowaniu wyrazów indoeuropejskich przez ludność obcojęzyczną, mianowicie przez warstwę substratu fińskiego. — Przedłożone przez prof. Kiparskiego materiały (opublikowane w całości w czasopiśmie „Scandinavica”, 14, 1968, s. 73—97) wymagają

szczegółowej analizie, każdy bowiem uwzględniony tu wyraz ma swoją własną historię. Niewątpliwie jednak znaczna część omawianych oboczności została interpretowana w sposób właściwy.

N. W. Biryła (ZSRR, Mińsk), podług przedłożonego streszczenia, miał omawiać elementy litewskie w toponomastyce Białorusi.

W zakresie historii terenów litewskich i lotewskich należy wymienić odczyt prof. H. Łowmiańskiego (z Poznania), który przedstawił wczesną historię regionu Połocka. — O. A. Ganckaja i L. N. Terentjeva (ze ZSRR) mówiły o związkach kulturalnych bałto-słowiańskich.

W czasie trwania zjazdu odbyło się również posiedzenie Komisji dla badania związków bałto-słowiańskich, którą zor-

ganizowano na poprzednim zjeździe, w Sofii w 1963 r. Komisja ta, której przewodniczy prof. K. Korsakas (z Wilna), zajęła się pracami w zakresie filologii bałtyckiej, prowadzonymi w różnych krajach. Prócz tego prof. F. Bezlaj (z Lublany) wygłosił na posiedzeniu komisji odczyt o związkach łączących języki bałtyckie z językiem słoweńskim. Zdaniem prelegenta istnieje w tym zakresie znaczna liczba nie dostrzeganych dotąd zbieżności, które być może trzeba ujmować jako archaizmy peryferyczne, stanowiące dziedzictwo bałto-słowiańskie.

Pomimo więc, że języki bałtyckie nie były szerzej omawiane na zjeździe, to jednak pewne osiągnięcia przyniósł zjazd także i dla filologii bałtyckiej.

Jan Safarewicz

ERRATA

Strona	Wiersz		Jest	Winno być
	od góry	od dołu		
32		2	M. Szeffel	M. Szeftel
45		1	v 1969 roku	v 1569 roku
75		2	env. 1857	env. 1857
77		1	env. 1957	env. 1857
100		2	L. Gavon	L. Gadon
111	2/3		pow. lubawsko-skur- piowski i dziaidowski	pow. Lubawa, Skurpie i Dziaidowo
359		14	nord-oñest	nord-ouest
368		26	Qqallen	Quellen
III okładki	2		Tagabik	Gadabik
		6	Zinūtniskas biedribas	Zinātniskas Eiedribas
		4/5	subies driskiem	suble- driskiem
		2	sadariba	sadarbiba
		2	aomainas	apmainas